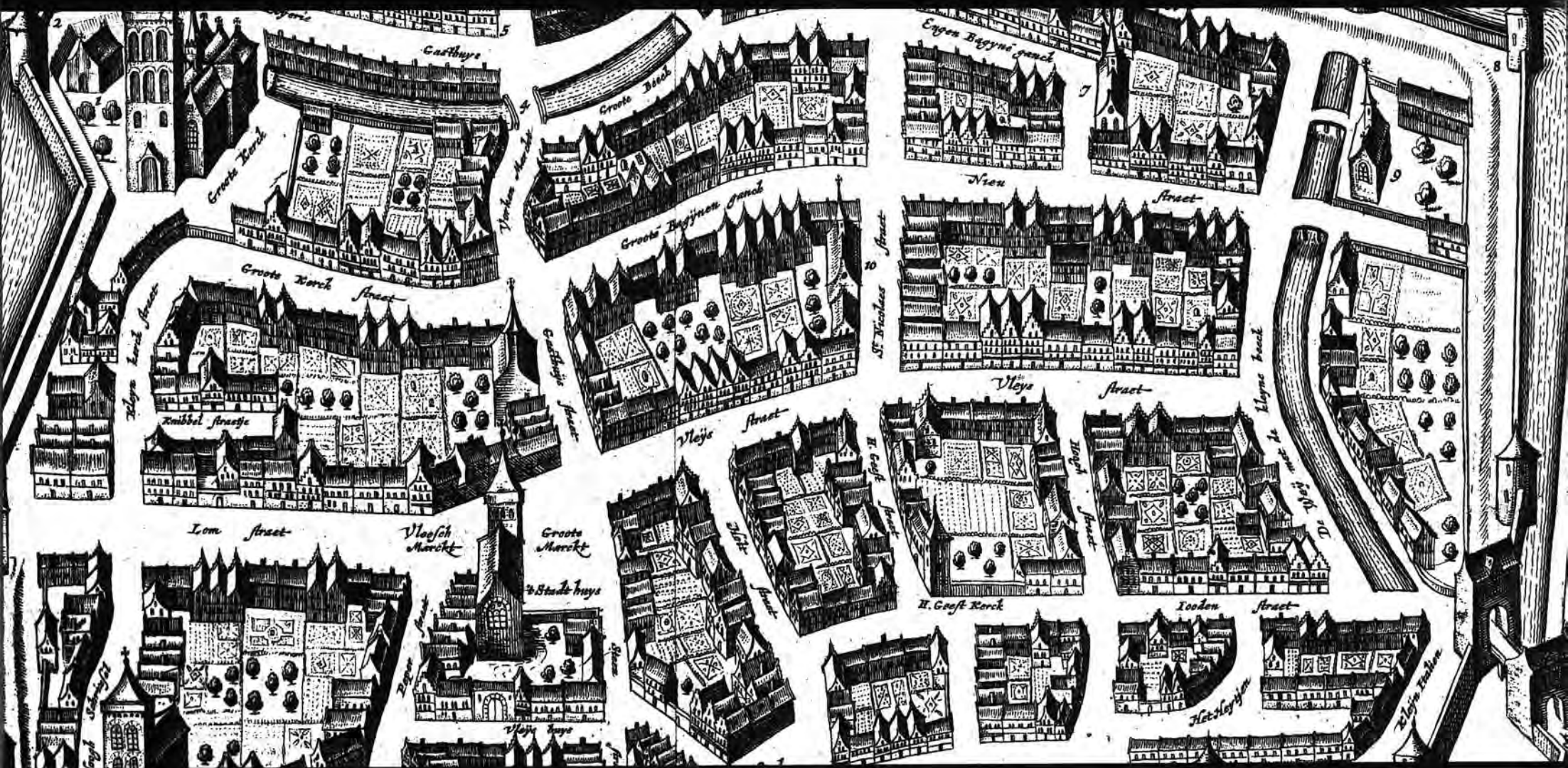

Historische stedenatlas van Nederland

VENLO

7090
127
8

Bibliotheek TU Delft

C 0003818014

In de serie 'Historische stedenatlas van Nederland'
zijn eerder verschenen:
1 Haarlem | 2 Amersfoort | 3 Zutphen | 4 Kampen
5 Schoonhoven en Nieuwpoort

Uitgave
Delft University Press
Prometheusplein 1 | 2628 ZC Delft
Telefoon (015) 278 3254 | Fax (015) 278 1661
E-mail dup@dup.tudelft.nl

Productie
Publikatieburo Bouwkunde
Faculteit Bouwkunde | Technische Universiteit Delft
Berlageweg 1 | 2628 CR Delft
Telefoon (015) 278 4737 | Fax (015) 278 3030
E-mail pb@bk.tudelft.nl

Lay-out
Henk Berkman | Publikatieburo Bouwkunde

Druk
Drukkerij NKB, Bleiswijk

Cip-gegevens
Koninklijke Bibliotheek | Den Haag

Historische

Historische stedenatlas van Nederland | onder red.
van P.A. Hendriks, P.H.D. Leupen ... [et al]. -
Delft: Delft University Press, -
(Acta collegii historiae urbanae societas historicum
internationalis).
Afl. 6: Venlo | Frans Hermans ... [et al.]. - Ill.
Met lit. opg.

ISO 983.1 | UDC [949.2*2870+2965](084.4)
NUGI 655
Trefw. Venlo: geschiedenis: atlanten

Copyright © 1999
P.A. Hendriks | P.H.D. Leupen | J.C. Visser
J.G. Wegner

Niets uit deze uitgave mag vervoelvoudigd en/of openbaar worden gemaakt door
middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

**Deze uitgave kwam tot stand door
financiële bijdragen van het
Grondbedrijf van de gemeente
Venlo (bij gelegenheid van zijn
75-jarig bestaan in 1999), het
Gemeentearchief Venlo en het
Anjerfonds Limburg.**

ISBN 90-407-1992-6

ACTA COLLEGII HISTORIAE URBANAE
SOCIETATIS HISTORICUM INTERNATIONALIS

Historische stedenatlas van Nederland

Onder redactie van
P.A. Henderikx | P.H.D. Leupen
J.C. Visser | J.G. Wegner

Aflevering 6

Venlo

Frans Hermans

Tekenwerk:
Theo Rothfusz

Delft University Press | 1999

Inhoud

Inleiding	7	7 Venlo tussen 1794 en 1839	55
Voorwoord	8	7.1 De Franse tijd	55
1 Landschap en natuurlijke context	11	7.2 Het Koninkrijk der Nederlanden	57
1.1 Het landschap in de omgeving van Venlo in hoofdlijnen	11	7.3 De Belgische tijd	58
1.2 Het Venlose schependom: de Bantuin	12	8 Venlo van het midden van de negentiende eeuw tot aan de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog (1839-ca. 1950)	59
1.3 Afwatering	14	8.1 De laatste jaren van de vestingstad	59
1.4 Hoogteverschillen	14	8.2 Einde van de Duitse Bond; opheffing van de vestingstatus	62
1.5 Wegen	16	8.3 Totstandkoming van het plan van uitleg	64
2 Geschiedenis tot ca. 1000	17	8.4 De uitbouw na de opheffing van de vesting; de eerste jaren	67
2.1 Prehistorische en Romeinse bewoning	17	8.5 Aanleg van het Villapark	69
2.2 De vroege Middeleeuwen	18	8.6 Ontwikkelingen rond de eeuwwisseling	70
3 Stadswording (ca. 1000-1343)	23	8.7 Een nieuw plan van uitleg: 'Plan No. 1'	73
3.1 Venlo tot het midden van de dertiende eeuw	23	8.8 De totstandkoming van de Rosariumwijk; het 'Plan Schaap'	74
3.2 Gelderse bemoeienis: versnelling van de ontwikkeling	24	8.9 Het plan van uitleg van Cuypers	78
3.3 Voltooing van de ontwikkeling tot stad	26	8.10 Activiteiten van Jules Kayser	79
4 De late Middeleeuwen (1343-1543)	29	8.11 De Tweede Wereldoorlog; Wederopbouwplan Binnenstad en Brugplan	80
4.1 Venlo in de late Middeleeuwen	29	Legenda	87
4.2 De ontwikkeling van de plattegrond tot het midden van de zestiende eeuw. Inleiding	31	A Wereldlijke gebouwen	87
4.3 Stadsontwikkeling in detail	32	B Militaire gebouwen	92
4.4 De vesting	36	C Kerkelijke gebouwen	97
5 Venlo tijdens de Opstand en onder Spaans gezag (1543-1702)	39	D Liefdadige instellingen	100
5.1 Venlo van 1543 tot 1702	39	E Kerkhoven	101
5.2 Stadsontwikkeling	43	F Molens	102
5.3 De vesting	46	Gebruikte bronnen en literatuur	105
6 Venlo in de achttiende eeuw (1702-1794)	49	Verantwoording van de illustraties	117
6.1 Spaanse Successieoorlog en nasleep	49	Afkortingen	118
6.2 Venlo als geïsoleerde enclave (1715-1794)	49		
6.3 Een stagnerende stad	50		
6.4 Uitbouw van de vesting	51		

Inleiding

Een van de projecten die de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis, een werkgroep van historici verbonden aan een groot aantal Europese universiteiten, op haar programma heeft is het vervaardigen van historische stedenatlassen. Voor ons land verschijnt deze atlas onder de titel *Historische Stedenatlas van Nederland*. Tot nu toe zijn vijf afleveringen uitgebracht: de atlassen van Haarlem, Amersfoort, Zutphen, Kampen en van Schoonhoven en Nieuwpoort. De atlassen worden vervaardigd onder de verantwoordelijkheid van een redactie die is samengesteld uit docenten van de Faculteit der Letteren van de Universiteit van Amsterdam en van de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft.

Het project stelt zich ten doel om de ruimtelijke ontwikkeling van een stad van de vroegste tijden tot het midden van de negentiende eeuw in beeld te brengen door middel van enkele kaarten en een beknopte historische beschrijving. Met opzet is het midden van de negentiende eeuw gekozen, omdat korte tijd daarna de ruimtelijke structuur van veel steden ten gevolge van de industrialisatie ingrijpend verandert. Als basiskaart is gekozen voor de oudste kadastrale kaart. In de eerste helft van de negentiende eeuw wordt in Europa het kadaster ingevoerd en verschijnen voor het eerst zeer gedetailleerde en betrouwbare kaarten. Deze kaarten geven dus nog net een beeld van de pre-industriële situatie. Daarbij is het een wezenlijk voordeel dat de kaarten in alle landen op uniforme wijze zijn uitgevoerd, waardoor een onderlinge vergelijking van de steden mogelijk is. In de atlas van Venlo is deze kaart te vinden onder de naam 'Venlo 1842' (losse bijlage achterin).

Door de Internationale Commissie is tevens afgesproken dat elke atlas tenminste nog de volgende kaarten dient te bevatten: een topografische kaart uit de tijd van de kadastrale kaart, die de stad in haar omgeving laat zien (in Nederland wordt daar de Topografische en Militaire Kaart, circa 1850, voor gebruikt), een recente kaart (hiervoor is de Topografische Kaart 1:10000 uit 1997 gebruikt) en een kaart waarop de topografische ontwikkeling van de stad is aangegeven. De laatste kaart is dus geen historisch document maar het resultaat van historisch onderzoek, geprojecteerd op de basiskaart uit 1842. In de voorliggende atlas is deze kaart

opgesplitst in meerdere kaartjes, te beginnen met het kaartje 'Romeins Venlo'.

Daarnaast staat het de deelnemende landen vrij om door toevoegingen de nationale atlas geschikt te maken voor eigen doelen. De Nederlandse redactie heeft van deze mogelijkheid gebruik gemaakt omdat zij zich niet alleen wil richten tot de wetenschappelijke wereld maar nadrukkelijk ook tot de historisch geïnteresseerden daarbuiten, met name de inwoners van de betreffende stad. Dit heeft tot gevolg dat de historische beschrijving aanzienlijk is uitgebreid, mede met behulp van aanvullend bronnenonderzoek, en voorzien is van tal van afbeeldingen van oude kaarten en prenten. Ook zal, in afwijking van de vorige afleveringen in deze reeks, de periode 1850-1950 worden behandeld, voorzover deze betrekking heeft op de oude stad. Tenslotte zijn de bijzondere gebouwen apart beschreven en aangegeven op de basiskaart.

Wij danken de heer Fr.J. Hermans voor het schrijven van deze aflevering van de stedenatlas. Door zijn grote inzet heeft de atlas van Venlo de hierboven beschreven omvang en diepgang gekregen. Tevens danken wij de heer Th. Rothfusz voor het voortreffelijke tekenwerk aan het grote aantal kaarten. Tijdens de afronding werd hij hierin bijgestaan door de heer M.T. Pouderoyen. Ook danken wij de heer H.J. Berkman voor de mooie vormgeving van het boek.

Tenslotte willen wij de instellingen en organisaties bedanken die deze publicatie financieel of anderszins mogelijk maakten. Allereerst het Gemeentearchief van Venlo en de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft. Zonder hun facilitaire en financiële hulp zou deze atlas nooit zijn verschenen. Voorts het Anjerfonds Limburg en het Grondbedrijf van de gemeente Venlo die ons financieel steunden. Het grondbedrijf herdenkt hiermee tevens het 75-jarig bestaan van de dienst.

Amsterdam/Delft, 1999

P.A. Henderikx
P.H.D. Leupen
J.C. Visser
J.G. Wegner

Voorwoord

In 1985 voltooide ik mijn studie Middeleeuwse Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen met de doctoraalscriptie getiteld 'De stadswording van Venlo. Een schets van facetten en ontwikkelingen tot ca. 1400', waarin onder meer een hoofdstuk was opgenomen over de ruimtelijke ontwikkeling van Venlo tot en met de veertiende eeuw. Deze studie, begonnen onder de stimulerende begeleiding van dr. P.H.D. Leupen en - na diens vertrek naar Amsterdam - voltooid onder prof. dr. A.G. Weiler, werd door de redactie van de *Historische stedenatlas van Nederland* als een voldoende basis gezien voor het schrijven van een aan Venlo gewijd deel in deze serie. Toen de redactie mij benaderde met de vererende vraag of ik dit deel voor mijn rekening zou willen nemen, had ik dan ook slechts een korte bedenktijd nodig.

Uitgaande van het brede stadsbegrip, zoals onder meer gehanteerd door Ennen, Haase, Stoob en Van Uytven¹, werd een onderzoeksplan opgesteld dat in eerste instantie voorzag in het bestuderen van niet alleen het rijke archief van het stadsbestuur van Venlo, maar tevens van de archieven van de voormalige Venlose kloosters in het Rijksarchief in Limburg en het archief van de graven en hertogen van Gelre in het Rijksarchief in Gelderland. In een tweede onderzoeksfase zouden vervolgens de relevante archieven in de Algemene Rijksarchieven in Den Haag en Brussel, het Hauptstaatsarchiv Nordrhein-Westfalen te Düsseldorf en diverse kleinere archieven worden geëxploreerd. Als extra steun in de rug werden gedurende vier semesters de Nijmeegse werkcolleges van dr. Klaus Flink gevolgd, die in 1987 en 1988 als bijzonder hoogleraar de geschiedenis van de Nederrijnlandse steden doceerde.² Diens bijzonder inspirerende colleges reken ik - terugkijkend - tot de meest waardevolle en leerzame ervaringen van mijn studieperiode aan de Nijmeegse universiteit.

Aanvankelijk was het de bedoeling dat het boek al zou verschijnen in 1993, als een van de publicaties in het kader van de viering van 'Venlo 650 jaar stad'. Dit voornemen moest in de loop van 1992 worden losgelaten, onder meer omdat de beschikbare tijd onvoldoende bleek om tot een verantwoord resultaat te komen en omdat er op dat moment meer projecten tegelijkertijd moesten worden voltooid. Besloten werd toen niet alleen tot uitstel van de publicatie, maar tevens tot een drastische inkorting van het onderzoek, waardoor belangrijke archieven als dat van de graven en hertogen van Gelre, de archieven van de centrale overheidsinstanties in Den Haag en Brussel en tenslotte dat van de norbertijner abdij van Averbode slechts voor een zeer klein gedeelte konden worden bestudeerd. Zelfs het eigen Venlose stadsarchief moest voor een groot deel ongebruikt blijven. De prachtige serie stadsrekeningen, waarnaar in deze studie veelvuldig wordt verwezen, kent in Nederland niet of nauwelijks haar gelijke; toch kon niet meer dan ongeveer de helft van deze rekeningen voor dit boek worden gebruikt.

Een bijkomend voordeel van het uitstel was dat ik dankbaar gebruik kon maken van de recentelijk verschenen nieuwe literatuur over Venlo. Lange tijd moest de in het verleden van de Maasstad geïnteresseerde onderzoeker het vooral stellen met de studies van Keuller (1843) en Uyttenbroeck (1908-1914, 1931). Het behoeft dan ook geen bevreemding te wekken dat Venlo, vanwege dat ontbreken van moderne literatuur, onder stadshistorici lange tijd de naam had een *oppidum incognitum* te zijn.³ Inmiddels is echter een groot

¹ Ennen, *Die europäische Stadt des Mittelalters*, 11-12; Stoob, *Forschungen zum Städtewesen*, 6-7; Haase, 'Stadtbeginn', 70; Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis', 188; vgl. Pitz, 'Stadt', 2169-2173. Hier vermeld ik slechts deze definitie van Van Uytven: 'De stad is een nederzetting met centrale functies, waaraan zij haar gediversifieerde sociaal-economische structuur, haar relatief dichte bevolking en geconcentreerde bebouwing en een tegenover de omgeving afstekend uiterlijk en een eigen mentaliteit dankt. De samenstelling van die bundel functies bepaalt mede het karakter van de agglomeratie.'

² Flink, *Die niederrheinländische Stadt des Spätmittelalters als Forschungsaufgabe*, passim; Flink verstaat onder 'Nederrijnland' globaal het gebied tussen Maas en Rijn, in het noorden begrensd door Zutphen, in het zuiden door Gulik.

³ Aldus geformuleerd door prof. dr. O. Moorman van Kappen, begin jaren negentig tijdens een bijeenkomst van de Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis.

aantal nieuwe titels verschenen. Ook de archeologische vondsten die in de loop van de jaren negentig in de binnenstad werden gedaan en die waardevolle gegevens over de vroege geschiedenis van Venlo hebben opgeleverd, konden in dit onderzoek worden betrokken.

Naar de aard van de reeks waarin het boek verschijnt staat de ontwikkeling van de stad in ruimtelijke zin centraal; zoveel mogelijk wordt echter verwezen naar de relevante historische context. Na een hoofdstuk over de ligging van Venlo en de fysisch-geografische factoren die daarbij van belang zijn (hoofdstuk 1), volgt een kort hoofdstuk (2) over het Romeinse en vroeg-middeleeuwse Venlo. Op basis van archeologische gegevens staat nu vast dat op de plaats van de huidige binnenstad tussen circa 100 en 300 na Chr. een Romeinse nederzetting bestond en dat Venlo in de vroege Middeleeuwen eveneens bewoning kende. De kiem van de middeleeuwse nederzetting bevond zich in de noord-oosthoek van de binnenstad, rondom de Sint-Martinuskerk. Later ontstond in de buurt van de Maas, ten oosten van het eiland De Weerd, een tweede bewoningskern. Uit deze twee kernen ontwikkelde zich in de dertiende en de eerste helft van de veertiende eeuw geleidelijk een nederzetting met stedelijke kenmerken, een zich over meerdere decennia uitstrekkend proces, dat naar analogie van de Duitse term *Stadtwerdung*⁴ als 'stadswording' kan worden aangeduid en dat culmineerde in de formele stadsverheffing door de Gelderse hertog Reinald II in 1343 (3). In de loop van de veertiende eeuw smolten beide kernen samen en kreeg de stad ook als vesting vorm; Venlo kreeg toen de omvang die de stad tot diep in de negentiende eeuw zou behouden (4). De onderwerping aan keizer Karel V in 1543 markeerde in zekere zin het einde van de Middeleeuwen voor Venlo; de periode van de Opstand was er een van wisselende gezagsverhoudingen en ingrijpende militaire acties die hun sporen in de stad nalieten (5). De middeleeuwse stadsmuur werd vanaf de late zestiende eeuw omgeven door een uitgebreid stelsel van nieuwe vestingwerken; vooral in het begin van de zeventiende eeuw werd de onder Spaans gezag staande stad ook verrijkt met een aantal nieuwe bijzondere gebouwen. Toen Venlo na de Spaanse Successie-Oorlog in de achttiende eeuw als Generaliteitsgebied aan de Republiek werd toegevoegd, werd een geheel nieuwe vestinggordel gebouwd; gedurende deze periode drukte de militaire functie een onmiskenbaar stempel op de stad, die door haar geografisch isolement tevens met een economische neergang te maken kreeg (6). In wezen veranderde dat niet of nauwelijks tijdens de periode 1794-1839, toen Venlo achtereenvolgens onder Frans, Nederlands en Belgisch gezag stond (7).

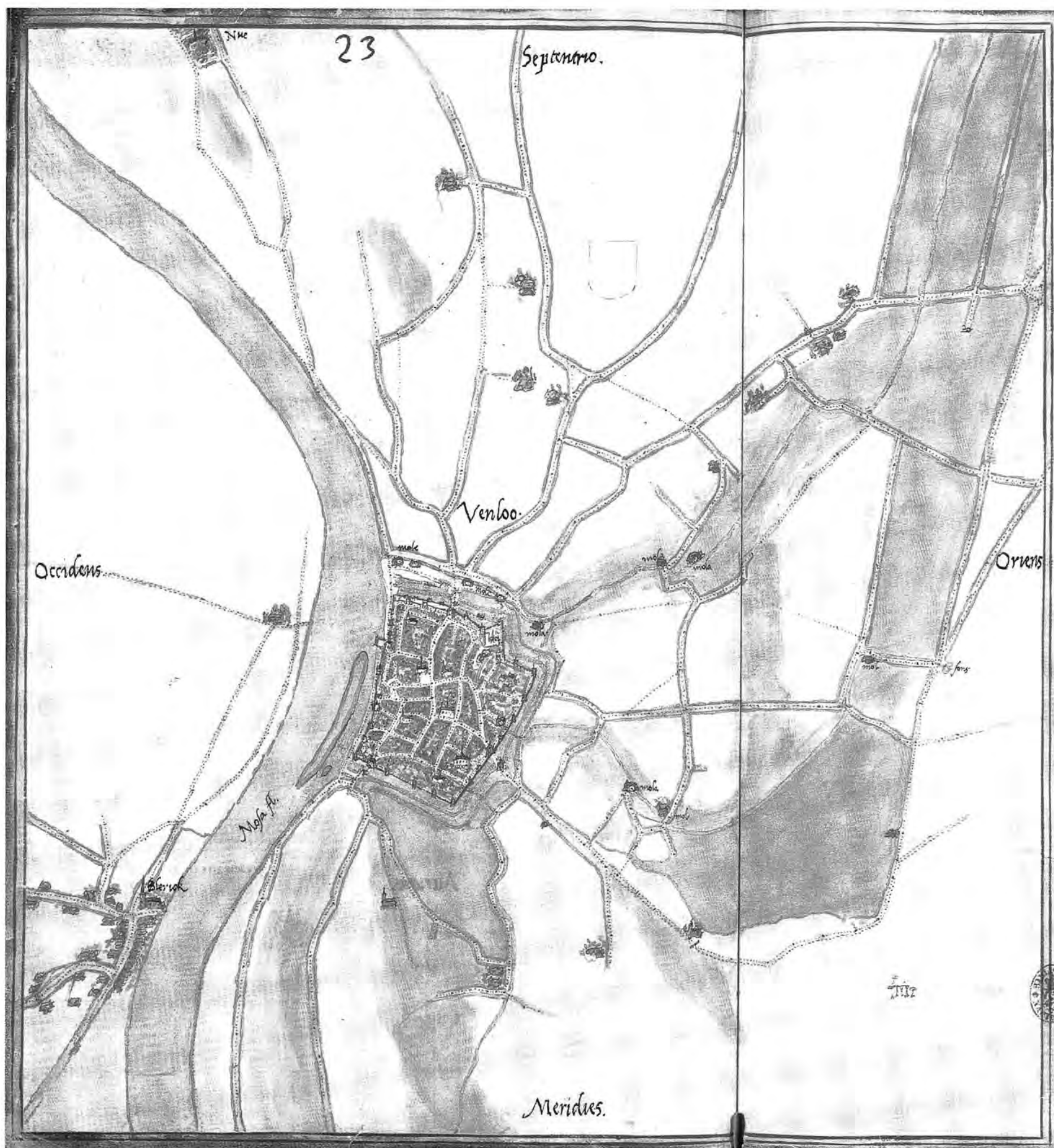
Pas na het besluit tot opheffing van de vesting in 1867, enige decennia na de hernieuwde aansluiting bij Nederland, kon Venlo de drukkende last van de militaire aanwezigheid afschudden en kreeg de stad ruimte voor een nieuwe toekomst. Buitengewoon gelukkig ben ik met het gegeven dat ik in de gelegenheid werd gesteld een extra hoofdstuk (8) te schrijven over juist deze periode, waarin de ontmanteling van de vesting werd uitgevoerd en waarin de stad haar vleugels kon uitslaan. Het boek eindigt dus niet - zoals gebruikelijk volgens het internationaal gangbare stramien van de historische stedenatlassen - bij de invoering van het kadaster in de negentiende eeuw, maar bij de wederopbouwplannen na de Tweede Wereldoorlog. Dit laatste hoofdstuk leende zich uitstekend voor het opnemen van een aantal foto's, eveneens een *novum* in de Nederlandse atlassen.

Hoewel de omvang van dit deel in de reeks *Historische stedenatlas van Nederland* wellicht anders doet vermoeden, beantwoordt dit boek niet geheel aan de oorspronkelijke, meer ambitieuze opzet. Veel vragen moesten onbeantwoord blijven; er zijn nog talloze mogelijkheden voor aanvullend onderzoek naar de stadsontwikkeling van Venlo. Er is nog altijd een grote hoeveelheid archiefmateriaal dat tot aanvullende informatie en nieuwe interpretaties kan leiden; daarnaast mag worden verwacht dat toekomstig archeologisch onderzoek belangrijke gegevens over met name de vroegste geschiedenis van Venlo zal opleveren. Moge deze atlas dienen als vertrekpunt van vele nieuwe onderzoekers!

Dank wil ik graag betuigen aan de redactie, die mij het schrijven van dit boek toevertrouwde. In het bijzonder geldt die erkentelijkheid Peter Henderikx, die mij tijdens een groot aantal besprekingen in Veere op de goede weg hielp, en Jan Wegner, die een essentiële rol speelde bij de vervaardiging van het tekenwerk, en die zich bijzonder heeft ingespannen bij de afronding van de productie. Grote dank ben ik eveneens verschuldigd aan het gemeentebestuur van Venlo, dat mij ruimhartig in de gelegenheid stelde aan dit boek te werken. De collega's van het Gemeentearchief en in het bijzonder de gemeentearchivaris drs. T.P.M. Huijs hebben jarenlang veel geduld betoond; zonder hun steun had ik dit boek niet kunnen schrijven. Dankbaar heb ik gebruik kunnen maken van het nuttige commentaar dat door Rob Camps, Clara ten Oever en Leo Wessels werd geleverd op de concept-teksten.

Frans Hermans
Venlo/Nijmegen, 1 november 1999

⁴ Vgl. Flink, 'Der Stadtwerdungsprozess von Ahrweiler', 137. Ennen omschrijft het begrip 'Stadtwerdung' als 'ein überaus komplexer Vorgang, eine Umgestaltung menschlicher Wohnweise, Siedelformen, Wirtschafts- und Sozialstruktur, der politischen Organisation, aber auch der geistigen Haltung, überhaupt der gesamten Einstellung zum Leben'. (Ennen, 'Zur Typologie des Stadt-Landverhältnisses im Mittelalter', 183; idem, 'Die Stadtwerdung Bonns', 316).

2 Jacob van Deventer, 'Venloo', kaart van de stad Venlo met haar directe omgeving (ca. 1570)

De plattegrond van Jacob van Deventer geeft een beeld van het stratenpatroon en de globale bebouwing van de stad rond het derde kwart van de zestiende eeuw. Hier is de zgn. net-plattegrond afgebeeld. Een uitsnede van de minuutplattegrond van Venlo is in deze atlas afgebeeld in hoofdstuk 4 (afb. 19).

Van Deventer laat in feite de middeleeuwse stad zien. De belangrijkste burgerlijke en kerkelijke gebouwen in de stad zijn erop weergegeven: het stadhuis, de Sint-Martinuskerk, de kloosters en de gasthuizen. Duidelijk zichtbaar zijn tevens de stadspoorten, de twee stadsgrachten, de muren en de torens. De overige bebouwing is schematisch in rood ingetekend. Ook het aan de overzijde van de Maas gelegen dorp Blerick is zichtbaar. De plattegrond geeft een beeld van de wegen in de Bantuin. Aan bijzondere gebouwen en topografische details zijn herkenbaar: het veerhuis De Staay, recht tegenover de stad op de westelijke Maasoever; het klooster in Genooi (Nue) in het noorden, een aantal watermolens (mola, mole, zie afb. 2a), het huis Stalberg (met de aanduiding mola), ten oosten daarvan een bron (fons), ten zuiden van de stad de Sint-Antoniushof. De windrichtingen zijn in het Latijn aangeduid (Septentrio, Oriens, Meridies, Occidens). Aan de weg die in zuid-oostelijke richting voert is het leprozenhuis met een kapelletje ingetekend. Op de Maagdenberg in het zuid-oosten zijn galgen weergegeven. De groene kleur duidt op weilanden en laag gelegen, vochtige bodem; de gele kleur op hoger gelegen zandgrond. De weergave van de omgeving van de stad zoals die op Van Deventers minuutkaart is te zien verschilt in sommige details van de netkaart. Doordat de randen van de minuutkaart zijn weggeknipt staat Blerick er niet op en zijn de aanduidingen voor het noorden en het zuiden weggevalen. Er staan minder verklarende woorden op de kaart; zo zijn de aanduidingen van de molens niet aanwezig; daarentegen is weer wel de leproserie aangeduid ('leprosen').

De Nederlandse plattegronden van Jacob van Deventer zijn uitgegeven tussen 1916 en 1923 door Fruin (Nederlandsche steden in de 16e eeuw); al eerder begon een uitgave van de Belgische en een aantal in het huidige Frankrijk en Nederland gelegen steden door Ruelens: *Atlas des villes de la Belgique au XVIe siècle*, waarin bij de netplattegrond van Venlo een toelichting werd geschreven door H. Obreen (aflevering 17, 1909). Momenteel loopt een nieuwe integrale uitgave onder redactie van Koeman en Visser: *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*; in map 8: Nederland. Noord-Brabant en Limburg (1998) zijn de plattegronden (net, minuut, bijkaart) onder nr. 108 beschreven door A. Meffert; vgl. voor Venlo verder: Hermans in Pronkstukken nr. 58 (167-170).

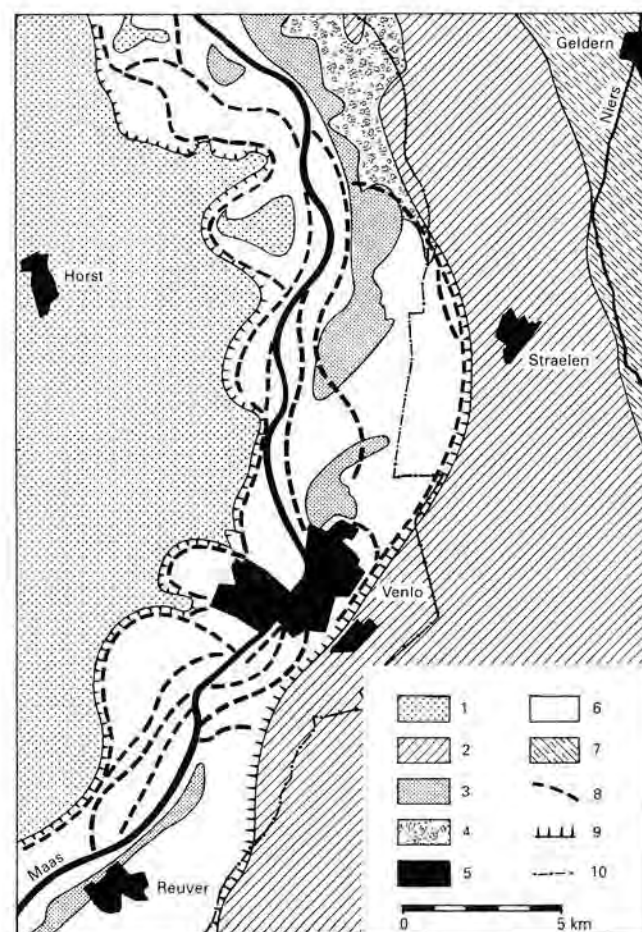
1 | Landschap en natuurlijke context

Tot ver in de negentiende eeuw was Venlo een compacte stad. De stad had al in de late Middeleeuwen haar vorm gekregen en werd in de zeventiende en achttiende eeuw nog voorzien van een uitgebreid stelsel van vestingwerken. Stad en vesting waren gesitueerd in een gevarieerd landschap van akkers, beken, weiden en woeste gronden. In het noorden vormden zandheuvelds verticale accenten. Dominerende elementen van dit Venlose buitengebied, dat 'Bantuin' wordt genoemd¹, vormen - vroeger en nu - de Maas in het westen en de steilrand van het hoogterras in het oosten. (afb. 2)

1.1 Het landschap in de omgeving van Venlo in hoofdlijnen

Het huidige Noord-Limburg maakt deel uit van de Nederduitse laagvlakte, een uitgestrekt gebied, gevormd door een langdurig geologisch proces van opheffing, daling, erosie en sedimentatie. In het noorden en het westen wordt dit gebied begrensd door de zee, in het zuiden door uitlopers van de Ardennen en de Eifel en in het oosten door het Bergse Land.²

In de omgeving van Venlo kunnen enkele afzonderlijke bodemkundige landschappen worden onderscheiden.³ (afb. 3) Het Maasdal ter hoogte van Venlo wordt gevormd door een smal laagterras aan weerszijden van de rivier. In het westen wordt dit laagterras begrensd door de steile rand van het uitgestrekte dekzandgebied op de linker Maasoever, in het oosten door de veel hogere steilrand van het hoogterras. Bij Venlo is de hoogte 16 tot 18 meter +NAP, bij Well, zo'n twintig kilometer stroomafwaarts, 12 tot 14 meter +NAP. De Maas is bepalend voor de hoofdstructuur van het gebied. De rivier kan met recht de natuurlijke 'ruggengraat' van de regio worden genoemd. Het landschap is doorsneden door vele geulen: oude stroombeddingen van de Maas, die veelal te herkennen zijn als hoogvormige groene gordels in het landschap. Op negentiende-eeuwse topografische kaarten - bijvoorbeeld die van Tranchot

3 De bodem in de omgeving van Venlo

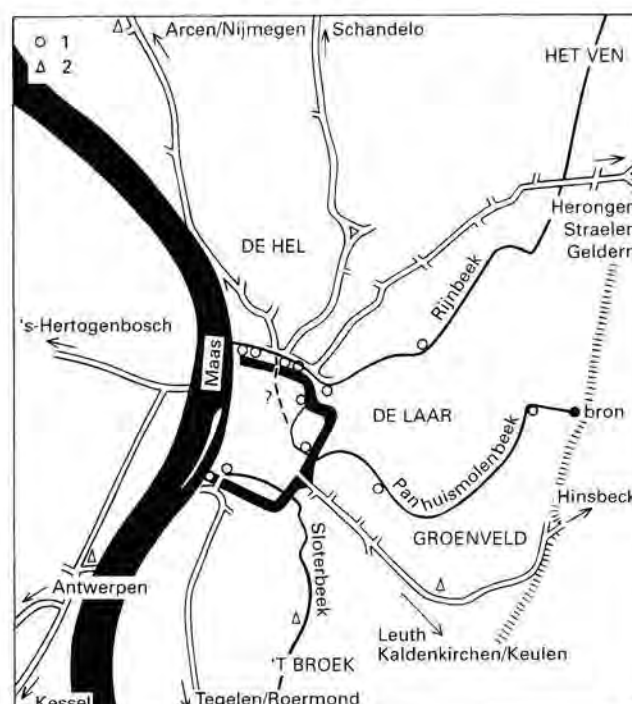
Dit kaartje - gebaseerd op Bodemkaart van Nederland, Blad 52 Oost Venlo, 49 - geeft een globaal beeld van de bodemgesteldheid in de omgeving van Venlo.

Legenda

1 Dekzand	6 Maasdal
2 Oude Rijnterrassen	7 Het gebied van de Niers
3 Rivierduinen	8 Voormalige rivierloop
4 Vennengebied	9 Steilrand
5 Behouwing	10 Rijsgrens

2a Samenvatting van de kaart van Jacob van Deventer

Op dit vereenvoudigde kaartje zijn enkele van de voornaamste toponiemen, beken, watermolens (1), landwegen, kloosters en kapellen (2) in en rond de stad weergegeven.

- 1 De oudst bekende vermelding van deze naam dateert van 1789 (RA Limburg, H. Geestklooster, inv. nr. 42).
- 2 Bodemkaart van Nederland, Blad 52 Oost Venlo, 31.
- 3 Gebruik is gemaakt van: Bodemkaart van Nederland, Blad 52 Oost Venlo, 47-66; Van den Broek, Bodem van Limburg, passim; Pubben, 'Landschap', 39-42; Atlas van Nederland, deel 16, Landschap, 8-9; Landschapstype nr. 93; Vervloet, Inleiding, 124; Graatsma, Limburg 1802-1807, passim; Renes, 'Kastelen', 62-64; idem, 'Cultuurlandschap'; idem, Landschappen, 64-66; Jansen, Architectuur, 9-18.

(afb. 4) - is dit goed zichtbaar. Vaak zijn deze oude beddingen verland; hier en daar zijn als gevolg van turfwinning open wateren blijven bestaan. Het is een landschap van grotere en kleinere plateau's, terrassen met hoogteverschillen van maximaal enkele meters, echter met steile randen naar de geulen. Doordat de Maas zich ook heeft ingesneden in het dekzandgebied en delen van de rivierstuifduinen, liggen binnen deze strook geïsoleerde stukken hoger gelegen dekzand en rivierstuifduinen. De geulen zijn meest opgevuld met jonge rivierklei. Plaatselijk is sprake van veenvorming. Bij Venlo is het dal van de Maas smal, diep ingesneden in oude sedimenten. Naar het noorden verbreedt het dal zich. De laaggelegen gronden langs de Maas (ooigronden) worden bij hoge rivierstanden overstromd; alleen de hogere delen zijn in gebruik als akkerland.

Tegenover het relatief vruchtbare Maasdal staan de arme gronden ten oosten en ten westen van het rivierdal. Voornamelijk ten oosten van de Maas, in een smalle strook van zuid naar noord, worden stuifzanden met veel reliëf aangetroffen. In de lager gelegen delen is veen gevormd, dat later grotendeels is afgegraven, waardoor vennen zijn ontstaan.

Het gebied ten westen van de Maas bestaat vrijwel aaneengesloten uit zwak golvend dekzand. De oostelijke grens tussen dit gebied en het Maasdal wordt

4 Manuscriptkaart van Venlo en omgeving in het begin van de negentiende eeuw (Topographie des Départements réunis de la Rive gauche du Rhin, begonnen onder leiding van J.J. Tranchot, voltooid onder leiding van Friedrich Karl Ferdinand Freiherr v. Müffling) (1:20.000, Aachen-Trier-Koblenz, 1801-1828, blad 33 Venlo)

In 1802 startte onder leiding van de Franse geodeet en cartograaf Jean Joseph Tranchot (1752-1815) de kartering van het door de Franse legers bezette Rijnland. De voltooiing van het kaartwerk werd in 1814 aan het Koninkrijk Pruisen overgedragen. Het prachtige en uiterst informatieve kaartwerk kent dankzij een facsimile-uitgave (1974) tegenwoordig grote bekendheid. Hier is het originele kaartblad 33 afgedrukt. (Die Karten-aufnahme der Rheinlande durch Tranchot und v. Müffling 1801-1828; Graatsma, Limburg 1802-1807.)

gevormd door een lage, maar vrij steile terrasrand. Binnen het gebied bevinden zich enkele stuifzandgebieden met wat meer reliëf. Een groot aantal diep ingesneden beekdalen zorgt voor de afwatering naar de Maas. De bewoning was sterk verspreid over een groot aantal gehuchten; tussen deze nederzettingen bevonden zich tot in de negentiende eeuw uitgestrekte heidevelden en woeste gronden. In het verleden vond op ruime schaal afplagging plaats, waardoor verstuing optrad. Op de hoger gelegen en goed ontwaterde plaatsen bij de dorpen zijn van oudsher de akkerbouwgronden te vinden. In de beekdalen worden laaggelegen zandgronden en graslanden aangetroffen, hier en daar ook veen. Het dekzandgebied wordt in het westen begrensd door het uitgestrekte en tot in de negentiende

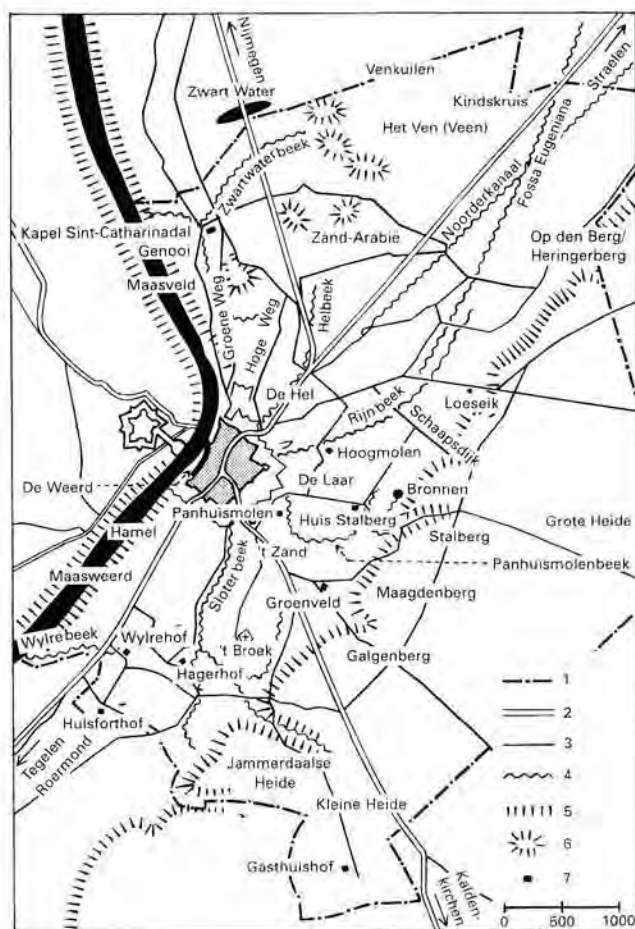
eeuw vrijwel ondoordringbare hoogveengebied 'de Peel'.

De regio wordt aan de oostzijde begrensd door een breed hoogterras, dat alleen bij Venlo en Arcen aan huidig Nederlands grondgebied raakt. De westelijke begrenzing van dit hoogterras wordt gevormd door steile randen, bij Venlo een terrasrand van ongeveer twintig meter hoogte. Het rivierrand bestaat uit grofzandige, grindrijke sedimenten van de Rijn.

1.2 Het Venlose schependom: de Bantuin (afb. 5)

In 1848 beschreef Van der Aa de Bantuin als volgt: 'Venlo (Het schependom van), dat gedeelte der gem. Venlo, in Oppergelder, prov. Limburg, hetwelk de stad

5 De Bantuin: overzicht van de belangrijkste in de tekst genoemde toponiemen

- Legenda**
- 1 Gemeentegrens
  - 2 Belangrijkste wegen
  - 3 Secundaire wegen
  - 4 Beek
  - 5 Steilrand
  - 6 Stufduinen
  - 7 Bijzondere gebouwen

aan de noord-, oost- en zuidzijde omringd. Ten N. en Z. is de grond meestal hoog en heuvelachtig en grotendeels bouwland, en ten O. is hij vrij laag en zelfs veenachtig, meerendeels moestuinen, boomgaarden en tuinen. Vier hoofdwegen lopen van de stad door dit schependom naar Nijmegen, Gelder, Dusseldorf en Maastricht, allen grindwegen. - Men telt er 180 h. en 1100 inwoners.⁴

Hieronder zal aan de hand van een korte rondgang door de Bantuin een impressie van de directe omgeving van de stad worden gegeven.⁵ Waar mogelijk wordt in het kort nader ingegaan op hoogteverschillen, bodemgebruik, kenmerkende toponiemen, bijzondere gebouwen en landschapselementen.⁶

De grenzen met omliggende plaatsen waren dikwijls omstreden. In de loop der tijd zijn hierover vele slepende processen gevoerd, waarbij meer dan eens instructieve kaarten werden vervaardigd.⁷ In de late Middeleeuwen voerden burgemeesters, schepenen en raad van Venlo met inwoners van de eigen stad en niet zelden ook met mensen uit omliggende dorpen, soms in gezelschap van leden van de ridderschap, jaarlijks een 'beleiding' uit, een tocht waarbij de grenzen van het Venlose gebied werden geïnspecteerd.⁸ Het precies vastleggen van de grenzen van het stadsgebied was onder meer van belang in verband met het gebruik en de inkomsten van de landbouwgronden, de bossen en het veengebied. Regelmatig moest worden opgetreden tegen inwoners van omliggende dorpen, bijvoorbeeld in geval van turfroof.⁹ Twee belangrijke oriëntatiepunten waren het 'Kinds kruis', een veldkruis in het Ven¹⁰, en de 'Loeseik', een boom onderaan de steilrand ten oosten van de stad.

Ten noorden van de stad

Direct ten noorden van de middeleeuwse stad lag een gebied genaamd 'de Hel', een relatief laag en oorspronkelijk nat gebied dat waarschijnlijk een voortzetting vormt van een van de oude Maasmeanders in de noordelijke Bantuin.¹¹ De Helpoort in de noordelijke stadsmuur ontleende hieraan haar naam. Uit het noordelijke deel van de Bantuin stroomde de Helbeek richting stad;

daarin lag een watermolen genaamd Hel(le)molen. In 1349 is sprake van een 'domus ter Hellen' (huis ter Hellen).¹² Een van de aan de stadszijde op de poort aansluitende straten is het Helschriksel.

Aan de Maas, in het overstromingsgebied van de rivier, ligt een smalle strook zandgrond, overwegend grasland, genaamd Maasveld of Genooyerveld. In Genooi ('Ingen Ooy', 'Aengen Ooy'), op een kleine twee kilometer ten noorden van de middeleeuwse stad, werd begin vijftiende eeuw het klooster Mariëndaal gesticht. Tegenwoordig herinnert de bedevaartskapel van Onze-Lieve-Vrouwe van Genooi hieraan. Een oud toponiem ter plaatse is 'Heilige Boom'. Parallel aan de rivier liep hier de 'Groene Weg', wellicht een oud lijnpad. Oostelijk van deze strook zandgrond bevindt zich een smalle verlande Maasmeander. Deze relatief laag ten opzichte van de omgeving gelegen strook is deels weer opgevuld met jongere sedimenten. Verder naar het oosten wordt een vrij brede strook zandgrond aangetroffen, met hier en daar geïsoleerde rivierstuifduinen (Kruisberg, Ketelberg, Ossenberg, Duivenberg, Groetberg, Genooybergen, Hoog Schoor, Zand Arabië). De rest van het landschap tot aan de steilrand bestaat uit afwisselend zand- en kleigronden, met enkele oude Maasmeanders. In de late middeleeuwen konden hier en daar vennen worden aangetroffen (Zwart Water, Venkuilen, Meeuwenven, Heringerven, Oeiervan); tegenwoordig bestaat hiervan - op de plaats van de Venkuilen - alleen nog het Zwart Water.

Het meest noordelijke deel van de Bantuin staat vanouds bekend als 'het Veen', in Venlo 'het Ven' genoemd. Het Ve(e)n maakt deel uit van een tot voor enkele eeuwen uitgestrekt en grotendeels ontoegankelijk gebied tussen Venlo, Arcen en Straelen.¹³ Na de ontginning kreeg dit gebied overwegend een akkerbouwfunctie. Tot ver in de zeventiende eeuw werd er turf gestoken.¹⁴ Sommige delen van het Ven zijn pas in de late Middeleeuwen ontgonnen.¹⁵ In 1386 vond een uitgifte van woeste gemeentegrond plaats.¹⁶ Begin vijftiende eeuw blijkt er een wetering te zijn gegraven ten behoeve van de ontwatering van het gebied.¹⁷ Nog in 1482 vond uitgifte van 'nyer erve' plaats.¹⁸ De toponiemen Hollandse Kamp en Ingen Holland duiden wellicht op de betrokkenheid van Hollanders bij de ontginningen en de daarmee gepaard gaande waterstaatkundige werken.¹⁹ In het Ven werd tot in de twintigste eeuw klei voor steenbakkerijen gewonnen. Het gebied werd in de late Middeleeuwen van stadswege beheerd door een speciale functionaris, de 'Vengraaf'.²⁰ Oostelijk van het Ven bevindt zich het hoogterras, met toponiemen als Op den Berg en Heringenberg.

De belangrijkste beken in de noordelijke Bantuin zijn de reeds genoemde Helbeek en de Rijnbeek, beide vanuit het noorden in de richting van de stad stromend, en de Zwartwaterbeek bij Genooi. In de Rijnbeek verenigde zich het water van een aantal kleinere beken.

Grote boerderijen in dit gebied waren de Genoyhof, Groethof, Arenborg, Goltenhof, Genraay en Loven daal. In de zeventiende eeuw werd in deze omgeving gewerkt aan het kanaal Fossa Eugeniana (zie hoofdstuk 5), terwijl in de negentiende eeuw plannen voor de aanleg van een Noordervaart (zie hoofdstuk 8) in vergoederde staat van uitvoering waren.

Ten oosten van de stad

Tussen de middeleeuwse stad en de steilrand bevond zich een vrij smalle strook grond, minder dan een kilometer breed. Begin twintigste eeuw, toen de vesting Venlo was opgeheven maar de echte stadsuitbreiding nog op gang moest komen, beschreef de geoloog Pieter Tesch, tijdens een 'papieren' wandeling van Venlo naar het op enkele kilometers oostwaarts gelegen dorpje Hinsbeck, nog een relatief leeg en ongeschonden landschap.²¹ Zijn beschrijving - in feite een dwarsdoorsnede van het landschap van west naar oost - geeft een goede indruk van de grote landschappelijke variëteit over een afstand van slechts enkele kilometers. Ten oosten van de binnenstad van Venlo start de waarnemer in een nagenoeg vlak landschap, doorsneden door enkele beken; de bodem bestaat uit lemig fijn zand, en is uitermate geschikt als akkerland. Nadat de wandelaar de steilrand heeft beklommen krijgt hij een kaal hoogterras in het blikveld: de Grote Heide. Verder in oostelijke

- 4 Van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek*, XI, 606.
- 5 Belas kon bij dit onderzoek vanwege de zeer slechte materiele toestand nog geen gebruik worden gemaakt van het Venlose 'protokadaster', een gedetailleerd kaartwerk in zes bladen met bijbehorende registers uit 1756 (GA Venlo, Stadsbestuur, inv. nr. 551, register 99 en 100, Kaarten en Prenten, cat. nrs. 254-259), dat uitvoerige informatie verschaft over bodemgebruik en toponiemen in de Bantuin. De kaarten zijn inmiddels gerestaureerd, de registers nog niet.
- 6 Zie de *Bodemkaart van Nederland, Blad 52 Oost Venlo*. De netkaart van Jacob van Deventer (afb. 2) verschaft door kleurgebruik en door de ingetekende gebouwen en topografische aanduidingen informatie over de omgeving der stad in de zestiende eeuw. Voor diverse toponiemen en gebouwen is een grote hoeveelheid archiefmateriaal bestudeerd, alsmede kadastrale plans in RA Limburg en de 'Kaart van de rivier de Boven Maas van Visé tot Woudrichem' (1:10.000, 34 bladen, 1849-1856; zie voorts Koeman, *Geschiedenis*, 180-181), de bladen 13 (Venlo) en 14 (Velden): Uyttenbroeck, *Bijdragen* V.
- 7 Zie hierover Stadsbestuur, inv. nrs. 441-543a; Kaarten en Prenten, onder meer cat. nrs. 237, 240, 241A en 245A.
- 8 Stadsbestuur, inv. nr. 440, verslag van de visitatie en beleiding der linieten van het gebied van Venlo door magistraat, oudste burgers en schoolkinderen (vanaf 1596). Een ouder voorbeeld: 1405 (GA Venlo, Str., 18 en 30): 'doe men dyc gemeynde beleidt toe Wylre ende anderswaer... dy gemeyndt beleidt vertoert mit den ritteren ende knechten' [Janssen], 'Beleydungen', 377; Bloemen-Van der Grinten in *Pronkstukken*, nr. 62 (179-183) over een 'Caarte van de questieuse plaatsen tussen Venlo, Tiegelen en Kaldelirken' (1792).
- 9 Bijvoorbeeld in 1442 (Str., 18-19): 'doe ons stat vernam dat die van Greverade ende die van Hensbeck der toff in der nacht halen wolden'; 1444 (Str., 13): 'gegangen om te besien den toff der die van Tiegelen inde gemeynen gesteken hadden'.
- 10 Eerste vermelding, 1487 (Str., 26): 'eyn steynen cruytz dat op er heide stait soll ter plaetzen geheiten der kintz cruytz'; Str. 1525, 16; Str. 1607, 26. Vgl. verder Stadsbestuur, inv. nr. 441 en Frankewitz, *Das Kindskreuz*, 176-177; Van den Berg, *Geschiede*, 7.
- 11 Verwijs-Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek* 2, 118-119 en 615: hel/helle/elle/delle; laagte; onvruchtbare akker. Schönfeld, 'Hol, hel', *93-99, m.n. *96: 'laag land, moeras, poel'; idem, *Veldnamen*, 46: 'de hel' als 'benaming voor grotere of kleinere moerasgebieden'; Verwijs-Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek* 3, 300-302; 'helle' in de betekenis van dodenrijk. Rentenaar behandelt de helnamen niet (*Vernoemingsnamen*, 187).
- 12 Str. 1349/50, 1, 19.
- 13 Van den Berg, *Geschiede*, passim.
- 14 Str. 1617, f. 19v: 'aen den Heringenberg geweest om nae den turf te sien'.
- 15 Str. 1366, 19: 'de fossura dicti grole [=geul (?) in palude]'; ibidem: het meten van 'novalia in palude'; Str. 1376, 2: 'de via in palude'; Str. 1377, 10: 'aquam de paludem deducantibus'; Str. 1377, 11: 'in palude fodientibus'.
- 16 Str. 1386, 18: 'du dijschepenen die ghemeynde uyt souden geven inder Vynne'.
- 17 Str. 1404, 20-21: 'die weteringe in den Venne geveget'; bouw van een brug. De wetering werd op een beek aangesloten voor de afvoer van het water (Str. 1439, 15 en 26).
- 18 Str. 1482, 28.
- 19 Str. 1452, 21 ('aen der Hollantsche camp') en Str. 1614, 77 ('ingen Holland').
- 20 Str. 1439, 15: 'Jan der Vennegreve mytt synne geselschap die mede in dat Venne gegangen waeren'.
- 21 Tesch, 'Het landschap', passim.

richting passeert hij de meren rondom het kasteel Kriekenbeek, om tenslotte uit te komen bij de Hinsbecker heuvelrug.

Het relatief hoge zandige gebied direct ten oosten van de binnenstad staat vanouds bekend als 'de Laar'²² en 'het Zand'.²³ Dit gebied was waarschijnlijk (ten dele) gemeenschappelijke stadsgrond; in 1389 werd het in delen verpacht of verkocht.²⁴ In 1406 vond er zandwinning plaats.²⁵ Het Zand was in de achttiende eeuw in gebruik als militair exercitieterrein en schaapsweide.²⁶ Oostelijk van de Laar ligt aan de voet van het hoogterras het lage 'Groenveld', een verlande Maasmeander; plaatselijk ligt hier ondergronds veen. In de late Middeleeuwen fungeerde dit gebied als stortplaats van stedelijk afval.²⁷ In 1428 werd in deze omgeving (Schaapsdijk, Loeseik) turf gestoken.²⁸ In 1459 werden in diezelfde omgeving nog drie morgen land verkocht, 'nijes erves, so lant, so heide, water, torffkuelen'.²⁹ Mogelijk is de al door Jacob van Deventer (afb. 2) weergegeven en tegenwoordig nog steeds bestaande vijver bij de Panhuismolen (leg. F.7) ontstaan als gevolg van veen- of zandwinning.

Door kwelwater vanuit de hoge terraswal is het Groenveld een relatief nat gebied. Aan de voet van de steilrand ontsprongen verschillende beken, waarvan de Panhuismolenbeek de belangrijkste is. Jacob van Deventer tekende hier ook een bron (*fons*, zie afb. 2). Vlakbij de steilrand, aan een van de oostelijke uitvalswegen, ligt het belangrijkste huis in dit gebied: het uit de late Middeleeuwen stammende omgrachte huis Stalberg.³⁰

Op de helling van de steilrand (toponiemen: Maagdenberg, Stalberg, Galgenberg) werd zand gewonnen. Het eigenlijke hoogterras bestond uit heide, bos en woeste grond. In de zestiende eeuw rezen er conflicten tussen de stad en bewoners van naburige dorpen over houtkap op het hoogterras.

Ten zuiden van de stad

Aan de Maas ligt een smalle strook zandgrond, de Maasweerd. Een van de oudste toponiemen in dit gebied buiten de Tegelpoort is de 'Amer' ('Hamer', 'Hamel'), een vermoedelijk aan een inham van de rivier gelegen aanlegplaats waar schepen werden gelost en geladen.³¹ Oostelijk daarvan ligt een smalle strook veengrond en een verlande Maasmeander. Grote delen van dit gebied liggen vrij laag en zijn relatief nat ('t Broek, Wylrebeek, Tegels Broek, Vrijbroek), hoewel er ook enkele hogere zandgronden zijn (Sinselberg). In dit gebied lagen drie grote hoeven: Hagerhof, Hulsforthof en Wylrehof. Het toponiem Nieuwe Erven duidt wellicht op een enigermate systematische ontginning of verkaveling van dit gebied in de zestiende eeuw.³² In de achttiende eeuw was er in deze omgeving een 'plantage', een boom- en struikenkwekerij.³³

De belangrijkste beken zijn de Sloterbeek, die vanuit het Broek naar de stad stroomt, en de Wylrebeek in het uiterste zuiden op de grens met Tegelen. De beken ontspringen in de natte delen en aan de voet van de steilrand, alwaar zich ook twee watermolens, de Onderste en de Bovenste Molen of Houtmolen, bevonden.

Het aansluitende hoogterras bestaat grotendeels uit een zandig leemdek. In de omgeving van de Bovenste Molen werd zand en leem gewonnen, vooral op een plaats genaamd 'de Voort'.³⁴ In de zuidoostelijke hoek van de Bantuin zijn de belangrijkste toponiemen de Kleine Heide en de Jammerdaalse heide.

1.3 Afwatering³⁵

Regionaal gezien zijn er twee afwateringssystemen: de Maas en de Niers. De Niers stroomt langs de huidige Duitse stadjes Wachtendonk, Geldern en Goch, om tenslotte bij Gennep in de Maas uit te monden. Voor de directe omgeving van Venlo is dit riviertje niet van belang. De Maas is een regenrivier met sterk wisselende waterstanden. In de zomer, met name in de tijd vóór de kanalisatie in de twintigste eeuw, was de rivier wegens gebrek aan water vaak niet of nauwelijks bevaarbaar. In scherp contrast hiermee is de vaak zeer hoge waterstand in januari en februari.³⁶ Het grote aanbod aan water wordt vooral veroorzaakt door de com-

binatie van regenval en smeltende sneeuw in de Ardennen, waar het water via zijriviertjes als de Semois, Sambre en Ourthe naar het Maasdal wordt getransporteerd. De Maas is berucht vanwege de plotseling sterke was, de zgn. 'Maasvloeden'; onder extreme omstandigheden kan het water binnen enkele dagen tot vier meter stijgen.³⁷

In periodes dat de Maas veel water afvoerde kon de rivier gemakkelijk buiten haar oevers treden en daarbij grote stukken land blank zetten. Op een zeventiende-eeuws pand aan de Parade/Grote Beek getuigen diverse gedenksteden van de verschillende waterniveaus die in de loop der tijd werden bereikt. De oudste, tevens hoogste steen stamt uit 1632 en geeft een waterpeil aan van ca. 1,70 meter boven het huidige straatniveau. Talloze gegevens uit de Venlose stadsrekeningen wijzen op overlast van de Maas.³⁸ Vanwege deze periodiek terugkerende overstromingen werden alle belangrijke gebouwen, zoals het stadhuis (leg. A.14), de Sint-Martinuskerk (leg. C.8) en het hof (leg. A.4), op de hoogste plaatsen binnen de stad gebouwd.

Bij Maastricht bedraagt het verval van de Maas ca. 50 centimeter per kilometer. Het verval blijft noordwaarts vrij hoog, tot even ten zuiden van Venlo een omslagpunt wordt bereikt en het verval afneemt.³⁹ Bij Venlo bedraagt het verval nog maar 6 centimeter per kilometer. Ten noorden van die stad neemt de Maas het karakter van een rustig stromende, typische laaglandrivier aan. Hier lag een omslagpunt in de bevaarbaarheid; Van Houtte spreekt zelfs van een 'drempel' ('un seuil naturel') in de rivier.⁴⁰ Deze door de natuur geschapen omstandigheid leidde ertoe dat middeleeuwse Maasschippers te Venlo hun goederen veelal overlaadden op een ander scheepstype (zie hiervoor hoofdstuk 3.1).⁴¹ Ter hoogte van Venlo lag in de Maas een opwas, het eiland 'De Weerd', een 'middelweerd' of 'middelzand'.⁴²

De Maas had, zoals gezegd, oorspronkelijk een sterk meanderend karakter. In de vele oude geulen in het landschap stromen nu veelal de benedenlopen van de beken die uit het hoger gelegen dekzandgebied komen. De belangrijkste beken in de directe omgeving van Venlo zijn hierboven genoemd.⁴³ Het door deze beken aangevoerde water werd tot ver in de negentiende eeuw benut voor het op peil houden van de vestinggrachten. Een heel systeem van dammen, sluizen en duikers werd in de loop van de tijd aangelegd om de waterstand te reguleren. Delen van de omgeving van de stad konden in tijd van gevaar worden geïnundeerd.⁴⁴ Aan de grotere beken werden watermolens gebouwd. (afb. 2a)

1.4 Hoogteverschillen

De directe omgeving van Venlo wordt gekenmerkt door relatief grote hoogteverschillen, althans voor Nederlandse begrippen. Ten eerste kan worden gewezen op de rivierstuifduinen, vooral ten noorden van de stad. Langs de gehele oostkant van de stad ligt de steilrand van het hoogterras. Met uitzondering van genoemde stuifduinen is het land tussen de Maas en de steilrand vrij vlak, met enkele lager gelegen delen in het oosten (Groenveld), in het zuiden (de Broek-toponiemen) en in het noorden (de Ven-toponiemen).

Binnen de middeleeuwse stad zijn beperkte maar niet onbelangrijke hoogteverschillen te onderscheiden. Een van de hoogste punten in de stad, de Lichtenberg, is begin zestiende eeuw om militair-strategische redenen grotendeels afgegraven⁴⁵; wellicht geldt dit ook voor de direct aangrenzende Kwitheuvel. Ook als gevolg van bodemophoging is in de loop der eeuwen een zekere nivellering van het reliëf opgetreden. Aanvankelijk waren de hoogteverschillen derhalve geprononceerder dan tegenwoordig. Keuller omschreef het

6 Venlo met omgeving, ca. 1840, schaal 1:50.000 →

Gedeelte van de Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, blad 52 (beneden) en 58 (boven). Blad 52 is verkend in de jaren 1837-1842 en gegraveerd in 1855; blad 58 is verkend in 1843 en 1844 en gegraveerd in 1859. De TMK is de eerste topografische kaart van Nederland, 1:50.000, uitgegeven in steendruk in de jaren 1850-1864. In 1973 verscheen bij de Topografische Dienst-Unieboek BV een facsimile-uitgave, waarvan hier gebruik is gemaakt.

22 Rentenaar, 'Niederländische Namen', 781: 'laar komt van het Germaans hlēri-, 'intensiv genutzter Wald'.

23 Str. 1349/50, 11: 'super arenam' (op het Zand).

24 Str. 1389, 5: 'dat wij dat lant opden Laer uyt ghaven'.

25 Str. 1406, 9.

26 ARA, OPV V.19 (1735).

27 Tijdens grondwerkzaamheden in verband met de aanleg van de nieuwe wijk 'Groenveld' werd in dit gebied een grote hoeveelheid voorwerpen in de bodem aangetroffen, voornamelijk metalen objecten als lakenloden en munten, verder aardewerk en gebruiksvoorwerpen; het oudste materiaal dateert uit de veertiende eeuw. Het vondstmateriaal berust in het Limburgs Museum te Venlo. Vriendelijke mededeling dhr. W. Hupperetz van genoemd museum.

28 Str. 1428, 29.

29 RA Limburg, Kraisherer, inv. nr. 109.

30 Selen, 'Monumentale landhuizen', 69-70; Mialaret, *Noord-Limburg*, 200.

31 Enkele vermeldingen: Str. 1376, 2, 8: 'todient terram super pontem iuxta amier' en 'super amier ad molendinum'; in 1394 (Str. 18) werd hout gevoerd van de 'aemer' naar het hof; Str. 1401, 16: 'van holt te vueren vander aemer aendij Hellenport'; 1444 (GA Venlo, Tafel H. Geest): 'opten Hamer, buten den Tegelreporten'; 1539 (RA Limburg, Maria-Weide, inv. nr. 238): land 'op ghenen hamer buyten der Tegelreporten'; 1761 (Maria-Weide, inv. nr. 603): 'op den soo genoemden Haemel'. Volgens Renes (*Landschappen*, 82-83) is een hamar/hamer/hamert/amer een losplaats, voornamelijk van mergel. Behalve te Venlo worden deze toponiemen ook aangetroffen in Belfeld, Lottum, Tegelen/Steyl en Wellerlooi. Verwijs en Verdam, *Middelnederlandisch Woordenboek* 3, kol. 69: 'hamme' = inham in een water. De (H)Amer was een aangelegde haven, waar volumineuze goederen en bulkgoed werden in- en uitgeladen. In de vijftiende eeuw werd de (H)Amer zelfs specifiek als 'mergelhaven' aangeduid (Str. 1424, 33: 'den mergelhamer'; Str. 1447, 27: 'den mergelhamer voir der Tyegelreporten'). De weg van de Tegelpoort naar de (H)Amer werd Hamstraat genoemd: 'Item Johanni fossatori inder Hamstraaten...' (Str. 1349/50, 7; Str. 1405, 18 en 23: 'in der Hamme stegen'; etc. vermeldingen tot in de vijftiende eeuw). Een van de nieuw aangelegde wegen na de ontmanteling van de vesting vanaf 1867 kreeg de naam 'Hamelstraat'.

Hier wordt voor de volledigheid ook kort gerefereerd aan het in de *Eura quae se ad Amorem habet*, een rechtsoptekening van ca. 800 waarin het 'Amorland' figureert; Niermeyer ('Het Midden-Nederlandse rivierengebied', 146-151) situeert dit Amorland in het aan de Maasgouw (*Maasgouw subterior* = ongeveer het gebied tussen Roermond en Cuyk) grenzende Betuwe/Maas en Waal/Teisterbant; Niermeyer noemt het Venlose toponiem 'Amer' echter niet.

32 Str. 1573, 17: 'als bij die Holtmeule die nye erven gemeeten wurden'.

33 Str. 1714, 103-107; Str. 1717, 33.

34 Str. 1651, 73v: 'aen die leyknuelen gewerk'; Maria-Weide, inv. nr. 611 (1663): 'aenghen Voort achter den holtmeulen ghelegen'.

35 Van den Broek, *De bodem van Limburg*, 1, 5-6, fig. 4; Driessen en Van de Ven, *Niets is bestendig*, 13-29; Renes, *Landschappen*, 78-84.

36 Suttor, *Navigation*, 35-48.

37 Van de Ven, *Leefbaar laagland*, 26.

38 In 1399 was de grote houten bok (ijsbreker) in de haven vernield, waarschijnlijk door ijsgang; het hout moest over grote afstanden stroomafwaarts, onder meer tot in Well, worden teruggehaald (Str. 13); zie voor problemen als gevolg van ijsgang in de haven ook: VTH/VTHR, inv. nr. 3660 en 3652. In 1409 en 1410 werd met man en macht gewerkt aan herbouw van de Bloiaardstoren aan de Maas bij de Tegelpoort, die als gevolg van hoog water was ingestort (Str. 1409, 13-15; Str. 1410, passim). In 1415 werden de 'hussen' (kanonnen) uit de torens van de Helpoort naar een veiliger plaats overgebracht, 'om des groten water wille' (Str., 7; str. 1455, 30). In 1492 werden steigerpalen bij het Kolenstraatspoortje (leg. B.29) aan de werf weggeslagen (Str., f. 32). In 1602 moesten de konijnen die op De Weerd werden gehouden worden geëvacueerd, vanwege het hoogwater (Str., 6). In 1609 tenslotte werden vele werkkrachten ingezet, niet alleen uit de stad maar ook uit de dorpen Blerick, Velden en Arcen, om de schade aan de noordwestelijke hoek van de stadsmuur bij de Lichtenberg te repareren (Str., 83-91). Van de Ven, *Leefbaar laagland*, 35, noot 5.1.

39 Suttor, *Navigation*, 36.

40 Van Houtte, 'Le tonlieu de Lith', 300-301.

41 Thurlings, *Maashandel*, 129-132; Suttor, *Navigation*, 49-50; vgl. de grafiek (afb. 4) bij Van den Broek, *Bodem van Limburg*, 4.

42 Voor het verschil tussen een opwas en een aanwas: Renes, *Landschappen*, 68-69.

43 Zie ook de kaart van waterlossingen uit 1895 (Kaarten en Prenten, cat. nrs. 1413-1426).

44 Een negentiende-eeuwse kaart van de waterstaatkundige werken in de vestinggordel van Venlo: OPG V.80.

45 De grond werd gebruikt voor het ophogen van de wallen; zie Geurts, 'Omstreden veste', 103, noot 73; Van Slichtenhorst, XIV, *boeken*, boek XI, 329, inzake het beleg van 1511: bij de Lichtenberg was een 'kuyl' van groote verdiepinghe, waer wt het arbeyds-volk de aerde tot het effenen en verhooghen van de wal had wt-gekroeder'.

stadscentrum in 1843 als 'bijna plat en gelijk, uitgenomen naar den Lichtenberg of aan de noordzijde, alwaar dezelve eenigzins oprijst'.⁴⁶ Uyttenbroeck maakte meer werk van de beschrijving van het reliëf; zijn idee dat de stad op acht heuvels zou zijn gebouwd is te sterk uitgedrukt.⁴⁷

Uyttenbroeck en Keuller konden slechts afgaan op oppervlakkige waarnemingen. Aan de hand van moderne meetgegevens kan een betrouwbaarder beeld worden gevormd van het huidige reliëf in de binnenstad; in de verschillende themakaartjes in deze atlas wordt dit weergegeven.⁴⁸ Overigens dienen deze gegevens met voorzichtigheid te worden gehanteerd, aangezien er in de loop van de tijd dus veranderingen in het reliëf zijn opgetreden. De belangrijkste gebouwen zijn op hoog en droog gelegen plaatsen gebouwd. In de Parade/Grote Beek kan men nog steeds het beekdal zien dat het ooit was, met aan de rechterzijde de enigszins stijgende Picardie- en Lohofstraat; de Begijnengang stijgt in zuidelijke richting naar de Klaasstraat, terwijl vanaf de Markt de Peperstraat en de Steenstraat in de richting van de Maas dalen. Hel- en Maasschriksel stijgen richting Lichtenberg. De Grote en de Kleine Kerkstraat tenslotte ontmoeten elkaar op het heuveltje waar in de vroege Middeleeuwen de eerste Sint-Martinuskerk is gebouwd.

Op grond van het reliëf in de binnenstad opperen archeologen de mogelijkheid dat de Panhuismolenbeek oorspronkelijk via de Grote Beek/Parade en het kruispunt van de Grote Kerkstraat en Begijnengang naar de Helpoort en in de richting van de Maas stroomde, in plaats van - zoals weergegeven bij Jacob van Deventer - af te buigen bij de Lohofstraat en achterlangs de Sint-

Martinuskerk een weg naar de rivier te zoeken.⁴⁹ Rond 1100 zou de oude loop van de beek zijn verlegd. Toekomstig onderzoek moet de juistheid van deze stelling aantonen.

1.5 Wegen

Vergelijking tussen enerzijds negentiende-eeuwse kadasterkaarten⁵⁰ en de Topografisch-Militaire Kaart (afb.6) en anderzijds de zestiende-eeuwse plattegrond van Jacob van Deventer (afb. 2) toont dat de hoofdstructuur van de wegen rondom Venlo in de late Middeleeuwen reeds aanwezig was. Behalve de wegen van plaatselijk belang, die dienden ter ontsluiting van de Bantuin, waren er verbindingen naar de dorpen in de omgeving en naar verder weg gelegen plaatsen. Ten noorden van de stad liepen wegen via Velden naar Arcen, Gennep en Nijmegen; meer binnenlands was er een weg naar Schandelo; via Herongen waren er verbindingen naar Straelen en Geldern. Een van de oudste en belangrijkste wegen moet de reeds vanaf 1380 vermelde Hoge Weg zijn geweest.⁵¹ Ten oosten van de stad liep een weg via het huis Stalberg naar de steilrand; over de Grote Heide liepen wegen in de richting van Leuth, Hinsbeck, Grefrath en verder; er was een oude zuidelijke route via Kaldenkerken en Viersen naar Keulen. Vanuit het zuiden van de stad liepen er wegen naar Tegelen en Roermond. Via de Maasovergang was er een aansluiting op de wegen op de westelijke Maasoever, noordelijk om de Peel heen naar Den Bosch en Grave, zuidelijk naar Antwerpen en het zuiden van Brabant, en tenslotte langs de Maas in zuidelijke richting naar Kessel en verder.

⁴⁶ Keuller, *Geschiedenis*, 344.

⁴⁷ Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 2.

⁴⁸ Hiervoor is gebruik gemaakt van een kaartje dat door de archeologen W. Hupperetz en J. Schotten is samengesteld, opgenomen in Hupperetz, *De collectie provinciaal-Romeinse archeologie*, en in idem, 'Romeinse bewoning', 206.

⁴⁹ Zie de tekening bij Hupperetz, 'Romeinse bewoning', 206.

⁵⁰ Vgl. ook de negentiende-eeuwse 'Figuratieve kaart der buurtwegen van de gemeente Venlo' (Kaarten en Prenten, cat. nr. 405).

⁵¹ Kruissheren, inv. nr. 1, reg. 8, 'an den Cranenvelde, bi den Hogen Wege'.

2 | Geschiedenis tot ca. 1000

2.1 Prehistorische en Romeinse bewoning

Enkele archeologische vondsten

Hieronder volgt een beperkt overzicht van de belangrijkste prehistorische vindplaatsen binnen het grondgebied van de huidige gemeente Venlo, gebaseerd op verspreide archeologische literatuur.¹ (afb. 7)

Laat-Paleolithicum

In verband met grootschalige grondwerkzaamheden bij de aanleg van een industrieterrein en van de snelweg A73 aan de Blerickse zijde van de Maas konden in de jaren negentig in het buitengebied van Blerick (Boekend, Heierhoeve) enkele opgravingscampagnes plaatsvinden.² (afb. 7: 3) In deze omgeving waren al in de negentiende eeuw vondsten uit de prehistorie gedaan. Uit de periode 10.000-9000 v.Chr. dateren vuurstenen werktuigen, gevonden nabij een afgesneden Maasmeander. Hieruit valt een tijdelijke maar intensieve en regelmatig terugkerende bewoning af te leiden.

Neolithicum

In de omgeving van de Ketelenberg, het Zwart Water en de Ossenberg (noordelijke Bantuin) is een groot aantal vondsten van vuursteen en van vroeg-neolithisch aardewerk gedaan, welke wijzen op bewoning van dit gebied in het Neolithicum.³

Bronstijd

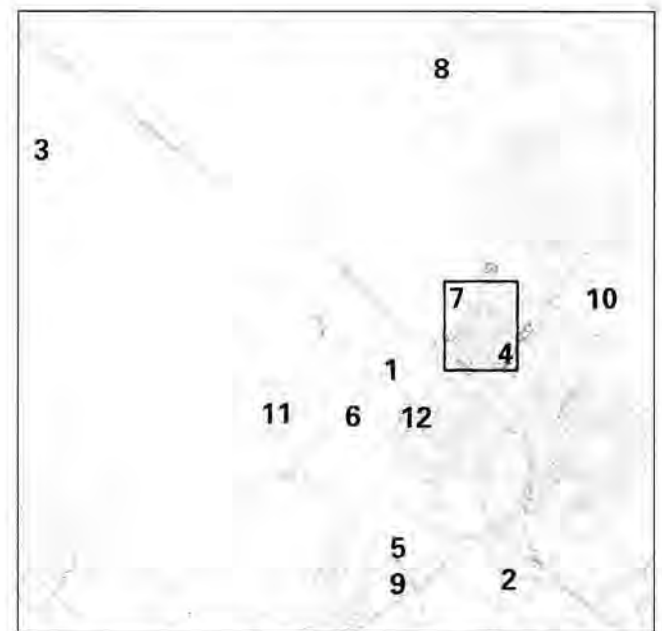
In de wijk Hagerhof werden in 1996 tijdens de aanleg van een vijver sporen van bewoning uit de Bronstijd gevonden.⁴ (afb. 7: 5) In de Maas ten zuiden van de middeleeuwse stad is een tweetal bronzen zwaarden gevonden, één uit 1750-1100 v.Chr. en één uit 1100-700 v.Chr.. Het betreft zeer waarschijnlijk 'rituele depots' (offergaven); de vindplaats zelf lijkt dus geen directe relatie met bewoning ter plaatse te hebben.⁵ Tijdens de aanleg van het tracé van de Zuiderbrug over de Maas werden bij Hout-Blerick restanten van een grafveld uit de late Bronstijd gevonden.⁶ (afb. 7: 6) In het Julianapark, even ten oosten van de middeleeuwse Laarpoort, werden in 1994 resten van een prehistorisch akkerbouwcomplex (Bronstijd of IJzertijd) aangetroffen.⁷ (afb. 7: 4)

IJzertijd

Ten zuidoosten van de stad, in het 'Jammerdal', werd in de tweede helft van de negentiende eeuw een complex van zes prehistorische grafheuvels (*tumuli*) uit de vroege IJzertijd (750-500 v.Chr.) ontdekt. (afb. 7: 2) Elke heuvel was door een kringgreppel omgeven.

De grootste tumulus (de 'Generaalsheuvel') is naar alle waarschijnlijkheid een vorstengraf.⁸ Wellicht in relatie tot dit vorstengraf staat de vondst van een 'Hallstattketel' uit 700-600 v.Chr. in de omgeving van Venlo; de exacte vindplaats van dit uit bronsblik vervaardigde object, dat hoogstwaarschijnlijk als grafgift kan worden beschouwd, is niet bekend. Het betreft de tot op heden meest noordelijke vondst van dit soort ketels, die in Italië werden vervaardigd.⁹

Van een vindplaats bij de buurtschap Boekend (afb. 7: 3) is eveneens een grafveld uit de vroege IJzertijd (750-550 v.Chr.) bekend. Tenslotte kan voor dit gebied worden gewezen op een aantal crematiekuilen uit de late IJzertijd.

7 Overzicht van archeologische vindplaatsen in de gemeente Venlo

Legenda

1 Antoniuslaan	7 Romeins Venlo
2 Jammerdal	8 Genooi
3 Blerick-Boekend/Heierhoeve	9 Romeinse pannenoven
4 Julianapark	10 Romeinse begraafplaats
5 Hagerhof	11 Romeinse villa
6 Hout-Blerick, grafveld	12 Zuiderbrug

Romeinse wegen (afb. 8)

Gedurende de eerste eeuwen van onze jaartelling werd het Maasgebied in Limburg ontsloten door enkele belangrijke Romeinse wegen.¹⁰ Op de westoever bevond zich de weg van Nijmegen naar Maastricht en Tongeren, die ook is weergegeven op de befaamde Peutingerkaart, een dertiende-eeuwse kopie van een laat-Romeinse wegenkaart.¹¹ Over de Maas tussen Cuyk en Mook was een brug met een versterkte legerpost gebouwd.¹² Tussen *Ceuclum* (Cuyk) en *Catualium* (Heel in Midden-Limburg) is de plaatsnaam *Blariacum* vermeld. Deze plaats is te identificeren als Blerick.¹³ *Blariacum* was waarschijnlijk een halte (*statio*) aan genoemde weg; wellicht geldt hetzelfde voor Lottum, enkele kilometers noordelijk van Blerick gelegen.¹⁴ Een Romeinse nederzetting is in het huidige Blerick nog niet aangetoond. Wel is Romeinse bewoning bewezen bij Boekend¹⁵ en werd te Hout-Blerick onder meer een *villa* opgegraven.¹⁶ (afb. 7: 3 en 11) Deze Romeinse vondsten in het buitengebied van Blerick duiden er wellicht op dat de ligging van het middeleeuwse Blerick niet overeenkomt met die van het Romeinse *Blariacum*.

Aan de oostzijde van de Maas bevond zich een weg van Xanten naar Heerlen en Keulen. Deze liep in de omgeving van Venlo westelijk langs Geldern, oostelijk langs Straelen en via Zandt en Kaldenkerken verder naar het zuiden.¹⁷ Het is daarnaast zeer waarschijnlijk dat op de oostoever op korte afstand van de rivier een weg liep van Nijmegen naar Venlo en verder naar het zuiden. In de Venlose Jodenstraat zijn in elk geval restanten van een Romeinse wegdek aangetroffen, terwijl in Venlo-Genooi overblijfselen van een stenen bouwwerk zijn gevonden, die wellicht eveneens verband hielden met een *statio*.¹⁸

Tussen de noord-zuid georiënteerde wegen waren naar alle waarschijnlijkheid enkele dwarsverbindingen

¹ Over het noordelijk deel van Limburg bestaat geen samenvattend overzicht van de archeologische vondsten en vroegste bewoning. Het hier gepresenteerde beeld is voornamelijk gebaseerd op incidentele gepubliceerde vondsten. In het geautomatiseerde Archis-systeem van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek is verder een grote hoeveelheid informatie over vondsten opgeslagen; hiervan is in dit kader geen gebruik gemaakt. In de te vervaardigen *Archeologische Basiskaart* van Venlo, waaraan vanaf eind 1997 door mevr. drs. N. Vossen in opdracht van de gemeente Venlo wordt gewerkt, zullen alle beschikbare gegevens worden opgenomen (Vossen, 'Archeologische basiskaart', 16-19). Eveneens in opdracht van de gemeente Venlo is door X. van Dijk in 1998-1999 een inventarisatie en analyse verricht van de zgn. collectie 'Keus' (prehistorische vondsten); het resultaat van deze studie is nog niet gepubliceerd.

² Schotten, 'Blerick', 285; *Jaarverslag ROB 1993*, 84-86; *Jaarverslag ROB 1994*, 32; Venlo, Blerick, Heierhoeve, 201; 34; Venlo, Blerick, Groot Boller; Schatorje, 'Romer', 19-21; Hupperetz in *Pronkstukken* nr. 1, 10-11 en nr. 4, 14-16; Machiels, 'Federmesser', 60-65.

³ Mededeling drs. N. Vossen.

⁴ Vondsten thans collectie Limburgs Museum Venlo.

⁵ Verhaat in *Pronkstukken* nr. 2, 11-15.

⁶ *Jaarverslag ROB 1993*, 84.

⁷ *Jaarverslag ROB 1994*, 33; Venlo, Julianapark, 201-203.

⁸ Schotten, 'Archeologische monumenten', 56-57.

⁹ Hupperetz, in *Pronkstukken* nr. 3, 13-14; Roymans, 'Late urnfield societies', 42.

¹⁰ Willems, 'Romeinse wegen', 6-11; idem in *Pronkstukken* nr. 12, 41; Byvanck, *Excerpta Romana I*, 534-541 (*Itinerarium Antonini*), 118 en 541-548 (*Tabula Peutingeriana*), 119; Linszen, 'Lotharingen', 308 (afb.); Slofstra, 'Changing settlement systems', 164; Haalebos in *Pronkstukken* nr. 5, 23; Von Petrikovits, *Altium*, kaart op blz. 146; Renes, *Landschappen*, 266-268.

¹¹ Habets, 'Découvertes', 170; Peeters, 'Blerick', 233-234, geeft een beschrijving van de restanten van deze weg op Blericks grondgebied in 1870; over de betrouwbaarheid van deze waarnemingen is mij verder niets bekend. Vgl. Hardenberg, 'Bijdragen', passim.

¹² Goudswaard, 'Middelal', 289-292.

¹³ Willems in *Pronkstukken*, nr. 12; Byvanck, 'Tabula Peutingeriana', in: *Excerpta Romana I*, nr. 119 op blz. 541-548; Bechert e.a., 'Van de Lippe tot de Waal', 73-75.

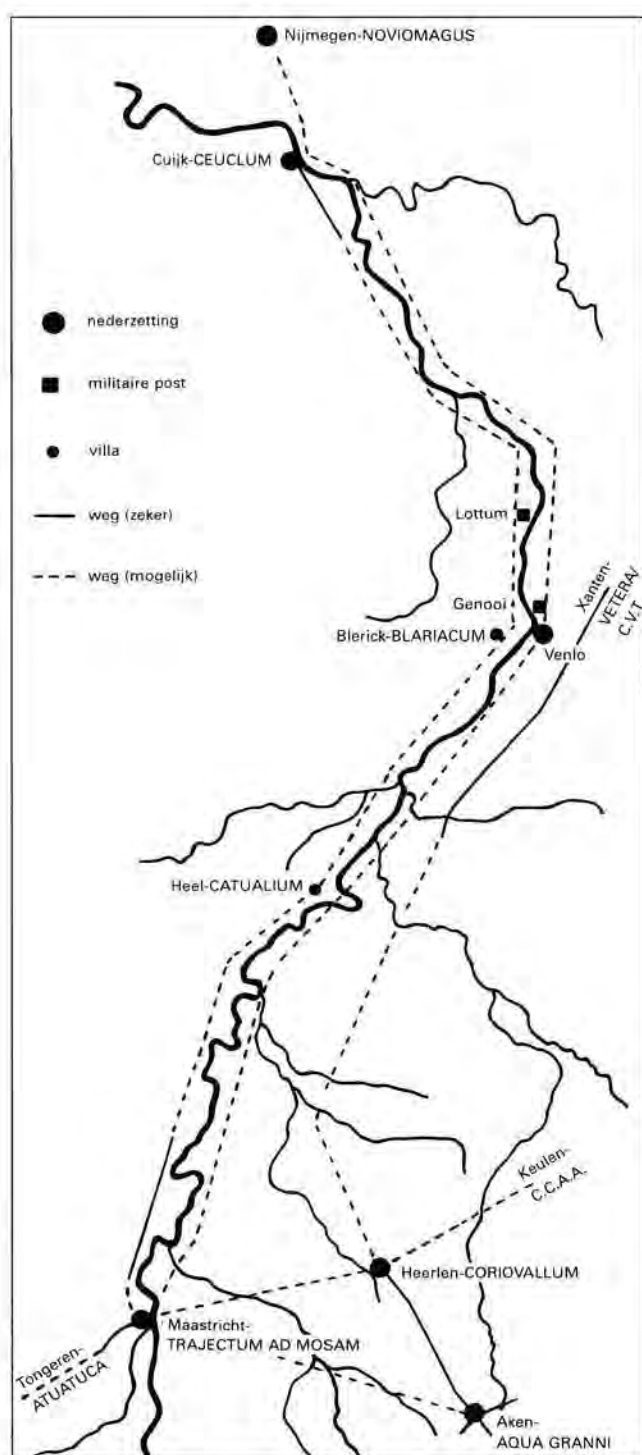
¹⁴ Habets, 'Découvertes', 248-250.

¹⁵ *Jaarverslag ROB 1993*, 85-86.

¹⁶ Braat, 'Overblijfselen', 47-53. Op korte afstand van deze villa zijn in een beek resten van kostbaar Romeins paardentuig en wagenbeslag aangetroffen (Habets, 'Un bouclier Romain', 539). Moet *Blariacum* wellicht in het huidige Hout-Blerick worden gezocht? Deze mogelijkheid werd geopperd door Hardenberg ('Bijdragen', 41, 44; 'Limburgse plaatsnamen', 220). Naar de mening van Willems (in *Pronkstukken* nr. 12, blz. 41) kan *Blariacum* geen betrekking hebben op de villa in Hout-Blerick, noch op de Romeinse nederzetting in het gebied Romer/Heierhoeve; hij oppen de mogelijkheid dat *Blariacum* moet worden gezocht onder de Frederik Hendrikkazern, pal tegenover de binnenstad van Venlo.

¹⁷ Over het precieze verloop van de noord-zuid-verbinding en over de eventuele aansluitende wegen is nog weinig bekend. Frankewitz, 'Straelen', 19-21, 75; Geschwendt, *Geldern*, 173; Schiffler, *Stadt Straelen*, 2; in het *Itinerarium Antonini*, een uit het einde van de derde eeuw stammende en van een reiskaart, zoals de genoemde Peutingerkaart, afgeschreven verzameling van namen van aan de grote wegen gelegen plaatsen in het Romeinse rijk, is aan de weg van Xanten over Heerlen naar Keulen sprake van een 'halte' genaamd *Sablones* ('zanden, zandige gronden'). Ten zuiden van Straelen bevindt zich een toponiem 'Zandt'. Gysseling (*Toponymisch woordenboek*, 877) situeert *Sablones* in de omgeving van Venlo - is hier een relatie met het toponiem 'het Zandt', even ten oosten van Venlo? -, terwijl Byvanck (*Excerpta Romana I*, 537-538) het toponiem in de omgeving van Leuth zoekt. Bij Pont, ten zuiden van Geldern, zou de noord-zuidweg zijn gekruist door een verbinding in de richting van de Maas: Geschwendt, *Geldern*, 95-101; Frankewitz, 'Herongen', 394. Zie verder voor deze weg: *Rheinischer Städteatlas*, Kaldenkirchen, I (1.1.1).

¹⁸ Haalebos in *Pronkstukken* nr. 5, 23; Schatorje, 'Nieuwe Romeinse militaire vondsten', 4-6; Willems, 'Romeinse ijzer-industrie', 20-21; Bechert e.a., 'Van de Lippe tot de Waal', 74; *Jaarverslag ROB 1984*, 171-172; *Jaarverslag ROB 1985*, 168.

8 Romeins 'Limburg'

Als basis is gebruikt een door Willems in *Archeologie in Limburg* (mei 1987) gepubliceerd kaartje dat een 'eerste, voorlopige inventarisatie van een aantal belangrijke elementen in de Romeinse bewoning van het Maasdal' wilde geven.

met inbegrip van een bijbehorende rivieroversteek in gebruik, zodat zich ter hoogte van Venlo een verkeersknooppunt zal hebben bevonden.¹⁹ Volgens de negentiende-eeuwse militaire kartograaf Ort zouden vanaf Venlo drie wegen in oostelijke richting aansluiting hebben gezocht op de grote route van Xanten naar het zuiden.²⁰ Verder is er sprake van een verbinding tussen Keulen en Venlo.²¹

De Romeinse nederzetting te Venlo (afb. 9)

De nabijheid van Romeinse lange-afstandsverbindingen is ongetwijfeld een belangrijke factor geweest bij het ontstaan van Romeins Venlo. Ook de landschappelijke en bodemkundige situatie was geschikt voor de vestiging van een nederzetting van enige omvang.

Het bestaan van een Romeinse nederzetting te Venlo kwam aan het licht toen, in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog, het puin van de zwaar gehavende binnenstad werd opgeruimd en een begin werd gemaakt met de wederopbouw. Systematisch onderzoek vond in die jaren echter niet plaats. De naam van de nederzetting is niet overgeleverd, hetgeen tot de merkwaardige situatie leidt dat van Blerick een Romeinse plaatsnaam bekend is, maar dat er in de huidige dorpskern (nog) geen bijbehorende nederzetting is gevonden, terwijl het bestaan van een Romeinse nederzetting in Venlo zeker is, zonder dat daar een Romeinse plaatsnaam aan kan worden verbonden.

Globaal kunnen in de Romeinse bewoning van Venlo twee fasen worden onderscheiden.²² De eerste

('vroeg-Romeinse') fase - in afb. 9 gevisualiseerd door middel van een fijn raster - strekte zich waarschijnlijk uit van het eerste kwart van de eerste eeuw tot ongeveer het jaar 70. Deze eerste Romeinse nederzetting moet een militair karakter hebben gehad; zij was aangelegd op een relatief hoge zandrug, die werd begrensd door een tweetal beken en de Maas. Een vondstconcentratie is te plaatsen tussen de Nieuwstraat en de Havenkade. Wellicht kan worden gesproken van een militair versterkte Maasovergang. Rond het jaar 40 moet er een grote brand zijn geweest. In de zomer van 1998 werd tijdens graafwerkzaamheden voor een ondergrondse parkeergarage even ten noorden van de binnenstad (Mgr. Nolensplein, afb. 9: 6) een groot aantal Romeinse munten gevonden uit de periode ca. 10 v.Chr. tot het jaar 40.²³ Verschillende vondsten, voornamelijk van een Romeins straatdek in de Jodenstraat/Hakkesplaats en van een stenen fundering in de Jodenstraat, wijzen er op dat de nederzetting na die eerste brand niet werd verlaten. In de periode ca. 65-75 moet opnieuw een grote brand hebben gewoed; het is verleidelijk een relatie met de Bataafse Opstand (68-69) te veronderstellen.

Een tweede ('midden-Romeinse') fase - in afb. 9 het grovere raster - in de Romeinse bewoning begon omstreeks het jaar 70, in een tijd waarin het aantal nederzettingen in het Maasdal aanzienlijk toenam. In deze periode moet het karakter van Romeins Venlo zijn geëvolueerd van militair naar meer burgerlijk. In de Jodenstraat is een gemetselde kelder uit het einde van de eerste eeuw gevonden, op een plaats waar eerder al een gebouw met een stenen fundering stond. Uit de Nieuwstraat zijn de resten van een pottenbakkersoven bekend, in gebruik rond het jaar 100. Ook is waarschijnlijk in de omgeving van de Lichtenberg bewoning geweest. (afb. 9: 3) Te Venlo vervaardigd aardewerk uit deze periode is aangetroffen in een gebied van ongeveer vijftien kilometer rondom de stad. In de omgeving van de Hulsforthofweg is een pottenbakkersoven gevonden. (afb. 7: 9) In het Julianapark zijn onder meer resten van een akkerbouwcomplex uit de Romeinse tijd aangetroffen²⁴ (afb. 7: 4), terwijl op ongeveer honderd meter oostelijk daarvan, ter hoogte van de huidige Burgemeester Conraetzstraat, resten van een Romeins grafveld zijn gevonden.²⁵ (afb. 7:10) Vondsten in Tegelen en Belfeld leiden tot het vermoeden dat deze plaatsen samen met Venlo dienden als productiecentrum van tegulae (dakpannen), onder meer voor de huisvesting van Romeins legerpersoneel.

In het laatste kwart van de derde eeuw werd Romeins Venlo verlaten. Uit de laat-Romeinse periode (ca. 275-400) zijn, met uitzondering van een vierde-eeuwse vondst van Mayen-aardewerk²⁶, tot op heden in elk geval geen aanwijzingen voor bewoning gevonden.

In de archeologische literatuur wordt Venlo tot de *vici* gerekend. Een vicus is doorgaans een plaats met een bescheiden omvang van hooguit enkele hectaren, gelegen aan een of meer (water-)wegen; de bebouwing is doorgaans compact, de bewoning intensief; het is een handels- en nijverheidscentrum met een zekere uitstraling naar het omliggende platteland, vaak ook een cultusplaats.²⁷

2.2 De vroege Middeleeuwen

Was het 'Limburgse' Maasdal in de Romeinse tijd, gezien het grote aantal villae en de doorgaande Romeinse wegen, tamelijk intensief bewoond, vanaf de vierde eeuw traden hierin veranderingen op.²⁸ Aan het eind van de derde eeuw werden de Germaanse invallen vanuit het oosten intensiever; het land werd langzaam overgenomen door Germaanse stammen, die zich veelal nabij de voormalige villae vestigden. Hoewel de bevolkingsdichtheid zeker in dit perifere deel van het Romeinse rijk in het algemeen sterk moet zijn afgenomen, lijkt het er op dat in het Maasdal zelf toch een behoorlijke mate van bewoning is gebleven, ook omdat zowel de Maas als de Rijn een verbindende schakel bleven vormen tussen het Romeinse rijk en Brittannië.²⁹ In vergelijking met Noord-Frankrijk en het Rijndal moet voor het Maasdal echter vrijwel zeker van een geringere bevolkingsdichtheid worden gesproken.³⁰ Niettemin heeft het archeologisch onderzoek de laatste jaren in een aantal plaatsen sporen opgeleverd van laat-

19 Er bestaan berichten over de vondst van Romeinse bruggenpalen tijdens de bouw van de spoorbrug in de jaren zestig van de negentiende eeuw (Byvanck, *Excerpta Romana III*, 56; vgl. Ort, 'Plaatsen', 462; Haalebos in *Pronkstukken* nr. 5, 23). In september 1998 heeft Rijkswaterstaat in samenwerking met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in het kader van onderhoud van de bedding van de Maas ultrasoon-onderwateronderzoek verricht ter hoogte van Venlo. Resultaten hiervan zijn voorjaar 1999 niet bekend.

20 Ort, *Oude wegen*, 68-72 noemt: Venlo-Niederdorf e.v., Venlo-Leuth/Kriekenbeek en Venlo-Kaldenkerken; Willems, 'Romeinse wegen', 7, noemt Orts voorstelling 'ten dele bruikbaar ... vooral omdat er goede waarnemingen in het veld aan ten grondslag liggen'.

21 Ewig, *Bistum Köln*, 150.

22 Hupperetz, 'Romeinse bewoning', 205-212; idem, *De collectie Provinciaal-Romeinse archeologie*, passim; idem in *Pronkstukken* nr. 8 en nr. 11; idem, 'Romeinse amforen'; Haalebos in *Pronkstukken* nr. 5; Willems in *Pronkstukken* nr. 12; Swinkels in *Pronkstukken* nr. 7; Schotten, 'Archeologische monumenten', 57; Hiddink, 'Rural centres', 207; Schatorjé, 'Nieuwe Romeinse militaire vondsten'; idem, 'Bronzen fabeldier', 132-133; idem, 'Ontstaan Romeinse villae'; Braat, 'Overblijfselen', 47-53.

23 N. Roijmans in *Dagblad de Limburger* van 13 oktober 1998.

24 *Jaarverslag ROB 1994*, '33. Venlo, Julianapark', 201-203.

25 Hendriks, 'Romeinse graven', m.n. 114 e.v.,

26 Hupperetz, 'Vroeg-middeleeuws aardewerk', 42.

27 Hiddink, 'Rural centres', 204-207.

28 Verhulst, 'Landbouw', 166; Hupperetz in *Pronkstukken* nr. 11; Ganshof en Berings, 'Staats-instellingen', 249-251.

29 Willems, 'Rhein-Maas-Delta', 36-41.

30 Blok, 'Hoofddijken', 147-148; Theuvs en Hiddink, 'Kontak zu Rom', 66-69.

31 Theuvs en Hiddink, 'Kontak zu Rom', 77-78; over Gennep, Heidinga en Offenbergh, *Op zoek naar de vijfde eeuw*, passim; Straelen: een Frankisch grafveld (zesde en zevende eeuw), dat echter geen relatie met oudere (Romeinse) sporen lijkt te hebben (Schuffler, *Stadl Straelen*, 2).

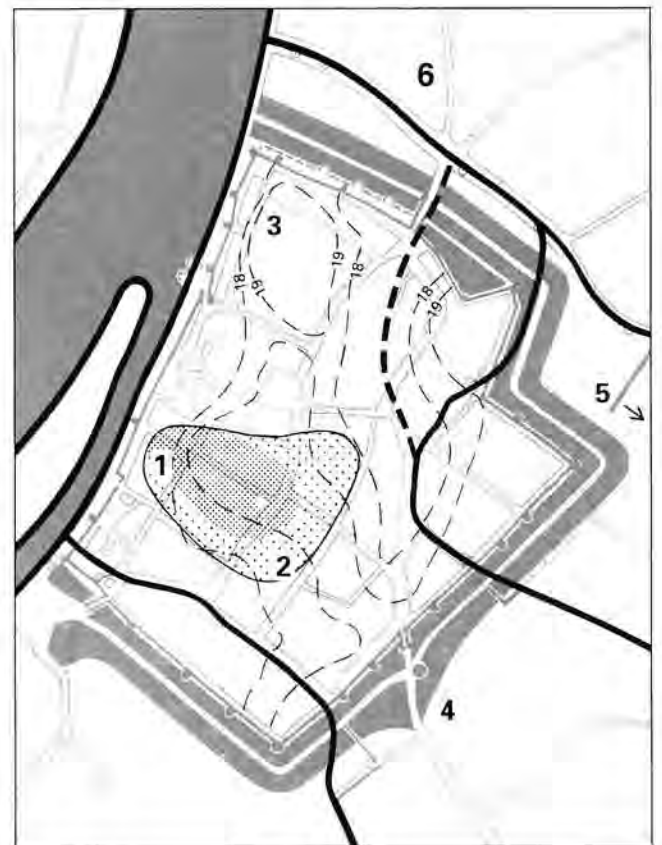
Romeinse en vroeg-middeleeuwse nederzettingen.³¹ In de vijfde en de zesde eeuw vond weer een langzame groei van de bevolking plaats.³² Ten tijde van de Frankische koning Clovis (†511) stonden de zuidelijke Nederlanden en het gebied van de Rijn en de Maas tot Nijmegen onder Frankische invloed.³³ De omgeving van Venlo maakte in de achtste en negende eeuw deel uit van de Frankische Maasgouw (*Pagus Mosariorum*), het gebied vanaf Luik stroomafwaarts aan weerszijden van de Maas. De in 714 voor het eerst vermelde Maasgouw werd nog voor het Verdrag van Meerssen (870) verdeeld in een Opper- en een Neder-Maasgouw (*Superior* en *Inferior*).³⁴ Grenzend daaraan lagen de *Pagus Ganipia* (de omgeving van Gennep), de Hettergouw (omgeving van Geldern en Goch, wellicht in het westen tot aan de Peel en in het zuiden tot de omstreken van Venlo) en *Moilla* (Molengouw, omgeving van de Niers).³⁵

In de Maasstreek worden in deze periode relatief veel koninklijke domeinen aangetroffen; niet zelden gaan die terug op Romeinse organisatiestructuren.³⁶ Rothhoff lokaliseerde 'Reichsgut' in Mook en Asselt; over de vraag of ook in Kessel koningsgoed bestond heerst geen overeenstemming.³⁷ Uit het Noord-Limburgse Maasdal tussen Asselt/Kessel en Mook zijn tot op heden geen koninklijke domeinen bekend.

De Maas was in deze tijd een onbetrouwbare en lang niet altijd bevaarbare rivier, met in de zomer vaak te weinig en in de winter te veel water.³⁸ Desondanks kon het Limburgse Maasdal uitgroeien tot verbindings-schakel tussen de in de zevende eeuw opbloeiende handel in 'Friesland' en het gebied van de Boven-Maas, waar in de vroege middeleeuwen plaatsen als Hoei, Dinant, Luik en Maastricht een rol van betekenis speelden.³⁹ De lange tijd verwaarloosde Romeinse wegen parallel aan de rivieren werden weer in gebruik genomen. In de Frankische tijd was er meer personen- en goederenverkeer dan lange tijd is aangenomen.⁴⁰ Tussen Maastricht en Dorestad wordt voor de vroege Middeleeuwen echter geen handelscentrum van betekenis vermoed.⁴¹

Eerste sporen van middeleeuws Venlo

Van Venlo is inmiddels bekend dat er in de eerste tot en met derde eeuw een Romeinse nederzetting was. Op basis van recente archeologische vondsten en van onderzoek naar decennia geleden verzameld aardewerk kan nu - zij het met enige voorzichtigheid - ook worden geconcludeerd dat Venlo in de vroege Middeleeuwen bewoond was. Op een terrein in het huidige Julianapark, dat in elk geval vanaf de Romeinse tijd en waarschijnlijk sinds de Bronstijd of de IJzertijd in gebruik was als akkerland, zijn vondsten gedaan die met grote waarschijnlijkheid duiden op de aanwezigheid van een Merovingische nederzetting uit de zesde of zevende eeuw in de onmiddellijke nabijheid.⁴² (afb. 10: 3) In de Lohofstraat, op het relatief hoog gelegen terrein van het latere hertogenhof in de binnenstad, wordt een Merovingisch grafveld vermoed.⁴³ (afb. 10: 4) Op het terrein van het hof zelf zijn grondsporen (paalkuilen en greppels) uit de negende eeuw en later aangetroffen. (afb. 10: 8) In een diepe greppel, even buiten de westelijke lange wand van de zaal van het latere hertogenhof, is veel negende-eeuws aardewerk gevonden. Door de vele bouwactiviteiten in latere tijd is de bodem in deze omgeving ernstig verstoord.⁴⁴ Op korte afstand van de Lohofstraat, ter hoogte van de huidige Picardie, zijn resten van houten palen en van laat-Merovingisch (ca. 700-800) aardewerk gevonden, hetgeen wijst op bewoning in die periode.⁴⁵ (afb. 10: 5) Merovingisch aardewerk (zesde tot achtste eeuw) werd eveneens aangetroffen in de omgeving van de Oude Markt en de Jodenstraat.⁴⁶ In laatstgenoemde straat en in de Heilige Geeststraat zijn vondsten uit de tiende eeuw gedaan.⁴⁷ (afb. 10: 6 en 9) In 1996 werden op ongeveer twee kilometer ten zuiden van het stadscentrum bij de in aanbouw zijnde Zuiderbrug over de Maas munten uit de negende, tiende en elfde eeuw aangetroffen.⁴⁸ (afb. 7: 12)

9 Romeins Venlo

De Romeinse nederzetting te Venlo is hier geprojecteerd op de middeleeuwse stad Venlo. De gearceerde gebieden geven de grens van de Romeinse vindplaatsen aan, naar de stand van de kennis van 1995. Als basis is gebruikt een kaartje van W. Hupperetz, gepubliceerd in zijn artikel 'De Romeinse bewoning in de binnenstad van Venlo', 206. Ingetekend zijn tevens de moderne hoogtelijnen in de Venlose binnenstad. Deze gegevens zijn afkomstig van een kaartje dat Schotten tekende op basis van een moderne hoogtepuntkaart van de landmeetkundige dienst van de gemeente Venlo. Schotten publiceerde dit kaartje in *Tussen Rome en Gelre*, 14; op alle in deze atlas af te drukken thematische kaartjes van de binnenstad van Venlo worden deze hoogtelijnen weergegeven.

Legenda

1 Jodenstraat/Hakkesplaats	4 Julianapark
2 Nieuwstraat	5 Grafveld Burg, Conraetzstraat
3 Lichtenberg	6 Mgr. Nolensplein

Eerste vermelding

Venlo wordt, voorzover bekend, voor het eerst vermeld in een kroniek uit omstreeks 1100 over de stichting van de Sint-Vitusabdij van Mönchengladbach (ongeveer 25 kilometer ten zuid-oosten van Venlo), in een passage die handelt over een kerkenruil tussen de diocesen Keulen en Luik.⁴⁹ Kort voor zijn overlijden sloot de Keulse aartsbisschop Everger (†999) een overeenkomst met de bisschop van Luik, Notger.⁵⁰ De aan elkaar grenzende parochies Venlo, Tegelen en Lobberich gingen in ruil voor Mönchengladbach en het naburige Rheydt over van Keulen naar Luik. Op grond hiervan mag het bestaan van de Venlose kerk tegen het einde van de tiende eeuw voor zeker worden aangenomen. Op basis van gegevens uit in 1945 uitgevoerde opgravingen in de door oorlogsgeweld getroffen kerk, waarbij onder meer de aanwezigheid van een zaalkerkje uit de negende of tiende eeuw kon worden vastgesteld, kan een hogere ouderdom worden vermoed.⁵¹ De naam van Venlo's patroonheilige Sint-Martinus sluit aan bij de archeologische gegevens en de eerste vermelding.⁵² Aan deze heilige gewijde kerken stammen doorgaans uit de Frankische tijd. Het Martinus-patrocinium in Venlo wordt in schriftelijke bronnen pas voor het eerst genoemd in 1304⁵³; in het Noord-Limburgse Maasdal zijn ook de kerken van Tegelen en Gennep aan Sint-Martinus gewijd.

De plaatsnaam (zie tekst in kader)

Uit de oudste schriftelijke bron - de hierboven genoemde kroniek - is de plaatsnaam *Vennelon* (*Uennelon*) bekend. In het verleden zijn voor de plaatsnaam Venlo verschillende interpretaties gegeven.⁵⁴ De naam Venlo is een oude, landschapsbeschrijvende naam. De uitgang -lo of -lon duidt op een vroeg-middeleeuwse oorsprong, wellicht uit de periode vóór het jaar 700.⁵⁵ Doorgaans wordt hiervoor de verklaring 'bos, open

32 Blok, 'Hoofdlijnen', 148-149; idem, 'Frankische periode', 288-289.

33 Blok, 'Frankische periode', 288-289; idem, *De Franken*, 22-24; Willems, 'Rhein-Maas-Delta', 43; vgl. Niermeyer, 'La Meuse', 558-561, 564, over de Frankische expansie in noordelijke richting via het Maasdal, echter in de periode eind zevende en eerste helft achtste eeuw.

34 Ganshof en Blok, 'Staatsinstellingen', 235. Waar ongeveer de grens moet worden gezocht tussen *superior* en *inferior* is niet duidelijk. Volgens Ewig, *Frühes Mittelalter*, 50, omvatte *superior* het gebied van Maastricht tot en met Roermond of Venlo; het gebied ten noorden daarvan zou dus *inferior* zijn; volgens Niermeyer, 'Het Midden-Nederlandse rivierengebied', 150, omvatte *inferior* (door Niermeyer subterioer genoemd) het gebied tussen Roermond en Cuyk.

35 Ewig, *Frühes Mittelalter*, 49.

36 Verhulst, 'Landbouw', 167.

37 Rothhoff, *Studien*, 164-171, over Kessel (?) in de tiende eeuw; Gysseling en Koch, *Diplomata Belgica*, nr. 219, 369-370; Niermeyer, 'Het Midden-Nederlandse rivierengebied', 148.

38 Theuvs en Bijsterveld, 'Maas-Schelde-Demer-Raum', 120.

39 Ewig, *Frühes Mittelalter*, 49, 144-146; Lebecq, 'Frisian trade'; Verhulst/De Bock Doehaerd, 'Nijverheid en handel', 189-195; Blok, 'Frankische periode', 294; idem, *De Franken*, 30, 33; Proos, 'Vroege middeleeuwen', 17-21; Dhondt, 'Essor urbain', 68-69.

40 Adam, *Zollwesen*, 70, 75-77, 87-91, 165-166, 174.

41 Verhulst en De Bock Doehaerd, 'Nijverheid en handel', 204.

42 *Jaarverslag ROB 1994*, '33. Venlo, Julianapark', 202-203; Hupperetz, 'Vroeg-middeleeuws aardewerk', 42. Opgravingen in het voorjaar van 1998 leverden opnieuw vondsten op van vroeg-middeleeuwse paalresten die wijzen op oude bewoning (vriendelijke mededeling drs. N. Vossen).

43 Hupperetz, 'Vroeg-middeleeuws aardewerk', 42.

44 Schotten, 'Laat-middeleeuws stadskasteel', 306-310.

45 Hupperetz, 'Vroeg-middeleeuws aardewerk', 42-43; N.N., 'Venlo's verleden', 40; met dank aan drs. N. Vossen.

46 Hupperetz, 'Vroeg-middeleeuws aardewerk', 42-43.

47 Hupperetz, 'De collectie provinciaal-Romeinse archeologie', 30; idem, 'Vroeg-middeleeuws aardewerk', 43-44.

48 Thans collectie Limburgs Museum Venlo.

49 Editie: *MGH Scriptores IV, B. Chronica*, 74-77, met name 77; Sloet, *Oorkondenboek*, nr. 119; *REK I*, nr. 546.

50 Sloet, *Oorkondenboek*, nr. 119, dateert de ruil op kort voor het jaar 999; *REK I*, nr. 546, op 986-988.

51 Glazema, 'Oudheidkundige opgravingen', 275-279; idem, 'Overzicht', 33-53; voor een overzicht van de vooroorlogse kennis over de Martinuskerk: Mialaret, *Noord-Limburg*, 170-182; bij Paffgen en Ristow, 'Christentum', afb. 321 op blz. 409, is - zonder argumentatie - een Merovingische kerk in Venlo weergegeven.

52 Milis, 'Kerstening', 277.

53 GA Venlo, Sint-Martinus I, oorkonde uit 1304.

54 Een overzicht van oudere verklaringen voor de plaatsnaam Venlo is elders in dit hoofdstuk in een kader geplaatst.

55 Aldus Blok, 'Eigen inbreng', 235. Rentenaar rekent -lo (met -laar) tot de 'am frühesten auftretenden Grundwörtern' ('Niederländische Namen', 780).

56 Rentenaar, 'Niederländische Namen', 780-781: -lo van het Germaanse 'lauha'; Wäldchen, offene Stelle im Wald. Volgens Rentenaar werd vanaf ca. 900 op grote schaal moerasgebied ontgonnen, waarbij namen van oude moerasgebieden - waarvan veelal *Grundwörter* als *veen*, *broek* en *woud* deel uitmaakten - veelvuldig op de nieuwe nederzettingen zouden zijn overgegaan. Künzel e.a., *Lexicon*, 367, alwaar de vermelding *Uennelon* als volgt wordt verklaard: het oudnederlandse lo (dativus pluralis lon) = bos, venne = ven. Schönfeld, *Veldnamen*, 17, deelt de uitgang -lo in bij de bos-namen; in tegenstelling tot de uitgang -hout en -woud zou -lo kunnen verwijzen naar een ander soort bos en ouder kunnen zijn; daarnaast zou -lo wellicht kunnen verwijzen naar een natuurlijke open plek in een bos, in tegenstelling tot -rode/-rade, dat betrekking zou hebben op een gerooide open plek. Verwijs en Verdam, *Middel-nederlandsch Woordenboek* 4, kol. 755-756; loo = bos, woud, open plaats of weide in een bos. *Toelichting bodemkaart*, 29. 'Evenals "laar" is "loo" een open plaats in een bos. Het is een ontginningsnaam uit de vroege middeleeuwen.'

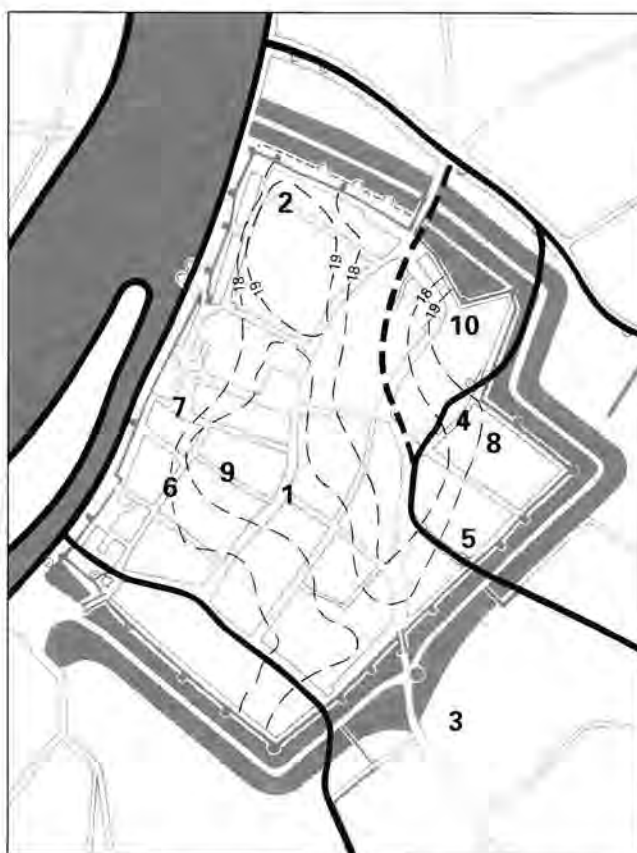
57 Van Osta, 'Lo, looi, looien', 172, 195-197; aldaar een grote hoeveelheid literatuur over de uitgang -lo en aanverwante vormen.

58 Van Osta, 'Veen, Ven en Peel', 31-61, m.n. 53 en 56.

De oudst bekende verklaring voor de plaatsnaam Venlo, als 'natte, laag gelegen weide', is te vinden bij Pontanus (*Historiae Gelricae libri XIV*, 1639, 32): 'Nomen habere à vocibus **veen** & **loo** / pascua depressa ac humilia indicantibus, res ipsa loqui videatur'. Van Slichtenhorst legde in zijn bewerking uit 1653 van Pontanus' werk (*XIV. boecken*, 60) het accent iets anders: 'Venloo ... in den begin, zoo men vermoedet, *Veen-loe* geheeten hebbende na sijn turf-achtigen en veenighen grond; die des niet tegenstaende zeer vet en groeyzaam is'. Janiçon gaf in zijn *État présent* (1730; tome second, 401) de volgende verklaring: 'Elle (=Venlo) tire son nom de ces deux mots *Flamands*, *Veen & Loo*, qui signifient une terre marécageuse & basse; c'est à dire de sa situation dans un pareil terrain'. Wagenaar (*Tegenwoordige staat, Generaliteitslanden*, 570) vermoedde - zich baserend op Van Slichtenhorst - 'dat de stad eertyds *Veen-loe* geheeten hebbe, naar de *Veenachtige* Landstreek, in welke de zelve gelegen is'. Een andere verklaring wordt gegeven in een uit 1754 daterende verhandeling over Valuas, de mythische stichter van Venlo, getiteld *Kleyne historie* (zie hierover: Camps, in *Pronkstukken* nr. 64, blz. 189-193). Een door Valuas gestichte burcht kreeg de naam Venlo, 'om datse op eenen Broeckachtigen Heuvel gebouwt was ... synde op Nederlants *Broecker Heuvel* gesegt, soo dat Venlo ende Broecker Heuvel een ende de selve bedienisse heeft'. Grambusch schreef in zijn *De staat der gereformeerde kerkgemeenten* (1789, 45-46): 'Wat den oorsprong des naams betreft ik gisse dat van de gehugten op het tegenwoordige gebied der stad gelegen, oudtijds het eene deel het "Veen", of gelijk men daar spreekt het "Ven" en het andere deel het "Loo" geheten heeft, beide dus genoemd naar de gelegenheid des gronds. En dat, als die in het vervolg van tijden bij den aanwas der ingezeetenen tot eene gezamenlijke Bank of Gericht gebragt zijn, men toen gezegd heeft het Gericht van Ven en Loo en dus de naam van Venloo daar uit geboren is. Immers zoo wordt nog hedendaags het lagere gedeelte van 't stadsgebied zich naar Straalen uitstrekkende het Ven en de boeren daar woonende "de boeren uit het Ven" genoemd. "Loo" betekent een hoogere meer verheven streek, en zodanig is de grond waar op de stad ligt en van het land zich naar Kaldekerken uitstrekkende. In den naam van Laerpoort, uit welke men naar dien kant uitgaat, wordt naar mijn gissing die naam nog bewaard.' De aan de *Kleyne historie* ontleende verklaring wordt overgenomen in een *Korte aardrijkskundige schets* door Meerman van der Horst (1821, 34-35): '...men gaf dezen burgt den naam van Ven-loe (Venlo) of Broecker-heuvel; om dat dezelve in een veen- of broekachtig oord, op eenen heuvel, gelegen was...'. Keuller schreef in 1843 (*Geschiedenis*, 10): 'Venloo of Venloe, hetwelk beteekent *Broek en Heuvel*; want ven wil zeggen veen, *broek* of *moeras*, en *loo* of *loe*, *hoogte* of *heuvel*'. Ook Van der Aa (*Aardrijkskundig woordenboek* 11, 1848) verklaarde de naam als 'hoogte in het veen': 'De naam wordt afgeleid van de woorden ven, dat veen of broekland, en loo of loe, dat eene hoogte beteekent, zoo als ook uit de ligging der stad is op te maken, zijnde het zuidelijke gedeelte laag en het noordelijke hoog gelegen en deze beide deelen juist vereenigd door een straat, thans de Jodenstraat genaamd, welke de oudste of eerstbewoonde buurt is'.

De veel toegepaste verklaring van de uitgang -lo als 'hoogte in moerassig gebied' schijnt van de zestiende-eeuwse auteur Becanus afkomstig te zijn. Hoewel zij in de literatuur een taai leven heeft geleid wordt zij tegenwoordig niet meer geaccepteerd (Van Osta, 'Lo, looi, looien', 157-159). Hardenberg, 'Limburgse plaatsnamen', behandelt geen namen op -lo. Uitman, *Aardrijkskundige namen*, 51: 'Venlo = veenbos'. Vgl. verder de situatie in Veenendaal, alwaar in een veenachtige omgeving twee geïsoleerde verhogingen in het landschap bestaan, genaamd 'Grote Venlo' en 'Kleine Venlo'. Oorspronkelijk maakten beide heuveltjes deel uit van een stuwwal die door erosie is versneden (Stol, *Veenendaal*, hoofdstuk 2.2).

10 Topografie en archeologische vindplaatsen tot eind tiende eeuw

Legenda

1 Veesstraat	6 Jodenstraat
2 Lichtenberg/Kuietbeuvel	7 Oude Markt
3 Julianapark	8 Lohofstraat/Hof
4 Lohofstraat	9 Heilige Geeststraat
5 Picardie	10 Sint-Martinuskerk

plek in een bos' gegeven.⁵⁶ Daarnaast is recentelijk de verklaring 'poel, moeras' aangevoerd.⁵⁷ Ven ('venne'/'vene') van het Germaans *fanja* (slijk, slib, slik, modder) houdt verband met de bodemgesteldheid in de omgeving van de stad: moeras, veen.⁵⁸

Een vroegere Maasmeander, waarvan delen zowel ten noorden als ten zuiden van de tegenwoordige stedelijke bebouwing zijn aangetoond, heeft waarschijnlijk midden door het huidige stadscentrum gelopen. De toponiemen Hel en Weide in het centrum wijzen in elk geval op lage, relatief natte grond.⁵⁹

Verklaringen van de plaatsnaam 'Venlo' zouden kunnen zijn: ontginning of open plek in het veen, poel in het veen, bos in het veen, open plek in bebost/bosrijk veengebied.

Blerick

Blariacum is een (Gallo-)Romeinse plaatsnaam⁶⁰; tot op heden is er - zoals vermeld - geen Romeinse nederzetting ter hoogte van het huidige centrum van Blerick gevonden. De oudste schriftelijke vermelding van Blerick dateert uit het einde van de achtste eeuw, toen de abdij van Fulda door een schenking van een zekere Albericus in bezit kwam van een landbouwcomplex *in villa nomine Blaricge*, gelegen in de Maasgouw (*in pago Masao*).⁶¹

Dat in de huidige kern van Blerick, gelegen op enkele honderden meters zuidelijk van de binnenstad van Venlo op de westelijke oever van de Maas, al in de vroege middeleeuwen bewoning aanwezig was blijkt uit recente archeologische opgravingen.⁶² (afb. 7: 1) Met name de parallel aan de Maas lopende Antoniuslaan is een zeer oude weg. Hier is een grafveld uit de vierde tot zevende eeuw gevonden; een grafinventaris duidt op een Germaans-Romeinse mengcultuur. In deze omgeving zijn ook nederzettingssporen uit ongeveer 700, een speerpunt uit de zevende eeuw en boerderijen uit de elfde eeuw aangetroffen. Deze waren met de kopgevel op de Antoniuslaan georiënteerd. Ook de oorspronkelijk aan Sint-Lambertus gewijde parochiekerk, die overigens pas vermeld wordt vanaf 1219⁶³, ligt aan deze weg. In de omgeving van het hoog gelegen dorp Hout-Blerick, ten zuiden van Blerick, zijn in 1994 enkele munten uit de achtste eeuw aangetroffen.⁶⁴

59 Tenslotte wijzen wij nog op Tummers ('Toponymische gegevens', 34-50), die een vroeg-middeleeuwse koloniatiegolf stroomafwaarts van de Maas heeft beschreven, als gevolg waarvan een aantal Limburgse plaatsnamen zou zijn overgegaan op nederzettingen in Noord-Brabant. Zo zou ook de naam Venlo zijn overgegaan op Loon-op-Zand, een dorp dat oorspronkelijk bekend stond als 'Venlot(on)'; de ontwikkeling van 'Venlo' naar 'Loon-op-Zand' zou hebben plaatsgevonden omdat de aardrijkskundige gesteldheid van de plaats niet overeen kwam met de oorspronkelijke naam. Lo-in-het-Veen zou aldus Loon-op-Zand zijn geworden. Door latere onderzoekers wordt deze migratietheorie althans wat dit voorbeeld betreft niet overgenomen (Blok, 'Ortsnamenmigration', 13-16; Rente-naar, *Vernoomingsnamen*, 412).

60 Künzel e.a., *Lexicon*, 91; vgl. Hardenberg, 'Limburgse plaatsnamen', 224.

61 Dronke, *Traditiones*, kapittel 7, nr. 17 en 118; Sloet, *Oorkondenboek*, 21. Vgl. Van Hout e.a., *Kesselse tynslegger*, 13; Van Hout, 'Albericus van Utrecht', 7-8. Albericus de pago Masao schonk aan de abdij van Fulda een aantal goederen in *Fresta in pago Masao iuxta flumen Mose [More] in villa nomine Blaricge [Blaricge] domum scilicet unam bonam cum casis et curte magna ac suis adiacentiis et in alia villa Walaren pomerium et pratum et XI mansos et dimidium cum mancipiis supra sedentibus*. Blaricge kan als Blerick worden geïdentificeerd (Künzel, *Lexicon*, 91); Walaren is onbekend, wordt door Künzel (*Lexicon*, 91) in (Belgisch?) Limburg geplaatst, terwijl Gysseling 'onbekend' opgeeft (*Toponymisch woordenboek*, 1035).

62 Hupperetz, 'Romeinse bewoning', 209-212; idem, 'Vroeg-middeleeuws aardewerk', 42; Schotten in *Pronkstukken* nr. 13, 42-44; idem in *Pronkstukken* nr. 14, 44-45; *Jaarverslag ROB 1994*. 'Venlo, Antoniuslaan', 200-201.

63 AAA, charter nr. 93; vgl. Van Hout, 'Boer en zielzorger', 11.

64 *Jaarverslag ROB 1993*, 84; Schotten, *Tussen Rome en Gelre*, 28-30; het gaat om een zilveren denarius uit Dorestad (voor 800) en een zilveren Friese munt uit de achtste eeuw.

65 Theuvs en Bijsterveld, 'Maas-Demer-Schelde Raum', 117-118; Milis, 'Kerstening', 279.

De tiende eeuw

Over het Maasdal ten noorden van Luik in de tiende eeuw is weinig bekend. Nauwkeurig begrensde staatkundige eenheden zijn niet of nauwelijks vast te stellen. Kerkelijke grenzen volgden niet altijd de wereldlijke.⁶⁵ De bisschoppen van Luik en Keulen streefden, veelal op basis van koninklijke bezittingen⁶⁶, naar uitbouw van hun territoria, hetgeen nogal eens leidde tot conflicten in de grensgebieden. Met name de Keulse bisschop Bruno (953-965) en aan Luikse zijde Notger (972-1009) speelden in dit verband een belangrijke rol. Keulen wist zich aan de oude weg Keulen-Odenkirchen-Venlo 'nahezu lückenlos'⁶⁷ een groot aantal kerken te verwerven, waardoor een hechte basis voor de machtspositie in de streek van de Nederrijn en de Nedermaas (dekenaat Xanten) werd gelegd. Bij de Maas stuitte Keulen op Luik. De hierboven beschreven kerkenruil tussen Luik en Keulen, waarbij Venlo van Keulen naar Luik overging, past in dit kader. De Maas vormde ter hoogte van Venlo aanvankelijk de grens tussen de bisdommen Keulen en Luik, want voor zover bekend heeft de aan de overzijde van de rivier gelegen kerk van Blerick steeds onder de bisschop van Luik geressorteed. De overeenkomst tussen Everger en Notger kan worden geïnterpreteerd als een correctie van de bisdomsgrenzen. De vraag of het tevens om een uitruil van eigenkerken ging moet voorlopig nog open blijven.

Venlo rond het jaar 1000

Op archeologische en naamkundige gronden mag worden aangenomen dat de nederzetting Venlo is ontstaan in de vroege Middeleeuwen. Hieraan vooraf ging

Romeinse bewoning van ongeveer het eerste kwart van de eerste eeuw tot het derde kwart van de derde eeuw.

Over de vroeg-middeleeuwse periode is nog maar weinig bekend, al begint er dankzij recente vondsten van bewoningssporen vanaf de zesde eeuw enig licht op de vroege bewoningsgeschiedenis van Venlo te vallen. Bij het ontstaan van de nederzetting speelden verschillende fysisch-geografische factoren een rol. Op de eerste plaats kan worden gewezen op de aanwezigheid van de Maas als verkeersweg. In de overwegend lage, natte en deels veenachtige omgeving bevonden zich enkele hoger gelegen gronden, die gunstige gelegenheid boden voor bewoning en een veilige schuilplaats in geval van hoog Maaswater. De hoogteverschillen zijn niet groot, maar voldoende om permanente vestiging nabij de wispelturige rivier mogelijk te maken. De aanwezigheid van het natuurlijke eiland De Weerd bood goede mogelijkheden voor een haven. Daarnaast stroomden door het (latere) stadsgebied enkele beken, die de nederzetting van vers stromend water voorzagen.

Op korte afstand waren in voldoende mate akkerbouw-, weide- en visgrond, bos, heide en veen aanwezig. De steilrand ten oosten van de nederzetting bood gelegenheid tot zandwinning; ten behoeve van potten- en steenbakkerij was er in ruime mate klei aanwezig. De kiem van middeleeuws Venlo moet worden gezocht in de omgeving van de Sint-Martinuskerk, met een uitloper naar de hoog gelegen plaats waar later het landsheerlijk hof zou komen en naar het hoge gedeelte van de Picardie. (afb. 10: 5 en 8) Het is daarbij niet uitgesloten dat tegen het einde van de tiende eeuw ook in de directe omgeving van de Maas al enige bewoning was.

⁶⁶ Milis, 'Kerstening', 279, 281-282; Theuvs en Bijsterveld, 'Maas-Demer-Schelde Raum', 127, 131.

⁶⁷ Oediger, 'Die ältesten niederrheinischen Kirchen', 41-42; idem, 'Die bishöflichen Pfarrkirchen', 29-30; idem, *Die Kirchen*, kaarten en 102.

3 | Stadswording (ca. 1000 - 1343)

In dit hoofdstuk staat de periode centraal waarin Venlo zich ontwikkelde van een landelijke nederzetting (rond het jaar 1000) tot een min of meer volgroeide stad. Deze ontplooiing moet in de loop van de elfde en twaalfde eeuw langzaam op gang zijn gekomen. In de dertiende eeuw trad een stroomversnelling op en groeide Venlo uit tot een plaats met een aantal stedelijke kenmerken. Deze ontwikkeling werd afgerond met de formele stadsverheffing op 1 september 1343.¹

3.1 Venlo tot het midden van de dertiende eeuw

Lokale gezagsverhoudingen

Anders dan bij veel steden is het in het geval van Venlo niet eenvoudig een pre-stedelijke kern aan te wijzen, die als uitgangspunt voor de stadsontwikkeling kan worden beschouwd, bijvoorbeeld een kerkelijk of wereldlijk bestuurscentrum. Zo vormde in het naburige Geldern de landsheerlijke burcht een stimulans voor de stadsontwikkeling.²

Tenminste sedert de late dertiende eeuw bezat de Gelderse graaf in Venlo een versterkt huis (zie hierna 3.2), verworven in een tijd dat Venlo al een geleidelijke ontwikkeling tot stad aan het doormaken was. Het is echter niet uitgesloten dat deze hof ook voordien reeds een centrale plaats als bestuurs- en beheerscentrum innam. Van belang is in dat verband de ligging van de hof, namelijk vrijwel direct naast de Sint-Martinuskerk; hof en kerk vormen als het ware één complex. Realiseert men zich dan dat de kerk al in de tiende eeuw bestond, dan is het aannemelijk dat ook de hof uit de vroege Middeleeuwen stamt en mogelijk samen met de kerk het centrum vormde van een domein. Wie dan in de tiende eeuw en eerder deze hof heeft bezeten is onzeker, al zou men in verband met de hiervoor genoemde kerkenruil kunnen denken aan de bisschop van Luik of van Keulen. Iets vastere grond onder de voeten krijgen wij in de twaalfde en dertiende eeuw. Er bestaat een oorkonde uit 1246, waarin Hendrik, heer van Heinsberg als leenheer, met instemming van zijn vrouw Agnes, dochter van wijlen Dirk van Heinsberg, instemt met de verkoop van de tienden en het patronaatsrecht van de kerk van Venlo door Gozewijn van Millen aan de Munsterabdij te Roermond voor de som van 125 mark Keuls; Gozewijn hield deze tienden en dit patronaatsrecht in leen van zijn verwant Arnold van Millen, en deze op zijn beurt van de heer van Heinsberg.³ Wanneer de heren van Heinsberg in de dertiende eeuw leenheer waren van patronaatsrecht en tienden van de kerk van Venlo, en kerk en hof deel hebben uitgemaakt van een en hetzelfde goederencomplex, dan bestaat de mogelijkheid dat de heren van Heinsberg ooit tevens de bezitters zijn geweest van de hof.

In de twaalfde eeuw waren de Van Heinsbergs inderdaad reeds in Venlo gegoed. Dit blijkt uit een oorkonde van 1170, waarin de aartsbisschop van Keulen, Philips van Heinsberg⁴, de stichting goedkeurt van de Sint-Gangulfuskerk in Heinsberg door zijn grootmoeder Oda. Dit stuk bevat een opsomming van de goederen en inkomsten die Oda en anderen aan deze kerk hadden geschonken, waaronder inkomsten uit bezit 'in Venla'.⁵ Duidelijker zijn op dit punt de gegevens uit de dertiende en veertiende eeuw. Toen Gozewijn van Millen in 1259 het patronaatsrecht van de kerk van Venlo aan de norbertijnerabdij van Averbode overdroeg – kennelijk is de overdracht aan de Munsterabdij te

Roermond niet doorgestaan of herroepen – was het opnieuw Agnes van Heinsberg die in 1262 deze transactie goedkeurde, handelend als degene, zo staat in de betreffende oorkonde, van wie Gozewijn het patronaatsrecht met de tienden van de villa Venlo en andere goederen aldaar in leen hield.⁶ Die 'andere goederen' en tienden hield de Van Millens ook in de veertiende eeuw nog steeds van de heer van Heinsberg in leen. Althans, tot 1339, want toen droeg Dirk, graaf van Loon en heer van Heinsberg, aan de hertog van Gelre over, 'alle overheerlicheit, recht, gherichte, manscap mit allen sijnen toebehoeren' te Venlo, die Willem van Millen – deze was kort tevoren gestorven – en zijn voorouders van de heren van Heinsberg in leen hadden gehouden.⁷ Van een deel van deze lenen vindt men de sporen terug in de hertogelijke rekeningen van na die tijd. Zo zullen er toe behoord hebben de halve grote tol van Venlo, de halve zomertol, de gruit, de halve zoutmaat, een deel van de grote tienden, en verder het een en ander aan cijzen.⁸ Daarnaast geeft de oorkonde van Agnes van Heinsberg uit 1262 aan, dat ook een deel van de rechtsmacht te Venlo door Willem van Millen van haar in leen werd gehouden. Weet men dan dat van dit complex tot midden dertiende eeuw ook het patronaatsrecht van de kerk deel uitmaakte, dan lijkt het niet te gewaagd aan te nemen dat de naast de kerk gelegen hof oorspronkelijk eveneens tot het bezit van de heren van Heinsberg heeft behoord. Hun leenmannen, de Van Millens, en voordien misschien de heren van Heinsberg zelf, zullen, voor de graaf van Gelre in Venlo voet aan de grond kreeg, de lokale gezagsdragers in Venlo zijn geweest, waarbij de hof wel vanouds als beheers- en bestuurscentrum zal hebben gefungeerd.

Handel en markt: de basis voor de stadsontwikkeling

De handel en de regionale marktfunctie vormden de basis van de stadswording van Venlo. Begunstigd door de ligging aan de belangrijke verkeersader de Maas⁹ groeide in Venlo een bloeiend handels- en transportwezen. De oriëntatie van het – weliswaar dun bevolkte – omliggende platteland op Venlo werd bevorderd door de barrièrewerking van de Peel in het westen. Binnen het Overkwartier lagen op de westelijke Maasoever geen plaatsen van betekenis. De oostelijk van de Maas gelegen stadjes Geldern¹⁰ en Goch, later ook Straelen¹¹, waren in het nadeel vanwege het feit dat ze geen directe toegang tot de Maas hadden. Op ongeveer 25 kilometer stroomopwaarts van de Maas ontwikkelde Roermond zich in de eerste decennia van de dertiende eeuw tot stad; Roermond zou tevens uitgroeien tot de hoofdstad van het Gelders Overkwartier.¹² De natuurlijke omstandigheden waren te Roermond echter minder gunstig dan in Venlo. De bedding van de Maas moest daar nog in 1342 worden verlegd om een betere toegang tot de rivier te krijgen.¹³ Belangrijke handels-, markt- en bestuurscentra als Nijmegen, Maastricht, Dordrecht en Keulen lagen op een zodanig grote afstand dat de Venlonaren erin slaagden een eigen positie in het handelsverkeer op te bouwen.

De natuurlijke omstandigheden waren in Venlo dus relatief gunstig. De stad beschikte door de aanwezigheid van het eiland De Weerd over een goed beschutte natuurlijke haven. Als gevolg van het ter hoogte van Venlo gelegen omslagpunt in de stroomsnelheid van de Maas moest hier veelvuldig worden overgeladen, hetgeen de bedrijvigheid ter plaatse stimuleerde. Bovenstrooms van Venlo waren doorgaans relatief kleine en

¹ Hierover in het algemeen: Hermans, 'Rondom 1343'; Hermans en Van Pinxteren in *Pronkstukken* nr. 17.

² Flink, 'Entstehung Geldern', 60, 72; Frankewitz, *Geldern, Goch und Strahlen*, 58-62.

³ AAA, charter nr. 173; editie: *OBGZ* III, 1246.12.31; vgl. Sloet, *Oorkondenboek*, nr. 660bis; afschrift in RA Limburg, Munsterabdij, inv. nr. 43, reg. nr. 52.

⁴ Philips was aartsbisschop van 1167 tot 1191; hij bevorderde de materiële bloei van stad en aartsbisdom Keulen en niet in de laatste plaats die van zijn eigen geslacht, dat aan Maas en Niers vele bezittingen wist te verwerven. Van belang in de omgeving van Venlo was onder meer de verwerving (voor het aartsbisdom) van het *allodium de Kriekenbeke* in 1188 (Sloet, *Oorkondenboek*, nr. 635; *RhK* II, nr. 1386; Frankewitz, 'Das Amt Kriekenbeck', 42; Bauermann, 'Güterlisten', 66 en 76; Corsten, 'Erzbischof Philipps Familie', 7-32; Esser, Studien, passim; Haass, 'Filips von Heinsberg', k. 451; Engels, *Die Stauferzeit*, 227-237; Oediger, 'Erzbisum Köln', 230-241; Kutsch, *St. Gangulfus*, 43-48).

⁵ Sloet, *Oorkondenboek*, nr. 329; Lacomblet, *Urkundenbuch* I nr. 436; *REK* II nr. 952.

⁶ AAA, charter nr. 201 (1246) en nr. 215 (1262). Vgl. AAA, charter nr. 203 (10 juli 1260), nr. 204 (juli 1260) en nr. 206 (oktober 1260). Later werd over de rechten op patronaat en tienden te Venlo nog regelmatig getwist; zie Hermans, *Stadswording*, 175-178.

⁷ RA Gelderland, Aanwinst 1941, A.1.b.16 (25 juli 1339).

⁸ Hermans, 'Tolheffing', 22-26; idem, *Stadswording*, 211-212.

⁹ Breuer, *Die Maas*, met name 46-74; Fanchamps, 'Étude'; Joris, 'Handel'; Thurlings, *Maashandel*; Sutor, *Navigation*.

¹⁰ Geldern wist desondanks tot ongeveer 1370 een zeker aandeel in de Maashandel op te bouwen. Naar het schijnt beschikte deze plaats in de veertiende eeuw over havenfaciliteiten in Arcen, alsmede over een 'freie Strasse' naar die plaats (Flink, 'Burg und Stadt Geldern', 92; Frankewitz, 'Geldern - Arcen - Venlo', 291, 295); Kuppens, *Stadtrechnungen*, 36. In 1412 trokken vertegenwoordigers van Geldern '...tot Venlo tot onsen genedigen heren om der stat oir rechten te behalden tot Arsschen...' (Str. Geldern, editie Kuppens, 205-207); een jaar later is sprake van een transport van 6.500 leien, bestemd voor Geldern, die in de Venlose haven arriveerden en van daar via Arcen naar Geldern werden getransporteerd (idem, 217).

¹¹ Frankewitz, 'Städte', 29-30; idem, *Geldern, Goch und Strahlen*, 345-354.

¹² Linssen, 'Stichting Roermond'; Moorman van Kappen, 'Roermond'; Moorman van Kappen, 'Nogmaals Roermond'; Venner, *Inventaris Hoofdgerecht Roermond*, 5-6.

¹³ Linssen, 'Stichting Roermond', 130.

11 Het oudste schepenbankzegel van Venlo

Het schepenbankzegel (doorsnede 70 mm.) vertoont op een met gestileerde planten versierd veld een met blokken bezaaid wapenschild, met in het bovenste gedeelte een naar heraldisch rechts gekeerde halve leeuw met een enkele staart; in de benedenhelft een anker. Dit zegel was in elk geval in gebruik van 1269 tot 1343. Het randschrift luidt: **+SIGILLUM SCABINORUM DE VENLE**.

lichte schepen zonder dek en met een geringe diepgang in gebruik ('hoogaers', 'paetschip/patune'), terwijl benedenstrooms 'Nederlandse scippe' in de vaart waren, die een veel grotere diepgang en dus meer laadvermogen hadden.¹⁴ Gezien het wispelturige karakter van de Maas, die zoals eerder opgemerkt zeer hoge met zeer lage waterstanden afwisselde, kon soms ook voorbij Venlo stroomopwaarts nog worden gevaren met relatief grote schepen, en moest - anderzijds - benedenstrooms van Venlo wel eens gebruik worden gemaakt van kleinere scheepstypen.

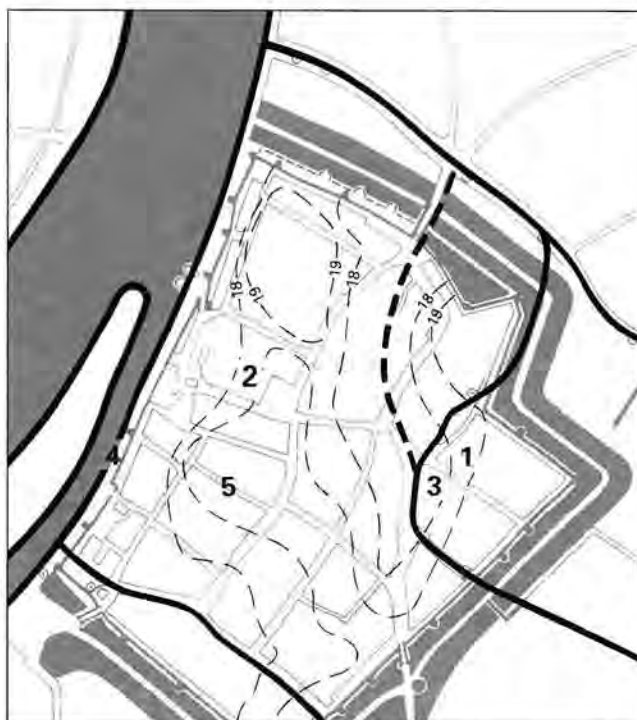
Het belang van de Maas voor de ontwikkeling van Venlo kan niet genoeg worden benadrukt. Het feit dat in het oudste Venlose schepenbankzegel van 1269 naast het landsheerlijke element (de Gelderse grafelijke leeuw) als plaatselijke component een anker figureert¹⁵, illustreert de vooraanstaande positie die schippers en andere aan de rivierhandel verbonden beroepsgroepen al vroeg moeten hebben bekleed. (afb. 11)

De nederzetting

Interessant is een min of meer terloopse formulering in een oorkonde uit 1244. In dat jaar sloten de aartsbisschop van Keulen en de hertog van Brabant een bestand met Willem van Gulik *apud Loitbe juxta Venlo* (Leuth bij Venlo).¹⁶ Bescheiden als zij is, mag uit deze formulering voor Venlo een zekere functie als referentiepunt worden afgeleid.

Over de fysieke omvang van de nederzetting in deze periode is weinig bekend. Er zijn nog geen systematische opgravingen geweest. De beperkte archeologische gegevens kunnen niet meer dan een fragmentarisch beeld geven. Op het terrein van het hertogenhof zijn bewoningssporen uit de elfde en twaalfde eeuw (afb. 12: 1) gevonden en op enkele percelen even westelijk van het stadhuis zijn een houten waterput, aardewerk en andere restanten van bewoning uit de twaalfde eeuw aangetroffen. (afb. 12: 2) Ook op de hoek Minderbroedersstraat-Parade-Lohofstraat zijn resten van bewoning uit eind twaalfde, begin dertiende eeuw gevonden.¹⁷ (afb. 12: 3) Voorts zijn in de omgeving van de haven (Havenkade, Jodenstraat, Heilige-Geeststraat) enkele vondsten uit dezelfde periode gedaan. (afb. 12: 4-5)

Voorzichtig zou kunnen worden geconcludeerd dat het zwaartepunt van de bewoning tot het midden van

12 Overzicht van archeologische vindplaatsen uit de elfde en twaalfde eeuw

Legenda

- 1 Lohofstraat/hof
- 2 Westelijk van het stadhuis
- 3 Lohofstraat/Parade/Minderbroedersstraat
- 4 Havenkade
- 5 Heilige Geeststraat

de dertiende eeuw nog zal hebben gelegen in de hogere gebieden rondom de Sint-Martinuskerk en het terrein van het hof. Daarnaast was er sprake van (waarschijnlijk beperkte) bewoning op de laag gelegen terreinen bij de Maas.

3.2 Gelderse bemoeienis: versnelling van de ontwikkeling

De graaf in Venlo

In de loop van de dertiende eeuw gaven de Gelderse landsheren vorm aan wat later het 'Overkwartier' van Gelre zou gaan heten. Geprobeerd werd de oude, verspreid liggende machtsbases rond Geldern en Roermond/Wassenberg meer samenhang te geven. Ook werd aansluiting gezocht bij de noordelijke delen van het graafschap, de 'Nederkwartieren'.¹⁸ Als verbindende factor fungeerde bij deze operatie de Maas. In 1273 zetelde op de burcht Grebben op de linker Maasoever, enkele kilometers ten noorden van Venlo, een *Henricus de Gelra*, bastaardzoon van graaf Otto II.¹⁹ Deze was getrouwd met Elisabeth, de weduwe van Willem (I) van Millen, voordien de bezitter van de burcht. Toen Hendrik echter in 1288 kinderloos sneuvelde in de slag bij Woeringen - die de Limburgse Successieoorlog bevestigde - kwam de burcht in handen van Willem (II) van Millen en bleef hij voorlopig buiten het machtsgebied van de graaf van Gelre. Delen van het graafschap Kessel op de linker Maasoever werden in 1279 door aankoop verworven.²⁰ De omgeving van Venray vormde in de landsheerlijke rekening van 1294/95 samen met Kessel één ambt (bestuursdistrict); later stond dit gebied bekend als het Land van Kessel.²¹ (afb. 13)

In Venlo kreeg de graaf van Gelre in ieder geval voet aan de grond voor 1269; op het oudste Venlose schepenbankzegel, dat uit dat jaar dateert, staat namelijk de Gelderse grafelijke leeuw afgebeeld.²² Mogelijk kreeg de Gelderse graaf in 1243 ook in Venlo voet aan de grond, toen graaf Otto Kriekenbeek kocht van Adolf van de Mark.²³ Het is niet helemaal zeker of Venlo betrokken was bij deze transactie. Venlo en Kriekenbeek vormden in de veertiende eeuw binnen de Gelderse administratieve organisatie één ambt.²⁴ Hoe deze band is ontstaan is niet duidelijk; eind dertiende eeuw waren Venlo en Kriekenbeek - weliswaar onder de Vlaamse pandschap als gevolg van de Gelderse

¹⁴ Thurlings, *Maasland*, 130-132; Van Beylen in *Pronkstukken* nr. 68.

¹⁵ Hermans, 'Venlo', passim.

¹⁶ Bondam, *Charterboek*, nr. 42.

¹⁷ Schotten, *Tussen Rome en Gelre*, 38; Janssen, 'Stadskernonderzoek', passim; mededeling W. Hupperetz (Limburgs Museum); datering vondsten W. Alberts (idem).

¹⁸ Zie hierover: Venner, 'Grafschaft Geldern'; idem, 'Territoriale ontwikkeling', 23-26; Janssen, 'Landesherliche Verwaltung'; idem, 'Niederrheinische Territorialbildung'; Kuys, 'Landsheerlijkheid', 327-329.

¹⁹ AAA, charter nr. 289. In 1272 is dezelfde persoon aangeduid als Henricus de Grebhen (AAA, charter nr. 286); Flokstra, 'Burcht Grebhen'; idem, 'Hendrik van Gelre'; Dilz, 'Gebroken slot'.

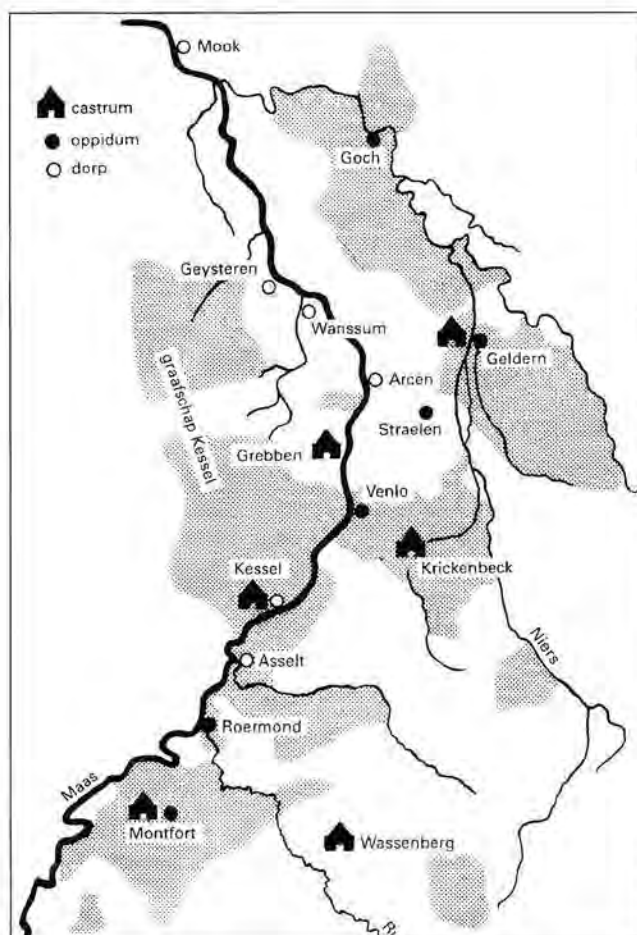
²⁰ Aders, 'Regesten', nr. 69 (27 september 1279); Van Hall, *Inventaris schepenbank Kessel*, inleiding, 5-8 (verwijst naar ARA Brussel, Manuscripts divers, nr. 3, f. 176); Venner, 'Grafschaft Geldern', 254.

²¹ Meihuizen, 1294/95, 23-24.

²² Oorkonde in arch. Stif. Xanten; editie: Weiler, *Urkundenbuch*, nr. 233.

²³ RA Gelderland, graven en hertogen van Gelre, charterverzameling, nr. 5; ed. Sloet, *Oorkondenboek*, nr. 635. Frankewitz, 'Hinsbeck', 83; Janssen, *Grefrath*, 17-20.

²⁴ Frankewitz, 'Amt Kriekenbeck', passim; idem, 'Hinsbeck', 78-84.

13 Het Overkwartier van Gelre aan het eind van de dertiende eeuw

nederlaag in de slag bij Woeringen²⁵ – nog afzonderlijke *officia* of ambten.

Het is inderdaad niet onmogelijk dat de graaf van Gelre omstreeks 1240 zijn gezag in Venlo heeft weten te vestigen. Al wordt de graaf niet genoemd in de oorkonde van 1246 inzake de verkoop van tienden en patroonaatsrecht van de kerk van Venlo aan de Roermondse Munsterabdij, het valt wel op dat Gozewijn van Millen zijn rechten verkoopt aan juist een abdijs in het Gelderse Roermond. Het is dan niet ondenkbaar dat de graaf van Gelre invloed op die transactie heeft uitgeoefend en op dat moment al gezag in Venlo kan hebben gehad. Misschien heeft hij niet lang daarvoor de hof en een deel van de wereldlijke rechten van de heer van Millen gekocht en ook de leenhoogheid van de heer van Heinsberg daarover afgekocht. Zoals gezegd bezat de graaf eind dertiende eeuw een versterkt huis in Venlo, een complex waarvan onder meer dankzij recente archeologische opgravingen een goed beeld is verkregen. (leg. A.4) Op basis van de minuut en de netkaart van Jacob van Deventer werd op een terrein in de noordoostelijke binnenstad al een groot gebouw vermoed. In 1991 konden inderdaad de resten van een versterkt huis worden blootgelegd. Met deze gegevens kon het grondplan van een omvangrijk stenen gebouw, het graven- of hertogenhof, worden gereconstrueerd, dat in het laatste kwart van de dertiende eeuw moet zijn ontstaan. De graaf zal dus in die tijd de oude gebouwen van de hof hebben vervangen door een nieuw versterkt huis.

Economisch karakter van Venlo

De eerste schriftelijke bronnen die duiden op een opbloeiende handel en nijverheid dateren eveneens uit de tweede helft van de dertiende eeuw. Uit 1270 stamt een oorkonde met betrekking tot tolheffing in Venlo op wegtransport (*theloneum nostrum de carrucis*) door Willem van Broekhuizen (*Willelmus miles de Brughusen*).²⁶ Aan de hand van een groot aantal gegevens uit de periode 1270-1345 kan een vrij gedetailleerd beeld worden gevormd van de verschillende tolleren die te Venlo in deze tijd werden geheven. De veelheid aan heffingen, niet alleen door de graaf maar ook door andere heren, vormt een aanwijzing voor de bloei van handel, transport en markt.²⁷ Een oorkonde uit 1272 verschaft uitvoerige informatie over de handel te Venlo.²⁸ Uit de gedetailleerde opsomming van goederen die door Venlonaren werden getransporteerd en verhandeld, kunnen handelscontacten over grote afstanden worden afgeleid, met name met het midden-

Maasgebied, de Ardennen, het Rijnland en Holland. Belangrijker nog is de oudste bewaard gebleven Gelderse landsheerlijke rekening uit 1294/95.²⁹ De aanwezigheid van een zevental zoutmeters en van een wijnmetersambt (*officium virgationis*) in Venlo wijst op de nodige activiteit in de haven, die een zekere regionale betekenis moet hebben gehad, gezien bijvoorbeeld het feit dat er in 1294/95 grote hoeveelheden materialen voor de bouw van een 'groot huis' in de burcht van Geldern (*pro structura magne domus in castro Gelre*) werden aangevoerd. Bovendien was er een lakenhal en waren er verschillende molens, waaronder drie watermolens aan de Maas (*de tribus molendinis in Mosa*). Uit een oorkonde uit 1299 blijkt dat er een Venlose maat (*mensura Venlonensis*) in gebruik was, een uiting van een zekere economische centrumpositie.³⁰ De oudste rekening van de Gelderse landsheerlijke tol te Lobith over 1306/07 biedt zicht op de activiteiten van Venlose handelaren op de Rijn.³¹

In economische zin was Venlo aan het einde van de dertiende eeuw het dorpsstadium ontgroeid. Venlonaren gingen zichzelf in de tweede helft van de dertiende eeuw (1272) dan ook zelfbewust als *oppidani* betitelen, een term die in het Gelre van eind dertiende eeuw met 'stedelingen' kan worden vertaald.³² In teksten opgesteld door derden werden echter nog overwegend kwalificaties als *locus* (1262) of *villa* (1262, 1272) gehanteerd.³³ *Locus* kan als een vrij neutrale term worden beschouwd; *villa* kan zowel 'stad' als 'dorp' betekenen maar het lijkt een toch wat neutralere term dan *oppidum*.³⁴ Goswin, heer van Born³⁵, duidde in 1285 een Venloos echtpaar aan als *oppidanis de Venlo, personis consenatoribus*.³⁶ Graaf Reinald I sprak in 1286 in een in oud-Frans gesteld document van *me ville de Venle*.³⁷ In de landsheerlijke rekening van 1294/95 heet Venlo *opidum*.³⁸

Het stedelijke karakter kan tenslotte nog worden geïllustreerd door het gegeven dat Venlo tot de steden behoorde die in 1290 het accordo bekrachtigden tussen Reinald van Gelre en Gwijde van Vlaanderen betreffende de verpanding van Gelre aan Vlaanderen.³⁹

Lokale heren

Vermoedelijk bestonden er binnen het stadsgebied van Venlo in deze tijd nog enkele aanzienlijke niet-landsheerlijke machtscomplexen. Het is wellicht van belang een onderscheid aan te brengen tussen twee groepen lokale heren, namelijk een groep met rechten in de 'publieke' sfeer en een groep bezitters van goederencomplexen. Tot de eerste groep kunnen worden gerekend de heren van Heinsberg en van Millen, over wier rechten en bezittingen in Venlo hierboven al uitgebreid is gesproken. Overigens bezat de familie Van Millen ook allodiaal goed in de nabije omgeving van Venlo, namelijk, zoals al aangestipt, de burcht Grebben te Grubbenvorst en een in 1308 voor het eerst genoemde tol aldaar.⁴⁰ In 1311 droeg Willem (II) van Millen zijn kasteel Grebben met toebehoren – waaronder waarschijnlijk de tol – als open huis op aan Reinald I van Gelre, om het in leen terug te ontvangen.⁴¹ Toen dan in 1327 graaf Reinald II aan Elisabeth, echtgenote van Frederik van den Bergh en dochter van Willem van Millen, beloofde haar na de dood van haar vader te belenen met al de goederen die deze van de graaf in leen hield, zal dat onder andere betrekking hebben gehad op deze burcht en deze tol.⁴²

Naast de graaf en de heren van Millen bezat, zoals gezegd, ook de heer van Broekhuizen tolrecht in Venlo; een tol op het vervoer per paard en wagen. Hij maakte deel uit van het allodiaal bezit te Venlo dat Willem van Broekhuizen in 1270 als leen opdroeg aan de graaf van Gulik, bestaande uit een molen, een cijs en de genoemde tol.⁴³ Een nazaat van deze heer verkocht in 1368 aan een burger een omvangrijk complex bestaande uit een huis en verschillende andere goederen en gebouwen, waaronder een molen, in de nabijheid van de Sint-Martinuskerk gelegen.⁴⁴

Tot de tweede groep lokale heren behoorde een zekere Gerard van Bocholt. In 1374 kocht het stadsbestuur van Van Bocholt het 'Steenen Huys', een gebouw dat op dat moment volgens de formulering in de oorkonde reeds als raadhuys in gebruik was. (leg. A.14) Over de oorsprong van het bezit van de Van Bocholts,

25 Graaf Reinald geraakte na deze veldslag in Brabantse gevangenschap, waaruit hij pas in 1289 door bemiddeling van de Franse koning werd bevrijd. Reinalds torenhoge schulden werden overgenomen door zijn schoonvader, graaf Gwijde van Vlaanderen, die in ruil daarvoor het graafschap Gelre voor de duur van vijf jaren in pand verwierf. Gwijde werd aldus in de gelegenheid gesteld zijn financiële inspanningen gecompenseerd te krijgen (Venner, 'Grafschaft Geldern', 260-261).

26 NRWHSAD, hertogdom Gulik, Urkunde nr. 21; vgl. Hermans, 'Tolheffing', 22.

27 Hermans, 'Tolheffing', passim.

28 Stadsbestuur, inv. nr. 2166; edities: Camps, *Oorkondenboek Noord-Brabant*, nr. 336; Niermeyer, *Beneden-Maasgebied*, nr. 78; Sloet, *Oorkondenboek*, nr. 941; Van Schevichaven, 'Bijdrage', 122-123.

29 Meihuizen, 1294/95, 26-29.

30 RA Linburg, arch. par. Afferden, inv. nr. 1, oorkonde van 1 september 1299; Janssen, 'Een stichting voor licht', 30-31.

31 Jappe-Alberts, *Lobith*, 24-25, 43, 50-55, 58-59.

32 Stadsbestuur, inv. nr. 2166; voor het begrip 'oppidum': Flink, *Rees: Nantien, Geldern*, 16 en 40-43; Moorman van Kappen, 'Nogmaals Roermond', 26; Niermeyer, *Lexicon*, 740, onder 1.

33 *Locus*: AAA, charter nr. 214 (1262, in een pauselijke bul) en charter nr. 283 (1270, door de pastoor van Swalmen en Beesd); *villa*: AAA, charter nr. 215 (1262, door de vrouwe van Heinsberg) en charter nrs. 286-287 (1272, door Goswinus van Borne en Sigertus van Swalmen, milites).

34 Niermeyer, *Lexicon*, 1101-1103, betekenis 9 en 12; vgl. Dubled, 'Observations', 1-9.

35 Zie over de Van Borns o.m. Janssen, 'Goswin(us) van Born'.

36 NRWHSAD, Dalheim, Urkunde nr. 45; editie: Sloet, *Oorkondenboek*, 1091.

37 Van Spaen, *Oordeelkundige Inleiding*, nr. XXXVII, 80-89; Sloet, *Oorkondenboek*, 1109.

38 Meihuizen, 1294/95, 26-28.

39 RA Gent, graven van Vlaanderen, inv. nr. 550. Genoemd worden: Nijmegen, Roermond, Geldern, Venlo, Nieuwstad, Kessel, Goch, Zutphen, Emmerik, Arnhem, Doesburg, Harderwijk en Groenlo (in deze volgorde).

40 Afschrift van een oorkonde uit 1308 in GA Roermond, oud arch., inv. nr. 345, reg. 24 (Jura et Privilegia I, fol. 56); editie: Niermeyer, *Beneden-Maasgebied*, nr. 179.

41 Van Doorninck, *Acten 1107-1415*, 319.

42 RA Gelderland, huis Bergh, inv. nr. 6929, reg. 67.

43 Zie noot 26.

44 De verkoop: Tafel H. Geest, inv. nr. 8; Str. 1366, 18; 'super portam sitam iuxta domum domini de Broychusen'.

noch over de rol die deze familie in Venlo speelde, is iets bekend.⁴⁵ Daarnaast was er het bezit van Jan Albrechtzoon van Wylre, gegoed in de omgeving van de Wylrebeek ten zuiden van de stad. Diens vader was in 1326 beleend met 'tguet te Wilre ...', de kerckgijft van Caudekerke. Item eijne molestat beneden der mole te Wilre ter Mase wert ende eijn gewelde van water ende van weijde binnen Venlo...'.⁴⁶ Laatstgenoemd terrein is waarschijnlijk het gebied 'De Weide' in de zuidoostelijke binnenstad, waar in de vijftiende eeuw het klooster Maria-Weide werd gebouwd.

Opmerkelijk is ook het goederencomplex in Genooi aan de Maas van Frederik van den Bergh, een telg uit het belangrijke Gelderse geslacht van die naam. In 1361 verkocht Frederik aan een burger van Venlo 'den hof dee genant is inghijs Oyen ... et sij mit hoefneresinge⁴⁷, et sij mit lande, et sij mit beende, et sij mit bossche, ende et sij mit broeck, bennen den vier graven ende mitten vier graven, ende daertoe eyn stuck lants daer bi opter Masen gelegen'.⁴⁸ Dit omvangrijke complex lag tegenover de burcht Grebben aan de overzijde van de Maas, welke in 1361 eveneens in handen van Frederik van den Bergh was. Ter plaatse van deze hof in Genooi ontstond in de vijftiende eeuw het klooster Mariëndaal. (leg. C.5)

Stadsbeeld

De bebouwing ontwikkelde zich in de dertiende eeuw verder in de richting van de Maas. (afb. 14) Eind dertiende eeuw bevond zich in de omgeving van de Oude Markt, Maasstraat en Jodenstraat, in de nabijheid van de haven en de rivieroversteekplaats, een concentratie van handels- en nijverheidsactiviteiten. Waarschijnlijk moet ook de in 1294/95 vermelde lakenhal hier worden gezocht. De parochiekerk en het op een ruim perceel gelegen landsheerlijke hof domineerden het stadsbeeld in het oosten. De belangrijkste toegangswegen tot de Maasstad werden gevormd door de oude landwegen, de Lomstraat in het noorden, de Grote Beek (later Parade genoemd) in het oosten en de Vleesstraat in het zuiden. Aan de Vleesstraat lag het oudste Venlose gasthuis, vermeld in 1299. Met de ontwikkeling van de havenbuurt zal het belang van de Jodenstraat zijn toegenomen. Deze straat groeide uit tot de hoofdweg van de havenbuurt; westelijk van de Jodenstraat daalden straatjes af naar de kade en de haven. Of de Jodenstraat ook tot de oude, pre-stedelijke landwegen mag worden gerekend, is twijfelachtig. Uit het feit dat deze straat slechts ten dele veilig was voor overstromingen - het uiteinde van de straat bij de Oude Markt en de omgeving van de latere Tegelpoort in het zuiden zijn relatief laag - zou kunnen worden geconcludeerd dat deze straat niet tot de oudste van de stad behoort maar eerder een secundaire ontwikkeling is.

Volgens Linssen zouden er in de late dertiende eeuw twee afzonderlijke nederzettingen met de naam Venlo hebben bestaan. Linssen baseerde zijn theorie op het tegelijkertijd voorkomen van de termen *villa* en *oppidum* in één jaar (1272). Aan de Maas zou een door de graaf gedomineerde 'stad' (oppidum) Venlo hebben gelegen, terwijl bij de Sint-Martinuskerk een door de Van Millens beheerst 'dorp' (villa) Venlo moest worden gezocht. Beide nederzettingen zouden in 1343 zijn verenigd tot 'de stad Venlo'.⁴⁹ Dit is een al te strikte interpretatie van de terminologie. Afgezien van het feit dat een al te scherp onderscheid tussen beide termen niet kan worden gemaakt, dient te worden gewezen op het verschil in gezichtspunt van de oorkonders. In de ene tekst, opgesteld door *iudex, scabini ceterique opidani in Venle* (richter, schepenen en andere burgers van Venlo), is sprake van *opidi nostri* ('van onze stad').⁵⁰ In de andere door Linssen aangehaalde tekst spreken Goswinus van Borne en Sigerus van Swalmen over de villa (volgens Linssen 'het dorp') Venlo.⁵¹ Er waren rond 1300 geen twee strikt aparte nederzettingen, maar er was één nederzetting Venlo, waarbinnen hooguit sprake was van accentverschillen. Het stadsbeeld van de havenwijk aan de Maas, die werd gedomineerd door handel en nijverheid, zal hebben afgeweken van dat van het oostelijke stadsdeel, waar het beeld werd bepaald door de kerk en het landsheerlijke hof.

14 Venlo ca. 1300

Dit kaartje geeft een beeld van Venlo rond het jaar 1300. De bebouwing is geprojecteerd op de laat-middeleeuwse situatie, zoals die is weergegeven door Jacob van Deventer. Rondom de Sint-Martinuskerk (1) en het hof (2) ligt de oudste kern van het middeleeuwse Venlo. De jongere bebouwing in de omgeving van de haven, achter het eiland De Weerd, moet eind dertiende eeuw een behoorlijke dichtheid hebben gekregen. De Oude Markt en de Jodenstraat vormen het centrum van deze handelswijk. De oude landwegen vanuit het noorden (Lomstraat) en het zuiden (Vleesstraat) ontmoeten elkaar bij het Steenen Huis (3) waar later de Markt zou ontstaan. Aan de Vleesstraat lag het oude gasthuis (5). Links van de oude landweg uit het oosten (de Grote Beek) lag de jaarmarkt (4).

Legenda

- 1 Sint-Martinuskerk
- 2 Hof
- 3 'Steenen Huijs'
- 4 Jaarmarkterrein
- 5 Gasthuis

3.3 Voltooiing van de ontwikkeling tot stad

Venlo's concurrenten in de directe omgeving

In 1329 en 1342 werd Venlo in oorkonden van de graaf van Holland 'hoochste marct' op de Maas genoemd, hetgeen betekent dat de Hollandse schepen de Maas niet verder stroomopwaarts bevoeren dan tot Venlo.⁵² Venlo was voor Holland de eerstvolgende stapelmarkt op de Maas. Rond 1350 werd het oudst overgeleverde Venlose toltarief op schrift gesteld.⁵³ Een van de belangrijkste straten in het stadsdeel aan de Maas werd al in 1351 als Jodenstraat aangeduid, hetgeen wel moet betekenen dat er op dat moment al geruime tijd een aantal joden in Venlo woonachtig was.⁵⁴ Rond 1340 was ook een aantal Lombarden in Venlo actief.⁵⁵ De aanwezigheid van deze twee bevolkingsgroepen kan als een indicator voor groei en bloei van de handel worden gezien.

Hiervoor zagen wij al dat nabijgelegen stadjes als Geldern, Straelen en Goch een minder gunstige verkeersligging hadden dan Venlo. In het begin van de veertiende eeuw leek het er even op dat Venlo in de directe omgeving op de linker Maasoever concurrentie zou gaan krijgen. Uit de jaren 1314 en 1317 dateren oorkonden waarin roomskoning Frederik Reinald I van Gelre toestond aan de dorpen Wanssum (*Wansheim* /*super Mosam*) en Geysteren (*Geystern*) stedelijke vrijheden te verlenen.⁵⁶ De achtergrond van deze teksten is niet bekend; kennelijk spelen zekere verdiensten van Reinald I van Gelre jegens de Roomskoning hierin een rol. Kan de privilegering van beide dorpjes worden gezien in het licht van - al dan niet reële - territoriale ambities van de Gelderse graaf?⁵⁷ In elk geval zou Reinald, door op de linkeroever van de Maas op relatief maagdelijk terrein de ontwikkeling van een nieuwe stad te bevorderen, zijn greep op een groot gebied hebben kunnen verstevigen.

⁴⁵ Uit de jaren 1345, 1349 en 1364 zijn oorkonden overgeleverd waaruit blijkt dat leden van de familie Van Bocholt een groot huis met land verwierven in de omgeving van de Sinselberg en Wylre, ten zuiden van de stad (Maria-Weide, inv. nrs. 254-256, reg. 3-5). Vervulde de familie het stenen huis in de stad voor een woning buiten de muren? In 1349 bezat Gerard van Bocholt een molen bij de Tegelpoort (Str. 1349/50, 11: 'iuxta molam domini Gerardi de Bucholt iuxta Tilgeloport').

⁴⁶ Van Doorninck, 1326, 7.

⁴⁷ Verwijs en Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek* 3, kol. 466: 'hoe-frisinge' zie 'hovenisinge' (kol. 683). 'misschien hetzelfde als hofreide, de open ruimte, het erf bij een hofstede'.

⁴⁸ RA Limburg, Annunciaten, inv. nr. 44.

⁴⁹ Linssen, 'Venlo', passim; vgl. Driessen, 'Twee schepenbanken', waar Linssens theorie wordt uitgebouwd met een beschouwing over het vermeende bestaan van twee afzonderlijke recluskringen. Zie hierover Hermans, 'Venlose schepenbank'.

⁵⁰ Stadsbestuur, inv. nr. 2166.

⁵¹ AAA, charter nr. 286.

⁵² In genoemde teksten wordt Keulen als 'hoogste markt' op de Rijn genoemd. Niermeyer, *Beneden-Maasgebied*, 269 en 331; idem, 'Vijftiende-eeuwse handelsoorlog', 4: 'Het Dordtse stapelrecht had een welbegrensd rayon; het strekte zich stroomopwaarts tot Keulen en Venlo uit, en beruiste op de concentratie van de handel in deze hoogste markten enerzijds, in Dordrecht anderzijds'; Van Schevichaven, 'Bijdrage', 124-125.

⁵³ Stadsbestuur, inv. nr. 849, editie in Niermeyer, *Beneden-Maasgebied*, nr. 473; Hermans, 'Tolheffing', 28.

⁵⁴ Graven en hertogen van Gelre, inv. nr. 207, landsheerlijke rekening 1342-1343, f. 5r.; aanwinsten, 1953 II.2, rekening van het Overkwartier, 1346-1347, f. 37v.

⁵⁵ RA Gelderland, aanwinsten, 1941 A.Ib.14., oorkonde uit 1337, regeling van Reinald II ten aanzien van twee Lombarden, medebezegeld door Roermond en Venlo; Graven en hertogen van Gelre, inv. nr. 208, landsheerlijke rekening 1343-1344, f. 37r.-v.; Stadsbestuur, inv. nr. 5; de Lombard *Peterman* was in 1369 provisor van de Tafel van de Heilige Geest (Tafel H. Geest, inv. nr. 1); *REK* VI, nr. 1098, 1088 en 1089; RA Gelderland, arch. Mechteld, inv. nr. 158, schuldbekentenis t.b.v. twee Venlose Lombarden, 1367 (zie Fahne, *Urkundenbuch*, nr. 28, blz. 48-49).

⁵⁶ RA Gelderland, charters München (Meij, *Gelderse charters*, nr. 57 en 60); Linssen, 'Wessem', 18-19.

⁵⁷ Wiens geestelijke vermogens in deze jaren overigens, misschien als gevolg van een hoofd-wond opgelopen in de slag bij Woeringen, achteruit schijnen te zijn gegaan (Venner, 'Grafschaft Geldern', 261; Kuys, 'Hertogdom Gelre', 21).

De opkomst van nieuwe concurrerende steden vlakbij Venlo bleef echter achterwege. Wanssum en Geysteren hebben zich niet tot reële steden ontwikkeld. Ook de rol van het ruim tien kilometer ten zuiden van Venlo op de westelijke Maasoever gelegen Kessel, dat zich rond 1290 als stad in opkomst leek te manifesteren⁵⁸, moet kort na 1300 zijn uitgespeeld. Frankewitz' hypothese dat de Gelderse landsheren lange tijd hebben vastgehouden aan de fictie dat Kriekenbeek zou uitgroeien tot centrum van het ambt Kriekenbeek, waarvan Venlo in de veertiende eeuw deel uitmaakte, lijkt onwaarschijnlijk.⁵⁹ De voorspoedige ontwikkeling van Venlo moet deze optie al ruim vóór 1343 tot een gepasseerd station hebben gemaakt.

De rol van Arcen is voorsnog onduidelijk en verdient zeker nadere studie. Deze heerlijkheid, die oorspronkelijk deel moet hebben uitgemaakt van Straelen⁶⁰, pretendeerde over oudere stapelrechten aan de Maas te beschikken dan Venlo, hetgeen leidde tot een lange reeks van incidenten tussen beide plaatsen.⁶¹ Resten van muren en van een torenachtig gebouw ('Schanstoren') wijzen wellicht op een enigermate stedelijke ontwikkeling; een schriftelijke bron waarin Arcen als stad wordt aangeduid is echter niet bekend.⁶²

Geen van de genoemde plaatsen stond de ontwikkeling van Venlo in de weg; Venlo groeide in de eerste decennia van de veertiende eeuw uit tot centrumplaats van het noordelijk gedeelte van het Overkwartier. Het landrecht van het Overkwartier werd in 1328 te Venlo opgesteld.⁶³ De hoofdstad van het Overkwartier was Roermond.

Venlo tussen de Gelderse steden; terminologie

Venlo ging na 1300 steeds meer meetellen als een waardevolle Gelderse stad. Dit blijkt bijvoorbeeld onmiskenbaar uit het gegeven dat Venlo in 1318 samen met zeventien andere steden en de voornaamste edelen van het graafschap als getuige optrad bij de uitspraak van graaf Willem III van Holland in het geschil tussen de oude Reinald I van Gelre en zijn zoon Reinald II, welke in feite een machtsoverdracht aan laatstgenoemde inhield.⁶⁴ In 1324 stond Venlo met Arnhem, Nijmegen en Roermond borg voor de jonge Reinald.⁶⁵ Een jaar later gebeurde dat weer, nu met twaalf andere steden en een groot aantal edelen.⁶⁶ Uit 1336 dateert een tweetal relevante akten. In de eerste wordt Venlo door graaf Reinald opgevoerd temidden van de Gelderse steden Zutphen, Nijmegen, Arnhem, Harderwijk, Tiel en Zaltbommel, die als borgen optreden voor Reinald in een conflict tussen het graafschap Holland en Roermond. In de tweede tekst worden dezelfde steden elk afzonderlijk als stad aangeduid ('van der stat van Zuutphen' etc.), alleen bij Venlo wordt die kwalificatie achterwege gelaten ('van Venle').⁶⁷ Uit 1339 tenslotte dateert een aantal akten, waarin de verzamelde Gelderse steden borg staan voor enige rentestellingen van Reinald II. In enkele gevallen wordt Venlo opgevoerd in een gezelschap Gelderse 'stede'.⁶⁸ In een zestal akten, alle van 14 juli, wordt Venlo echter als *villa* aangeduid, naast de met name genoemde Gelderse steden (*oppida*). Het juridische argument gaf hier kennelijk de doorslag. Venlo kende nu eenmaal nog steeds geen formeel stadsrecht. Een tekst van 20 augustus daaropvolgend kent dit onderscheid echter weer niet.⁶⁹ De voor Venlo gehanteerde benamingen wisselden met grote regelmaat.

Steun van Reinald II

Het lijkt er op dat de ontwikkeling van Venlo werd gestimuleerd door Reinald II. Wellicht speelde Venlo's steun aan de jonge pretendent in 1318 hierin een rol. De landsheer verbleef regelmatig in zijn versterkte huis in de Maasstad. Onder zijn regering werd deze residentie ook uitgebreid; het oude zaalgebouw werd vergroot, onder meer met een torenbouw. Uit de grafelijke rekeningen van de vroege jaren veertig blijkt dat de landsheer aanzienlijke financieel-economische belangen in Venlo had.⁷⁰ De plaats behoorde tot de steden die hem in 1339 financieel bijstonden. De in 1339 tot hertog verheven⁷¹ Reinald moet al voor 1343 het nodige in het werk hebben gesteld om de stadsverheffing mogelijk te maken. Zoals hiervoor (3.1) behandeld, verwierf hij in 1339 van Dirk, graaf van Loon en heer van Heinsberg

15 Het oudste stadszegel van Venlo

Na de privilegering van Venlo in 1343 werd het oude schepenbankzegel vervangen door een stadszegel. Exemplaren van dit eerste stadszegel (doorsnede 50 mm.) zijn overgeleverd uit de periode 1346-1359. Het randschrift luidt: **SIGILLUM BURGENTIIUM DE VENLE**. De afbeelding is, vergeleken met het schepenbankzegel, veranderd: de leeuw is nu gekroond (het graafschap was inmiddels hertogdom geworden) en bezit twee staarten. De blokjes in het schild zijn verdwenen, terwijl de randversieringen eveneens zijn veranderd.

'alle overheerichheit, recht, gherichte, manscap mit allen sijnen toebehoeren' te Venlo, die de kort daarvoor overleden Willem van Millen en zijn voorouders van de heren van Heinsberg in leen hadden gehouden. Op deze manier wist de hertog met name de rechtsmacht over heel Venlo aan zich te trekken.⁷²

Ondertussen werd in landsheerlijke oorkonden nog steeds een onderscheid gemaakt tussen het oppidum Roermond en de villa Venlo (1337).⁷³ In 1339 richtte Reinald zich tot 'scepenen, raet, burghermeyster ende onsen ghemeynen dorp van Venlo'.⁷⁴ De landsheer duidde Venlo in 1342, met Roermond en Nieuwstad, echter weer als stad aan, ter nadrukkelijke onderscheiding van de dorpen Echt en Erkelenz.⁷⁵ Op Sint-Egidiusdag (1 september) 1343 bekrachtigde Reinald op de burch van Montfort in aanwezigheid van zijn raad en van 'vele goeder liever lude' een oorkonde waarin hij verklaarde 'onsen goeden luden van Venlo ... ghevrijt hebben ende ... vanden dorp van Venle ene stat maken ende geven hem stat rechte, also dat si voert ane stat recht hebben suelen ende burger wesen...'.⁷⁶ Venlo werd hiermee definitief losgemaakt uit het in 1328 vastgelegde landrecht van het Overkwartier en kon voortaan eigen keuren uitvaardigen.⁷⁷

Deze stadsverheffing maakte een einde aan een periode waarin Venlo feitelijk een aantal stedelijke kenmerken vertoonde, maar waarin de plaats formeel de status van dorp behield. In zekere zin vormt de oorkonde van Reinald dus het eindpunt van een ontwikkeling. Maar zij vormt ook een nieuw begin: mede op basis van de bepalingen in de oorkonde ontwikkelde de stad zich na 1343 in snel tempo verder (zie hoofdstuk 4.1). De nieuwe status werd ook uitgedrukt in het nieuwe stadszegel, waarvan het oudste bewaard gebleven exemplaar dateert van 1346.⁷⁸ (afb. 15)

Stadsbeeld

De bebouwing rond 1343 zal vergeleken met de situatie rond 1300 (afb. 14) zijn verdicht, zeker rond de Oude Markt, de Jodenstraat en de rest van de havenbuurt. De landsheerlijke residentie in het oostelijke stadsgebied was vergroot. Aan de latere Markt lag het 'Steenen Huys' van Van Bocholt, dat waarschijnlijk vanaf 1343 als stadhuis fungeerde en dat in 1374 door de stad werd aangekocht. Het zuidoostelijke en het noordwestelijke deel van de stad zullen nog relatief leeg zijn geweest. Hier ontwikkelde de bebouwing zich pas vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw.

58 Zie hierover Van Hall, *Inventaris schepenbank Kessel*, inleiding, 10; Frankewitz, 'Städte', 23 en 26; Renes, *Landschappen*, 222-223.

59 Frankewitz, 'Amt Kriekenbeck', 51.

60 Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, blz. LXIX.

61 Zie hierover Frankewitz, 'Geldern - Arcen - Venlo'; Plink, 'Burg und Stadt Geldern', 92; Stoel, 'Arcen'.

62 In publicaties van Stoel ('Kastelen van Arcen', 206-208; 'Omwalling van Arcen', 66-67; 'Arcen', passim) wordt melding gemaakt van zware muren en poortgebouwen en wordt de Schanstoren als tolvesting aangemerkt. Het meest recente overzicht: Smeets, 'Arcen', passim.

63 Stadsbestuur, inv. nr. 1; naast dit exemplaar zijn nog drie andere expedities bekend; editie: Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, 427-428 (naar een exemplaar in arch. Schloss Haag bij Geldern, inv. nr. 1530); Frankewitz, *Privilegien Goch*, 35-37, nr. 2.

64 Nijhoff, *Gedenkwaaardigheden* deel 1, nr. 174.

65 GA Arnhem, oud-arch., inv. nr. 1103, reg. 39.

66 GA Zutphen, oud-arch., inv. nr. 734, reg. 72.

67 Van Mieris, *Groot Charterboek*, II, 582.

68 GA Zutphen, oud-arch., inv. nr. 740, reg. 98-99, 23 augustus en 27 september 1339 (editie Nijhoff, *Gedenkwaaardigheden* deel 1, nr. 355); GA Nijmegen, oud-arch., inv. nr. 3671-3672, reg. 51-52, 21 augustus en 27 september 1339.

69 GA Arnhem, oud-arch., inv. nr. 1110, reg. 65-71.

70 Hermans, *Stadswording*, 186-204.

71 Zie hiervoor: Janssen, 'Erhebung', passim.

72 Volgens Eussen ('Bijdrage', 52) zouden Reinald en Willem van Millen eerder al een overeenkomst over de uitbouw van Venlo hebben gesloten. Hieromtrent hebben wij geen enkel gegeven aangetroffen. Uit 1339 stammen enkele oorkonden met betrekking tot de (afronding van de) overname door Reinald van Van Millens bezit in Venlo (RA Gelderland Aanwinst 1941, A.1.b.16 en 17; vgl. Lacomblet, *Urkundenbuch* III, 346; Baerten, *Loon*, 141-146). De stadsverheffingsoorkonde van 1343 bevat passages die erop wijzen dat de bezittingen van de Van Millens, de Van Broekhuizens, de Ter Maesens en de Ter Meulens voor 1343 in bezit van de landsheer waren gekomen (Stadsbestuur, inv. nr. 3). Details over de omvang en samenstelling van dit bezit kunnen worden aangetroffen in de verschillende landsheerlijke rekeningen uit de jaren rondom 1343 (Graven en hertogen van Gelre, voorl. inv. nrs. 208 en 1374; Aanwinst 1953, II.2).

73 RA Gelderland, Aanwinst 1941, A.1.b.14.

74 Stadsbestuur, inv. nr. 2.

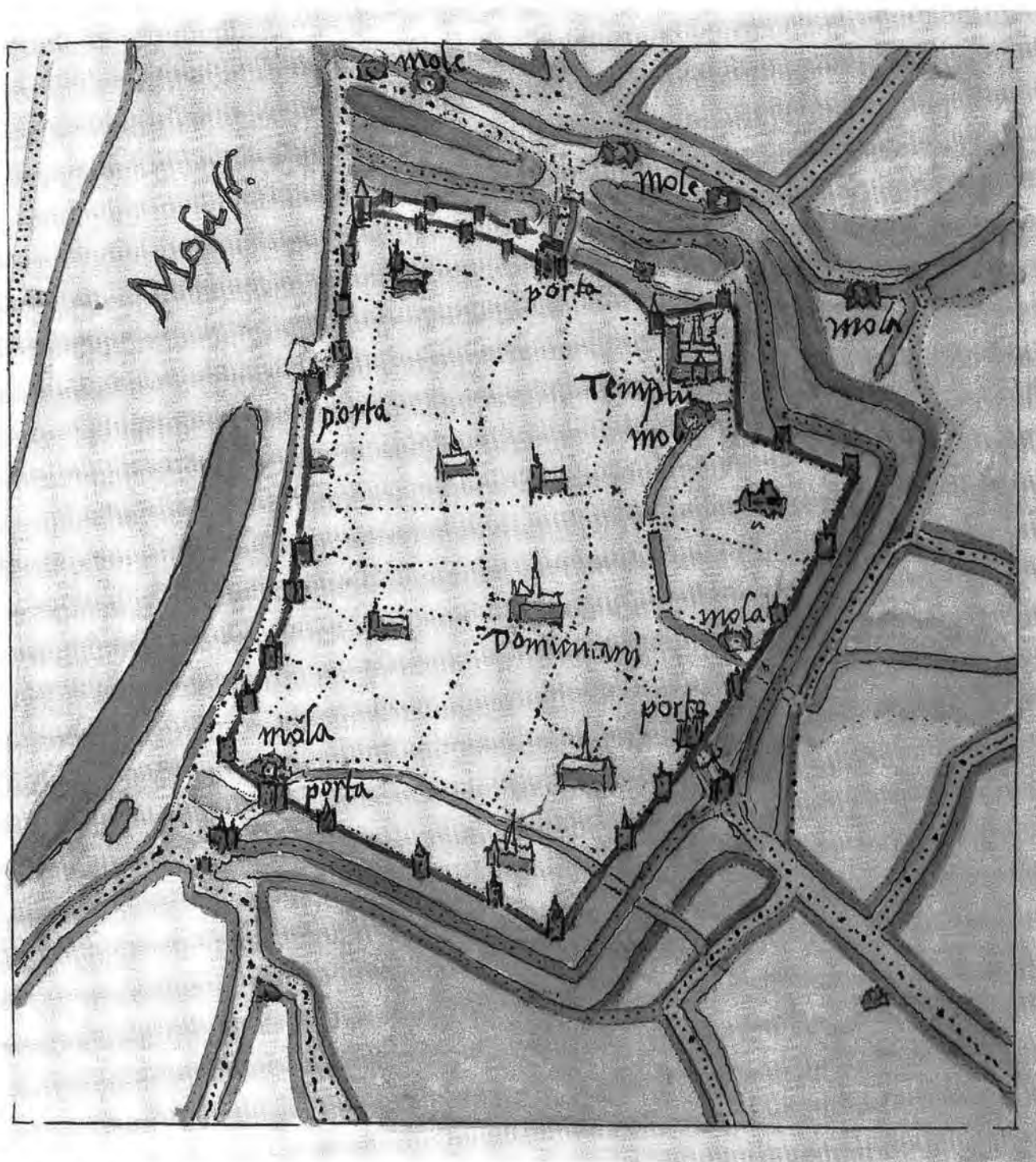
75 StA Köln, Haupturkundenarchiv, nr. 1715; Huyskens en Mummehoff, *Regesten*, reg. 690.

76 Stadsbestuur, inv. nr. 3, editie: Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, 184-187; idem, *Venlo 625 jaar stad* (met facsimile).

77 Zie hiervoor: Hermans, 'Stadsboek', passim.

78 Hermans, 'Venlo', 243-244.

16 Jacob van Deventer, vereenvoudigde plattegrond van Venlo, ca. 1570

Van Deventer vervaardigde naast de minuut- en netkaarten van Nederlandse steden ook deze 'bijkaartjes', sterk vereenvoudigde plattegrondjes die een overzicht van het stratenpatroon, de belangrijkste gebouwen en vestingwerken geven. Aangegeven zijn de stadspoorten (porta), molens (mola of mole), de Sint-Martinuskerk (templum), de kapellen van het Sint-joris- en het Sint-Jacobsghasthuis en van de kloosters. Het kruisherenklooster is abusievelijk aangeduid als 'dominicani'.

4 | De late Middeleeuwen (1343 - 1543)

- 1 Thurlings, *Maasbandel*, 138-151, brengt een onderscheid aan tussen het recht van opslag zoals verleend in 1343, en een (ouder) interregionaal stapelrecht dat op basis van de gunstige natuurlijke omstandigheden door gewoonte zou zijn ontstaan.
- 2 'Voert so en suele wi niet laten ghesien noch ghehengen, dat enich opslach oft comenscap van enigerhande goede ergent si tuschen Moudie [= Mook] ende Venle an die side daer Venle gelegen is, dan tot Venle' (Stadsbestuur, inv. nr. 3; editie Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, nr. E.6, blz. 184-186).
- 3 'Voert vrye wi hem drie jaermercten in den jaer: elken acht dage voer ende acht dage na te duren ... in alle dien rechte ende ghewoenten, dat ander jaermercten in onsen lande syn gelegen...'; 'Voert so vrye wi hem ene wekenmerct, alle dynxdage te wesen, vii te syn ghelikelyc dat die wekenmerct tot Gelfren is, bynnen der bannillen van Venle in onsen lande ende voert, daer wys macht hebben.'
- 4 GA Roermond, oud-arch., inv. nr. 790 (afschrift uit 1595), reg. 44.
- 5 Hirschfelder, *Kölner Handelsbeziehungen*, 349, onder verwijzing naar Unger, 'Middelburg', 7 en 33; Van Schevichaven, 'Bijdrage', 125.
- 6 Voor Keulen: Hirschfelder, *Kölner Handelsbeziehungen*, 273-274. Enkele voorbeelden uit de Venlose stadsrekeningen: contacten met Neuss (Str. 1424, 10, inkoop van wijn), Keulen (Str. 1451, 27), Boppard (Str. 1435, 18) en Koblenz (Str. 1435, 18).
- 7 Hirschfelder, *Kölner Handelsbeziehungen*, 273; Thurlings, *Maasbandel*, 40-41; Von Looz-Corswarem, 'Handelsstrassen', 95-96; Bruns/Weczerka, *Hansische Handelsstrassen Atlas*, kaart nr. V en nr. 17; Jappe-Alberts en Jansen, 'Welvaart in wording, 217-218'; *Rheinischer Städteatlas, Straelen*, 1 nr. 1.1; Wachtendonk, 1, nr. 1.1; *Kaldenkirchen*, 1.1, alwaar een citaat uit 1664 met betrekking tot de weg tussen Kaldenkirchen en Venlo, die toen 'so grawsam böss ... dass selbige ohne grosse Gefahr nicht brauchbar' was.
- 8 Een oorkonde inzake het stapelrecht van Dordrecht uit 1351 verklaart dat voor inwoners van Middelburg, Zierikzee en Dordrecht die zout vervoerden op de Rijn Keulen de hoogste markt was en op de Maas Venlo (Niemeyer, *Beneden-Maasgebied*, nr. 383); verder nr. 401 en 402 (1354), nr. 434 (1357); GA Dordrecht, stadsarch. 1200-1572, inv. nr. 93 (1355); Unger, 'Middelburg', 7.
- 9 Stadsbestuur, inv. nr. 1555-1557.
- 10 Vermeldingen van een lakenhal in 1294/95 (Meihuizen, 1294/95, tekst van de rekening, 26), 1344/45 (Graven en hertogen van Gelre, inv. nr. 1374, 3v; inv. nr. 208, 9r), 1364 (Habets, *Thorn*, 233: 'den gewanthuyse') en 1366 (Str., 4: 'de domo pannorum'). In 1399 werd er een 'tangen ... daer men onse laken mede siegelt' aangeschaft (Str., 10).
- 11 Al vermeld eind dertiende eeuw: zie Meihuizen, 1294/95, tekst van de rekening, 26.
- 12 Str. 1402, 8: 'den wijschroyderen'. 'Schrooien' is het over ondergeplaatste liggers en met omgeslagen touwen vaten voortrollen, omhoog hijsen of laten zakken.
- 13 Vgl. Thurlings, *Maasbandel*, 123-127. Uit de zeventiende eeuw zijn vermeldingen van een 'accijnshuis' (Str. 1628, 79) en een 'ijkhuis' (Str. 1681, 35v) bekend. De ligging van beide huizen is onbekend.
- 14 Str. 1421, 25: in 1455 ging een vertegenwoordiger van de stad naar Den Bosch om 'den kreen te besien' (Str., 11), in datzelfde jaar werd een nieuwe houten demontabele kraan gebouwd (Str., 19, 32-33, 38; vgl. Str. 1456, 16).
- 15 Str. 1433, 20: 'vander koell summeren op die Mase' (Verwijs en Verdam, *Middelbenederlandsch Woordenboek* 7, kol. 1520: maat van verschillende koopwaren als vis, zout en koren).
- 16 Str. 1349/50, 16 en 20: 'mensura'; in 1453 (Str., 21) waren burgemeesters, schepenen en raden op het stadhuis vergaderd 'om der stat koerensummeren' te iken.
- 17 Stadsbestuur, inv. nr. 12 (ed. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 183); in 1394 bepaalde hertog Willem dat inwoners van Venlo in Mook halve tol verschuldigd waren; bij de van Heerewaarden naar Ravenstein verplaatste tol hoefde van het aandeel van de hertog slechts de helft te worden betaald, terwijl na diens overlijden ook dit gedeelte zou vervallen (Stadsbestuur, inv. nr. 32).
- 18 Venlo betaalde voor de gedeeltelijke vrijstelling van de Ravensteense tol een bedrag van 400 gulden (Str. 1394, 10-12, 14-15).
- 19 Str. 1432, 17; Stadsbestuur, inv. nr. 49.
- 20 Stadsbestuur, inv. nrs. 23 en 24.
- 21 Stadsbestuur, inv. nr. 27.
- 22 Aanwinst 1953 II.2, rekening van het Overkwartier, 1346/47, 9r en 17v: 'de domo qui fuit Caligarts ... et morantur in ea Lombardi'; 'de pensione domus Lombardorum'.
- 23 Str. 1366, 11 en 19; Str. 1377, 7: 'Item scabinis congregatis in domo Lombardorum cum officio Henrico de Wickerade...'

4.1 Venlo in de late Middeleeuwen (afb. 16)

Economische bloei

De stadsverheffingsoorkonde van 1343 bevat enkele bepalingen die van grote betekenis waren voor Venlo's ontwikkeling. Ten eerste werd aan Venlo een geografisch beperkt stapelrecht - in Venlo aangeduid als 'recht van opslag'¹ - toegekend.² Tevens werd het recht vastgelegd driemaal per jaar een jaarmarkt en wekelijks een gewone markt te houden.³

Het is de vraag in hoeverre hier nieuw recht werd geschapen; vrijwel zeker ging het om de formele bevestiging van een gegroeide situatie. Dat Venlo eind dertiende eeuw zeer waarschijnlijk de functie van een regionale centrummarkt vervulde - de in 1299 vermelde 'mensura Venlonensis' wijst in die richting - is hierboven duidelijk geworden, en wordt wellicht het beste geïllustreerd door de in hoofdstuk 3.3 reeds aangehaalde teksten uit 1329 en 1342, waarin Venlo vanuit Hollands perspectief als 'hoogste markt' aan de Maas wordt aangeduid. De positie van Venlo als markt- en overslagplaats kreeg in 1343 door de toekenning van het recht van opslag een stevige stimulans, welke pas in de loop van de zestiende eeuw zou zijn uitgewerkt. Op dezelfde dag dat Reinald II Venlo tot stad verhef vaardigde hij een oorkonde uit waarin hij Venlo dezelfde vrijheden bij transport over land en water in het hertogdom Gelre verleende als Roermond.⁴

Venlo was in de late Middeleeuwen de centrale markt van het noordelijke Overkwartier. Er waren veelvuldig contacten met steden als Antwerpen, Dordrecht, Middelburg⁵, Den Bosch, Nijmegen, Deventer, Keulen en andere grote steden aan de Rijn.⁶ Venlo was door middel van een uitgebreid wegennet met de omgeving en met verder weg gelegen steden verbonden.⁷ In Hollandse en Zeeuwse bronnen werd de Maasstad ook na 1342 nog aangeduid als hoogste markt.⁸

Via Venlo werden voornamelijk bulkgoederen getransporteerd en verhandeld. Stroomafwaarts werden vooral kolen, kalk en bouwmaterialen (hout, mergel, Naamse steen) aangevoerd, stroomopwaarts vooral zout en vis. Venlo vervulde tevens de functie van exportmarkt voor het graanoverschot van het omliggende platteland, zowel aan de west- als aan de oostzijde van de Maas. Ook was de textielproductie in dit gebied niet zonder betekenis. Vergeleken met de situatie in Roermond, was de omvang van de Venlose lakennijverheid bescheiden, al was er in Venlo in de late Middeleeuwen tenminste één volmolen in bedrijf (leg. F.12), kende de stad in de vijftiende eeuw een 'wollenamt' en in de zestiende eeuw een linnenweversgilde.⁹ Ook was er al aan het einde van de dertiende eeuw een lakenhal, hetgeen in elk geval wijst op textielhandel.¹⁰

Ten dienste van de handel en markt ontwikkelde zich in Venlo een uitgebreid marktaparaat: zoutmeters¹¹, 'wijschroeders' (lossers en laders van wijnvaten)¹², makelaardij en wissel- en opslagfaciliteiten.¹³ Op de werf aan de Maas bevond zich een demontabele kraan.¹⁴ Buiten de Tegelpoort, op de (H)Amer, was een losplaats voor mergel. Tevens was er aan de Maas, naar alle waarschijnlijkheid bij de Kolenstraat, een kolenmaat.¹⁵ In het stadhuis bevond zich behalve de waag ook een mensura of 'maat', een voorziening voor het meten van inhouden, in elk geval van graan.¹⁶

Belangrijke stimulansen voor het Venlose handels- en transportwezen waren de tol vrijdommen die de stad

in de loop van de veertiende eeuw wist te verwerven, onder meer in 1371 in Mook en Nijmegen.¹⁷ Met dit soort regelingen waren overigens forse betalingen van stadswege gemoeid.¹⁸ In 1432 verleende hertog Arnold Venlo algehele vrijdom van tol te water en op het land in geheel Gelre, waarmee Venlo in dat opzicht een gelijkwaardige positie kreeg aan de hoofdstad Roermond.¹⁹ Van belang was ook dat de stad in 1379 het gruitrecht (het oorspronkelijk regale recht op een heffing op gruit, een van de grondstoffen bij het brouwen van bier) en het accijnsrecht wist te verwerven, hetgeen een belangrijke verbetering van de financiële positie moet hebben opgeleverd.²⁰ Hetzelfde geldt voor het gegeven dat hertogin Maria - eveneens in 1379 - de burgers van Venlo kwijtschelding gaf van alle smalle tienden die haar toekwamen.²¹

Op de aanwezigheid van joden en Lombarden in Venlo rond het midden van de veertiende eeuw is hiervoor in hoofdstuk 3.3 al gewezen. In 1346/47 was sprake van een 'Lombardenhuis' in Venlo.²² In 1366 schonk het stadsbestuur in dit gebouw wijn aan Walram van Valkenburg en aan de heer van Broekhuizen, terwijl het in 1377 diende als vergaderruimte voor de schepenen en de ambtman.²³ De ligging van het Lombardenhuis is onbekend. Hetzelfde geldt voor een 'Lombaerd schuren', een stenen gebouw dat in 1392 werd afgebroken.²⁴ Mogelijk moeten deze gebouwen worden gezocht in de omgeving van de Tegelpoort, die immers 'Klein Italië' werd genoemd.

De economische bloei van Venlo wordt ook enigermate geïllustreerd door de omstandigheid dat de stad in de loop van de vijftiende eeuw bij de Hanze betrokken raakte. De eerste contacten dateren uit de jaren rond 1430.²⁵ In 1487 machtigde het Venlose stadsbestuur de raden van Zutphen en Arnhem om haar te vertegenwoordigen op de Hanzedag in Lübeck.²⁶ In een 'Copy der vereynong der Hansestede' uit 1494 worden als Gelderse Hanzeleden genoemd Zutphen, Harderwijk, Elburg, Staveren, Roermond, Arnhem en Nijmegen; Venlo ontbreekt in deze opsomming.²⁷ In 1562 trad Roermond op als vertegenwoordiger van de Gelderse plaatsen Venlo, Geldern, Erkelenz, Straelen, Wachtendonk en Echt.²⁸ Meer dan een marginaal lid zal Venlo niet zijn geweest; meestal werd de Maasstad vertegenwoordigd door Nijmegen of Roermond. Tijdens de vergadering van het Keulse kwartier in Wesel in 1540 verzette Venlo zich tegen de relatief hoge bijdrage die de stad moest betalen.²⁹

Politieke rol

Maakte Venlo in economische zin vooral in de vijftiende eeuw een bloeiperiode door, ook speelde de stad een belangrijke rol in de politieke en militaire structuren in het Gelre van de late Middeleeuwen. De jonge stad werd onmiddellijk na de stadsverheffing in de geleerden der politiek volwaardige Gelderse steden opgenomen. Al in december 1343 behoorde Venlo tot de steden die een overeenkomst sloten inzake de opvolging van de kort daarvoor overleden hertog Reinald II.³⁰ Ook in 1359, bij gelegenheid van de landvrede tussen Gelre en Kleef, was de Maasstad van de partij.³¹ In 1381 trokken Roermond en Venlo gezamenlijk op in een handelsconflict met Maastricht.³² Onbetwiste hoofdstad van het Overkwartier bleef echter Roermond, dat minder dan Venlo een markt- en handelsstad was, maar vooral een draperiestad en een bestuurscentrum. De voornaamste schepenbank van het Overkwartier was even-

eens in Roermond gevestigd. Venlo was in sterke mate gericht op de hoofdstad, niet alleen wat betreft de juridische aangelegenheden (bijvoorbeeld hoofdvat van de Venlose schepenen op de Roermondse schepenbank), maar ook voor de regeling van intern-stedelijke aangelegenheden. Een voorbeeld hiervan is een vermelding in het zogeheten 'Keurboek' of 'Stadsboek' van Venlo, waaruit blijkt dat het Venlose stadsbestuur zich in 1367 bij het vaststellen van het gewicht van het brood conformeerde aan de Roermondse praktijk.³³

De hertog verbleef veelvuldig in Venlo, waar hij bepaalde voorrechten genoot. In de stadsverheffings-oorkonde van 1343 verklaarde de landsheer dat 'onse herberge ... suelen bliven in allen den rechte dat si huden op den dach sijn'.³⁴ In 1371 ontsloeg Reinald III de stad van de verplichting hem bedden, lakens en ander linnengoed ter beschikking te stellen, wanneer hij de stad bezocht.³⁵

De stadsrekeningen bevatten vele vermeldingen van samenkomsten te Venlo, zowel op het niveau van het Gelderse Overkwartier als op gewestelijk Gelders niveau.³⁶ Hiervoor werd gebruik gemaakt van het stadhuis en het hof. In 1409 vergaderde de ridderschap van Kriekenbeek en Kessel met de schepenen van Venlo en Roermond in het Venlose stadhuis.³⁷ In 1441 vergaderde het Venlose stadsbestuur met de ridderschap en de steden drie dagen lang op het hof.³⁸ Speciaal voor het onderbrengen van grote gezelschappen bezat de stad enkele grote tenten, die tijdelijk op het terrein van het hof konden worden opgesteld.³⁹

Voor bijzondere gasten werden speciale maatregelen getroffen. Toen in 1437 hertog Arnold en zijn dochter met hun gevolg in Venlo verbleven werd de wacht in de stad opgevoerd en werden extra bedden voor het hoge gezelschap geplaatst.⁴⁰ Grootseepse voorbereidingen werden getroffen voor een bezoek van rooms-koning Sigismund in 1416.⁴¹ Ook minder hooggeplaatste lieden die een bijzondere reis hadden gemaakt of bij een hoge autoriteit op bezoek waren geweest konden rekenen op een ontvangst door het stadsbestuur.⁴²

Binnen het Overkwartier nam Venlo een positie in tussen de hoofdstad Roermond en de kleine steden Geldern, Goch, Straelen, Wachtendonk en Erkelenz. Dat blijkt onder meer uit het feit dat Roermond op gezette tijden alleen met de ridderschap en Venlo conferereerde, zoals bijvoorbeeld in 1428 gebeurde.⁴³ Ook voerde Venlo soms buiten Roermond om, samen met de andere kleine steden, overleg met de hertog (1449)⁴⁴; niet zelden trad Venlo op als woordvoerder van de kleine steden in besprekingen met de hoofdstad (1449).⁴⁵ In 1449 kwamen de rentmeester en scholtis van Goch om raad naar Venlo, in verband met een conflict tussen Goch en de hertog van Kleef; in 1454 bemiddelde Venlo in een grensconflict tussen Kessel en het ten zuiden daarvan gelegen dorp Neer.⁴⁶

Stadsbeeld

De toegenomen bloei van de stad kwam tot uitdrukking in enkele bijzondere bouwprojecten. Het 'Steenen Huijs' (afb. 17; leg. A.14) dat in 1374 was aangekocht, werd enige malen vergroot en verfraaid. Tussen 1410 en 1430 werd de Sint-Martinuskerk (leg. C.8) geheel vernieuwd en vergroot. Tenslotte werd in de vijftiende eeuw - naar alle waarschijnlijkheid naar Roermonds voorbeeld, waar voor 1483 'der Stads Thoren' of 'Grauwe Toren' was verrezen⁴⁷ - vóór de bestaande klokkentoren van de Martinuskerk een nieuwe grote toren gebouwd. (leg. A.18)

Rond het midden van de vijftiende eeuw streefde het stadsbestuur ernaar de Markt te vergroten en te verfraaien ('die plaetse opten cruitz wijder, gerumer ende meirre te maken'⁴⁸), waarmee de florerende stad aanzien zou winnen. Om dit doel te bereiken werden enkele huizen aangekocht en gesloopt. Begonnen werd in 1437 met een huis aan de Lomstraat, gelegen tussen het stadhuis en de hoek Steenstraat/Kruis⁴⁹, gevolgd door het hoekpand Steenstraat/Kruis⁵⁰ en door een belendend pand aan de Steenstraat. Dit laatste huis grensde weer met de achterzijde aan het 'stat erve van Venle', waarop het stadhuis stond en waar ook het vleeshuis was gesitueerd.⁵¹

17 Het middeleeuwse stadhuis, detail uit de plattegrond van Blaeu uit 1649

Eind zestiende eeuw werd een nieuw stadhuis gebouwd. Hoewel de plattegrond van Blaeu pas een halve eeuw later verscheen is daarop toch het middeleeuwse stadhuis weergegeven. De voorgevel lag in de veertiende eeuw aan de Lomstraat. De aangrenzende bebouwing van het stadhuis verdween in de vijftiende eeuw, waardoor de Markt ontstond.

Opvallend is de relatief late vestiging van kloosters in Venlo. Uit 1320 stamt een vermelding van een terminarishuis van het minderbroedersklooster van Wesel, gelegen in de Gasthuisstraat.⁵² (leg. C.10) Pas met de komst van de kruisheren (leg. C.9) van Sint-Agatha in 1399 kreeg Venlo een echt klooster. In de vijftiende eeuw werden in de zuid-oostelijke hoek van de stad nog twee grote kloostercomplexen gebouwd: Maria-Weide (leg. C.4) en Trans-Cedron (leg. C.3). In 1429 voerden 'ii broeder van Sent Bernartz oerden' (de cisterciënserorde) overleg met het stadsbestuur over hun voornemen het aan Sint-Antonius gewijde kapelletje ten zuiden van de stad (leg. C.7) in gebruik te nemen.⁵³ Tot een nieuwe kloostervestiging heeft dit echter niet geleid.

Venlo kende in de Middeleeuwen geen bedelordeklooster; wel verschenen regelmatig broeders uit elders gelegen bedelordekloosters in de stad.⁵⁴ In het Overkwartier werden alleen in Roermond en in Geldern bedelordekloosters gesticht, in beide gevallen in de vroege veertiende eeuw.⁵⁵ De carmeliëten van Geldern zouden in 1402 een terminarishuis in Venlo hebben gehad.⁵⁶

Inwonertal

Op basis van belastingregisters schat Van Schaik het inwonertal van Venlo rond 1475 op ongeveer 3400, een getal dat rond 1533-1535 met ongeveer duizend was toegenomen.⁵⁷ De bevolkingsdichtheid in de ca. 25 ha. grote stad nam in diezelfde periode toe van ca. 135-140 naar ca. 175-180 inwoners per ha., hetgeen als een relatief hoge waarde moet worden beschouwd.⁵⁸ Deze groei met ruim een kwart illustreert de bloei van de stad, die wel een 'bescheiden commerciële groeipool' is genoemd.⁵⁹ Met dit inwonertal kan Venlo binnen de Nederlandse verhoudingen tot de middelgrote middeleeuwse steden worden gerekend. Binnen het Overkwartier had Roermond verreweg het hoogste aantal inwoners. Eind veertiende eeuw telde deze stad ongeveer 6700 inwoners. Daarentegen volgden de andere steden in het Overkwartier Venlo op ruime afstand. Geldern telde rond 1500 ongeveer 1600 inwoners, Goch 1500, Straelen 950 en Wachtendonk niet meer dan 650.⁶⁰ Dat de groei van Venlo in de vijftiende eeuw voor een belangrijk deel tot stand moet zijn gekomen door vestiging van mensen die niet uit de directe omgeving van de stad kwamen, mag worden afgeleid uit een oorkonde van hertog Arnold uit 1437, waarin bepalingen

24 Str. 1392, 11: 'vanden steynen aef to breken aen der Lomherden schuren'.

25 Str. 1430, 28; Str. 1431, 19. In beide rekeningen is sprake van contacten met Lübeck. Volgens Van Schevichaven zou Venlo in 1364 tot de Hanze zijn toetreden ('Bijdrage', 125).

26 GA Zutphen, oud-arch., inv. nr. 1825, reg. 1224. Janssen publiceerde in 'Hanze', 382, enkele passages uit stadsrekeningen, handelend over regionale voorbesprekingen van Hanzesteden, onder meer te Arnhem (1486) en Emmerik (1518), over de correspondentie tussen Venlo en de Hanzesteden, alsmede over de contributie die Venlo nog in 1559-1560 betaalde. Er bestaat een 'Platzordnung der Gesandten auf der Tagung in Lübeck' (Museum der Stadt Köln/Rheinisches Bildarchiv, 'Platten-Nummer 13.499'), waarop de Venlose vertegenwoordiging een plaats werd toegedacht tussen Roermond en Bolsward. Raddatz, 'zu Allen theilen inss Mittel gelegen', de tabel op blz. 37 en het 'Organogram' op blz. 35; Stadsbestuur, inv. nrs. 2092-2101. In het uitputtende overzicht van alle Hanzeleden zoals gepubliceerd in Bracker, *Hanse*, 682-683, is Venlo opgenomen.

27 Afgebeeld in Bracker, *Hanse*, 16-17. Door Henn ('Was war die Hanse?', 16-18) wordt het belang gerelativeerd van dit soort contemporaine opsommingen, die niet waren bedoeld om een uitputtend overzicht van alle leden te geven.

28 GA Nijmegen, oud-arch., brief nr. 651 (13 mei 1562).

29 Prieur, 'Hansestadt Wesel', 50. Volgens Van Schevichaven ('Bijdrage', 125) verschenen Venlose afgevaardigden voor het laatst in 1557 op Hanzedagen.

30 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 1.

31 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 89.

32 Lacomblet, *Urkundenbuch* III nr. 858, 2 juli 1381. De oorkonde verhaalt niet waar het conflict precies over ging; beide partijen werden door de Gelderse landsheer en de bisschop van Luik 'gesoent ... van allen zwiste, stoisie ind schelingen, die si underlingen mit rove of mit brande of mit eynghe anderen sachen gehadt haint zu desem dage zu'; we mogen aannemen dat het om handelsbelangen op de Maas ging.

33 GA Venlo, arch. schepenbank, register nr. 2695, aantekening op blz. 5; over dit register: Hermans, 'Stadsboek', passim.

34 Arch. stadsbestuur, inv. nr. 3; editie Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, nr. E.6, blz. 184-186.

35 Stadsbestuur, inv. nr. 14. Dit besluit is echter niet, of slechts zeer kort, geëffectueerd, want talloos zijn de posten in de stadsrekeningen tot diep in de vijftiende eeuw waaruit blijkt dat de stad genoemde voorzieningen voor de landsheer verzorgde.

36 In 1377 waren de vertegenwoordigers van het land van Kriekenbeek voor een bespreking naar Venlo geroepen (Str., 10). In 1431 vergaderde het stadsbestuur met 'der ritterschap uyt den lande van Kriekenbeek' over een brief van de keizer (Str., 18). In 1428 vergaderde te Venlo de ridderschap van de landen van Kriekenbeek en Kessel 'van der vrede tussen ons ende den Berghschen'; aansluitend gebruikte men de maaltijd met 'die van Roermond, Gelre, Straelen en zonnige vander ritterschap' (Str., 47-49). Dit soort bijeenkomsten zal overwegend van beperkt regionaal belang zijn geweest; dat besprekingen tussen Venlo en de ridderschap van de omliggende gebieden Kessel en Kriekenbeek in de centraal gelegen stad plaatsvonden is logisch te noemen. Ook bijeenkomsten op hoger niveau en van meer dan regionale betekenis vonden echter bij tijd en wijle in Venlo plaats. In 1434 waren de 'stede vander Nyersen opwert [= van het Overkwartier] to Venlo' (Str., 29), terwijl in 1440 drie kwartiersdagen in de Maasstad werden gehouden (Str., 21). Dergelijke bijeenkomsten konden ook op initiatief van Venlo plaatsvinden, zoals bijvoorbeeld in 1427, toen vertegenwoordigers van Roermond, Geldern, Goch en Erkelenz in Venlo vergaderden (Str., 30). In 1428 was de hertogelijke raad met de vier hoofdsteden in Venlo vergaderd (Str., 20). De hertog schreef in 1433 een bijeenkomsten van de ridderschap en knechten en de Gelderse steden in Venlo uit (Str., 32).

37 Str. 1409, 20.

38 Str. 1441, 25.

39 Bijvoorbeeld Str. 1402, 19; Str. 1405, 10; Str. 1412, 28-31; Str. 1427, 57; Str. 1428, 52.

40 Str. 1437, 28.

41 Str. 1416, 21-22.

42 Zo de heer van Heinsberg in 1415 (Str., 17: 'doe he van den keiser quam'); Otto van Buren in 1416 (Str., 18: 'doe he van der heligen grave coemen was').

43 Str. 1428, 32.

44 Str. 1449, 14.

45 Str. 1449, 13: een bode 'mit eynen brieve van wegen der ritterschap ende cleyne stede van der Nyssen opwart an die stat van Ruremunde gesant...'

46 Str. 1449, 9; Str. 1454, 19.

47 Linssen, 'Stichting Roermond', 71-72; Bruijnzeels e.a., *Momentopnamen*, nr. 29, blz. 53.

48 Stadsbestuur, inv. nr. 601 (1465). In dezelfde oorkonde is sprake van een ander huis en erf 'op ten selven Cruitz gelegen, dat afgebraken ende dair die plaetse mede gemeeret is'.

49 Stadsbestuur, inv. nr. 589.

50 Stadsbestuur, inv. nr. 593 (1449), 594 (1451) en 595 (1451).

51 Stadsbestuur, inv. nr. 597 (1453).

52 Stadsbestuur, inv. nr. 2040-1; Luytenbroeck, *Bijdragen* IV, 83; Meijer, 'Predikheren', 107.

53 Str. 1429, 13.

54 Str. 1391, 9: 'de preecken bruederen van Zuutpheen'. Op het bijkaartje van Jacob van Deventer (afb. 16) is het kruisherenklooster abusievelijk aangegeven als 'dominican'.

55 Verkerk, 'Nijmegen', 39-40; Koppers, *Stadtrechnungen Geldern*, inleiding, 33.

56 Schoengen, *Monasticon* III, 126.

57 Van Schaik, 'Venlo', 60; vgl. idem, *Belasting*, 204-214, m.n. 210.

werden vastgesteld over zekere taalmoeilijkheden bij het afleggen van de burgerreed door nieuwkomers. Omdat zich veel 'lude uyt allen landen ende van meniger spraken' in Venlo hadden gevestigd, waren communicatieproblemen gerezen.⁶¹

Handhaving van de marktpositie

De stapel of het recht van opslag was voor Venlo een economische steunpilaar van betekenis. Handhaving van dit recht was voor de Maasstad van vitaal belang. Voor zover bekend hebben zich in de veertiende eeuw wat dit betreft geen problemen voorgedaan. Anders was dat in de vijftiende eeuw, toen Venlo met grote regelmaat de naleving van het recht van opslag langs de Maas ten noorden van Venlo moest controleren. Vooral met Arcen moest menig conflict worden uitgevochten. In 1404 kwam Johan van Buren, heer van Arcen, met burgemeesters, schepenen en raden van Venlo overeen dat Venlose burgers onder zekere voorwaarden niet schatplichtig waren over hun bezittingen te Arcen.⁶² De heren van Arcen stelden pogingen in het werk Venlo's positie te verzwakken, dit niet zelden in samenwerking met Geldern, dat het bezit van stapel- en havenrechten te Arcen claimde.⁶³ Vertegenwoordigers van Venlo zakten regelmatig de Maas af om te controleren of de Venlose rechten niet werden geschaad.⁶⁴ In 1413 en 1434 werden conflicten tussen Arcen en Venlo door de landsheer in het voordeel van Venlo beslecht.⁶⁵ In 1457 ontstond een ernstig conflict, toen inwoners van plaatsen ten zuiden van Venlo hun handelsgoederen te Arcen te koop aanboden, zonder zich iets aan te trekken van het Venlose recht van opslag. Venlose burgers trokken op naar Arcen om naleving van het privilege met geweld af te dwingen.⁶⁶

Van groot belang voor Venlo was ook de bevaarbaarheid van de rivier. Uit kort na 1432 dateert een regeling tussen Venlo en de heren van Grebben (Grubbenvorst) en Arcen omtrent de doorvaart bij de 'steill' (aanlegsteiger) van Grubbenvorst, waarbij afspraken werden gemaakt in verband met vergoeding van eventueel door Venlose ingezetenen te lijden schade.⁶⁷

Venlo tussen Gelre, Bourgondië en Habsburg

Gedurende het grootste deel van de vijftiende eeuw was de positie van Venlo stabiel; schermutselingen met regionale concurrenten liepen doorgaans af in het voordeel van de Maasstad. Aan de relatieve rust kwam een einde in 1473, toen - na de dood van hertog Arnold - de Bourgondische hertog Karel de Stoute aanspraken op Gelre maakte.⁶⁸ Hiermee werd een langdurige periode ingeluid waarin het hertogdom Gelre vocht voor zijn zelfstandigheid. Decennia lang zou ook het strategisch gelegen Overkwartier, waar het Maasdal immers de noord-zuid-corridor bij uitstek vormde, toneel van militaire operaties zijn, dit met grote gevolgen voor de handel. De inkomsten uit stapel en tol liepen drastisch terug. Karel de Stoute nam Venlo in 1473 na een hevig beleg in, waarmee de eerste Bourgondische bezetting van Gelre werd ingeluid. Bij de dood van Karel in 1477 kwam voor korte tijd een einde aan deze overheersing, maar in 1478 bezette Maximiliaan van Habsburg Venlo opnieuw; deze situatie duurde - met een kort intermezzo in 1480 - voort tot het jaar 1492, toen hertog Arnolds zoon Karel uit Franse gevangenschap vrijkwam. Karel van Gelre voerde tot aan zijn dood in 1538 een grimmige strijd met de Habsburgers om de zelfstandigheid van zijn land. De inmiddels tot keizer gekroonde Maximiliaan viel Gelre in 1499 opnieuw binnen, maar liep vast op Venlo. Een aantal jaren van relatieve rust volgden, totdat regentes Margaretha van Oostenrijk in 1511 een uiterste poging deed om Venlo, de 'sleutel tot het Overkwartier', te heroveren. De kastelen van Grebben, Arcen en Baarlo alsmede de stad Straelen werden ingenomen met als doel Venlo te isoleren. In het najaar van 1511 werd de stad belegerd en intensief beschoten. De schade in Venlo was groot, vooral in het noordelijke deel van de stad (Helpoort, Lichtenberg, Fellenoord, Sint-Martinuskerk, stadstoren⁶⁹), maar ook aan de Maaszijde en aan de Laarpoort.⁷⁰ Alle pogingen de stad stormenderhand in te nemen liepen echter stuk, waardoor de Habsburgers opnieuw in de zelfstandigheid van Gelre moesten berusten.⁷¹ Nog tijdens het beleg dankte Karel van Gelre de in het nauw gebrachte stad

voor de sterke weerstand en sprak zijn medeleven uit over de 'schaide aen poirten, toirnen, mueren, huysen, schiepen ind anders'.⁷² In 1512 vaardigde de hertog enkele privileges uit om de stad, die 'zeer hart ... myt gantzer macht ind heercracht benauwet ind belegen is geweest', in de gelegenheid te stellen de nodige financiële middelen voor herstel te verwerven.⁷³ De gevolgen van de intensieve militaire operaties deden zich gevoelen; Venlo's economische positie werd steeds benarder.

Keizer Karel V legde zich een paar decennia later niet neer bij de opvolging van hertog Karel van Gelre in 1538 door Willem van Kleef en besloot in 1543 de al zo lang slepende strijd met Gelre te beslechten. Als sluitstuk van zijn veldtocht sloeg de keizer in 1543 het beleg voor Venlo. Geconfronteerd met de overmacht van het enorme keizerlijke leger droeg hertog Willem de stad en daarmee het hertogdom bij het zogeheten Verdrag van Venlo op 7 september over aan Karel V, waarmee de zeventien Nederlanden waren verenigd in een personele unie onder één en dezelfde vorst.⁷⁴

De handhaving van de aloude Venlose stapelpositie werd in de loop van de zestiende eeuw steeds moeilijker. Al kort na 1511 ontwikkelde zich de gewoonte dat schippers uit Luik en Maastricht Venlo voorbij voeren. Toch won Venlo nog in 1523 een conflict met de naaste buurstad Roermond over de houthandel op de Venlose stapel.⁷⁵ Door de uitputting van het Overkwartier als gevolg van de slepende oorlogen tussen Gelre en de Habsburgers moet de vraag op de Venlose markt zijn afgenomen. Daarbij kwam dat in de eerste decennia van de zestiende eeuw de kolenexport uit het Luikse naar Holland fors toenam. Maastricht en Luik hadden er belang bij Venlo voortaan voorbij te varen en rechtstreeks koers te zetten in de richting van Holland.⁷⁶

In 1543, toen Venlo met het Overkwartier bij de Nederlanden was ingelijfd, zag Maastricht zijn kans schoon. De stad eiste voor het Hof van Gelre in Arnhem voortaan vrije doorvaart naar Dordrecht. In de belangenafweging moest Venlo het onderspit delven. In 1545 werd dit recht verleend, niet alleen aan Maastricht maar ook aan Luik en de dorpen stroomopwaarts van Venlo. In de loop van de zestiende eeuw verwaterde ook het recht van opslag in het gebied tussen Venlo en Mook.⁷⁷ Deze ontwikkelingen waren voor Venlo van ingrijpende betekenis; in feite zou de stad deze klappen eeuwenlang niet meer te boven komen. Van een stad met een overwegend handels- en marktkarakter zou Venlo zich in de periode na 1543 ontwikkelen tot een stad met vooral een militair-strategische functie.

4.2 De ontwikkeling van de plattegrond tot het midden van de zestiende eeuw. Inleiding

In het noordoostelijke deel van het middeleeuwse Venlo, in de omgeving van de parochiekerk, ontstond - zoals in hoofdstuk 3 uitgebreid aan de orde is geweest - ruim vóór het jaar 1000 het middeleeuwse Venlo. In de loop van de twaalfde en de dertiende eeuw ontwikkelde zich het stadsdeel aan de Maas. Het oude stadsdeel rond de kerk en de jongere handelswijk aan de Maas kunnen worden beschouwd als min of meer afzonderlijke wijken, elk met eigen functionele accenten.⁷⁸ Het gaat, zoals gezegd, echter te ver om, zoals Linssen en nadien andere auteurs deden, uit te gaan van twee geheel onafhankelijke nederzettingen.⁷⁹ Fockema Andreae's mening dat Venlo te beschouwen is als 'een nieuw-gestichte oeverstad met marktplein' en 'een jonge stad, ten jare 1343 eerst verzezen' mag, gezien het feit dat Venlo al in de tweede helft van de dertiende eeuw stedelijke kenmerken vertoonde, als achterhaald worden beschouwd.⁸⁰ Het formele moment van stadsverheffing wordt in deze visie als een te scherpe scheiding beschouwd. De stadsontwikkeling van Venlo voltrok zich veel geleidelijker; '1343' was niet meer dan een momentopname in een ontwikkeling.

In de loop van de veertiende eeuw groeiden beide kernen geleidelijk aan elkaar. Op het snijpunt van de oude hoofdwegen ontstond de Markt. (afb. 18) Het plein kreeg pas vorm na de aankoop door de stad van het 'Stenen Huis' in 1374; daarvoor was er slechts een kruispunt, het 'Kruis'.⁸¹

58 Vgl. de cijfers bij Visser, 'Dichtheid van de bevolking', 15-17; Van Schaik, 'Venlo', 70-71; Blockmans e.a., 'Tussen crisis en welvaart', 51 (tabel). Te bedenken is dat veel ruimte werd ingenomen door de kloosters (kruissheren, Trans-Cedron, Maria-Weide), en dat de bevolkingsdichtheid in de stad dus feitelijk hoger was.

59 Blockmans e.a., 'Tussen crisis en welvaart', 50.

60 Van Schaik, *Belasting*, 149.

61 Stadsbestuur, inv. nr. 52.

62 Kruissheren, inv. nr. 214, f. 314v, regest 72, 7 september 1404. Vgl. een verklaring uit begin vijftiende eeuw van het Venlose stadsbestuur omtrent een geschil met de heer van Arcen, met een lijst van Venlose bezittingen in Arcen (Schepenbank, inv. nr. 2695).

63 Str. 1412, 46; Str. 1415, 26; Str. 1428, 29b; Str. 1432, 44; Str. 1442, 12, 20.

64 Str. 1412, 46: 'gegangen te Arssen om te besien of daer yemant rogge locde'.

65 Frankewitz, 'Geldern - Arcen - Venlo', 297-300; GA Venlo, huisarch. Arcen-Wymar, doos 25 nr. 75, editie: Stoel, Oorkondenboek 1400-1782, blz. 18.

66 Str. 1457, 11-39; Arcen-Wymar, doos 25 nummer 19 en doos 25 nr. 53 en 73 (editie van beide latstgenoemde teksten: Stoel, Archief Kasteel Arcen, Oorkondenboek 1400-1782, blz. 41-42 en 46-47); Frankewitz, 'Geldern - Arcen - Venlo', 297-300.

67 Schepenbank, inv. nr. 2695 ('stadsboek'), 62.

68 Een gedetailleerde weergave van de periode 1473-1543 bij Geurts, 'Omstreden veste', passim.

69 Die waarschijnlijk welbewust werd stukgeschoten; zie Geurts, 'Omstreden veste', 103, noot 72.

70 Allerlei reparaties zouden nog jaren in beslag nemen; zie bijvoorbeeld Str. 1512, 26-27, 33-36, 42, 47; Str. 1514, 23, 25-26; Str. 1515, 22; Str. 1516, 33; Str. 1517, 30-32; Str. 1518, 13, 33.

71 Een uitgebreid verslag van het beleg bij Van Slichtenhorst, *XIV: boeken*, boek XI, 329-330.

72 Stadsbestuur, inv. nr. 2422/99, d.d. 31 oktober 1511; vgl. inv. nrs. 2422/98 en 2422/100.

73 Stadsbestuur, inv. nrs. 89 en 90, beide van 2 maart 1512. Onder meer werd het de inwoners van de landen van Kessel en Kriekenbeek voor een periode van tien jaar verboden zelf bier te brouwen. Voortaan moest men zijn bier te Venlo kopen. Inwoners van Venlo zouden gedurende zes jaar vrij worden gesteld van schattingen en andere betalingen aan de hertog. De Venlose weekmarkt werd verlengd, terwijl de stad tevens vrijdom van alle Gelderse tollens kreeg; tenslotte werd de cijns op huizen en landerijen van stadtingezetenen kwijgescholden.

74 Zie hierover de bijdragen in de meest recente studie: Keverling Buisman (eindred.), *Verdrag en Tractaat van Venlo*; Geurts in *Pronkstukken* nr. 21, blz. 63-66.

75 Thurlings, *Maashandel*, 151-157.

76 In deze tijd was dat - scheepstechnisch gezien - kennelijk mogelijk.

77 Thurlings, *Maashandel*, 135-136, 142-144, 150-151.

78 Fockema Andreae (*Duizend jaar bouwen* I, 77) onderscheidde twee pre-stedelijke kernen, de ene in de omgeving van de Grote Kerkstraat en de Grote Beek, de andere rond de Maasstraat.

79 Zie hiervoor hoofdstuk 3.2, noot 47; Janssen de Limpens, *Venlo 625 jaar stad*, passim; Jappe Alberts, Arnhem, 10.

80 Fockema Andreae, *Duizend jaar bouwen* I, 77.

81 Str. 1402, 15: 'opten Cruys'.

82 Bijvoorbeeld in 1427: 'die gater gestopt opten alden merckt doe dat spuel gespuet was' (Str. 1427, 36); 1484: 'van den gaeteren opter alder merckt weder to te straeten dair die steigeringe van den spoell inne gestanden hadde' (Str. 1484, 34).

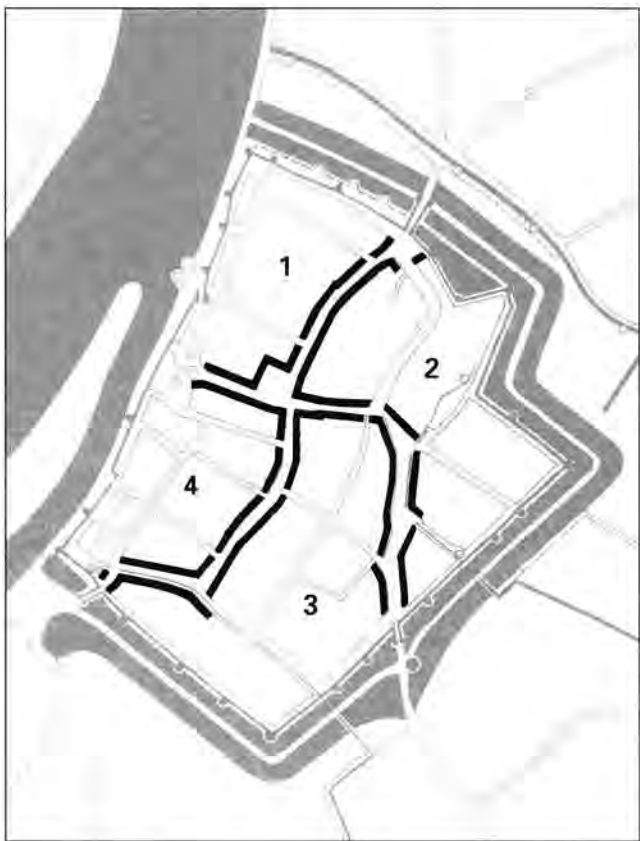
83 Van Schaik, 'Venlo', 69-70.

84 Stadsbestuur, inv. nr. 562; fragmenten van soortgelijke lijsten uit 1651 in hetzelfde inv. nr.; in 1637 beklagden 'de semplicke nabueren des quarters vande Maespoort zich bij de magistraat over de achterstand in de uitbetaling van het 'serviesgeld', logiesgeld voor ingekwartierde soldaten (Stadsbestuur, inv. nr. 1426/1, rekest van 23 september 1637; Vuessen, *Staats Interregnum*, 145); in een aanbesteding van het wegvoeren van straatvuil uit 1695 is eveneens sprake van vier naar de poorten genoemde kwartieren (Stadsbestuur, inv. nr. 672).

85 Bogers, *Stadspompen*, passim; Müller, 'Vagebondenjacht', passim; Bloemen, 'Quartiermeesters', passim.

86 Van Schaik, 'Venlo', passim. In de Str. vele voorbeelden van straatsgewijs of anderszins georganiseerde publieke activiteiten. Zo groeiden in 1386 (Str., 8) de inwoners van de Steenstraat een gracht; in 1426 (Str., 31) idem de inwoners van de Jodenstraat; in 1448 werkten de 'waerden' (Verwijs en Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek* 9, 1548-1549; wachters) van de Jodenstraat, het Schrikstel en de (Grote) Beek samen met de 'hoeverlude' - de inwoners van de Bantuin - aan een nieuwe landweer op de heide ten oosten van de stad. De 'naberen totter putt opter Cruytz' werkten in 1451 (Str., 24) aan de aan hun zorgen toevertrouwde put. In 1456 (Str., 15) repareerden 'die hoe-verlude mytten beckeren' de dijk 'dar men int Venne geit'. Een laatste voorbeeld uit 1600: 'opten wall mit den luseickers [de omwonenden van de Loesekil die schietgaten helpen maken] (Str., 42).

18 Het stratenkruis en de vier wijken

Het stratenkruis dat de grenzen tussen de vier stadskwartieren aangeeft. De oude hoofdstraten (Grote Beek/Gasthuisstraat/Steenstraat en Lomstraat/Vleesstraat) kruisen elkaar op de Markt, die oorspronkelijk als 'Kruis' ('Opten Cruytz') werd aangeduid. In 2 lag het oudste deel van de middeleeuwse stad, in 4 de jongere havenwijk. Wijk 1 (Lichtenberg en omgeving) en 3 (de Weide) zijn pas in de veertiende eeuw en later bebouwd.

De Steenstraat – gezien de naam een oude en belangrijke straat – verbond de Markt met het vlakbij de Maas gelegen oudste plein van Venlo, de Oude Markt. De Oude Markt was het hart van de havenbuurt; het plein werd onder meer gebruikt voor wagenspelen.⁸²

De bebouwing binnen de stadsmuren was tot ver in de vijftiende eeuw in het westelijk stadsdeel dichter dan in het oostelijke stadsgebied. Dit blijkt onder meer uit vele transportoorkonden van onroerend goed. Betreft het in de westelijke helft van de stad meestal overdracht van huizen en erven, in het zuid-oostelijke deel van de stad ging het in veel gevallen om 'kampen' (al dan niet omheinde percelen) en 'coelhoeven' (moestuinen). Dit verklaart waarom in het zuid-oostelijke deel van Venlo in de vijftiende eeuw plaats was voor de stichting van de kloosters Maria-Weide en Trans-Cedron, die samen een aanzienlijk oppervlak innamen.

De kaart van Jacob van Deventer (afb. 2 en 19) bevestigt dit beeld. De straatdichtheid is met name in het zuidwestelijke stadsdeel aanzienlijk hoger dan in het oostelijke stadsdeel. De binnenterreinen van de bouwblokken zijn in het oosten doorgaans heel wat groter. Daarnaast wordt een groot deel van de grond aldaar in beslag genomen door het bezitscomplex van de landsheer, de parochiekerk en de kloostergebouwen. In de loop van de zestiende eeuw nam de bewoningsdichtheid met name in De Weide (Nieuwstraat) en aan de Grote Beek toe, terwijl die in het westelijke stadsdeel toen juist daalde.⁸³ De oppervlakte van de stad zou tot aan de opheffing der vesting in 1867 niet worden vergroot.

In het hierna volgende wordt het stadsbeeld op een meer gedetailleerd niveau beschreven. Hierbij wordt om praktische redenen uitgegaan van een verdeling van de stad in vier wijken, een verdeling die grofweg overeenkomt met de kwartierindeling die Venlo sinds (het midden van) de zeventiende eeuw kende. In een 'schatzedel der quartieren binnen Venlo' uit 1654 worden de kwartieren genoemd naar de vier stadspoorten.⁸⁴ Deze wijkindeling functioneerde niet alleen in het kader van de belastinginning, maar ook op het gebied van brandbestrijding, openbare hygiëne en handhaving van openbare orde.⁸⁵ In alle oudere belastinglijsten – de oudste dateert van 1474 – worden de belastingplichtigen per straat vermeld.⁸⁶ De kwartierindeling lijkt in Venlo dus geen middeleeuwse oorsprong te kennen.

19 'Venlo', minuutplattegrond door Jacob van Deventer (ca. 1570)

Van Jacob van Deventers minuutplattegrond van Venlo wordt hier – als illustratie bij de beschrijving van de vier stadskwartieren – alleen het gedeelte afgebeeld waarop de stad zelf staat.

4.3 Stadsontwikkeling in detail (afb. 19; zie ook de losse kaart achterin deze atlas)

Enkele opmerkingen over het specifieke spraakgebruik in het Venlose bronnenmateriaal zijn op hun plaats. Steegjes die kleine verbindingen tussen hoofdstraten vormen of die toegang geven tot het binnenterrein tussen hoofdstraten, heetten in Venlo doorgaans 'gang', 'gas', 'gats' of 'miste'; waar een dergelijk steegje een verbreding kende wordt wel gesproken van 'plaats'. De benaming 'miste' lijkt te verwijzen naar een oorsprong van een particulier open plaatsje (mestplaats) bij een stadswoning of -boerderij.

In deze paragraaf worden alleen die straten genoemd die op de plattegrond van Jacob van Deventer zijn weergegeven. Uit latere gegevens, vooral het kadastrale minuutplan van 1842, blijkt dat er in de negentiende eeuw enkele steegjes bestonden die niet bij Van Deventer zijn terug te vinden. Dit kunnen dus straatjes zijn die na ca. 1570 zijn ontstaan. Verder zijn er uit bronnen enkele namen van in de Middeleeuwen bestaande steegjes bekend, waarvan deels ook de ligging kon worden achterhaald, maar die niet door Van Deventer zijn getekend ('Bruesen misten' in de Peperstraat, 'Adam Monts misten' in de (Grote) Kerkstraat). Ook zijn er diverse steegjes bij naam bekend, die niet door Van Deventer zijn weergegeven en tot nog toe evenmin zijn gelokaliseerd. Wellicht zijn sommige van deze straatjes identiek aan de op de negentiende-eeuwse kadastrale minuutkaart aangegeven steegjes.⁸⁷

Van één straat binnen de stad kon de ligging niet worden achterhaald: de in veertiende-eeuwse bronnen enkele malen genoemde 'Schoolbeek'.⁸⁸

Het noordwestelijke kwartier

In dit kwartier bevinden zich twee opmerkelijk hoge terreinen: de Lichtenberg en de Kwietheuvel.⁸⁹ Beide heuvels waren aanvankelijk hoger; vanaf 1506 vond afgraving plaats om grond te winnen voor de aanleg van stadsversterkingen.⁹⁰

De Lomstraat (oudste vermelding 1355⁹¹) is een licht gebogen, vrij lange en brede straat. Aan het zuidelijke uiteinde lag in de westelijke gevelwand het oudste stadshuis. (afb. 17) De Lomstraat is een pre-stedelijke hoofdstraat. Wellicht heeft de naam te maken met vestiging der Lombarden in de veertiende eeuw.

87 De 'gats aan Hyllen van Kuyck's huis' (Str. 1393, 9); 'Jacob Dries gats', zeer waarschijnlijk ten westen van de Jodenstraat (Str. 1412, 51-54); 'Ruyspotzsteeg' (Str. 1496, 42r; Str. 1623, 66), waarschijnlijk in de omgeving van de Maaspoort (Jacob van Deventer tekent een kort straatje van de Maasstraat in de richting van de stadsmuur); de 'Steiger gats', wellicht identiek aan de 'Ruyspotzsteeg' (Str. 1551, 26); 'Schildersgats' (Str. 1636, 36).

88 Reeds in 1367 vermeld (Annunciaten, inv. nr. 66, reg. 4); een schuur 'in de Scoelbeke'; in 1382 (H. Geestklooster, inv. nr. 45, reg. 1); een moestuin 'bi der Scoelbeke'.

89 In Kruisheren, inv. nr. 214, cartularium, f. 38v39r (1355), wordt de Kwietheuvel omschreven als 'aen gheynre Helleporten opten bergh'.

90 Geurts, 'Omstreden veste', 103, noot 73.

91 Kruisheren, inv. nr. 214, reg. f. 38v39r, reg. 3; een huis en moestuin 'op ter Lommestraeten'.

92 Str. 1670, 44v.

93 Tafel H. Geest, inv. nr. 3; 'opten Schrikel'; in de schattingslijsten vanaf 1474 wordt steeds gesproken van 'Schrikel' (Stadsbestuur, inv. nr. 560, lijst van 1474/II), 'Schriksel' (idem, lijst van ca. 1500), 'Schrickzell' (idem, lijst van 1533/II), 'Schriezel' (idem, lijst van 1534, eerder gedateerd op 1538), 'Schriksel' (idem, lijst van 1573/1, eerder gedateerd op 1574).

94 Stadsbestuur, inv. nr. 330 (1636); op de kaart van Blaeu is de benaming 'Hoogh Schriksel' ingetekend op de plaats van het Helschriksel.

95 Kruisheren, inv. nr. 310; 'opt Maesschriksel' (1686); inv. nr. 166; 'opt Heelschriksel' (1697); Stadsbestuur, inv. nr. 677; 'Maesschriksel' en 'Helschriksel' (1726).

96 Str. 1377, 5; Str. 1386, 27; Tafel H. Geest, inv. nr. 72, 1443; 'der Visscherengatzen ... opten Schriksel'.

97 In 1402 werd 'den steiger opten Schriksel gemaeckt' (Str. 17).

98 Schepenbank, oorkonde van 27 februari 1434: 'Bruesen misten', aan de noordelijke zijde. Een ander wordt vermeld in 1533 (Schepenbank, oorkonde van 28 maart), een derde in 1704 (Stadsbestuur, inv. nr. 380a).

99 Kruisheren, inv. nr. 214, f. 16r, reg. 80; een huis en erf 'opten alden maerck bij der stat muren tuschen Gerats huys ind erve van Lomme ... ind tuschen der gemeynder gatzen van der Maessen pasterne'.

100 Stadsbestuur, inv. nr. 390 (1716); een huis en erf 'in de Maesstraat'; inv. nr. 677 (1726); de 'Maesstraat'.

101 Vermeld in 1404 (Schepenbank, oorkonde van 10 november 1404: 'der gemeyne gatzen daer men doer in dat vleishuys geet') en in 1415 (Str., 41: 'in den gatzen aen den vleischues').

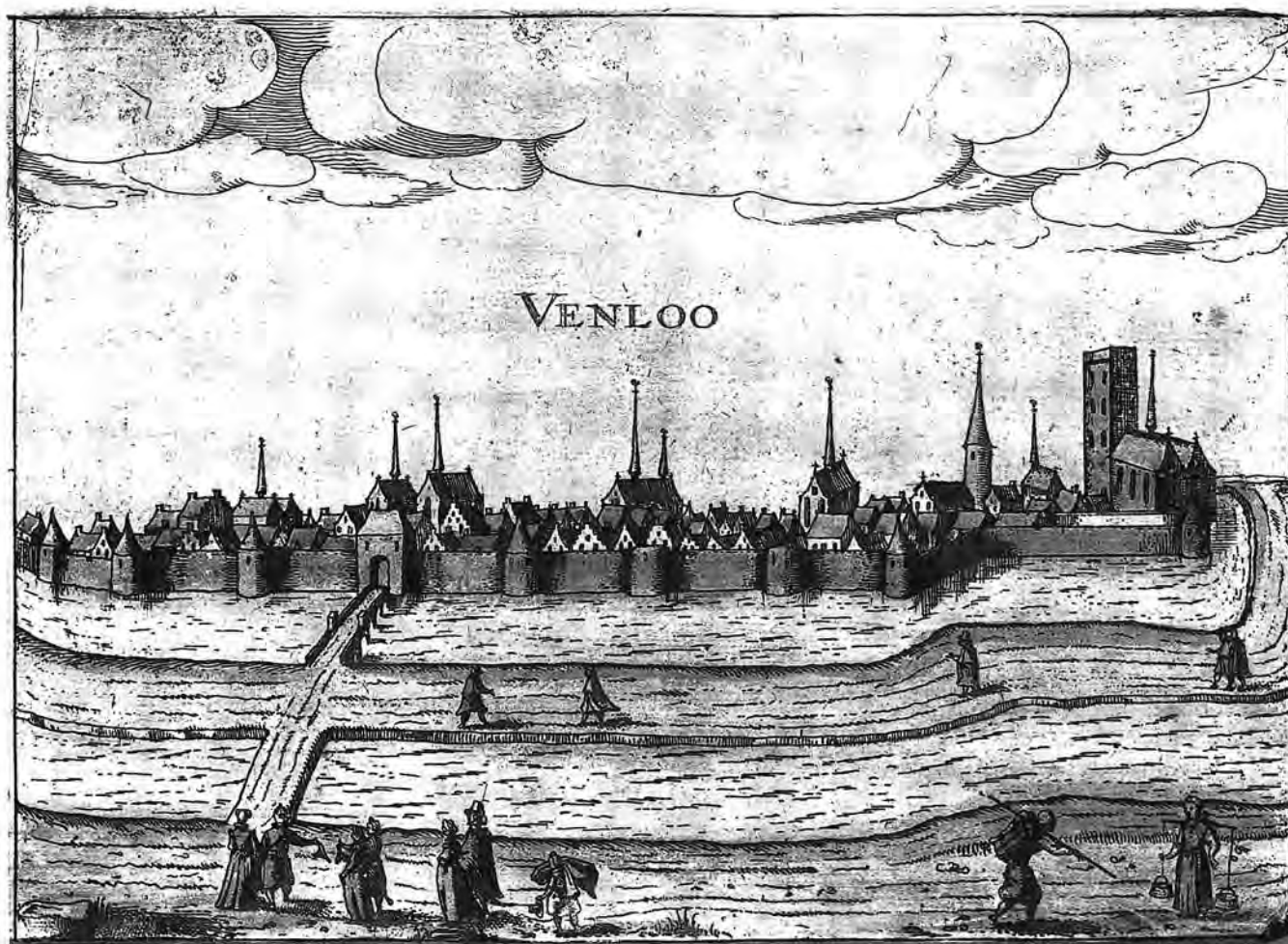
102 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 124.

103 Maria-Weide, inv. nr. 258, reg. 8, 13 mei 1374. Enkele gegevens uit de periode vóór 1374 lijken er op te duiden dat het stadsbestuur gebruik maakte van een ander (niet geïdentificeerd) gebouw: 'Item in expensis factis per dominum Henricum officium et scabinos in domo Lubberti' (Str. 1349/50, 18); 'in domo Ade Mont fuerunt scabini congregati cum domini de Broychusen' (Str. 1366, 15). Volgens Verzijl ('Vrijborg', 145) bevond zich aan de Oude Markt, op de hoek van de Houtstraat en de Jodenstraat, een eerste Venlose raadhuis. In de leenregisters van het Overkwartier in het jaar 1405: 'Een huys binnen Venlo op de oorde van der Joedenstraat gelegen, tot eenen Gelderschen leenrechte...'. In 1451 was er op de hoek van de Oude Markt en de Jodenstraat een 'scholtened huis' (Str. 1451, 25); in 1690 woonde de stadscommandant in het huis 'De Vrijborg' (Str. 1690, 20r).

104 Aanvankelijk werd het archief bewaard in een houten kist in het stadshuis (Str. 1414, 16); later werd deze kist naar de veiliger geachte Sint-Martinuskerk overgebracht (Str. 1428, 22, 56).

- 105 Str. 1424, 13-14; Str. 1428, 20, 38. In 1423 wordt voorts een 'burgermeesteren huys' genoemd, waar de schepenen van Roermond en de drossaard van het Land van Kessel werden ontvangen (Str. 1423, 16). Ontvangsten van officiële gasten vonden in de jaren dertig tot en met vijftig van de vijftiende eeuw plaats in het 'Wijnhuys' (Str. 1435, 21, 27; Str. 1437, 9; Str. 1438, 16; Str. 1445, 15; Str. 1455, 10). Tenslotte was er de 'wissel' (Str. 1366, 19; 'de cambio'; 1377, 8; 'super cambium'; Stadsbestuur, inv. nr. 876: 'op den wesselen tho Venlo'; Nijhoff, *Gedenkuwaardigheden* II, nr. 183 (1371): 'monte ind wissel'). Behalve als geldwissel was dit pand in de veertiende en vijftiende eeuw in gebruik als ontvangst- en feestgebouw ten behoeve van het stadsbestuur (Str. 1377, 8; Str. 1414, 26; Str. 1415, 16, 27; in 1406 (Str. 1377, 8) is sprake van 'der alder wesselen').
- 106 Str. 1396, 10.
- 107 Tafel H. Geest, inv. nr. 5, 1366: een huis 'op ter Kerckstraeten'. In 1438 werd de ligging van een huis in de Kleine Kerkstraat aangeduid als in de Kerkstraat 'ter Hellen porten wait aen' (Tafel H. Geest, inv. nr. 64). In 1713 werd de Kleine Kerkstraat aangeduid als 'Korte Kerkstraat' (Str. 78). In 1722 is sprake van huis en erf 'op de Groote Kerckstraete' (Kruisheren, inv. nr. 168).
- 108 Schepenbank, oorkonde van 4 april 1401.
- 109 Stadsbestuur, inv. nr. 560, schattingslijst uit 1573; str. 1611, 114-115; Str. 1650, 52r: 'opt Knibbelstraetgen'.
- 110 Maria-Weide, inv. nr. 663, reg. 28, 1390.
- 111 Str. 1390, 10.
- 112 RA Limburg, arch. kapittel Venlo, 1: 'op ter loystegen'.
- 113 Stadsbestuur, inv. nr. 488a.
- 114 Str. 1431, 23; Str. 1490, 118; Str. 1505, 40.
- 115 Martens van Sevenhoven, 'Het hertogelijke hof', 185; Van Veen, 'Verhouding', 167.
- 116 Str. 1547, 27; stratemaken 'van der vrijborch bis ain die schijve': vgl. Sint-Martinus I, oorkonde nr. 41: 'van der schijven ind den anderen huyseren dair umh gelegen'.
- 117 Uyttenbroek, *Bijdragen* IV, 4: 'Beick' (1438); 1474 'Upter Beecck vander Laerpaert aen', vervolgens meestal 'Upter Beecck' (Stadsbestuur, inv. nr. 560, schattingslijsten 1474-1476; in 1500, 1533-1535 en later heet het 'Beek' of 'Beick', terwijl ook 'Beeckstraat' (ca. 1500-1520) voorkomt (Stadsbestuur, inv. nr. 560, schattingslijsten 1500, ca. 1500-1520, 1533-1535, 1560, 1572, 1573, 1576, 1580).
- 118 Schepenbank, oorkonde uit 1375: 'op de Beke'.
- 119 Str. 1415, 19, 29-30.
- 120 Str. 1600, 7: 'op den Verckensmerck'; zie de plattegrond van Blacu, Str. 1615, 47r; Str. 1714, 79: betaald aan Jacobus Kalis beeldhouwer voor een leeuwenbeeld op de pomp aen de Verckensmerck; Stadsbestuur, inv. nr. 677 (1726): 'den Verckensmerck'.
- 121 Stadsbestuur, inv. nr. 342: 'op de Groote Beecck', inv. nr. 677: 'Groote Beecck' (1726).
- 122 Str. 1428, 29a.
- 123 Str. 1615, 47r; Str. 1674, 65r: 'steene brugge voor de Minnebroederskercke'; nieuwbouw van deze brug in 1692 (Str. 53r); zie ook de plattegrond van Blacu.
- 124 Str. 1427, 28.
- 125 Str. 1454, 19; in 1406 (Str. 16) moest men zand storten in verband met een processie.
- 126 Str. 1436, 25-26 en 33.
- 127 Str. 1715, 29: 'ten tijde dat de Groote Beek is overwelft'.
- 128 Str. 1564, 28: straatwerk 'in Picardie'. Van de aanwezigheid van 'Pickardien' in de stad is reeds sprake in 1447 (Str. 24).
- 129 Stadsbestuur, inv. nr. 298.
- 130 Uyttenbroek, *Bijdragen* IV, 88.
- 131 Stadsbestuur, inv. nr. 677.
- 132 AAA, charter nr. 926 (1360): 'der moederkerken van Venlo'. In 1402 (Schepenbank, oorkonde van 16 januari 1402: 'den prochien kerken van Venlo, Sinter Claes kircken, des heiligen Gheists capellen ende den gasthuys van Venlo'; Kruisheren, inv. nr. 214, f. 45r; reg. 69; Tafel H. Geest, inv. nr. 39 (1424): Ghijse Storm vermaakt zijn bezit bij testament aan de vier kerken van Venlo.
- 133 Str. 1377, 8: 'super cymiterium'.
- 134 AAA, charter nr. 574: 'iurepatronatus dicte ecclesie de Venlo; collationibus beneficiorum hospitalitatis, altarium, scoliarum, matricularie et aliorum beneficiorum, domo in qua investitus ibidem consueto est morari, horreo et pertinentiis eorundem'.
- 135 Het toponiem is vermeld in 1511 (Str. 49: 'op ten toren in gen Dael'); in 1527 (Str. 23) wordt 'die muur aen onss lieve vrouwen in gen Daell afgebraken'; *Jaarverslag ROB 1989*, 189, vindt van 'enige funderingsrestanten' van een Laat-Middeleeuwse kapel en de Middeleeuwse stadsmuur.
- 136 In 1376: een erf tuschen den huysse dair Heyn Lunkken ynne woent van der cynre sijden ind den jaermarkt van dranderen sijden' (Kruisheren, inv. nr. 214, reg. 14); 1383: 'bij ghenen jaermerck' (Kruisheren, inv. nr. 6, reg. 28); 1385 (Tafel H. Geest, inv. nr. 15): een 'hoefstaet ... opten jaermerck'; 1386: 'Scheelken gegeven ... dat hij die gateren stoppet opter Jaermerckstraten die dij cremer ghemaeckt hadden' (Str. 20).
- 137 Schepenbank, oorkonde van 28 juli 1369: een erf 'op ter Jaermarktstraten'. In de belastingregisters tot 1580 (Stadsbestuur, inv. nr. 560) komen uitsluitend varianten van 'Jaermerkstraat' voor.
- 138 Stadsbestuur, inv. nr. 385 (1709): Kruisheren, inv. nr. 113: huis op de 'Jaermerkstrate' (1731).
- 139 Stadsbestuur, inv. nr. 677.
- 140 Annuntiati, inv. nr. 85, reg. 37, 1476: 'Senter Claesstege'; Stadsbestuur, inv. nr. 310 (1625): 'Sint Nicolaesstraat'; arch. schepenbank, oorkonde van 16 maart 1634: een huis en erf, met achterhuis, brouwhuis, plaats en opvaart 'in S. Nicolaesstraat'; Stadsbestuur, inv. nr. 403: 'Claesstraat' (1729).

20 'Venloo', gezicht op de stad Venlo vanuit het oosten, door Pieter van den Keere, opgenomen in Guicciardini's *Descrittione* (1613)

Bij de Helpoort, westelijk van het uiteinde van de Lomstraat bij de Kwietheuvel bevond zich een steegje 'aen den Quitheuvel'.⁹²

Het terrein tussen de Lomstraat en de Maas werd ontsloten door twee straten die in de Middeleeuwen onder één naam (Schrikkel) bekend stonden. De oudste vermelding dateert van 1359.⁹³ Het Schrikkel liep vanaf de Maaspoort over de Lichtenberg met een scherpe hoek in oostelijke richting naar de Helpoort. De vermelding 'Hoochschrikel'⁹⁴ heeft naar alle waarschijnlijkheid betrekking op de hoek van Hel- en Maasschrikkel, bij de Lichtenberg. Later werd het Schrikkel onderscheiden in Hellschrikkel (van de Lichtenberg naar de Helpoort) en Maasschrikkel (van de Lichtenberg naar de Maaspoort).⁹⁵ Tussen de Maas en het Maasschrikkel is een 'Vissersgats' vermeld.⁹⁶ Vanaf het Maasschrikkel kon via trappen de Maas worden bereikt.⁹⁷ In de noordelijke straatwand van het Hellschrikkel bevond zich het 'Rozendaal', een klein steegje dat ook op de kadastrale minuut is ingetekend. In beide Schrikkelstraten bevonden zich nog enkele kleine steegjes die toegang gaven tot het binnenterrein; hiervan zijn geen namen bekend.

Vanaf de Maaspoort liep de Peperstraat in oostelijke richting naar de Lomstraat. Volgens het kadastrale minuutplan van 1842 bevonden zich in deze straat vijf steegjes, drie aan de noordzijde en twee aan de zuidzijde, waarvan er geen enkele op de plattegrond van Van Deventer is aangegeven, maar er een, de 'Bruesen Misten', toch al in 1434 wordt genoemd.⁹⁸

De verbinding van de Oude Markt met de Maaspoort en het veer werd gevormd door de in 1407⁹⁹ voor het eerst vermelde Maasstraat, een korte, relatief brede straat, die in de schattingslijsten steeds onder de Oude Markt of de Maaspoort is gerekend. De naam Maasstraat raakte pas echt ingeburgerd in de achttiende eeuw.¹⁰⁰ In de oostelijke straatwand bevond zich een uiterst smal steegje dat toegang gaf tot 'Op de Miste', een zijstraatje van de Steenstraat dat uitkwam op het terrein achter het vleeshuis.¹⁰¹ In de westelijke straatwand was oorspronkelijk een klein straatje dat naar de havenkade voerde. Een plaatsje vlakbij de aansluiting van de Maasstraat op de Oude Markt werd wel Turfmarkt genoemd.¹⁰²

Hoewel het stadhuis aan de Markt pas in 1374 eigendom van de stad werd, was het al eerder in gebruik bij het stadsbestuur, zoals de formulering in de koopakte aangeeft ('dat steynen huys dat nu onss raethuys ende vleishuys is').¹⁰³ (leg. A.14) Het stadhuis kende ver-

Guicciardini's bekende beschrijving ('Descrittione') van de Lage Landen verscheen in vele edities. Vanaf 1613 zijn in sommige edities stadsprofielen opgenomen van de hand van Pieter van den Keere. Deze tekening van Venlo geeft een fraaie indruk van de stad zoals zij er aan het einde van de Middeleeuwen uitzag. Venlo is getekend vanuit het oosten. Zichtbaar is de Laarpoort met de daarvoor gelegen brug en de dubbele stadsgracht. De stadstoren voor de Sint-Martinuskerk (uiterst rechts) domineert het beeld. Een aantal andere gebouwen springt er uit doordat ze hoger zijn en met een torentje zijn getekend. Vanaf links zijn dit waarschijnlijk: de kloosters Trans-Cedron en Maria-Weide, de Heilige-Geestkapel, het kruis-herenlooster, het (oude) stadhuis, Fellenwoord en het Sint-Jacobs-gasthuis. In de latijnse editie van 1616 omschreef Guicciardini Venlo als 'opidum sanequam bonum, & validum'. Het feit dat Van der Keere niet het zojuist voltooide nieuwe stadhuis weergaf toont aan dat de tekening niet ter plaatse is gemaakt. Van der Keere baseerde zich op een oudere tekening of plattegrond van de stad. Ditzelfde stadsprofiel is - met die van een achttal andere Gelderse steden - afgebeeld in de rand van een zeldzame kaart van Gelderland door Janszoonius en Hondius (tussen ca. 1610 en 1627). (Koeman, *Geschiedenis*, 126-127; Van 't Hoff, *Bijdrage*, 65; Boele van Hensbroek, *Lindorico Guicciardini*, 199-287; *De Zeeuw*, 'Een zeldzame kaart van Gelderland', *passim*.)

schillende functies. Naast die van officieel ontvangst- en vergadergebouw van het stadsbestuur, fungeerde het als zetel van de schepenbank en aanvankelijk ook als bewaarplaats van het stadsarchief.¹⁰⁴ In de veertiende eeuw was het vleeshuis erin ondergebracht (zie hieronder); vanaf de late veertiende eeuw was er ook de lakenhal en de waag gevestigd. Het stadhuis werd eind veertiende eeuw en in de loop van de vijftiende eeuw diverse malen vergroot en verfraaid. Eind zestiende eeuw werd een nieuw en groter stadhuis gebouwd.

Overigens maakte het stadsbestuur ook wel van andere gebouwen in de stad gebruik voor allerlei doeleinden; van geen enkel van deze gebouwen is de (precieze) ligging bekend. In de jaren twintig van de vijftiende eeuw is zelfs sprake van een 'raethuys op die Beke' (Grote Beek/Parade); de functie hiervan is onduidelijk.¹⁰⁵

Aan de westzijde van de Markt stond vanaf ca. 1396 het vleeshuis.¹⁰⁶ (leg. A.22) Buiten de Maaspoort bevond zich tenminste vanaf het midden van de vijftiende eeuw de vismarkt, met een overdekte visbank, de 'vischer loeffen', waarschijnlijk een open houten constructie. (leg. A.21)

Op de hoek van het Hel- en het Maasschrikkel begon rond 1533 de bouw van het Sint-Jacobs-gasthuis (leg. D.7), dat het Oude Gasthuis aan de Vleesstraat (leg. D.5) verving.

Het noordoostelijke kwartier

Evenals het noordwestelijke kwartier kent deze wijk een hoofdstraat die aanvankelijk één naam had (Kerkstraat, oudste vermelding 1366¹⁰⁷) en die later werd onderscheiden in twee delen (Grote en Kleine Kerkstraat). Het snijpunt van beide straten ligt – net als bij het Schriksel – op een heuveltje. Deze brede straat was in de Middeleeuwen zeker een van de aanzienlijkste der stad. Een steegje in de westelijke wand van de Grote Kerkstraat werd in 1401 naar een bewoner aangeduid als 'Adam Monts misten'.¹⁰⁸ In de Kleine Kerkstraat gaf het Knibbelstraatje (eerste vermelding 1573¹⁰⁹) toegang tot een ruim binnenterrein.

De noordoostelijke hoek van de stad werd in de late Middeleeuwen geheel in beslag genomen door het in de dertiende eeuw gebouwde landsheerlijke hof, dat bestond uit een hoofdgebouw met verschillende bijgebouwen. (leg. A.4)

Vanaf de Grote Beek leidde het 'straetken dy tot der hertoghe hoeve waert gheyt'¹¹⁰ of 'den weegh bider hertoghen hoeve' naar dit hof.¹¹¹ Toen in de zeventiende eeuw de minderbroeders zich hier vestigden, raakte de naam Minderbroedersstraat in zwang.

Tussen dit terrein en de Kerkstraat stroomde het binnenstadse deel van de Panhuismolenbeek. De parallel aan de beek lopende straat werd aanvankelijk Looisteege genoemd, later Lohofstraat (Looihofstraat); zowel de straat als de Lohofwatermolen aan de beek (leg. F.4) ontleen hun naam aan de hier gelegen looiplaatsen van leerbewerkers.¹¹² Naast de naam Lohofstraat kwam ook voor Crispinusstraat of Crispijnstraatje, naar de patroonheilige van de schoenmakers. Nog in 1714 was er een huis genaamd Sint-Crispinus.¹¹³ Aan de overzijde van de Lohofstraat stond de toren 'Fellenoord' (leg. B.5), waar in de Middeleeuwen gevangenen werden opgesloten.¹¹⁴ Ook fungeerde een van de muurtorens achter het hertogenhof als gevangenis.¹¹⁵ Het gebouw 'De Schijf' bij de Helpoort, vermeld vanaf 1547, werd na de Middeleeuwen gebruikt als gevangenis.¹¹⁶ (leg. A.11)

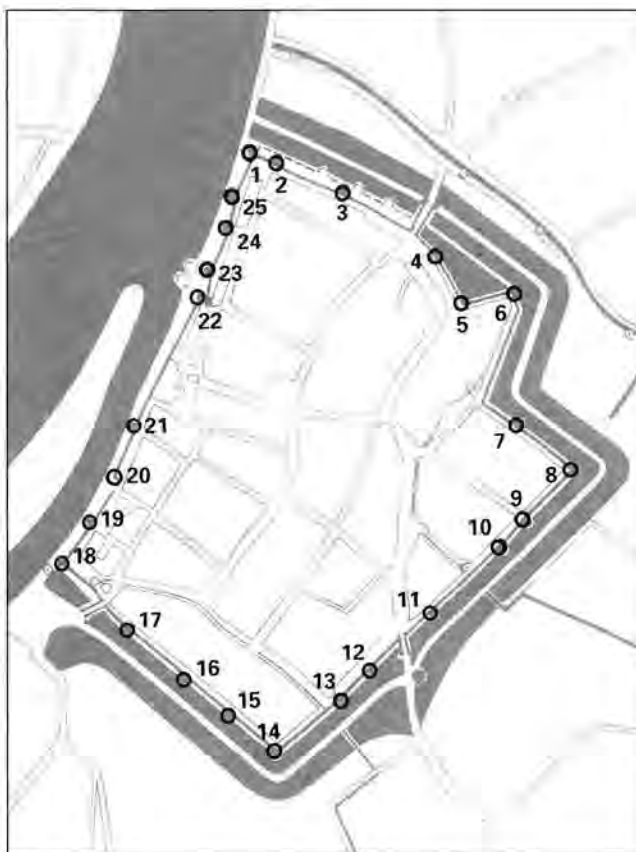
Vanaf de Laarpoort liep de Grote Beek (Beek, Beekstraat, Op de Beek¹¹⁷; vanaf eind achttiende eeuw Parade genoemd) stadinwaarts, een lange, brede enigszins gebogen straat die haar naam ontleende aan de Panhuismolenbeek. De oudste vermelding dateert uit 1375.¹¹⁸ Het gedeelte tussen de Laarpoort en de Klaasstraat is in de vijftiende eeuw ook aangeduid als 'Laarstraat'.¹¹⁹ Tussen de Gasthuisstraat/Kerkstraat en de Lohofstraat heette de Grote Beek vanaf 1600 ook wel 'Varkensmarkt'.¹²⁰ Het voorvoegsel 'Grote' bij Beek – voor het eerst in 1657 voorkomend¹²¹ – diende ter onderscheiding van de 'Weg met de Kleine Beek' in het zuiden van het stadsgebied, die ook wel Weistraat werd genoemd.

De beek zelf vormde een beletsel voor het verkeer op de Grote Beek. In 1428 werd de eerste brug gebouwd bij de Picardie¹²²; bij de Lohofstraat was in de zeventiende eeuw een stenen brug.¹²³ In 1427 werd werk verricht om afkalving van de beekoevers tegen te gaan¹²⁴, terwijl in 1454 melding werd gemaakt van problemen 'om des slijx wille opter Beke'.¹²⁵ In 1436 werd (een deel van) de beek overkluisd en werd de straat voorzien van een gootstelsel dat loosde in de beek.¹²⁶ Begin achttiende eeuw was de beek ter hoogte van de Grote Beek en de Picardie geheel overkluisd.¹²⁷

De oudste vermelding van de Picardie, een kort straatje tussen de Grote Beek en de stadsmuur, dateert uit 1564.¹²⁸ Waarschijnlijk waren hier de nodige ambachts- en nijverheidsactiviteiten geconcentreerd. In 1604 was er het gildehuis van de wevers, de 'weversgaffel' (leg. A.23), gevestigd¹²⁹; aan de beek lag de Picardie- of Roffartsmolen.¹³⁰ (leg. F.8)

In het gebied tussen de stadsmuur, de Grote Beek en de Picardie bevond zich een steegje dat in 1726 werd aangeduid als 'het klein straetje tusschen de huijser ende de stadsmuure'; in de negentiende eeuw raakte de naam 'Vildersgats' in zwang.¹³¹

De Sint-Martinuskerk (leg. C.8) dateert in eerste aanleg in elk geval uit de tiende eeuw. De uit het oudste zaalkerkje ontstane kerk werd begin vijftiende eeuw vervangen door een grote hallenkerk. De Sint-Martinuskerk werd in de veertiende eeuw aangeduid als de 'moederkerk' van de vier Venlose kerken.¹³² De

21 Ligging van de torens in de stadsmuur, naar Van Deventer

1 Lichtenbergstoren	18 Bloedaartstoren
5 Daeltoren of Pulvertoren	19 Weertoren
11 Violentoren	22 Maastoren of Witte Toren
14 Kwaktoren	23 Dikke Toren
17 Toren bij de Tegelpoort of Schillentoren	Van de overige torens zijn geen namen bekend.

kerk lag temidden van een ruim 'kerckhof'¹³³, bij de kerk lagen in 1299 een pastorie (leg. C.11) en een school (leg. A.17).¹³⁴ Ten noorden van de kerk, tegen de stadsmuur op een plaats genaamd het 'Duister Kerkhof' of 'Ingen Daal', lag een kapel genaamd 'Onze Lieve Vrouwe ingen Dael'¹³⁵; deze kapel was in gebruik bij de broederschap van 'Onze-Lieve-Vrouwe ingen Daell', het latere Akkermansgilde. (leg. C.2)

De voor de kerk gebouwde vijftiende-eeuwse stadstoren of 'Grote Toren' was een indrukwekkende constructie. (leg. A.18) Bij het beleg van 1511 werd de toren beschadigd. Het gebouw verviel in de loop der tijd in ernstige mate, zodat in de achttiende eeuw tot sloop moest worden besloten.

Het Sint-Jorisgasthuis in de Gasthuisstraat stamt uit de veertiende eeuw. (leg. D.4) Dit gebouw werd, waarschijnlijk in 1626, vervangen door nieuwbouw aan de Lohofstraat. (leg. D.3)

Het zuidoostelijke kwartier

In de veertiende eeuw moet het zuidoostelijke kwartier van de stad nog vrij leeg zijn geweest. Het zuidelijke deel van dit kwartier stond bekend als 'De Weide'. De Laarpoort ontleende zijn naam aan 'De Laar', het gebied ten oosten van de middeleeuwse stad. Door het zuidelijk deel van het kwartier stroomde de Sloterbeek, die na de stichting van het klooster Trans-Cedron Cedronsbeek werd genoemd, naar het Kidron-dal in Jerusaleem.

Tussen de Grote Beek en de Vleesstraat lag het relatief hoog gelegen jaarmarktterrein. Dit was waarschijnlijk aanvankelijk een open terrein; hierop wijzen passages in laat-veertiende-eeuwse stadsrekeningen, waarin geen sprake is van 'Jaarmarktstraat' maar van 'de jaarmarkt' (als plaatsaanduiding, niet als evenement).¹³⁶ Toen de bebouwing zich verdichtte ontstond hier de Jaarmarktstraat, die later Klaasstraat werd genoemd naar het aan Sint-Nicolaas gewijde kruisherenklooster in die straat. De oudste vermelding van de benaming Jaarmarktstraat dateert uit 1369.¹³⁷ Dit bleef tot in de zestiende eeuw de meest gangbare naam. Sporadisch kwam deze naam nog voor tot in de vroege achttiende eeuw¹³⁸; in 1726 was sprake van de 'Jaermarkt- of de Claesstraat'.¹³⁹ De vanaf de late vijftiende eeuw voorkomende varianten van 'Klaasstraat' verdrongen de oude naam definitief in de loop van de achttiende eeuw.¹⁴⁰

De tussen de Grote Beek en de Vleesstraat gelegen

- 141 Str. 1400, 14: 'Bagynenstraten'; Str. 1425, 27: 'dat beghinen straetken'; Tafel H. Geest, inv. nr. 73 (1443): huis en erf 'op ter jaermerckstraten opten oerde van den begynen gaten'; op de kaart van Blaeu wordt de Begijnengang ter onderscheiding van de Kleine Begijnengang of Ursulastraatje aangeduid als 'Groote Bagijnengank'. In de belastingregisters figureert 'Begijnengang' voor het eerst in 1500; in 1560 is sprake van de 'Begijnengat' (Stadsbestuur, inv. nr. 560).
- 142 Maria-Weide, inv. nr. 208, reg. 18: een 'hoefstat ende erve ... opter Nyerstraten'; Tafel H. Geest, inv. nr. 17 (1390): een erf op de Vleesstraat, 'uyt streckende op die nye straete'.
- 143 Str. 1550, 16: 'dat straetgen ... gaende nae der kercken in die weyde'; Str. 1637, 28v: 'den cleyne begijnengank schoon gemaect'; Maria-Weide, inv. nr. 197 (1651): twee huisjes 'inden cleyne begynen gank naest aender kerck van cloester inde weyde'; Str. 1677, 80: 'St. Ursulastraat'; Stadsbestuur, inv. nr. 422 (1752): 'Ursulastraatje'.
- 144 Str. 1714, 84: 'in de Floddergang aen der Laerpoort'; Stadsbestuur, inv. nr. 677: 'de Floddergank, gaende achter het magazijn achter de Weijde' (1726).
- 145 Maria-Weide, inv. nr. 183, reg. 167 (1439).
- 146 Kruisheren, inv. nr. 49, reg. 248 (1455): een huis op de Steenstraat, tegenover het gasthuis, 'ter Beeck wart aen'.
- 147 Stadsbestuur, inv. nr. 560.
- 148 Schepenbank, oorkonde uit 1434: 'Weystraet'; Stadsbestuur, inv. nr. 560, schattingslijst uit 1533: 'Weijdestraet' en 'Weystraet'; 1534: 'Weystraet'; 1535: 'Weydestraet'.
- 149 Annunciaten, inv. nr. 70 (1580).
- 150 Stadsbestuur, inv. nr. 560, schattingslijsten van 1572 en 1573.
- 151 Stadsbestuur, inv. nr. 560, schattingslijst van 1576.
- 152 Sint-Martinus I, oorkonde nr. 94 (1751): huis en moestuin 'gelegen op de kleine beecke'; 1759-1760; in Stadsbestuur, inv. nr. 425a (1759), is eveneens sprake van de Kleine Beek. Aldaar waren over de beek al vroeg drie bruggen gebouwd (Str. 1393, 16).
- 153 Arch. Caen, oorkonde nr. 8.
- 154 Tafel H. Geest, inv. nr. 51 (1431): 'hues ende erve ... aen den ynde van der Vleisstraten bi der Weiden'.
- 155 Er zijn al vermeldingen van een 'baghinen huis' uit 1396 (Str. 6), 1401 (Str. 11) en 1402 (Str. 25), echter zonder plaatsaanduiding. Een oorkonde uit 1405 vermeldt een gemeenschap van 'beginen ende gemenen susteren' die in meerdere huizen bij de Heilige Geest was gehuisvest (Maria-Weide, inv. nr. 171, reg. 51).
- 156 Van Dijk, *Constitutes*, 591-648.
- 157 Str. 1486, 41: 'in Robben huys dair die Cellerbroeder inne woenen'; Str. 1487, 13: 'van der coelhoff dair die cellerbroeder huys getymmet is'.
- 158 Annunciaten, inv. nr. 66a, overeenkomst inzake erf-scheiding.
- 159 Bijvoorbeeld in 1437 (Str. 11), toen schepenen en raden onderhandelden met Gerard van Bocholt 'als van den broick'.
- 160 Vermeld in Franquinet, *Inventaris*, nr. 8; thans Schepenbank, oorkonden; een half huis 'op der Judenstraten ... opden over van der Mase'.
- 161 Zelfs in een achttiende-eeuwse, zeer gedetailleerde opsomming van de Venlose straten wordt de naam Hakkelsplaats niet genoemd: 'plaatse walwarts achter den heere borgermeester de Paderborn' (Stadsbestuur, inv. nr. 677, 1726); wel in inv. nr. 393, 1717: 'Haekens plaatse'.
- 162 Tafel H. Geest, inv. nr. 45, 1426: huis en erf 'opter Koellstraten'; inv. nr. 46, 1429: 'Koellstraten'; in de schattingslijst van 1438 (Uytenbroeck, *Bijdragen* IV, 4: 'Kaelgats'; Stadsbestuur, inv. nr. 560: 'Kailgass' (1474), 'Kailgatz' (1474-1475), 'Kaellstraet' (1533), 'Kallgaiss' (1560), 'Calgaetz' (1573), 'Kallstraet' (1580); Stadsbestuur, inv. nr. 677 (1726): 'Coelstraete'.
- 163 Wellicht al in 1451 (Str. 25): 'dat straetken inder Koelgaten'; Stadsbestuur, inv. nr. 560: 'Kailgass ind die Heide' (1474); 'Heitgen' (1560); 'Heytgen' (1573, 1576); 'op Heytten' (1580); Tafel H. Geest, inv. nr. 172 (1515): 'opgen Heytgen'; Str. 1614, 125: 'tegen t Heydighen'; Stadsbestuur, inv. nr. 677 (1726): 'Hettje'.
- 164 Schepenbank, oorkonde van 2 december 1772: huis en erf 'op het Wijngaetstraetje'.
- 165 Uytenbroeck, *Bijdragen* IV, 62.
- 166 Str. 1618, 9r: 'in kleen Italien aen die Tichelpoort'; Str. 1619, 30v: 'tot die brugge in nieuw Italien'; Stadsbestuur, inv. nr. 677 (1726): 'Italien'.
- 167 Stadsbestuur, inv. nr. 349, 1663: 'op den plaetz aen der Jodenstraat'; tijdens de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog is de naam Kwartelenmarkt gebruikt voor een nieuw pleintje in deze buurt.
- 168 Str. 1454, 11: Thurlings, *Maasbandel*, 119.
- 169 Str. 1574, f. 23.
- 170 Schepenbank, oorkonde uit 1362: 'opter Steynstraten'.
- 171 Tafel H. Geest, inv. nr. 19, 1394: 'opter Koomerstraten'; Schepenbank, reg. 2650: 'Kremerstraat'; nog in 1560 werd van 'op ter Commerstraten' gesproken (Stadsbestuur, inv. nr. 274), terwijl toch al in 1494 de benaming 'Holstraat' werd gebruikt. Een tekst van 1583 (Schepenbank) verklaart de naamsgelijkheid: 'upten oert [= hoek] vander Holstraten oder Commerstraten gelegen'. In de schattingsregisters van 1474-1476, 1500 en 1534-1535 is sprake van de 'Komerstraet' of 'Komerstraete', in die van ca. 1500-1520, 1533, 1560, 1572, 1573, 1576 en 1580 van 'Holstraat' (Stadsbestuur, inv. nr. 560); 1726 (Stadsbestuur, inv. nr. 677): 'Houdstraete'.
- 172 Str. 1401, 11: zand gevoerd en straten gemaakt bij de Heilige Geestkapel; Tafel H. Geest, inv. nr. 4a (1430); Kruisheren, inv. nr. 153b: 'opten straetken neven den Heiligen Gheist capellen'; H. Geestklooster, inv. nr. 27, 1652: huis en erf 'inde heylige geest straet'; Stadsbestuur, inv. nr. 560, schattingsregisters: 1500: 'Heligeist strai', ca. 1500-1520: 'die Hillige Geeststraete', 1572: 'Heiligeistraet', 1573 en 1576: 'Heligeyststraet'; arch. stadsbestuur, inv. nr. 677 (1726): 'Heilighengeeststraete'.

- 173 Maria-Weide, inv. nr. 201, reg. 21, 1387: een huis 'op'ter Stralense misten achter den Heiligen Gheist'.
- 174 Stadsbestuur, inv. nr. 560: 'Hoichstraet' (1474); 'die Hogestraeth' (1475); 'Hoehstraet' (1533); 1489 (Kruisher, inv. nr. 214, f. 45r): 'op'ter Hoichstraeten'; Stadsbestuur, inv. nr. 677 (1726): 'Hooghstraete'.
- 175 AAA, charter nr. 926: burgemeesters, schepenen ende die ghemene stat van Venlo' verklaren dat pastoor Johan onder zekere voorwaarden 'sinen consent gegeven heft tot den gesticht der capellen des heiligen geysls bennen onser stat van Venlo gelegen'.
- 176 AAA, charter nr. 574: Kruisher, inv. nr. 214, f. 60rv, reg. 6 (1366).
- 177 H. Geestklooster, inv. nr. 36-III.
- 178 Str. 1457, 45-47: Maria-Weide, inv. nr. 226, 1472: achter Weerstoren, 'tegen der stat bussenhuys over'; inv. nr. 227, 1472: 'gher Tyegereporten wart aen recht tegen der stat bussen huys over'; Str. 1506, 35: 'dat buschhuys'. In 1532 werd het gebouw ontruimd, de bussen werden overgebracht naar de toren achter Ingendaal (Str., 18). In 1536-1539 werd op de plaats van het oude gebouw een nieuw busshuis gebouwd (Str. 1536, 26-28; Str. 1538, 27-28; Str. 1539, 8: 'als men dat gescht van der weyden cloester in 't nye busshuys voerden').
- 179 In 1385 (Str., 12) en in 1386 (Str., 4) is sprake van een 'steynweghe aender Mase'; Graven en hertogen van Gelre, inv. nr. 1526, rekening ambtman Venlo 1390-1391, f. 68r en 90r, 'opten werve'; Str. 1411, 20: 'bi de Maseport opt werken'.
- 180 Str. 1432, passim: zeer veel werk aan bouw, 1444 (Str., 11): 'gevoirt van der alden werve opten nien werff'.
- 181 Str. 1492, 9, 22, 40-41.
- 182 Str. 1530, 8; Str. 1532, 24-26, 39; Str. 1539, 60: 'der raedt den nien werff ind Wierdt besichticht; Str. 1540, 13.
- 183 Str. 1500, 21.
- 184 Zo bijvoorbeeld in 1534 (Str., 27, 33): 'den wierdt to breyden, to tuenen ind die haeven baeven to koenten'.
- 185 Str. 1671, 48v.
- 186 Str. 1497, 72.
- 187 Str. 1583, 107: Het eiland bood ook nog andere gebruiksmogelijkheden: konijnen houden (Str. 1614, 32), zieken isoleren (Str. 1633, 71).
- 188 Str. 1517, 29.
- 189 Str. 1540, 11-12.
- 190 Str. 1384: aanschaf van elzenhout en bouw van een steiger; Str. 1449, 9r: smidswerk 'aen der iii trappen aen der Mase'.
- 191 Str. 1565, 46-59: bouw van de stenen bok.
- 192 Str. 1608, 40: 'den bok aen den steyn van denn Wiert hoeger te maecten, doer gevahr der schippers sorgende voir groit water, mitt den eyssganck ... om dat sich dat eis nitt over den Wiert strecken konde'.
- 193 Str. 1390, 18: 'steine aen dy buck geworpen'; bouw van een nieuwe bok in 1400 (Str., 15, 18): 'Dit heeft der boyck gecost'; in 1447 (Str., 9) werd een partij Naamse steen aangeschaft 'totter bok', waartoe werd onderhandeld met 'twe Wälen den bok te verdingen van graven steyne te maken'. In 1448 arriveerden acht schepen met 'bocksteyne'. In 1455 werd weer een nieuwe bok gebouwd, uit Namen arriveerden dertien schepen met stenen (Str., 10, 25). In 1456 werd een gemetselde 'pyler' om de bok gebouwd (Str., 12); in 1457 waren er problemen met de nieuwe constructie: men ging voor advies naar Luik naar 'die meisteren van den bok'.
- 194 Str. 1451, 37: 'ditz van der batten boeven den wierde'. In 1677 werd een nieuwe aanlegplaats gebouwd (Str., 100-103): 'Betaelinge vant Baedt gemaect aender steene brugge bij den Lichtenbergh'.
- 195 Str. 1537, 61: 'als der raet mit meister Michiel van Naemen den steynhouwer averkoemen was van den batten opten Wierdt'; Str. 1561, 17-20; Str. 1565, 60-61.
- 196 De rechten op het veerschip kwamen van oudsher toe aan de landsheer. In het stadsrecht van 1343 worden allerlei vormen van lijfgewin opgeheven, 'uytgenomen dat lijfgewinne vanden veerscepe van Venlo, dat in sinen rechte blijft staen als nu is ende van anders geweest heeft' (Stadsbestuur, inv. nr. 3; editie: Janssen de Limpens, *Rechtshronnen*, nr. E.6, blz. 184-186).
- 197 Van Rensch, *Inventaris annunciaten*, 7.
- 198 Kruisher, inv. nr. 214, 210v-211r/reg. 63: 'aen den gruythove'. In 1664 (Stadsbestuur, inv. nr. 354) omvat 'den gruythoff' niet alleen de 'spijker' maar ook een huis, hof, boomgaard, bosje en een perceel houtgewas. Volgens Steeger ('Gebäudenamen', 233) was een 'Spieker' of 'Berfes' in het Duitse Nederrijngedebied een meestal apart van de eigenlijke boerderij gelegen, soms omgracht, vaak een uit meer verdiepingen bestaand gebouw dat niet alleen als opslagplaats van voorraden diende maar ook kon fungeren als een soort vluchtbuurg in tijden van gevaar. De Venlose Spieker werd in de jaren zestig van de twintigste eeuw afgebroken in verband met de aanleg van het industrieterrein 'Veegtes'.
- 199 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 93; Camps, 'Vagebonden', 255. Waarschijnlijk is met de in een oorkonde uit 1511 genoemde 'Galbergh' de Maagdenberg bedoeld (Tafel H. Geest, nr. 163, 17 mei 1511); Str. 1600, 36: 'als op den bergh de justitie gedaen word'; Str. 1711, 23: 'den goudgraver' = de putjesscheperl voor dat het gericht op den berg heeft gevisiteerd om te sien off het selve noch in staet was'.
- 200 Str. 1626, 13r: 'die huisslyuden int Ven gebaedt om die galgh buyten die Hellpoort te richten'; Str. 1677: 'den goltgraver dat hij den gehangen buyten die Heelpoort heeft afgesneden ende begraven'.
- 201 Str. 1349/50, 12, 14; Str. 1392, 10: 'dy dat gheft hael-de opten toihuys'.

22 De vermoedelijke ligging van het Fellenoord (detail uit de plattegrond van Braun en Hogenberg, (afb. 29))

Begijnengang is een klein in noordelijke richting aflopend straatje dat - gezien de wisselende benamingen - nog in de vijftiende eeuw het midden hield tussen een echte straat en een gats, een steegje.¹⁴¹

Vanaf het laatste kwart van de veertiende eeuw werd het zuid-oostelijke deel van het kwartier, De Weide, ontsloten door de aanleg van de Nieuwstraat, die voor het eerst wordt vermeld in 1382.¹⁴² In de vijftiende eeuw werden in dit gebied de kloosters Maria-Weide en Trans-Cedron gebouwd. Tussen het klooster Maria-Weide en de Grote Beek bevonden zich twee straatjes: de Kleine of Enge Begijnengang, ook wel Ursulastraatje geheten, naar de patroonheilige van het klooster¹⁴³, en de 'Floddergang' of 'Floddergats', later Keizerstraatje.¹⁴⁴ Tussen het erf van Maria-Weide en de stadsmuur lag een 'Miste' waarvan geen naam is overgeleverd.¹⁴⁵

De Gasthuisstraat, genoemd naar het Sint-Jorisgasthuis, vormde de verbinding tussen de Grote Beek en de Markt. Dit is een relatief smalle straat, waar twee karren elkaar slechts met moeite konden passeren. Aanvankelijk werd dit straatje nog geacht te behoren tot de Steenstraat.¹⁴⁶ De naam Gasthuisstraat komt pas voor in de schattingsregisters vanaf 1572.¹⁴⁷

Het zuidelijke stadsgebied werd begrensd door een straat die aanvankelijk, naar het toponiem De Weide, 'Weistraat' of ook wel 'Weg met de Kleine Beek' werd genoemd.¹⁴⁸ Later werd ook wel gesproken van 'ufter Cedrons beek'¹⁴⁹ of 'Cedronsstraat'.¹⁵⁰ In 1576 werd de straat aangeduid als 'In de ketelij', een aanduiding die verder niet meer voorkomt.¹⁵¹ Aanvankelijk zal de gehele straat de naam Kleine Beekstraat hebben gedragen, ter onderscheiding van de Grote Beek.¹⁵² Toen na de bouw van de Roermondse Poort in 1725 de Vleesstraat in zuidelijke richting werd verlengd, werd deze straat in twee stukken verdeeld. In de negentiende eeuw, toen de straatnaam Parade ter vervanging van Grote Beek definitief was ingeburgerd, kreeg het oostelijke deel de naam Kleine Beekstraat, terwijl het westelijk deel tussen de Vleesstraat en de Jodenstraat voortaan als Grote Beekstraat werd aangeduid.

De langste straat van Venlo was de Vleesstraat, voor het eerst vermeld in 1358.¹⁵³ Dit is een van de oudste, pre-stedelijke straten. In het zuiden van de stad boog de Vleesstraat bij de beek in De Weide af naar de Jodenstraat en de Tegelpoort¹⁵⁴; aan deze situatie kwam een einde na de opening van de Roermondse Poort in het verlengde van de Vleesstraat.

In 1413 werd op De Weide door een gemeenschap van begijnen, die voordien bij de Heilige Geestkapel gevestigd was, een aan de Heilige Ursula gewijd augustinessenklooster gesticht.¹⁵⁵ (leg. C.4) Het klooster raakte bekend onder de naam 'Maria-Weide'. In de vijftiende eeuw zou dit klooster een leidende rol gaan vervullen binnen een 'kloostervereniging' van eerst vier en later acht buiten Venlo gelegen vrouwenkloosters, het zogeheten Kapittel van Venlo.¹⁵⁶

In 1486 vestigden zich op het zuidelijke deel van De Weide een gemeenschap van cellebroeders uit Maas-tricht. Aanvankelijk bewoonden de broeders een gewoon huis, in 1487 werd een nieuw klooster op deze plaats betrokken: Trans-Cedron ('over de beek').¹⁵⁷ (leg. C.3) In 1519 kwamen Maria-Weide en Trans-Cedron een erfafscheiding overeen.¹⁵⁸ Begin zeventiende eeuw ging het gebouw van de cellebroeders over in handen van de zusters van Sint-Catharinadal, die hun in 1410 in Genooi gestichte klooster ten tijde van de Opstand hadden moeten verlaten. (leg. C.5)

Het terrein tussen de Jaarmarktstraat/Klaasstraat, Vleesstraat, Begijnengang en Gasthuisstraat werd vanaf het begin van de vijftiende eeuw grotendeels in beslag genomen door het grote gebouw van de kruisher. (leg. C.9) Het kruisherenklooster werd bij gelegenheid ook door het stadsbestuur als vergaderplaats gebruikt.¹⁵⁹

Het zuidwestelijke kwartier

In het gebied ten westen van de Vleesstraat ontwikkelde zich in de twaalfde en dertiende eeuw de handelswijk, met als belangrijkste verkeersader de Jodenstraat. De oudste vermelding van deze straat dateert van 1351.¹⁶⁰ Met de Oude Markt vormde de Jodenstraat in de late Middeleeuwen het hart van de havenwijk. Westelijk van de Jodenstraat liepen enkele zijstraatjes in de richting van de stadsmuur en de haven. Van noord naar zuid waren dat: de Hakkesplaats, een achterafstraatje dat wel op de kaart van Jacob van Deventer staat, maar dat in geen enkele belastinglijst apart wordt genoemd¹⁶¹; het Kolenstraatje of de Kolengas, vermeld vanaf 1426¹⁶², met het 'Hetje'¹⁶³; het Wijngaardstraatje¹⁶⁴ met het Rozenstraatje¹⁶⁵ en bij de Tegelpoort het door de beek doorsneden '(Klein) Italië'¹⁶⁶. In de oostelijke gevelwand van de Jodenstraat bevond zich een open plaats die na de Middeleeuwen wel als Kwartelenmarkt werd aangeduid.¹⁶⁷

Volgens Thurlings lag midden vijftiende eeuw aan de Oude Markt een kolenwaag.¹⁶⁸

Vormde de omgeving van de Jodenstraat en de Oude Markt in de late Middeleeuwen een welvarend deel van de stad, vanaf de zestiende eeuw kwam aan deze situatie een einde. Door de geïsoleerde positie van het verarmende Venlo (zie hoofdstuk 5 en 6), kwijnden handel en nijverheid, en nergens werd dit meer zichtbaar dan in juist deze wijk. In 1574 is sprake van 'den armen naberen aen die Tiegelpoort ind opt Heytgen'.¹⁶⁹

De verbinding tussen de Oude Markt en de (Nieuwe) Markt werd gevormd door de in 1362 voor het eerst vermelde Steenstraat.¹⁷⁰

Tussen de Vleesstraat en de Jodenstraat ontstonden dwarsverbindingen. Van noord naar zuid waren dat: de Kommer-, Kremer- of Houtstraat¹⁷¹, de smalle Heilige Geeststraat¹⁷², waar een tot op heden niet geïdentificeerd straatje genaamd 'Straelense Miste' was¹⁷³, en de Hoogstraat.¹⁷⁴ Tussen de Houtstraat en de Heilige Geeststraat bevond zich een steegje dat na de Middeleeuwen als Ariënsplaats bekend stond en dat toegang gaf tot het binnenterrein tussen Heilige Geest-, Vlees- en Houtstraat. Op de zuidelijke hoek van de Heilige Geeststraat en de Jodenstraat werd in of kort na 1360 de kapel van de Heilige Geest gebouwd.¹⁷⁵ (leg. D.1) Aan de Vleesstraat, op de noordelijke hoek met de Heilige Geeststraat, lag het vanaf 1299 vermelde Oude Gast-huis.¹⁷⁶ (leg. D.5)

Aan de Jodenstraat stond het gildehuis van de huurvaarders, vermeld vanaf 1541.¹⁷⁷ (leg. A.8) In de omgeving van de Tegelpoort lag in de vijftiende eeuw het stads-bussenhuis.¹⁷⁸

Haven en werf, De Weerd en 't Bat

Aan de Maasoever was al in de veertiende eeuw een verharde kade aangelegd.¹⁷⁹ De kade werd in de jaren dertig en veertig van de vijftiende eeuw¹⁸⁰, in 1492¹⁸¹ en in de jaren dertig van de zestiende eeuw¹⁸² vergroot en vernieuwd. In 1500 is sprake van een 'werff' bij de Tegelpoort.¹⁸³ Op de kade bevonden zich in de vijftiende eeuw een hijskraan en een kolenmaat.

Dankzij de aanwezigheid van het natuurlijke eiland De Weerd beschikte Venlo over een beschutte haven. De instandhouding van zowel het eiland als de haven vroeg veel aandacht.¹⁸⁴ Zo waren er problemen in ver-

band met ijsgang en met afslag door het Maaswater. In 1671 werd gezocht naar 'het bequaemste holt om Venlo om den rugh van den Werdt daermede te flochten'.¹⁸⁵ Eind vijftiende eeuw werd op het eiland een bolwerk aangelegd.¹⁸⁶ Stad en eiland waren in 1583 door een brug verbonden.¹⁸⁷

De haven, in de luwte van De Weerd, werd in 1517 uitgebaggerd.¹⁸⁸ In 1540 werkten voerlieden uit omliggende dorpen aan de haven en de werf.¹⁸⁹ In de haven bevonden zich meerdere steigers en trappen.¹⁹⁰ Aan de zuidelijke ingang van de haven was zeker al eind veertiende eeuw een houten, en vanaf de zestiende eeuw ook tenminste één stenen bok gebouwd.¹⁹¹ Deze dienden voornamelijk om de haven en De Weerd te beschermen tegen ijsgang.¹⁹² (afb. 30) De kwetsbare constructies vroegen om intensief onderhoud en regelmatige vernieuwing.¹⁹³

Noordelijk van de Maaspoort lag de aanlegplaats voor het veerschip, 'het Bat'.¹⁹⁴ Ook op De Weerd werd een stenen aanlegplaats gebouwd.¹⁹⁵ Op de westoever bevond zich het veerhuis, op een plaats genaamd 'de Stade', later 'de Staay'.¹⁹⁶ Het veerhuis is afgebeeld bij Jacob van Deventer. (afb. 2)

Gebouwen in de Bantuin

Even ten noorden van de stad, in Genooi, vestigden zich in 1410 vier begijnen. Uit deze gemeenschap zou het tertiariissenklooster Mariendaal ontstaan, ook genoemd Catharinadal of eenvoudig 'het klooster In der Oede' (= in Genooi).¹⁹⁷ (leg. C.5) Na de verwoesting van het klooster tijdens de Opstand, vestigden de zusters zich in de stad in het klooster Trans-Cedron. De kapel van het oude klooster in Genooi werd in 1631 hersteld.

Westelijk van de weg naar Straelen, in de noordelijke Bantuin, bevond zich het Gruithuis of de Spijker, vermeld vanaf 1402.¹⁹⁸

Van de late vijftiende eeuw tot eind achttiende eeuw stond 'op den bergh', op de steilrand bij de Maagdenberg, de stedelijke galg¹⁹⁹; in de zeventiende eeuw bevond zich buiten de Helpoort een terechtstellingsplaats²⁰⁰; op de plattegrond van Blaeu is op het bastion Lichtenberg een galg afgebeeld.

Buiten de Tegelpoort lag midden veertiende eeuw een stedelijk tolhuis.²⁰¹ In die omgeving bevond zich toen ook een steenoven.²⁰² In 1367 is ook al sprake van een 'tegellie' in Het Ven in de buurt van de Loeseik.²⁰³ Eind veertiende eeuw waren in het gebied dat tegenwoordig de 'Tichelarie' wordt genoemd, ten noordoosten van het huidige stadscentrum, steenbakkerijen in gebruik.²⁰⁴

Op een terrein ten zuid-oosten van de stad (afb. 2) stond het leprozenhuis. (leg. D.2) Vermeldingen zijn bekend vanaf 1349/50.²⁰⁵

Vanaf 1445²⁰⁶ wordt aan de Schaapsdijk een 'bergvrede' genoemd, waarschijnlijk een torenachtige constructie met een luidklok, gelegen in de landweer.²⁰⁷

Even ten zuiden van de stad stond in de vijftiende en zestiende eeuw een kapel, gewijd aan Sint-Antonius²⁰⁸; zij is afgebeeld bij Jacob van Deventer. (leg. C.7; afb. 2)

4.4 De vesting²⁰⁹

De plattegrond van Jacob van Deventer (afb. 2, 16 en 19) en het stadsprospect van Guicciardini (afb. 20) geven een beeld van de stadsversterkingen van Venlo aan het eind van de Middeleeuwen. Een groot deel van de stedelijke financiën was bestemd voor de vesting. De stadsrekeningen leggen daarvan voortdurend getuigenis af. In 1383 verkreeg de stad van de hertog het recht om accijnzen te verhogen ten behoeve van de verbetering van de vestingwerken.²¹⁰ In tijden van politieke en militaire spanningen nam de activiteit op dit terrein nog toe. Dat was bijvoorbeeld zo ten tijde van de al gemoreerde langdurige strijd tussen Karel van Gelre en de Habsburgers, globaal de eerste decennia van de zestiende eeuw. Vooral gedurende de jaren 1500-1508 werd veel werk verzet²¹¹; hiertoe werden op ruime schaal arbeidskrachten, voerlieden en karren uit de omgeving van de stad (de landen van Kessel en Kriekenbeek en de heerlijkheid Arcen) ingezet.²¹²

De Venlose stadsrekeningen bevatten, zoals opge-

merkt, een enorme hoeveelheid gegevens over dit onderwerp. De informatie is topografisch gezien doorgaans weinig exact, waardoor het schetsen van een gedetailleerd beeld van de ontwikkeling van de vestingwerken niet goed mogelijk is.²¹³ Soms kunnen aan de hand van gecombineerde gegevens concentraties van werkzaamheden worden vastgesteld. Zo blijkt dat in de periode 1389-1391 veel werk werd verricht aan de muren in de noordoostelijke hoek van de stad, achter het hertogenhof.²¹⁴

Stadspoorten

Hoofdpoorten

In de oudste bewaard gebleven stadsrekening (1349/50) worden de vier grote stadspoorten al genoemd: de Helpoort (leg. B.13) in het noorden, de Laarpoort (leg. B.23) in het oosten, de Maaspoort (leg. B.25) in het westen en de Tegelpoort (leg. B.36) in het zuiden.²¹⁵ Met uitzondering van de Tegelpoort, die in de achttiende eeuw werd vervangen door de meer oostelijk gelegen Roermondse Poort (leg. B.32), zouden deze poorten in gemoderniseerde vorm dienst doen tot in de negentiende eeuw.

Kleine poorten

Naast de vier hoofdpoorten zijn in de stadsrekeningen gegevens aangetroffen over een aantal kleinere poorten, in Venlo ook wel 'pasternen' genoemd. Deze werden, in tegenstelling tot de hoofdpoorten, niet permanent bewaakt. De grootste van deze kleine poorten was de Nieuwe Poort of Kolenstraatpoort. (leg. B.29)

De ligging van de overige kleine poorten is onduidelijk. Niet zelden werden ze genoemd naar een aanpalend huis of naar een belangrijk gebouw in de buurt; met uitzondering van de Nieuwe Poort, die onder meer bij Blaeu is afgebeeld, worden ze niet op plattegronden weergegeven. Vrijwel alle poortjes moeten aan de Maaszijde hebben gelegen: Visserspasterne²¹⁶, Kattenpasterne²¹⁷, Jacob de Weldichs pasterne²¹⁸, Ruyspustpasterne²¹⁹, een pasterne aan de Oude Markt²²⁰, Battenpasterne²²¹, Schrixelspasterne²²², Jannes Driesspasterne²²³, Maaspasterne²²⁴, Blodaartspasterne²²⁵, een Werfpoort²²⁶, 'Cloeinbijspasterne'²²⁷ en de pasterne aan de Jodenstraat.²²⁸ Aan de landzijde is sprake van een pasterne bij de Martinuskerk.²²⁹ Over de ligging van 'Dries Zoilerpasterne'²³⁰, de 'porta sagittaria'²³¹ en de 'Latinser porten'²³² is niets bekend.

Torens

Aantal, ligging en namen

Wat betreft het aantal torens in de middeleeuwse stadsmuur zijn verschillende getallen genoemd. Müller ging uit van een aantal van veertien, waarbij hij kennelijk de torens op de plattegrond van Blaeu telde.²³³ Uyttenbroeck noemde dit getal eveneens, maar veranderde dit later in 38, een getal dat zeker veel te hoog is.²³⁴ Hieronder zal worden uitgegaan van het aantal torens dat door Jacob van Deventer werd getekend. Op basis daarvan kan worden aangenomen dat de vesting in het midden van de zestiende eeuw 25 torens telde.

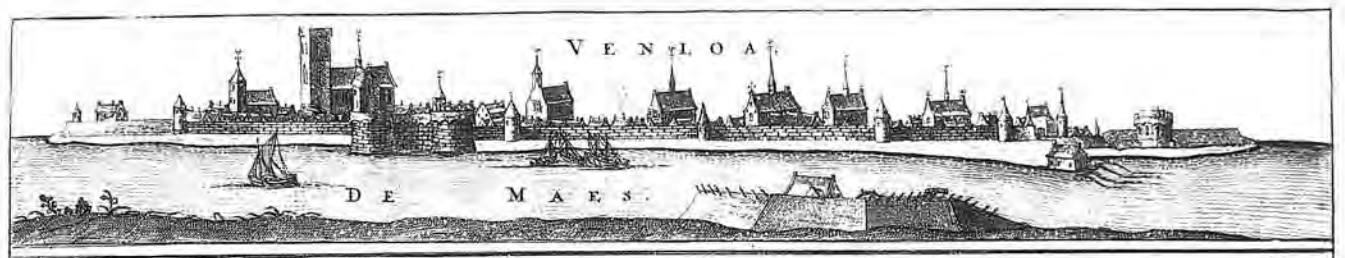
In de bronnen worden vele namen van torens genoemd; zelden wordt echter een (precieze) ligging aangegeven.²³⁵ Toch kan door combinatie van gegevens van een aantal torens de zekere of waarschijnlijke ligging worden vastgesteld. (afb. 21)

- 1 Lichtenbergstoren, oudste vermelding 1439.²³⁶
- 2 Geen naam bekend.
- 3 of 4 In 1401 is sprake van een nieuwe toren bij de Helpoort²³⁷; onduidelijk is of hier de toren westelijk of oostelijk van de poort is bedoeld.
- 5 Daeltoren, naar het toponiem 'Dael' en de kapel Ingen Dal. Deze toren was in de zestiende eeuw in gebruik als kruittoren; op de plattegrond van Blaeu aangeduid als 'Pulvertoren'.²³⁸
- 6 Toren op het kerkhof, gebouwd in 1397.²³⁹
- 7-10 Geen namen bekend.
- 11 Fiolentoren, oudste vermelding (wellicht ook bouw) in 1385.²⁴⁰ Deze toren werd in 1916 als laatst overgebleven toren van de vestingmuur gesloopt.

- 202 Str. 1349/50, 5r; Str. 1385, 9; Str. 1393, 9; 'vanden alden tygheloven ende van den lande daerby geleghen in der weyden'; Maria-Weide, inv. nr. 318, reg. 100 (1424): land 'buten der Tiegelreponen dair die tiegelrye op plach te staen'.
- 203 Tafel H. Geest, inv. nr. 7.
- 204 Str. 1393, 12.
- 205 Str. 1349/50, 11, 13-14, 16; Str. 1366, 9, 17; Str. 1376, 9v; Str. 1500, 21; Str. 1550, 8; Str. 1696, 26r.
- 206 Str. 1445: 'totter berffvrede aen den schaipsdijk'; Str. 1456, 17-18.
- 207 Zie hierover: Steeger, 'Gebäudenamen', 230-231; idem, 'Orts-, Hof- und Flurnamen', 321; Frankewitz, 'Duyckers hoff', 103. In Geldern werd in 1388 gebouwd aan een vlakbij een van de stadspoorten gelegen bergvrede; deze houten constructie op een stenen fundament had een duidelijke verdedigingsfunctie (Nettesheim, *Geldern*, 54; vg. Koppers, *Stadtrechnungen*, uitgave van de rekening van 1386/89, 36).
- 208 Str. 1429, 13; Str. 1482, 18; 'die wege ... bij Sente Antonius capelle'.
- 209 Zie voor de Venlose vestingwerken: Müller, 'Venlo', 305; idem, 'Vestingwerken', 173; vgl. Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, passim.
- 210 Stadsbestuur, inv. nr. 29.
- 211 Str. 1500-1508, passim.
- 212 Str. 1500, 39.
- 213 Vaak is sprake van 'x dagen gewerkt aan de stadsmuur', of 'werk aan de toren bij het huis van x'.
- 214 Str. 1389-1391, passim.
- 215 Str. 1349/50, 8, 11-12, 14, 18, 21.
- 216 Vermeld tussen 1387 (Str. 1387, 8: 'aen dy vischer pasterne') en 1453 (Str. 1453, 35: de poort werd toen bij wijze van uitzondering bewaakt). Dit poortje lag vrijwel zeker in de Vissersgats, een verbinding tussen het Maasschiksel en de rivieroever, ergens ten noorden van de Maaspoort.
- 217 Vermeld tussen 1402 (Str. 1402, 20: 'in katten pasterne') en 1437 (Str. 1437, 30). Gezien een vermelding in 1415 (Str. 1415, 46: 'katten pasterne aen der Masen') lag dit poortje aan de Maaszijde.
- 218 Gebouwd 1433, ergens aan de Maas (Str., 24-27, 31-32).
- 219 Bij een put op het (Maas-)schiksel, vermeld tussen 1530 (Str. 1530, 8 en 10) en 1539 (Str. 1539, 23).
- 220 Str. 1500, 27: 'pasternen opter Alden Merckt'.
- 221 Vermeld 1454 (Str., 21), bij Het Bat.
- 222 Str. 1393, 28.
- 223 Str. 1384, 17.
- 224 Str. 1392, 12, hier is niet de Maaspoort bedoeld.
- 225 Str. 1400, 11, de Blodaartstoren lag aan de Maas.
- 226 Str. 1650, 47v: 'de werffpoort'; Str. 1666, 16r.
- 227 Str. 1400, 8: 'den steyger gemaket aen cloenbijspasterne'.
- 228 Str. 1407, 17.
- 229 Str. 1366, 8-9: 'ad portam sitam iuxta ecclesiam'.
- 230 Str. 1455, 32.
- 231 Str. 1366, 10, 12.
- 232 Str. 1398, 14.
- 233 Müller, 'Vestingwerken', 172; idem, 'Venlo', 305.
- 234 Uyttenbroeck, *Bijdragen* I, 51-53; idem, *Bijdragen* II, 77-79.
- 235 Bijvoorbeeld de bouw van de 'Nieuwe Toren' in 1385 (Str., 32-33, 36, 40) zonder enige plaatsaanduiding.
- 236 Oudste vermelding 1439 (Str. 1439, 23); in 1453 (Str., 25) is sprake van een 'nyer thorne achter Lichtenbergh'; in 1483 werd de toren afgebroken (Str., 28, 35) en daarna kennelijk weer opgebouwd, want in 1516 werd er aan de 'cappe van der Lychtenberg' gewerkt (Str., 24, 51). In 1616 is deze toren aangeduid als 'Barwitstoren' (Camps, 'Onder den blauewen hemel', 15; Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 87). De 'Barwitstoren' fungeerde in 1817 als reserve-kruittmagazijn (RA Limburg, Militaire arch., inv. nr. 17, memorie F. Brunsveld van Hullen).
- 237 Str. 1401, 17.
- 238 Eerste vermelding 1539 (Str., 22), in 1575 (Str., 14) werd kruut van Helpoort naar deze toren overgebracht; 1620 (Str., 53v): 'aen den Dueltloiren daar het polver ligt'.
- 239 Str. 1397, passim over de bouw.
- 240 Str. 1385, 21, 30, 32, 35, 37, 40; Str. 1386, 25; Str. 1388, 24.
- 241 Str. 1578, 66; Str. 1655, 18r.
- 242 Str. 1366, 10, 11-12, 20, 22; Str. 1399, 33.
- 243 Str. 1386, 22, 24-26; Str. 1387, 5 (voltooiing bouw).
- 244 Str. 1386, 4, 7, 10, 14, 16, 21, 26-28; Str. 1387, 5, 31; Str. 1394, 7; in 1409 stortte deze toren in als gevolg van hoog water (Str., 11, 13-15); Str. 1410, 25: de herbouw werd voltooid in 1415 (Str., 32, 36).
- 245 Str., 17r.
- 246 GA Venlo, str. 1376, 2; str., 1377, 4; str. 1388, 28: 'hol-werc aen Peter Werststoren'. In 1438 is sprake van 'Arnt Weers erve', bij de weg die langs de stadsmuur loopt en bij 'Alartzpasterne' (de Nieuwe Poort in de Kolenstraat) (Tafel H. Geest, inv. nr. 61).
- 247 Maria-Weide, inv. nr. 226, reg. 252 en inv. nr. 227, reg. 251: in 1456 werden kanonskogels ('cloyten') opgeslagen in de Weerstoren.
- 248 Str. 1434, 29, 43: bouw van het fundament en metselwerk; Str. 1435, 22: bouw van het dak.
- 249 Str. 1402, 24; Str. 1486, 38.
- 250 Str. 1600, 85.
- 251 Str. 1394, 20-21: verder onder meer in 1394 (Str., 23), 1413 (Str., 15), 1417 (Str., 29-33).
- 252 Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 39; vermeldingen van een Witte Toren, zonder plaatsaanduiding, zijn mij bekend vanaf 1490 (Str., 38); Str. 1505, 131: 'hol-werck by de witte toren'; anderzijds wordt er in de zeventiende eeuw een Witte Toren vermeld bij de Tegelpoort (Str. 1676, 96r-105r).
- 253 Str. 1553, 14: 'aen der batten by den Dicken toren'; eerder is een Dikke Toren vermeld in 1490 (Str., 40).
- 254 Vgl. de opsomming bij Uyttenbroeck, *Bijdragen* I, 52-53.
- 255 Str. 1376, 2, verder Str. 1384, 15; Str. 1385, 13, 15, 25, 27, 31, 40-42; Str. 1386, 8.
- 256 Str., 31.
- 257 Str. 1389, 17, 23, 27, 30; voltooiing bouw.
- 258 Str. 1393, 27: een '... wederhaen op Vogelsanc'.

- 259 Str. 1401, 19.
 260 Str. 1496, 53.
 261 Str. 1600, 10, 74.
 262 Str. 1608, 130, omgeving Laarpoot.
 263 Str. 1634, 22v.
 264 Bijvoorbeeld in 1366 een toren bij de Tegelpoort (Str., 12).
 265 Str. 1575, 14; Str. 1620, 53v.; in 1552 (Str., 18) werd knuit uit de Helpoort naar de Daeltoren overgebracht.
 266 Str. 1431, 15.
 267 Str. 1456, 15: 'die cloyten (gevuert) in Weers thoeren'.
 268 Str. 1387, 31; in verband met de ligging van het stadsbushuis in deze buurt?
 269 Str. 1582, 51, 'aen den schoorsten des toren darinne der scherprichter woent'.
 270 Bijvoorbeeld de Nieuwe Toren (Str. 1385, 40: bouw van een schoorsteen).
 271 Voor de Maastoren werden in 1417 (Str., 29-33) 10.000 leien gebruikt; in 1439 werden nog eens 18,5 roeden leien gelegd, waarvoor 37.000 'leinel' werden gebruikt (Str., 34); voor de toren achter Jacob de Weldichs huis werden in 1435 (Str., 22) 23.025 leien, 18.500 nagels en 413 1/2 pond lood gebruikt.
 272 Edelmanstoren, 1385 (Str., 42): 'van ii wympelen'; Schillentoren (Str. 1387, 5): 'Item van wympelen dy opter curs. toerne staen woeghen (38 pont); in 1386 werd naar alle waarschijnlijkheid het stadswaapen op een wimpel geschilderd (Str., 8): 'den meeler ghegeven ... dy den wympel malet'.
 273 Edelmanstoren, 1385 (Str., 41): 'weerhaen'; Blodaartstoren, (Str. 1386, 27): 'om eyn bleyck daer men den wederhaen af maect'.
 274 Vogelzang kreeg in 1393 (Str., 27) een 'wederhaen'; Fiolentoren, 1385 (Str., 40): 'van xxii pont loets dy men laght omme den knoep op Fiolen toren'; toren achter Jacob de Weldichs huis, 1435 (Str., 22): 'van den knoep te overgouden ende die wierhaen te maelen' (dit werk werd uitgevoerd door de stadschilder Hein Piddell); Lichtenbergstoren, 1516 (Str., 24): 'Gerit Pottgyter gemaect cynen knoep opten lichtenborch, woich (45 pond) ... meister Huebert den knoep mit eyn cleyen knoecken overguldt'.
 275 Onder meer Str. 1390, 30: 'dy toerne hoger to maken'; Vogelzang in 1393 (Str., 28): 'dat hy hoeger gemuert is dan dy tyne van der mueren'; de Maastoren werd nog in 1422 verhoogd (Str., 24-25).
 276 Str. 1439, 12: het stadsbestuur ging met Herman Wegge, gedurende de eerste helft van de vijftiende eeuw decennia lang stadsbouwmeester, en met de stadstimmerman rond de stad 'ende besagen die thoerre om dye stat'.
 277 Vgl. Van Lieshout, 'Fellenoord', 175-177.
 278 Str. 1366, 23: 'Item Theoderico theonario de lapidibus et arena ducendis ad plateam et de mortario ducendo ad murum per integrum annum'.
 279 Bijvoorbeeld rond 1517 de muur achter de Martinuskerk en de Daalkapel (Str., 23, 25-26).
 280 Str. 1349/50, 12-13: 'duabus mulieribus portantibus arenam et lapides iuxta murum retro domum ... theonarii'.
 281 In 1431 werden in totaal ongeveer 825.000 bakstenen en grote partijen mergelsteen aan de nieuwe muur bij de Maas verwerkt (Str., 66).
 282 Str. 1416, 13, 15, ongenummerde bladen tussen 49 en 50, 50-54; Str. 1420, 32; Str. 1431, 66.
 283 Begin twintigste eeuw waren hiervan nog resten te zien in de tuin van het voormalige hertogenhof. (afb. 71)
 284 Bijvoorbeeld in 1407 (Str., 37): 'den coelhoven gegeven voeren oeren schade daer die mure gemaect waert'; Str. 1431, 41: 'van oer erve dat oen anden nyen toer ander Hellen porten aefgegraven was ende voir oeren oncost...'.
 285 Str. 1400, 16: 'dy muere byder Hellen porten mit eerden overdragen'; Str. 1401, 16: 'dy muer bider Hellen porten mit eerden bedragen'.
 286 Str. 1518, 13: werk 'opten nyen wall tuschen den Lichtenberg ind Helpoert, der nedergeschaten was ind aen den wech aen der nyen muere'.
 287 Str. 1366, 10: Tafel H. Geest, inv.nr. 14: land bij de 'stat grave bi den Hellenporten'; in 1349/50 (Str., 14) is al sprake van een dam.
 288 Str. 1387, 29: 'nien grave' bij de laarpoot; 23: 'indem dam van der nien grave bider Hellenporten'; Str. 1388, 15: 'vander groyten to sniden dy inden alden grave liggen achter den kerchoeve aender beke'. De binnenste gracht (de oude gracht) werd in 1424 aangeduid als 'middelgrave' (Str., 33-35), in 1427 als 'middelsten grave' (Str., 27) en in 1487 als 'bynnensten grave' (Str., 22).
 289 Str. 1386, 19: 'Tylman Tegelbeckers knapen gegeven ... dat sy dat water leyden van Wylre ende die graven vegeden'; Str. 1417, 19: schepenen en raad 'gegangen te besien die waterleie wie dat water loepen solde in der stat grave'; Str. 1424, 39: 'gegraven aen den Wylre broick dat dat water in ons grave loept'; Str. 1426, 18: 'op dat broick om te besien waermen die grave ... dat beste graven ... solde'; Str. 1433, 38: 'dat water van ghenen Wylre broick in onse graven geleydt'; Str. 1435, 19: 'dat water vander holmoelen geleyt in der stat grave'. In 1550 was er een conflict met Tegelen, in verband met het aftappen van water uit de Wylderbeek (Str., 25).
 290 Dam bij de Laarpoot (Str. 1349/50, 14; Str. 1387, 28-29); Helpoort (Str. 1387, 23); Hamel/Tegelpoort (Str. 1388, 11); Lichtenberg (Str. 1403, 3); achter de kerk (Str. 1387, 22-23; Str. 1424, 39); achter de hertogenhof (Str. 1487, 2).
 291 Str. 1451, 28-31: zeer veel werk aan de gracht bij Lichtenberg, onder meer werden 9.750 mergelblokken 'int fundament vanden grave verlacht'. In 1452 (Str., 20-22 en passim) opnieuw veel werk. In 1453 (Str., 17: 26-27) idem: (burgemeesters, schepenen en raad) 'inden grave by lichtenbergh gegangen te besien wie hoige man die muere maken solde'.
 292 Str. 1534 (22-34), Str. 1535 (19-22) en Str. 1536 (22-24); men sprak in die jaren van de 'gefoerden graeve by de Helpoerten', hetgeen wijst op gemetselde oevers.

12-13 Geen namen bekend.

14 Kwaktoren, oudste vermelding 1578²⁴¹, maar vrijwel zeker stammend uit de veertiende eeuw; bij Blaeu aangeduid als 'Groot Pulvertoren'.

15-16 Geen namen bekend.

17 'Toren bij de Tegelpoort', vermeld in 1366²⁴²; waarschijnlijk identiek aan Schillentoren, vermeld in 1386 en 1387.²⁴³

18 Bloyaartstoren of Blodaartstoren, vermeld vanaf 1386²⁴⁴; in de zeventiende eeuw ook aangeduid als 'den thoren in Cleen Italien'.²⁴⁵

19 Weerstoren, vermeld vanaf 1376²⁴⁶; deze toren lag tegenover het stads-bushuis.²⁴⁷

20 Dit is waarschijnlijk de 'thoor achter Jacobs Weldigen hues'; gebouwd in 1434-1435.²⁴⁸

21 Waarschijnlijk de 'toren achter Johannes Dries' huis', genoemd in 1402.²⁴⁹ Van Deventer tekent op deze plaats een toren; in 1600 is sprake van een 'gebroken toren aan de trap van de Oude Markt' (de Blauwe Trap, leg. B.3).²⁵⁰

22 De westelijke toren van de Maaspoort, afgebeeld door Jan de Beijer in 1741 (afb. 105) wordt vanaf 1394 vermeld als 'Maese toren'²⁵¹ en is ook wel 'Witte Toren' genoemd.²⁵²

23 In 1553 is sprake van een Dikke Toren bij het Bat.²⁵³

24-25 Geen namen bekend.

Van een aantal andere torens kon geen plaats worden vastgesteld²⁵⁴; het zijn de Edelmanstoren (1376²⁵⁵), Baerkestoren (1387²⁵⁶), 'toren in Ymmel Schunkens hof' (1389²⁵⁷), Vogelzang (1393²⁵⁸), 'toren achter Cranevelds huis' (1401²⁵⁹), Zillentoren (1496²⁶⁰), Meiboomstoren (1606²⁶¹), Amonissetoren (1608²⁶²) en Pap-eterstoren (1634²⁶³).

Functie

Behalve voor de verdediging van de stad werden de torens ook voor andere doeleinden gebruikt, zoals voor opslag van bouwmaterialen.²⁶⁴ De zware stenen constructie maakte deze bouwwerken ook geschikt voor het opbergen van bijvoorbeeld buskruit (Daeltoren²⁶⁵, Kwaktoren, Blodaartstoren en Dikke Toren) en wapentuig als pijlen (de 'nieuwe toren'²⁶⁶, kanonskogels (Weerstoren²⁶⁷) en kanonnen (Blodaartstoren²⁶⁸). Een van de torens achter het hertogenhof werd gebruikt als gevangenis. Sommige torens werden bewoond.²⁶⁹

Constructie, omvang

De bouw van een toren nam doorgaans enkele jaren in beslag. Op een zwaar mergelstenen fundament werd een gebouw van meerdere verdiepingen en een of meer zolders opgetrokken. De kap werd met lei gedekt. Sommige torens waren voorzien van een stookplaats.²⁷⁰ De grote omvang van sommige torens kan bijvoorbeeld worden afgeleid uit de hoeveelheden leien die voor de dakbedekking werden gebruikt.²⁷¹

De torens werden voorzien van een stadsbanier²⁷², een weerhaan²⁷³ en een - in sommige gevallen vergulde - bol als bekroning.²⁷⁴

De oorspronkelijke hoogte van een aantal torens werd eind veertiende eeuw kennelijk onvoldoende geacht, want rond 1390 bevatten de rekeningen opvallend veel posten inzake het verhogen van torens.²⁷⁵

Het onderhoud van de torens kostte jaarlijks veel tijd en geld; regelmatig werd de situatie door het stadsbestuur geïnspecteerd.²⁷⁶

Fellenoord²⁷⁷ (afb. 22)

Vanaf de late veertiende eeuw tot in de zeventiende eeuw wordt in de stadsrekeningen talloze malen het 'Fellenoord' ('Feloord', 'Fellort' etc. (leg. B.5)) genoemd. Uit een aantal omschrijvingen in de rekeningen kan worden afgeleid dat het Fellenoord vlakbij het her-

23 Venlo, profiel van het Maasfront van Venlo (1654)

In *Arend van Slichtenborst's XIVe boeken* is een aantal stadsplattegronden en profielen opgenomen van de hand van Nicolaes van Geelkercken, waaronder een van Venlo. De plattegrond wijkt niet of nauwelijks af van die van Blaeu, die enkele jaren eerder was gepubliceerd. Boven de eigenlijke plattegrond is een profiel van het Maasfront van Venlo afgebeeld. In het profiel zijn vanaf links te zien: het Groot Hoornwerk met een watermolen, Lichtenbergstoren, de kapel van het Sint-Jacobsgasthuis, de Sint-Martinuskerk met de grote stadstoren, het Steenen Bolwerk met daarachter waarschijnlijk het torentje van de kapel van het Sint-Jorisgasthuis aan de Gasthuisstraat, het (oude) stadhuis, de kapellen van de kruisheren, de Heilige Geest, Maria-Weide en Trans-Cedron en tenslotte de Tegelpoort. Uiterst rechts, buiten de stad, een torenachtig verdedigingswerk buiten de Tegelpoort, dat bij Blaeu wordt aangeduid als 'Redout'.

togenhof en dichtbij de stadsmuur lag. Dit torenachtige gebouw werd onder meer als uitkijktoren en gevangenis gebruikt. Tijdens het beleg van 1511 werd het 'nedergeschoten', maar kennelijk niet definitief vernield. Was het Fellenoord een restant van het gebouwencomplex dat Jan van Broekhuizen in 1368 verliet (zie hoofdstuk 3.2)?

Stadsmuur

Vanaf het midden van de veertiende eeuw werd een stenen omwalling gebouwd. Het aantal posten in de stadsrekeningen met betrekking tot werkzaamheden aan de stadsmuren is zeer groot.²⁷⁸ Uit concentraties van posten in de rekeningen kan men afleiden dat sommige delen van de muur in de loop van enkele jaren geheel werden vernieuwd.²⁷⁹ Het werk werd doorgaans voor de stad uitgevoerd door een plaatselijke meester-metselaar, die met zijn mannen en soms ook vrouwen²⁸⁰ jaarlijks grote aantallen bakstenen verwerkte.²⁸¹ De bakstenen werden gefabriceerd in de directe omgeving van de stad. Voor fundamenten en specifieke onderdelen van de muren werd wel mergel en Naamse steen van elders aangevoerd.

Voor bijzondere projecten werd soms het advies van een specialist van buiten de stad gevraagd. Zo werd tussen 1416 en 1431 de gehele muur aan de Maas vervangen; een 'meister Dries' en 'meister Willem ons heren metseler' kwamen naar Venlo om de stad van advies te dienen.²⁸²

De dikte en hoogte van de muren werden in de loop der tijd aangepast; vooral rond 1390, toen ook veel torens werden verhoogd, is in de stadsrekeningen veelvuldig sprake van verhoging en verbreding van de stadsmuur. Aan de binnenzijde werden spitsbogen gemetseld.²⁸³ (afb. 71) Soms kwamen eigenaren van percelen die aan de muur grensden door de uitbreidingswerkzaamheden in het nauw; het stadsbestuur stelde hen dan schadeloos.²⁸⁴ Bepaalde delen van de muur werden rond 1400 van een aarden binnenwal voorzien.²⁸⁵

Op de Oude Markt bevond zich vanaf de vijftiende eeuw de 'Blauwe Trap', een van Naamse steen vervaardigde grote opgang die toegang gaf tot de muur aan de Maaszijde. (leg. B.3)

Tussen Lichtenberg en de Helpoort is bij Jacob van Deventer, Blaeu en op andere hiervan afgeleide plattegronden een dubbele muur te zien. In 1518 werd hier grootschalig gebouwd.²⁸⁶ Deels was er nog sprake van herstel van de schade van de belegering van 1511.

Grachten

Uiterlijk tegelijk met de bouw van de stadsmuur zal de natte gracht rond de stad zijn aangelegd. De eerste vermelding van de gracht dateert van 1366.²⁸⁷ In de jaren tachtig van de veertiende eeuw werd ter verbetering van de veiligheid een tweede gracht aangelegd: er is

dan sprake van de 'nie grave' en de 'alde grave',²⁸⁸ (afb. 2, 16, 19 en 20)

De grachten werden gevoed door de beken die uit de Bantuin via de stad afwaterden op de Maas. Om een voldoende hoge waterstand in de grachten te handhaven, werden sluizen gebouwd en soms beken verlegd.²⁸⁹ In de grachten werden dammen ('beren') aangelegd om het water op te stuwen.²⁹⁰ De noordelijke stadsgracht bestond feitelijk uit een bundeling van de Panhuismolenbeek, de Rijnbeek en de Helbeek. De stroming was hier relatief sterk, hetgeen de bouw van een aantal watermolens mogelijk maakte. (afb. 2a) In 1451-1453 werden er grootschalige werkzaamheden aan de grachten uitgevoerd; onder meer werd bij de Lichtenberg een zware dam gebouwd.²⁹¹ In de jaren dertig van de zestiende eeuw werd hieraan opnieuw gewerkt.²⁹² Vanwege het hoogteverschil tussen de gracht en de Maas ontstond er aan de riviervoorzijde van de dam een waterval, die in de volksmond 'den broezer' [broezen = bruisen] werd genoemd.²⁹³

In de grachten werd vis uitgezet.²⁹⁴ De grachten hadden voldoende diepgang en waren breed genoeg om bevaaren te kunnen worden. Toen in 1412 aan de Helpoort werd gebouwd voerde men bouwmaterialen aan per schip.²⁹⁵

Bolwerken

Aan het eind van de veertiende eeuw werden voor de stadspoorten, aan de buitenzijde van de grachten, gemetselde bolwerken aangelegd. In 1388 is sprake van bolwerken bij de Tegelpoort, de Helpoort en bij de Lichtenberg.²⁹⁶ Bij de Laarpoort wordt pas in 1498 een bolwerk vermeld; vrijwel zeker is dit echter veel ouder.²⁹⁷ Ook op De Weerd werd een bolwerk aangelegd; de oudste gegevens dateren van 1497-1498.²⁹⁸ Geen van de genoemde bolwerken is bij Jacob van Deventer weergegeven.

Op de Maasoever voor de Maaspoort stond sinds het midden van de vijftiende eeuw een zware verdedigingsconstructie, het 'Steenen Bolwerk'. (leg. B.35) Ongeveer honderd jaar later kreeg dit bolwerk de vorm zoals die te zien is bij Blaeu (afb. 30) en op het stadsprospect van Van Geelkercken (afb. 23).

Voor de Lichtenberg werd in 1528 een groot aarden ronddeel aangelegd.²⁹⁹ Het werk werd grotendeels verricht door inwoners van de ambten Kessel en Kriekenbeek.

Landweren

In de Bantuin lag op een afstand van enkele honderden meters van de stadsmuren een landweer, een aarden wal beplant met doornige struiken en rijshout.³⁰⁰ De

landweer diende om inwoners van naburige dorpen te beletten om het Venlose grondgebied te betreden om bijvoorbeeld illegaal turf te steken.³⁰¹ Daarnaast had zij een defensieve functie. In 1435 waarschuwde ambtman Van Wickrade het stadsbestuur dat 'onse viande doir ons lantwer wolden trecken'; de stad zette vijf mannen in die 'dat gaet gehoet hebben die nacht'.³⁰²

Waarschijnlijk bestond de landweer al aan het eind van de veertiende eeuw.³⁰³ Uit verschillende vermeldingen blijkt dat de landweer de hele stad aan de landzijde omringde: van het Meeuwenven en Het Ven ten noorden van de stad, via De Laar en achter het leprozenhuis ten zuid-oosten van de stad naar Wylre in het zuiden.³⁰⁴ In 1432 en 1433 werd met man en macht gewerkt aan de vernieuwing van de landweer.³⁰⁵

In 1444 werd ten oosten van Venlo op de heide een nieuwe landweer aangelegd. Hiertoe werd samengewerkt met de inwoners van de plaatsen ten oosten van de stad (Straelen, Herongen, Wankum en Kriekenbeek).³⁰⁶ In 1448 werd nog aan deze tweede landweer gewerkt door inwoners van de stad, die hiertoe straatgewijs waren georganiseerd.³⁰⁷ Het werk ging door tot in 1456, toen het Venlose stadsbestuur in Straelen om assistentie verzocht.³⁰⁸ Ook in 1508, tijdens het Gelders-Habsburgse conflict, werd intensief aan de Venlose landweer gewerkt.³⁰⁹ Uit een vermelding uit 1550 kan worden afgeleid dat ook in het zuid-oosten van het stadsgebied, bij de grens met Kaldenkerken, een landweer bestond.³¹⁰

'De Stade'

Aan de overzijde van de Maas, recht tegenover de stad, was in 1461 op een plaats genaamd 'de Stade' ('de Stae', 'de Staa') een versterking aangelegd³¹¹, die na korte tijd werd verlaten.³¹² Nadat op deze strategische plek in de loop van de zestiende eeuw opnieuw een tijdelijke schans was gebouwd³¹³, verrees hier in de zeventiende eeuw het fort Sint-Michiël. (leg. B.10)

Overige militaire gebouwen

In de noordelijke Bantuin lag een schietterrein ('Schutroede') voor de stedelijke schutterijen. Vanaf 1399 worden schuttersdoelen in de stad genoemd; de ligging hiervan is onbekend. In 1624 werden de doelen omgebouwd tot 'adminutiehuyss'.³¹⁴

Op De Weerd stond tot 1555 een 'blochuyss', waarschijnlijk een gevangenis, die in genoemd jaar werd gesloopt.³¹⁵

Buiten de Tegelpoort bevond zich tot het jaar 1609 een 'polffermuelen' (kruitmolen) voor de aanmaak van buskruit.³¹⁶

293 Uyttenbroeck. *Bijdragen* IV, 32; idem, *Bijdragen* II, 14.

294 Str. 1417, 33: 'om visse die men in der stat grave gesat heft'.

295 Str. 1412, 48.

296 Str. 1388, 26.

297 Str. 1498, 26; in 1388 (Str., 23), 1389 (Str., 14), 1403 (Str., 13), 1409 (Str., 13 en passim), 1426 (Str., 43) is sprake van een bolwerk zonder nadere aanduiding van de ligging.

298 Str. 1497, 72; Str. 1498, 38; Str. 1505, 58: 'van der bolwerck opten wient'; Str. 1512, 50-51, 58: 'doe men dat nye bolwerck bestaan sold te maecken' (op De Weerd); Str. 1540, 55: 'der ruit dat bolwerck opter wierdt besichticht'.

299 Str. 1528, 37.

300 Str. 1428, 24: 'die lantweer op ghenen Loer, die ingevallen was ende weder mit ryssen ende mit doernen up geset was; van jongen doernen dienien in die lantwere poeter...'

301 Str. 1445, passim.

302 Str. 1435, 30.

303 Toen was al sprake van 'renboumen' (slagbomen) in de doorgangen van de landweer: in 1387 (Str., 7) aan de Schaapsdijk, in 1388 (Str., 3) op de Laar, in 1433 (Str., 15-16) bij Wambach, in het grensgebied met Tegelen.

304 Meeuwenven: 1428 (Annunciaten, inv. nr. 57); Ven: 1621 (Str., 65v-68r); Laar: 1428 (Str., 24); idem, 1620: 'achter den melaten gelegen beneven der stadt lantwer' (Schepenbank, oorkonde van 9 mei 1600); Wylre: 1455 (Maria-Weide, inv. nr. 275, reg. 212).

305 In 1432 (Str., 36-39) werd volop gegraven: burgemeesters, schepenen en raden gingen kijken waar de 'reynboume' moest komen. Str. 1453, 19: 'ix man die dat beglyn vander lantweren maeckden: Item doe myn jonchere van Wickrade di mit den scepen eyns wait die lantwere te graven boven Stalbergen hoeve...; doe men die lantwere began te graven'; 'de heer van Wickrade was ambtman van Venlo'; 20: 'om eyn lyne dair men mit maet ander lantweren'; 23, 30.

306 Str. 1444, 18, 20-21.

307 Str. 1448, 31-33: de 'waerden' (wachters) van de Jodenstraat, de (Grote) Beek en het Schriksel, alsmede de 'hoevelude' (inwoners van de bantuin).

308 Str. 1456, 9-10: met de ambtman 'avercomen dat men die lantwer bovensberghs mitten ampt van Kriekenbeek ende van Straelen graven sulde...; aen die stat van Straelen gesant mit i brieff als om die lantwer bovensberghs helpen te graven'; op donderdag na pasen werd 'miller ganser gemeyntten' gegraven.

309 Str. 1508, 18, 45, 48, 64.

310 *Rheinischer Städteatlas. Kaldenkirchen*, 3 (II.2.2).

311 Graven en hertogen van Gelre, inv. nr. 196, register van renten etc. in het kwartier van Roermond 1342-1492, f. VI/10: 'dat seligen hertoch Arnolt in den jaer van LXI [= 1461] as he die stat Venlo belegert hadde ... daer hij eyn blockhuys vur Venlo op dede slaen op die Maze'.

312 Waarschijnlijk na het beleg van 1511. Aantekening in een register uit 1543 (GA Venlo, arch. par. Blerick, ev. nr. 3263: 'In vorhyen tyeden is eyn belech voer Venlo gevest, do hevet Sunt Anthonis tho Blerick groten scade gehaet van hoelt geveas dat do stoend op sunt Anthonis guet voor den Stae...').

313 Str. 1586, 5: 'mester Hans den scherprichter up der Thegelpoorten durch bevell geven dat er den huissman sein bein hefft genesen so hie uher der Maesen inder schansen gebroeken hadde'; zie ook bijlagen Str. 1585.

314 Str. 1624, 60.

315 Str. 1555, 34, 36.

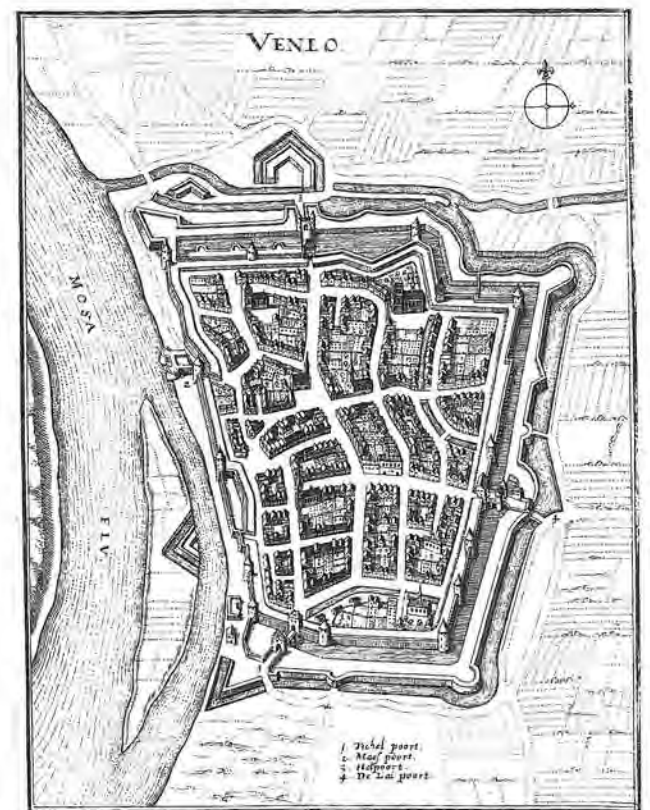
316 Str. 1609, 50, 64: 'den dyk aen die Tichgelpoort daer die polffermuelen gestaan heeft'.

5 | Venlo tijdens de Opstand en onder Spaans gezag (1543-1702)

5.1 Venlo van 1543 tot 1702

Het Verdrag van Venlo vormde vanuit Gelders perspectief vooral het sluitstuk van een lange strijd voor het behoud van de zelfstandigheid van het gewest, een strijd die in 1543 definitief werd verloren. Voor Karel V betekende de inname van Venlo en de inbezitting van Gelre de afronding van zijn 'Nederlandse' territoria. Door de incorporatie van Gelre in de Nederlanden werd tevens de vorming vrijgesteld van een belangrijke territoriale staat aan de Rijn, bestaande uit Kleve, Gulik, Berg, Mark, Ravensberg en Gelre.¹ Gelre werd voortaan geregeerd door een stadhouder als vertegenwoordiger van de vorst en een college van kanselier en raden (het Hof van Gelre) te Arnhem.²

De eerste tekenen van de opkomst van het protestantisme in Venlo dateren van de jaren rond 1530 en van 1549³; in de late jaren zestig is er sprake van een toename van protestantse activiteiten in de Maasstad, vooral door toedoen van de predikant Engelbert Faber. Predikaties vonden in eerste instantie buiten de stad plaats; in de loop van de jaren zestig kon gebruik worden gemaakt van de kapel van het cellebroedersklooster (leg. C.3) binnen de muren. Het rumoerige jaar 1566 bracht ook voor de Maasstad schermutselingen tussen katholieken en gereformeerden.⁴ Dit was het begin van een langdurige periode van wisselende gezagsstructuren en veel wapengekletter. Vanaf 1566 onderdrukte de magistraat de protestantse beweging. Op verzoek van het stadsbestuur voorzag Alva de vesting Venlo van extra soldaten; hieraan zal de eerste veldtocht van de prins van Oranje door Gelre (1568) niet vreemd zijn geweest. Enkele jaren later, in 1572, concentreerde de prins opnieuw een grote troepenmacht in het Overkwartier. Roermond werd ingenomen en geplunderd; de kleinere stadjes Geldern, Wachtendonk en Straelen werden tijdelijk bezet en het platteland van het Overkwartier werd gecontroleerd door huurlingen in dienst van de prins. Deze dreigende situatie gaf aanleiding tot een behoorlijke versterking van de verdediging van Venlo. De gevreesde bestorming door Oranje bleef uit.⁵ Venlo bleef voornamelijk aan koningsgezinde zijde. Hoewel Oranjes manoeuvres in 1574 - die een einde vonden op de Mookerheide - Venlo zelf niet direct betroffen, ondervond de stad met het gehele Overkwartier de nadelige gevolgen van het voortdurende oorlogsgeweld. De inkwartiering van de grote aantallen soldaten en de voedselleveranties aan Alva's troepen waren nauwelijks op te brengen. De scheepvaart op de Maas kwam zo goed als stil te liggen en de graanhandel werd zwaar getroffen. Door toedoen van Alva's streven de contacten met de opstandige gewesten af te snijden werd het Overkwartier in een isolement gedwongen. Zo kwam na 1572 een einde aan de intensieve handelsrelaties met Dordrecht. Een gevolg hiervan was dat veel kooplieden en handwerkers Venlo verlieten. Genoet de door Oranje geleide beweging in het Overkwartier in deze jaren weinig sympathie, daar tegenover stond dat ook de trouw aan de kroon na de 'Spaanse Furie' van 1575 onder druk kwam te staan. Toen Jan van Nassau in 1578 stadhouder van Gelderland werd, keerde ook in Venlo het tij ten gunste van de gereformeerde partij. In 1579 maakte de katholieke magistraat plaats voor een protestantse; de stad trad als enige in dit deel van Gelderland toe tot de Unie van Utrecht. Zeker toen Parma in datzelfde jaar erin slaagde Maastricht in te nemen, ging Venlo voor de opstandige gewesten fun-

24 **Plattegrond van Venlo, anoniem en ongedateerd (begin zeventiende eeuw?)**

Dit plattegrondje geeft een beeld van de vesting Venlo tijdens de jaren van overgang. Een vergelijkbaar kaartje van Roermond wordt in *Atlas Ruraemundensis*, nr. 4, gedateerd op ca. 1635. Vergelijking met de plattegronden van Jacob van Deventer (afb. 2 en 19) en Braun en Hogenberg (afb. 29) leert dat de vesting bij Lichtenberg, voor de Helpoort, achter het hof, bij de Laarpoort, bij de Kwaktoeren en bij de Tegelpoort is versterkt door middel van bastions. Op De Weerd en op de havenkade zijn versterkingen gebouwd, terwijl het Stenen Bolwerk voor de Maaspoort is uitgebouwd. De stadsmuren zijn aan de binnenzijde voorzien van aarden wallen. De aarden wal tussen beide stadsgrachten is eveneens versterkt. De echte uitbouw van de vesting, zoals die onder meer bij Blaauw is te zien, moet nog op gang komen.

geren als 'slot' op het Maasdal. De stad werd geacht de opmars der Spanjaarden naar het noorden te dwarsbomen.

Aan de zijde van de Opstand

Vanaf 1579 vormde Venlo een Staats eiland in een verder nagenoeg geheel door Spaanse troepen beheerst Overkwartier. De stad was ingesloten door de koningsgezinde steden Roermond, Straelen, Weert en de kastelen van Horst, Bleyenbeek, Middelaar en Kriekenbeek. Om die reden moest een groot garnizoen op de been worden gehouden; de kosten hiervan drukten zwaar op de stadsbevolking. De economische bestaansgrond van de van haar achterland afgesneden stad werd verder aangetast; de handel op de Maas werd getroffen door blokkades. Bronnen uit deze jaren weerspiegelen de problemen 'turbatissimis temporibus', die de stad en haar inwoners doormaakten. Het klooster Maria-Weide zag zich in 1588 en 1589 door de 'quaede tijden' genoodzaakt bezittingen te verkopen, omdat het onderhoud van de kerk niet langer kon worden opgebracht.⁷ Militair gouverneur Schenck van Nijdeggen drong er bij de Staten-Generaal op aan Venlo's positie te verbeteren, daar de 'uitgemergelde' vesting anders niet behouden zou kunnen blijven. Hulp bleef echter uit.

¹ Moorman van Kappen, 'Vrede van Venlo', 7-10; Wouters, 'Het Limburgse Maasdal', 157-158; Keverling Buisman, *Verdrag en Tractaat van Venlo*, passim; Janssen, 'Kleve - Märk - Jülich - Berg - Ravensberg', 32-35.

² Zie hierover: Keverling Buisman, 'Bestuurlijke organisatie', 53-63; Berkvens, *Land- en Stadsrecht*, xi; Venner, 'Rechnungen', 194.

³ Schatorjé, 'Faber', 120; in 1533 trok een Venlose hoedenmaker met enige regelmaat naar het naburige Kaldenkerken, kennelijk om daar te prediken (*Rheinischer Städteatlas. Kaldenkerken*, 12 (IV.9); Hendriks, 'Tegelen', 97-108).

⁴ Schatorjé, 'Regeerders', 120-131; idem, 'Faber', passim; idem in *Pronkstukken* nr. 24, passim.

⁵ Voor de gebeurtenissen in het Overkwartier in 1572: Schatorjé, 'Wittenhorst'.

⁶ Deze formulering in de preambule van een nieuw reglement voor het ernstig in verval geraakte onderwijs in de stad, geciteerd bij Evers en Geurts, 'School', 146, noot 6.

25 'Fossa Sanctae Mariae quae et Eugeniana dicitur vulgo De Nieuwe Grift' (Joan Blaeu, 1628, voor het eerst gepubliceerd in 1630)

Het kanaal moest de Rijn ter hoogte van Rheinberg verbinden met de Maas bij Venlo; de aanleg begon in 1626, het werk werd gestaakt in de loop van 1629; op korte afstand van elkaar waren versterkingen aangelegd. Alleen het deel tussen Rheinberg en Geldern werd aangelegd.

Opbloei onder de Aartshertogen

Parma - die een groot offensief voerde in de zuidelijke Nederlanden, dat in 1585 resulteerde in de val van Antwerpen - sloot Venlo in 1586 met een enorme troepenmacht in. Vanuit een bij de Blerickse kerk opgeworpen schans werd de vesting intensief beschoten, totdat het garnizoen zich onder druk der inwoners overgaf.⁸ De val van Venlo in 1586 vormde een belangrijke stap in het proces van scheiding tussen de drie voormalige Nederkwartieren van Gelre en het Overkwartier. Vanaf omstreeks 1590 was deze scheiding definitief. Het Overkwartier kreeg eigen instituties in de vorm van een Hof en een Rekenkamer, die onafhankelijk van de vergelijkbare Arnhemse instituties functioneerden.⁹

Na het herstel van het koninklijk gezag volgde een periode van relatieve rust en bloei. Onder de aartshertogen Albert en Isabella (Clara Eugenia) maakte Venlo een periode van stabilisatie door, hoewel - gezien Maurits' mislukte pogingen de stad in te nemen (1597 en 1606¹⁰) - de situatie dreigend bleef. Initiatieven in 1602 van de kant van de Staten-Generaal om Venlo te verleiden naar de Unie terug te keren, mislukten.¹¹ In het netwerk van Opper-Gelderse vestingen (naast Venlo waren dat Roermond, Geldern, Wachtendonk, Straelen, Erkelenz, Arcen, Well, Montfort en Nieuwstadt) nam Venlo een vooraanstaande positie in; veelvuldig kozen stadhouders Venlo als residentie.¹² Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) werd de nodige aandacht besteed aan de verbetering van de vestingwerken. (afb. 24)

In hoeverre handel en nijverheid van de relatieve rust profiteerden is niet duidelijk. In ieder geval konden vanaf 1617 de Venlose jaarmarkten, die vanwege de oorlogstoestand al geruime tijd niet meer functioneerden, weer worden gehouden. Hieraan lagen bemoeienissen ten grondslag van de in Venlo geboren humanist Erycius Puteanus, die sinds 1606 in Leuven hoogleraar was en goed was ingevoerd te Brussel.¹³

In het kader van de Contrareformatie werd groot

belang toegekend aan het onderwijs. Vooral het Latijns onderwijs werd door de katholieke kerk als een belangrijk middel gezien voor het terugdringen van protestantse invloeden.¹⁴ In Roermond wist bisschop A Castro het Latijns onderwijs in handen van de jezuïeten te krijgen. In Venlo lukte dit niet, omdat de magistraat besloot zelf een nieuwe Latijnse school op te richten en de salariering van de onderwijzers op zich te nemen. De school werd in 1611 geopend.

Naast de nieuwe school kwamen meerdere belangrijke nieuwbouwprojecten van de grond, die als illustratie van het vertrouwen in de bestendiging van het koninklijk gezag kunnen worden uitgelegd. Binnen enkele decennia verrezen een nieuw stadhuis, een gouvernement, een vleeshal, het nieuwe Sint-Jorisgasthuis en een monumentale fontein op de Markt. Er kwamen nieuwe kloostergebouwen: Trans-Cedron, het Heilige-Geestklooster en het minderbroedersklooster. Door Brussel en de Roermondse bisschop werd in 1617 aangedrongen op de vestiging van een jezuïetenklooster te Venlo. De magistraat wilde een terrein naast het minderbroedersklooster ter beschikking stellen, maar vooral vanwege verzet van de minderbroeders ging dit niet door.¹⁵ Al met al kan worden geconcludeerd dat Venlo in het eerste kwart van de zeventiende eeuw in bouwkundig opzicht een bloeiperiode doormaakte. In de geschiedenis van Venlo tot aan de ontmanteling van de vesting in de negentiende eeuw is geen andere periode aan te wijzen waarin in zo'n korte tijd zoveel belangrijke gebouwen verrezen.

Toen in 1621 een einde kwam aan het bestand maakte de handel in Venlo een kortstondige bloei door. In 1623 kende de Maasstad de hoogste licenten-inkomsten van de zuidelijke Nederlanden.¹⁶ De blokkade van de Maashandel in 1625 maakte hieraan een einde. De Spanjaarden ontwikkelden daarop een spectaculair plan om de handel van de Republiek een zware slag toe te brengen: de aanleg van een kanaal van de Rijn bij Rheinberg naar de Maas bij Venlo¹⁷, de *Fossa Sanctae Mariae*, later naar de infante Isabella Clara Eugenia veelal *Fossa Eugeniana* genoemd. (afb. 25) Van dit door de Spaanse legeraanvoerder Spinola geïnitieerde project werd niet alleen verwacht dat het de Rijnhandel van de Republiek zwaar zou treffen, maar ook - nadat er eveneens een verbinding tussen de Maas en de Schelde zou zijn gegraven - dat het de positie van Antwerpen aanzienlijk zou versterken.¹⁸ Tevens zou door de aanleg van 24 schansen aan het kanaal een nieuwe militaire verdedigingslinie tegen de Republiek

7 Maria-Weide, inv. nrs. 624 en 454.

8 Schatorjé in *Pronkstukken* nr. 24, 78-79.

9 (J.) Venner, 'Grote Revisie', 333-335; (G.) Venner, 'Territoriale ontwikkeling', 27; idem, 'Rechnungen', 196.

10 'Cort verhael', passim.

11 Wouters, 'Maasdal', 217.

12 Wouters, 'Maasdal', 187-188.

13 Evers en Geurts, 'Bijzonderheden', 33-34.

14 Evers en Geurts, 'School', passim.

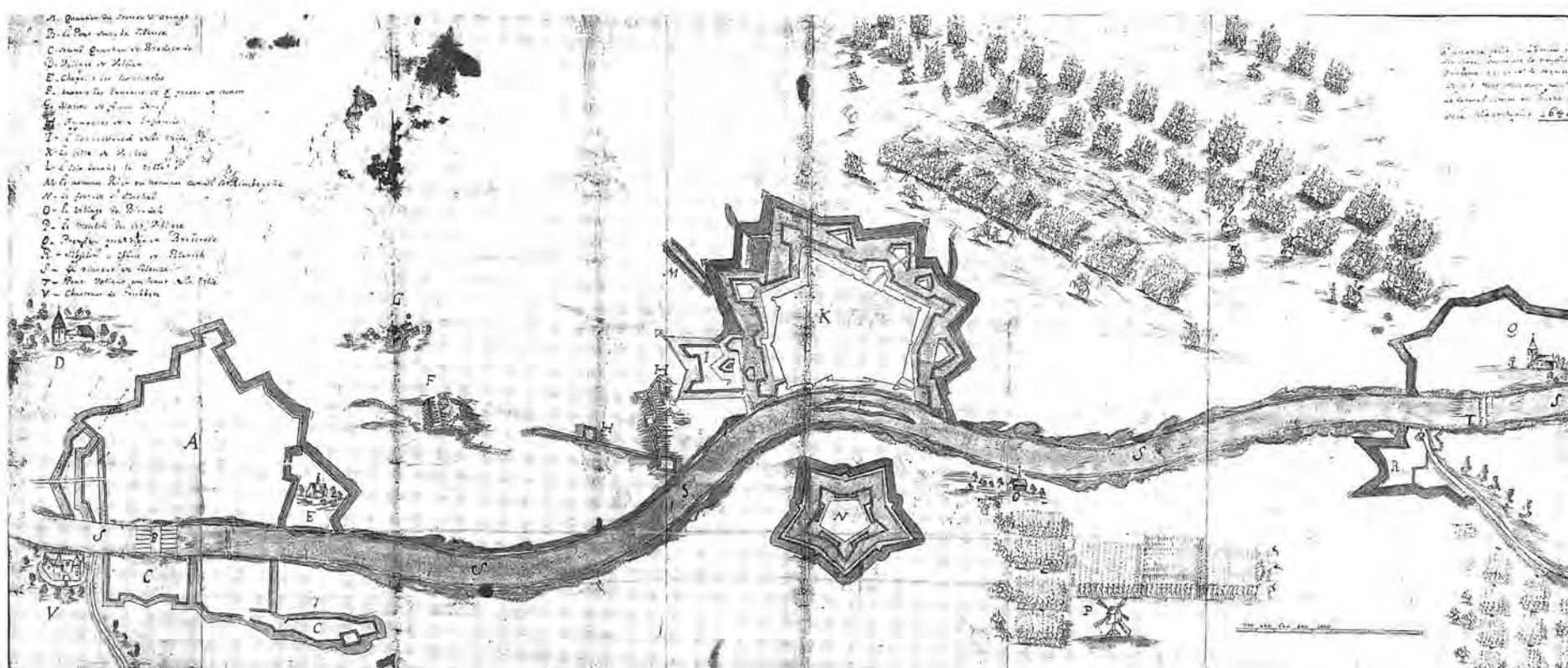
15 Vaessen, 'Het Staatse interregnum', 22; Hesse, 'Minderbroedersklooster', 8.

16 Vaessen, 'Het Staatse interregnum', 11.

17 Eerdere plannen (1618) om een kanaal niet bij Venlo maar noordelijk van Arcen in de Maas te laten uitmonden werden na protesten van Venlo losgelaten (Smeets in *Pronkstukken*, nr. 59, blz. 170; Dassel, 'Navigare necesse est', 11).

18 Lyhne, 'Wirtschaftliche Aspekte', passim.

27 'Raedthuys te Venlo, 1741', door Jan de Beijer

Links naast het stadhuis de renaissancegevel van het vleeshuis uit 1612; daarvoor een houten strafzeel. Rechts winkelpanden aan de Markt en een doorkijkje in de Lomstraat. (Afgebeeld in *Bruijnzeels e.a., red., Momentopnamen*, nr. 16, blz. 40-41; *De Werd*, Jan de Beijer, nr. 155, blz. 85-86 en 257; een kleinere en meer sobere versie berust in Roermond, gemeentemuseum, cat. nr. 890; *De Werd*, Jan de Beijer, nr. 154, blz. 85 en 256; *Haans in Pronkstukken* nr. 63a)

ontstaan en tenslotte hoopten de Spanjaarden het waterpeil in de Rijn te kunnen verlagen.¹⁹ De graveur Michel Florent van Langeren vervaardigde in 1627 een kaart van het project, met een tekst waarin Venlo als volgt wordt aangesproken: 'En gij, Venlo, befaamd door de handel, gij zult niet alleen aan de Maas maar ook aan de Rijn liggen; door van beide te profiteren zullen uw bronnen rijkelijker vloeien.' En Geldern: 'Gij Gelder, zult tot uw verbazing de goederen over water zien komen en schepen zien in plaats van karren.'²⁰ Met het enorme werk werd in 1626 een begin gemaakt; in 1629 - de uitvoering verkeerde in een vergevorderd stadium - moest het project echter worden stilgelegd onder druk van de militaire dreiging van Staatse troepen, die - zeker

26 Het beleg van Venlo in 1646

Deze veldtekening is waarschijnlijk voor militaire doeleinden vervaardigd, hetgeen doet vermoeden dat de vestingwerken vrij exact zijn weergegeven. Vergeleken met afb. 24 is de vesting verder uitgebreid. Duidelijk zichtbaar zijn het grote verdedigingswerk in de noordflank van de vesting (in de legenda omschreven als 'Le hornewerck de la ville', I) en het kort voor de belegering voltooide fort Sint-Michiel (N). Op de tekening is het zuidelijke boornwerk, waarvan Blaen (1649) opmerkt dat het 'uit gantsch geslecht' is, niet te zien. Even ten noorden van de stad was een tijdelijke brug geslagen (B), terwijl ten zuiden van de stad een gierbrug was aangelegd (T). Verder zijn zichtbaar de kapel in Genooi (E) en de gekanaliseerde Rijnbeek ('Le nonvan Rhin', M). Deze tekening is gebruikt als informatiebron voor een schilderij van de Zuid-Nederlandse schilder Lambert de Hondt (voor 1620-1665), waarop het ontzet van Venlo onder leiding van de prins De Ligne is verbeeld. In tegenstelling tot de hier afgebeelde tekening is op dit schilderij ook de stad zelf afgebeeld. (Dickhaut, 'Beleg van Venlo', met detailopnamen van het schilderij)

na de inname van Groenlo in 1627 en van Den Bosch en Wesel in 1629 - voortdurend aanvallen op de graafwerkzaamheden en de reeds voltooide schansen uitvoerden. Daarnaast speelden geldgebrek en technische problemen een rol.²¹ Het lot van het project werd definitief bezegeld toen in 1632 zowel het begin- als het eindpunt van het kanaal (Rheinberg en Venlo) door de Staatse werd veroverd.

De Maasveldtocht en het Staats Interregnum

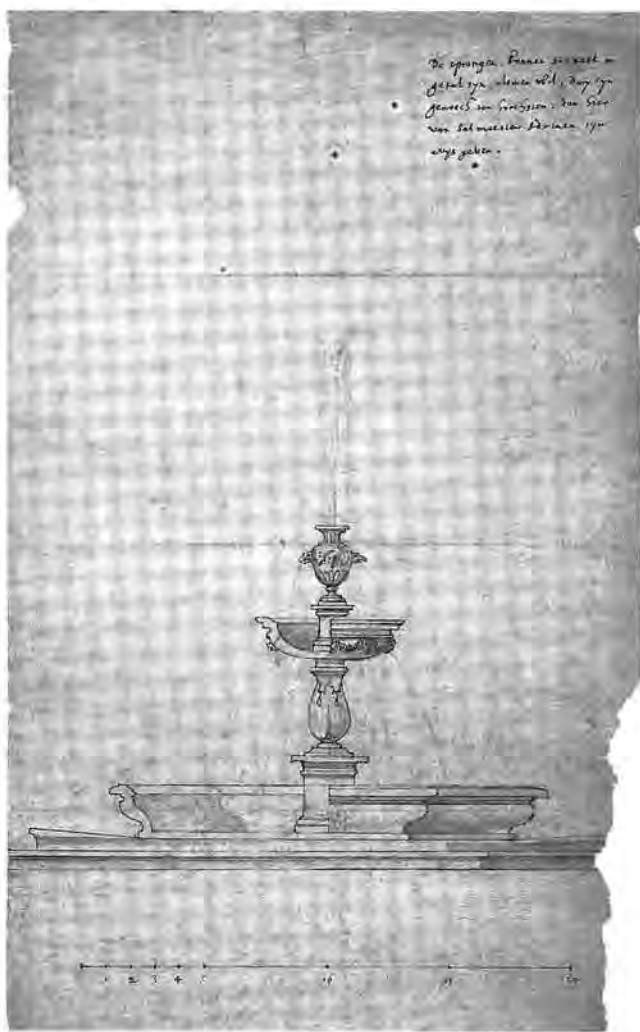
Na de inname van Den Bosch door Frederik Hendrik verwachtte men in Venlo een Staatse aanval. Die kwam in 1632, in de vorm van de Maasveldtocht.²² Het Staatse leger van ongeveer 25.000 man - dat een enorme hoeveelheid geschut, belegeringsmateriaal en een schipbrug meevoerde - trok eind mei vanaf de Mookerheide in zuidelijke richting. Tevoren was met de stadhouder van het Spaans Overkwartier van Gelder, Hendrik van den Bergh²³, gemene zaak gemaakt. Deze legde de prins van Oranje geen strobreed in de weg, waardoor het kleine Venlose garnizoen voor een onmogelijke taak stond. Na enkele dagen van onderhandelingen werd een voor de stad relatief gunstig capitulatieverdrag gesloten. De katholieke eredienst zou onaangetaast blijven, de protestanten (dat waren toen vooral soldaten en kooplieden) kregen de beschikking over de kapel van het Sint-Jorisgasthuis, die echter - zoals spoedig zou blijken - veel te klein was voor dit doel. Na Venlo werden ook Straelen en Roermond ingelijfd; in het Overkwartier bleef alleen Geldern in Spaanse handen.

De door de Spanjaarden begonnen verbetering van de vesting werd door het Staatse bewind voortgezet. Venlo werd opgezadeld met een groot garnizoen. In sommige maanden in de jaren 1633-1634 verbleven ongeveer 3000 tot 3500 soldaten in de stad, in 1635 gemiddeld zo'n 1000; een jaar later was dat aantal weer gestegen tot gemiddeld 1500. De lasten van de inkwartiering en proviandering drukten zwaar op de bevolking. De door de Raad van State toegezegde compen-

19 Zie hierover: Pistor, 'Fossa Eugenia', passim; Pistor en Smeets, 'Fossa Eugenia', passim; Smeets in *Pronkstukken*, nr. 59, blz. 170-173; idem, '4. Fossa Eugenia', passim; Stoll, 'Rijn-Maas-Scheldeverbinding'; Van der Heijden, 'Nogmaals de Fossa'; artikelen in de bundel Dassel en Plotz, 'Fossa Eugenia', belichten diverse aspecten van dit project.

20 Uit het Latijn vertaald door Van der Heijden, 'Nogmaals de Fossa', 27.

28 Ontwerp voor een fontein op de Markt te Venlo (1617)

De geleerde Erycius Puteanus adviseerde vanuit Leuven het bestuur van zijn vaderstad over de bouw van een fontein op de Markt. Deze tekening, die bij in januari 1617 naar Venlo stuurde, draagt zijn handschrift. (Evers en Geurts in *Pronkstukken* nr. 52)

satie (het 'serviesgeld') was te laag en werd met steeds grotere vertraging uitbetaald. In alle openbare gebouwen (stadhuis, vleeshuis, school, torens) werden soldaten gelegd en munitie en andere voorraden opgeslagen. De kosten van 'wachtbrand' (brandstof en kaarsen voor militairen) stegen vanwege de blokkade op de Maas, waardoor geen kolen uit het Luikse beschikbaar waren, terwijl het turfsteken in de Peel te gevaarlijk was vanwege de oorlogstoestand. De stad raakte hierdoor in grote financiële problemen. Ondanks herhaaldelijk aandringen kreeg men te weinig hulp vanuit Den Haag. Daar kwam nog eens bij dat Venlo in 1635-1636 te maken kreeg met de opvang van ruim 2000 zieke en gewonde Franse soldaten, een gevolg van de Frans-Staatse veldtocht van 1635-1636, waarbij onder leiding van Frederik Hendrik een legermacht van zo'n 50.000 man vanuit Brabant door het gebied tussen Venlo en Roermond trok om uiteindelijk Schenkenschans te ontzetten. De achtergebleven zieken en gewonden - waaronder veel pestlijders - veroorzaakten in Venlo en andere steden een epidemie. In de Maasstad werd het eiland De Weerd als quarantainekamp gebruikt; de kapel Ingen Daal werd tot gebedsruimte voor de zieken bestemd.

De versteviging van de positie van het protestantisme in het Staatse deel van het Overkwartier verliep aanvankelijk verre van soepel, onder meer omdat de gereformeerden stuitten op massieve tegenwerking van de kant van de katholieke meerderheid en omdat zij in alle veroverde plaatsen slechts moeizaam de beschikking over geschikte gebedsruimtes wisten te verkrijgen.²⁴ In strijd met het capitulatieverdrag van 1632 werden door gouverneur Nicolaas van Brederode toch maatregelen tegen de clerus genomen; in 1634 werd niet alleen een protestante magistraat door het Hof van Gelre te Arnhem aangesteld, ook werden naast de kapel van het Sint-Jorisgasthuis de gebedsruimtes van het Sint-Jacobsgasthuis, de Heilige-Geestkapel en het kruisherenklooster door de protestanten in gebruik genomen. Pogingen om ook de Sint-Martinuskerk over te nemen konden echter worden verijdeld.²⁵

'Ville perdue'

Het Staatse bewind bracht de Maasstad alles bij elkaar genomen weinig goeds. Het zal niet verwonderen dat menig Venloonaar een zucht van verlichting slaakte toen Don Ferdinand, landvoogd der zuidelijke Nederlanden, in augustus 1637 met een grote troepenmacht voor Venlo verscheen.²⁶ Na twee dagen van intensieve beschietingen, die onder meer branden in de stad veroorzaakten, gaf vestingcommandant Nicolaas van Brederode zich gewonnen. Dit veroorzaakte verontwaardiging bij de Staatse partij, die niet kon geloven dat een zo spoedige overgave van de stad nodig was geweest.²⁷ Van Brederode beriep zich erop dat hij tot zijn stap was gekomen onder druk van de burgerij, die hiertoe was aangezet door de geestelijkheid, welke kans zag om onder hernieuwd Spaans gezag de touwtjes weer in handen te krijgen. De voormalige vestingcommandant werd door de krijgsraad bij verstek - hij was gevlucht, vermoedelijk naar Keulen - ter dood veroordeeld. Constantijn Huygens betitelde hem als 'un homme perdu dans une ville perdue'. Deze formulering van Frederik Hendriks secretaris doet vermoeden dat de Staatsen zich met het verlies van de Maasvesting Venlo hadden verzoend.

De positie van het Overkwartier was wederom weinig benijdenswaardig. Beide partijen, de Staatse en de Spaanse, stelden om strategische redenen belang in het gebied. Vanuit Den Haag zal met gemengde gevoelens zijn gekeken naar de Maasstad. De Venlonaren hadden zich lastig tot de 'ware' religie laten bekennen en ze waren in 1637 dan ook weer gemakkelijk overgegaan naar de tegenpartij. Hooft kwalificeerde het verlies van Venlo (en Roermond) in een brief uit 1637 als 'een wolxken, dat de glans dezer doorluchtighe zeghe [= de herovering van Breda] eenighszins verdujstert; ende daerom te wenschen dat men 't moghte doen verdwijnen'.²⁸ De laatste poging van de Staatsen om Venlo te heroveren dateert van 1646, ten tijde van de laatste fase

21 Latere plannen voor een verbinding tussen Rijn en Maas, onder meer in 1664 en 1764: Dassel, 'Navigare necesse est', 11-12; Pistor en Kwiatkowski, '...wegen der so genannten Fossa Eugenia', passim; in 1806: zie hoofdstuk 7 van deze atlas).

22 Vaessen, 'Maasveldtocht', passim; Vaessen, Het Staatse interregnum; Jenniskens, Consolidatie.

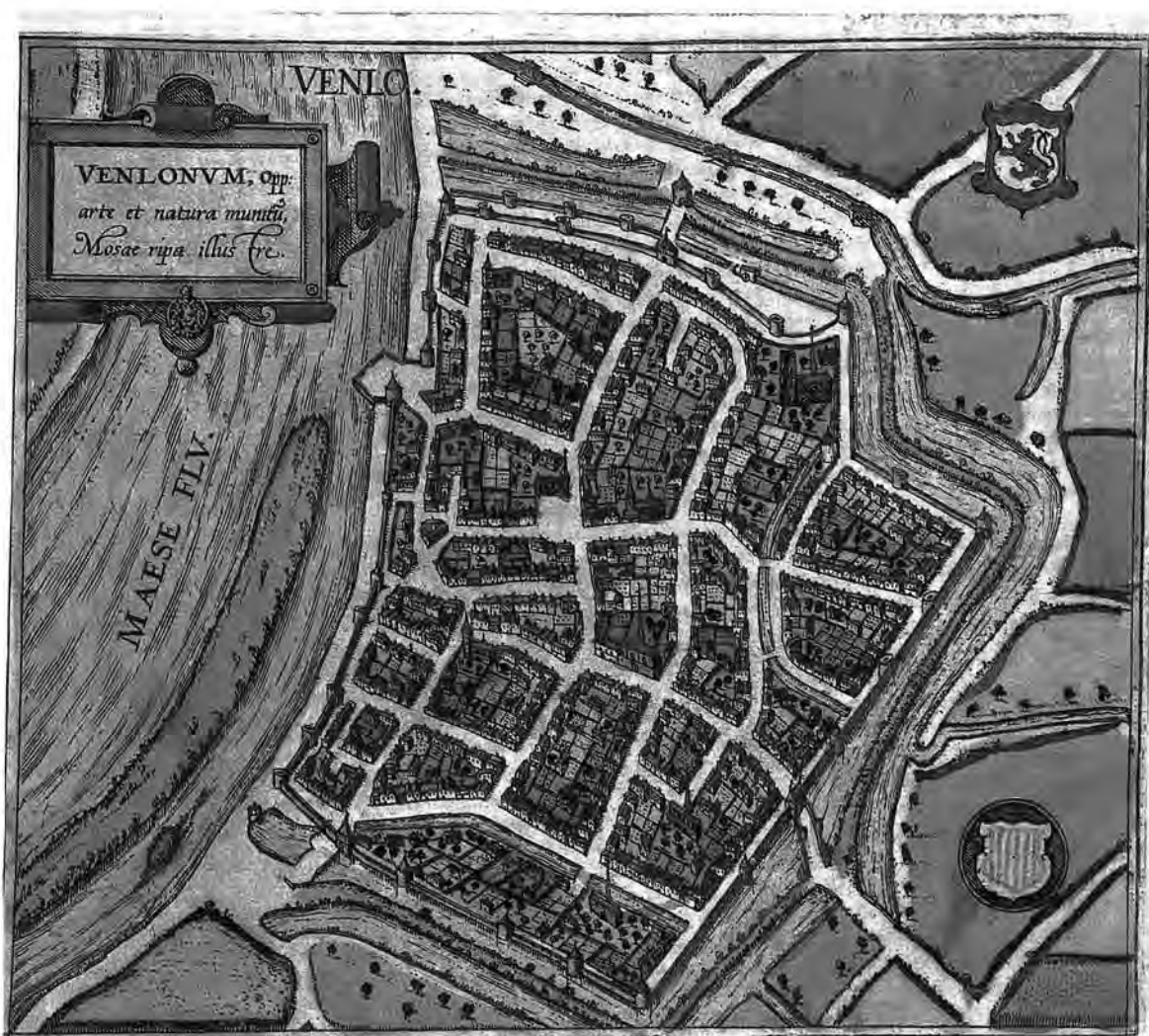
23 Over de rol van Van den Bergh: Van Pinxteren in *Pronkstukken*, nr. 53, blz. 157-159.

24 Hierover: Jenniskens, 'Invoering gereformeerde religie', passim.

25 Zie hierover Vaessen, 'Den paep', passim; Hanssen, 'Gereformeerde gezinde magistraat', passim.

26 Vaessen, 'Un homme perdu', passim; Dingemans, 'Perpetuïteit', 156.

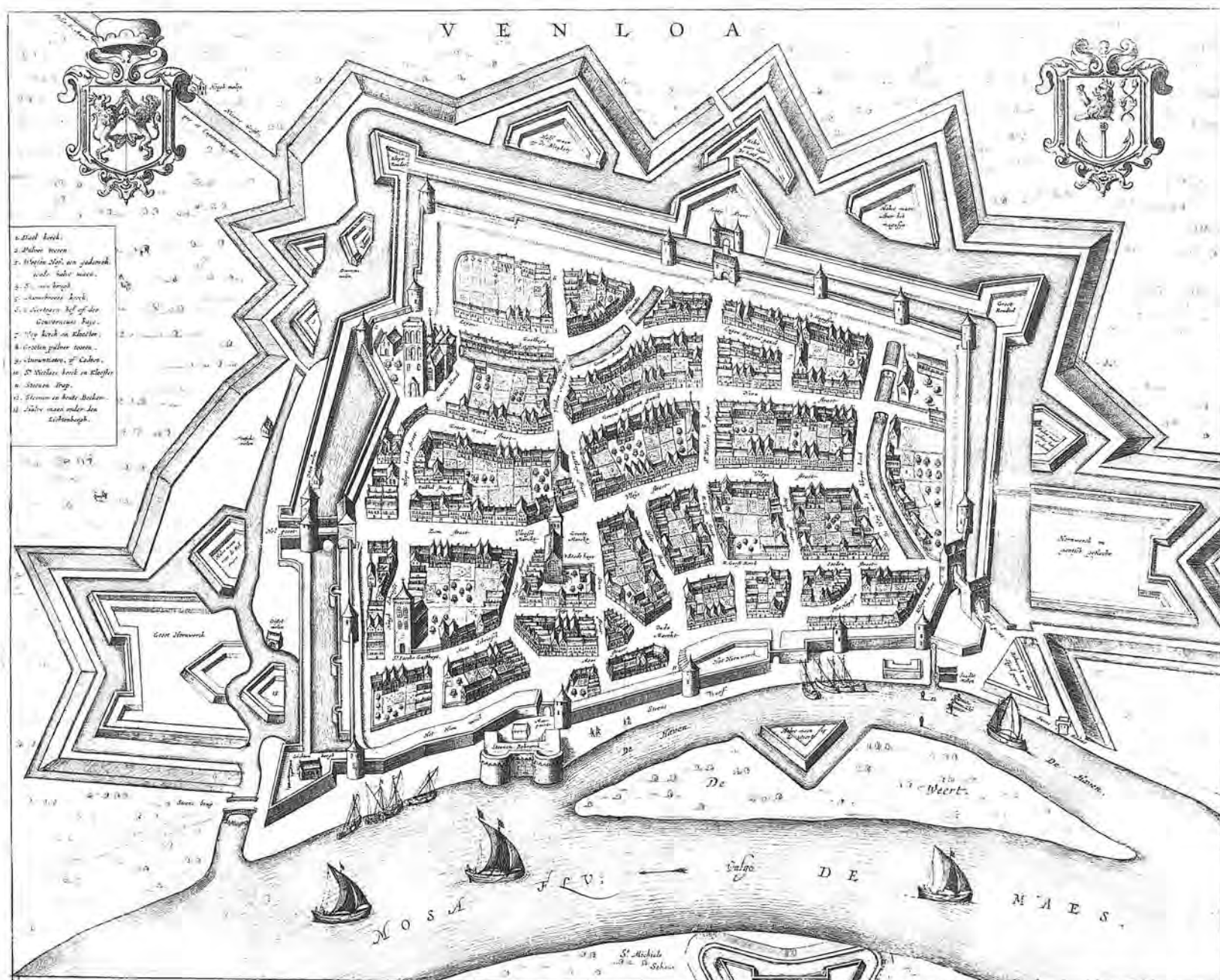
27 Volgens sommige bronnen had Venlo dankzij de verbetering van de vesting zeker zes tot acht weken stand moeten houden; de Spanjaarden schenen te hebben gerekend op een weerstand van maximaal drie weken.

29 Braun en Hogenberg, 'Venlonum opp. arte et natura munitum Mosae ripa illustr.' (*Civitates Orbis Terrarum*, III.17, 1581)

De oudste plattegrond van Venlo na die van Jacob van Deventer verscheen in de *Civitates orbis Terrarum*, het grote stedenboek van Braun en Hogenberg, waarin 52 Noord-Nederlandse steden zijn opgenomen. De graveur Frans Hogenberg ontleende de weergave van het stratenpatroon en de vestingwerken aan Jacob van Deventer. Het is niet bekend aan welke bron Hogenberg de detaillering in de Venlose plattegrond ontleende. (Koeman, *Atlantes Neerlandici* II, 19; Koeman, *Geschiedenis*, 124-126; Van 't Hoff, 'Bijdrage', 36, 38-41, 53; Skelton, *Facsimile edition*)

30 Joan. Blaeu, Venlo, Tooneel der steden van de Vereenigde Nederlanden, 1649

Van de meeste steden maakte Blaeu nieuwe koperplaten; het is onbekend of dit voor Venlo ook is gebeurd of dat een ouder voorbeeld is gebruikt. Het kaartbeeld maakt duidelijk dat in elk geval niet de situatie van 1649 is afgebeeld. Het nieuwe stadhuis (1597 en later) is niet afgebeeld; de in 1617 op de Markt gebouwde fontein evenmin; het minderbroedersklooster (1614-1620) wordt wel in de legenda vermeld maar niet getekend; een buiten de Tegelpoort gelegen boornwerk is voorzien van de toevoeging 'nu gantsch geslecht'. Daarentegen is wel de in 1511 ontstane beschadiging van de stadstoren bij de Sint-Martinuskerk overgenomen en is het fort Sint-Michiel (1641-1643) ingetekend. (Van Ermen, Limburg in kaarten en prent, 136-137; Koeman, Geschiedenis, 130-131; idem, Atlantes Neerlandici I, 295-331)

van de Tachtigjarige Oorlog, toen werd geprobeerd zoveel mogelijk gebied op de Spanjaarden buit te maken. Frederik Hendrik bracht een troepenmacht op de been die de inmiddels door de Spanjaarden aanzienlijk versterkte Maasvesting aan alle kanten insloot.²⁹ Intensieve bombardementen richtten grote schade aan in de stad, maar het beleg kon door het sterke garnizoen - er waren soldaten gelegerd in het 'Groote Hornwerck', de Sint-Martinuskerk, de kapel van het Sint-Jacobsgasthuis, het stadhuis en het vleeshuis³⁰ - worden afgeweerd. De belegering werd opgebroken toen Spaanse versterkingen onder leiding van de prins De Ligne de stad ontzeten. (afb. 26)

1648: de Vrede van Munster

Nog in 1646 hadden de Staten van Gelderland teruggave van het Overkwartier verlangd; zoals opgemerkt mislukte echter Frederik Hendriks poging Venlo in datzelfde jaar terug te veroveren. Bij de Vrede van Munster van 1648 werd in artikel 52 ten aanzien van de positie van het Overkwartier nog bepaald dat dit gebied tegen een nader te bepalen equivalent aan de Republiek zou kunnen worden overgedragen.³¹ Zover kwam het echter niet. Het 'wolkje' was in Staatse ogen niet belangrijk genoeg meer; alle aandacht ging uit naar Maastricht, de stad die als vooruitgeschoven vesting essentieel voor de veiligheid van de Republiek werd geacht. Venlo, 'ville perdue' voor de Republiek, zou voorlopig de meest noordelijke Spaanse vesting zijn, gelegen in een betrekkelijk geïsoleerde landstreek. Met Roermond vormde Venlo het centrum van een uitgemergeld gebied, dat ook na 1648 bleef zuchten onder oorlogsgeweld, onder

meer toen Lodewijk XIV in 1667-1668 delen van de Zuidelijke Nederlanden bezette en tijdens de Franse inval van 1672-1673.

De geschiedenis van Venlo gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw is nog nauwelijks bestudeerd. Venlose pogingen iets van het begin zestiende eeuw zwaar aangetaste stapelrecht overeind te houden zullen van niet meer dan marginale betekenis zijn geweest.³² De lasten van de inkwartiering bleven evenwel onverminderd drukken op de bevolking. De stad betaalde veel geld voor het onderhoud van panden waarin soldaten waren gehuisvest.³³ Ook het vleeshuis werd ingericht voor het onderbrengen van soldaten.³⁴

5.2 Stadsontwikkeling

Gedurende de zestiende en de zeventiende eeuw bleven de middeleeuwse muren de grenzen van de stadsbebouwing vormen. Er zou geen stadsuitbreiding plaatsvinden; hetzelfde geldt overigens voor alle steden in het Overkwartier. De voortdurende oorlogstoestand en de economische stagnatie in deze regio zijn hier debet aan.

Er zijn wel aanwijzingen dat Venlo begin zeventiende eeuw volgebouwd was. Met name tijdens het Staatse interregnum was er onvoldoende plaats om de vele ingekwartierde soldaten te herbergen.³⁵ Jacob van Deventers plattegrond (afb. 2 en 19) toont al een geheel bebouwde stad; andere zestiende- en zeventiende-eeuwse plattegronden (afb. 29, 30 en 34) bevestigen dit beeld. De stelling dat Venlo als zoveel andere steden in die tijd een 'ommuurd dorp' was, met veel vee, moes-

28 Brief van P.C. Hooft aan J. Baak, Muiden, 14 oktober 1637, in: Van Tricht (ed.), *Briefwisseling*, dl. II, nr. 896; ook geciteerd in Vaessen, *Het Staatse interregnum*, 237.

29 Zie hierover: Dickhaut, 'Beleg van Venlo', passim; Linssen, 'Laat den Pays toch niet beswijcken', 244-246, 263; Van Maarseveen, 'Schildenjen', 79-80; Schukking, 'Krijgsbouw', 364-366. Er is sprake van 'doerschoeten huysen', onder meer op het Schnksel (Str. 1646, f. 19r, 52v).

30 Str. 1646, f. 24v.

31 Linssen, 'Laat den Pays toch niet beswijcken', 261-265.

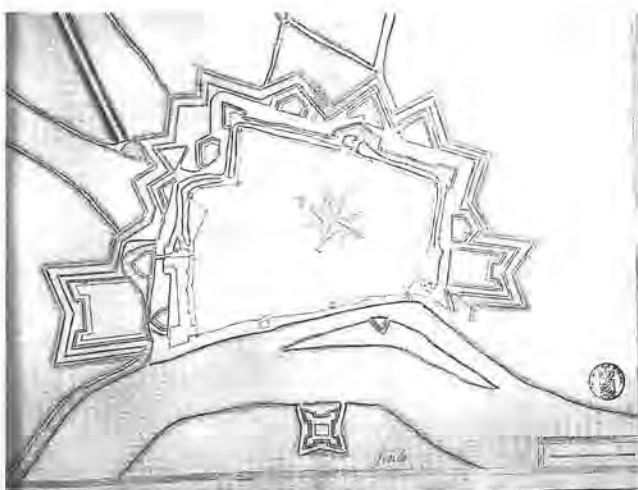
32 In 1650 werd betaald voor een 'tolsiender' die de opslag van goederen tussen Venlo en Mook controleerde (Str. 1650, f. 11r).

33 Str. 1675, passim; Str. 1676, 77r-80r. In 1675 werd een inkwartieringshuis op de Oude Markt - waarvan de zolders 'door de Spaeniers onfatsoenlijk voll gemaect sijn' - gereinigd (Str., 53v).

34 Str. 1675, f. 5v.

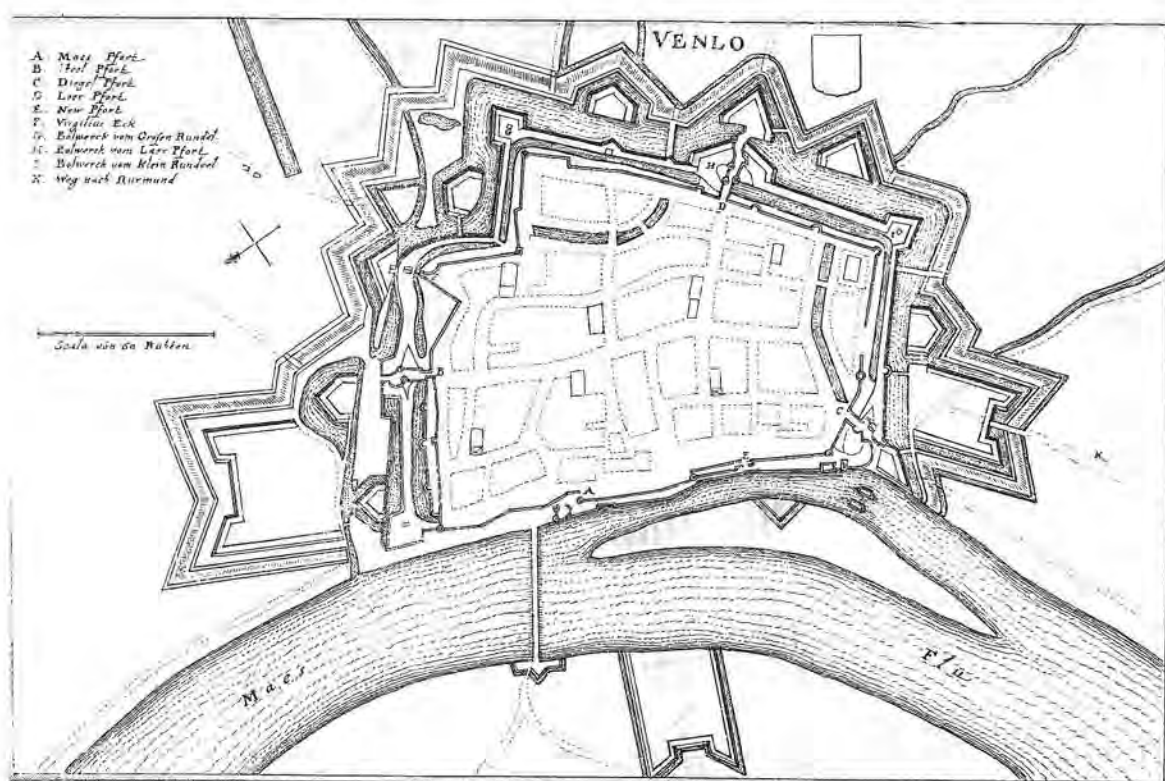
35 In 1633 werden bepalingen afgekondigd die het verhuren van huizen en kamers 'an eenige vrenbde, die gheene burgerschap alhier hebben, offte oock an eenige soldaten' moesten tegengaan (Vaessen, *Het Staatse interregnum*, 140; Stadsbestuur, mv. nr. 240; magistratsresolutie van 22 januari 1633, f. 50v). Het is niet duidelijk of hier alleen problemen van ruimtelijke aard (overbevolking) een rol speelden of dat wellicht ook politieke motieven in het geding waren, bijvoorbeeld het weren van spionnen of in religieuze zin ongewenste personen.

31 Manuscriptkaart van de vesting Venlo, waarschijnlijk getekend rond het midden van de zeventiende eeuw

Deze anonieme en ongedateerde tekening geeft een nagenoeg identieke weergave van de vestingwerken als Blaeu.

32 Math. Merian, Venlo, ca. 1650

Op deze kaart van de stad en vesting zijn de vestingwerken globaal weergegeven als bij Blaeu. Binnen de stad is nauwelijks detaillering getekend. Alleen de kerken, kloosters (behalve dat van de minderbroeders), gasthuizen en het stadhuis zijn duidelijk aangegeven. Het gouvernement ontbreekt. In de legenda is sprake van een 'Bolwerck vom Grossen Rundel' (noord-oosthoek) en 'Bolwerck vom Klein Rundel' (zuid-oosthoek). Opvallend is de vaste brug, die in die tijd vermoedelijk niet heeft bestaan.

tuinen en boomgaarden tussen de huizen, lijkt overdreven.³⁶

In 1619 lanceerde de al eerder genoemde Erycius Puteanus plannen voor de aanleg van een nieuwe straat van de Kerkstraat dwars over de Lomstraat naar het (Maas-)Schrikkel, 'tot grote verbeteringe der stadt'. Op deze manier zouden enkele grote binnenterreinen kunnen worden ontsloten. Puteanus' plan werd niet uitgevoerd. In hetzelfde jaar stelde de humanist een plan op om de Maasstad te 'beschryven'. Hij verzocht de magistraat daartoe een 'afteekeninge te hebben, der straten ende principaele huysen'. Ook dit voornemen van de Venlose geleerde bleef onuitgevoerd, naar zijn eigen zeggen 'omdat die van myn eygen landt, Gelderlandt, segge ick, daernaer niet veel en vraeghen'.³⁷

Kwam het niet tot een uitbreiding van de stad, wel onderging het stadsbeeld wijzigingen doordat vooral in de eerste helft van de zeventiende eeuw diverse grote bouwprojecten tot stand kwamen, zoals hierboven al kort werd aangegeven. Onder de aartshertogen Albert en Isabella werd Venlo verrijkt met een aantal belangrijke nieuwe gebouwen. Ten eerste mag worden genoemd het fraaie stadhuis, dat onder leiding van bouwmeester Willem van Bommel uit Emmerik vanaf 1597 aan de Markt tot stand kwam. (leg. A.14, afb. 27) Hoewel het uit de veertiende eeuw stammende oude gebouw in de loop van de zestiende eeuw verschillende malen was uitgebreid en verbeterd, werd eind zestiende eeuw toch besloten tot nieuwbouw. Opmerkelijk is - we refereerden hier al even aan - dat verschillende zeventiende-eeuwse plattegronden (Blaeu, afb. 30) het oude stadhuis nog weergeven; pas bij Lowis (ca. 1650-1680) (afb. 34) is het nieuwe stadhuis te zien. Wel schilderde de lokale kunstenaar Frans Everts in 1613 het nieuwe stadhuis op een van zijn grote historiedoeken.³⁸

Aan de westzijde van de Markt verrees in 1612 een groot nieuw vleeshuis. (leg. A.22, afb. 27) Recht tegenover de Sint-Martinuskerk werd in 1611 de nieuwe stadsschool voor Latijns en 'Duits' onderwijs gebouwd. (leg. A.17, afb. 93)

Begin zeventiende eeuw werd de Markt vergroot, toen de stad een aantal huizen aankocht en sloopte.³⁹ De Steenstraat werd in 1650 verbeterd door de sloop van enkele huizen en de aanleg van een nieuwe bestrating.⁴⁰

Het hertogenhof (leg. A.4) verkeerde eind zestiende eeuw in vervallen toestand. Het oude hof ruimde het veld voor het minderbroedersklooster. Naast dat klooster werd rond dat jaar een nieuw complex gebouwd voor de militaire commandant van de stad, op het terrein dat eerder was toegedacht aan de jezuïeten; daarnaast diende het als onderkomen voor de stadhouder tijdens diens verblijf in de stad, reden waarom het gebouw werd aangeduid als Prinsenhof of Gouvernement. (leg. A.3)

De sociale zorg in de stad werd - nadat al in 1533-1539 een nieuw Sint-Jacobsgasthuis aan het Helsehrik-

sel was gebouwd (leg. D.7) - verder verbeterd door de bouw van een weeshuis in de Grote Kerkstraat (1577) (leg. D.8) en een nieuw Sint-Jorisgasthuis aan de Lohofstraat (1626). (leg. D.3) In 1640 is sprake van het 'timmeren' (bouwen) van een 'Spaens hospitaal'.⁴¹ Het is niet duidelijk waar dit gebouw lag en hoe lang het heeft bestaan. Evenmin is iets bekend over het 'doluhyss anden wall' waaraan in 1644 werd gewerkt.⁴² In hetzelfde jaar werd de oude buiten de stad gelegen leproserie of het 'lazarishuys' (leg. D.2) gesloopt. In de omgeving van de Tegelpoort is verder sprake van 'armenhuizen' (aan het Hetje, 1648⁴³) en van een 'armenschuer' (Klein Italië, 1675⁴⁴).

In de eerste decennia van de zeventiende eeuw verzezen ook drie nieuwe kloosters in de stad. Het grootste was het minderbroedersklooster (leg. C.6), dat tussen 1614 en 1616 werd gebouwd op de plaats van het oude hof. De kloosterkerk werd gebouwd tussen 1617 en 1620. De zusters van Mariëndaal of Catharinadal, die in de beginfase van de Opstand uit hun klooster in Genooi werden verdreven en die voor enige tijd een onderkomen in Roermond hadden gevonden, keerden in 1599 terug naar Venlo, toen naar het gebouw van het sinds 1578 gesloten cellebroedersklooster Trans-Cedron. De zusters, die inmiddels waren overgegaan naar de orde van de annunciaten⁴⁵, besloten tot de bouw van een nieuw groot klooster. In 1619 werd de kerk voltooid, in 1625 het klooster. (leg. C.3) Tenslotte vestigden zich in 1623 de beginnen die eerst in de Begijnengang bij het kruisherenklooster ('Achter Sinterklaas') woonden, zich bij de Heilige-Geestkapel, om daar een tertiariissenklooster te stichten. Op de plaats van enkele aangekochte huizen verrees op de hoek van de Heilige Geeststraat en de Jodenstraat een bescheiden kloostergebouw. (leg. D.1).

In 1616 begonnen werkzaamheden ten behoeve van de verbetering van de watervoorziening in Venlo. Bij de Onderste Molen in de zuid-oostelijke Bantuin werden in de steilrand van het hoogterras waterreservoirs gemetseld; het water werd via een ruim twee kilometer lange leiding van uitgeholde elzenboomstammen door het Broek naar de stad geleid. Bij de Keulse Poort, op de Varkensmarkt en op de Oude Markt werden tappunten aangelegd; de bekroning van deze werkzaamheden vormde de bouw in 1617 van een indrukwekkende fontein op de Markt. (leg. A.2, afb. 28) In de jaren twintig en dertig van de zeventiende eeuw werden de waterputten in de stad vervangen door pompen.⁴⁶

36 Ubachs, *Twee beren*, 10. Zoals overal elders werd ook te Venlo vee in de stad gehouden; in 1631 bepaalde de magistraat dat eigenaren van varkens hun dieren langs de kortste weg van hun huis naar de weide buiten de stad moesten drijven en dat de mest moest worden opgeruimd (Stadsbestuur, inv. nr. 240, resolutie van 19 mei 1631; Vaessen, *Het Staatse interregnum*, 35).

37 Stadsbestuur, inv. nr. 1405, brief van Puteanus aan de magistraat (1619); Evers en Geurts, 'Bijzonderheden', 42-43.

38 Afbeelding bij Huiskamp in *Pronkstukken* nr. 51c; Van Maarseveen, 'Schilderijen', 74, 77.

39 Str. 1609, 31, 66; Str. 1610, 48; Str. 1611, 76-81; in 1613 werden naast het nieuwe vleeshuis aan de Markt nieuwe huizen gebouwd (Str. 172, 175, 198, 217).

40 Str. 1650, 12r: huizen gekocht en gesloopt 'tot verbeteringe vander straat'; 51v: een Nijmeegse strate-maker meet 60 roeden nieuw aan te leggen bestrating.

41 Str. 1640, f. 25r, 39v; Str. 1641, f. 25r; Str. 1648, f. 20v; 'dat Spaense gasthuys schoon te maken'.

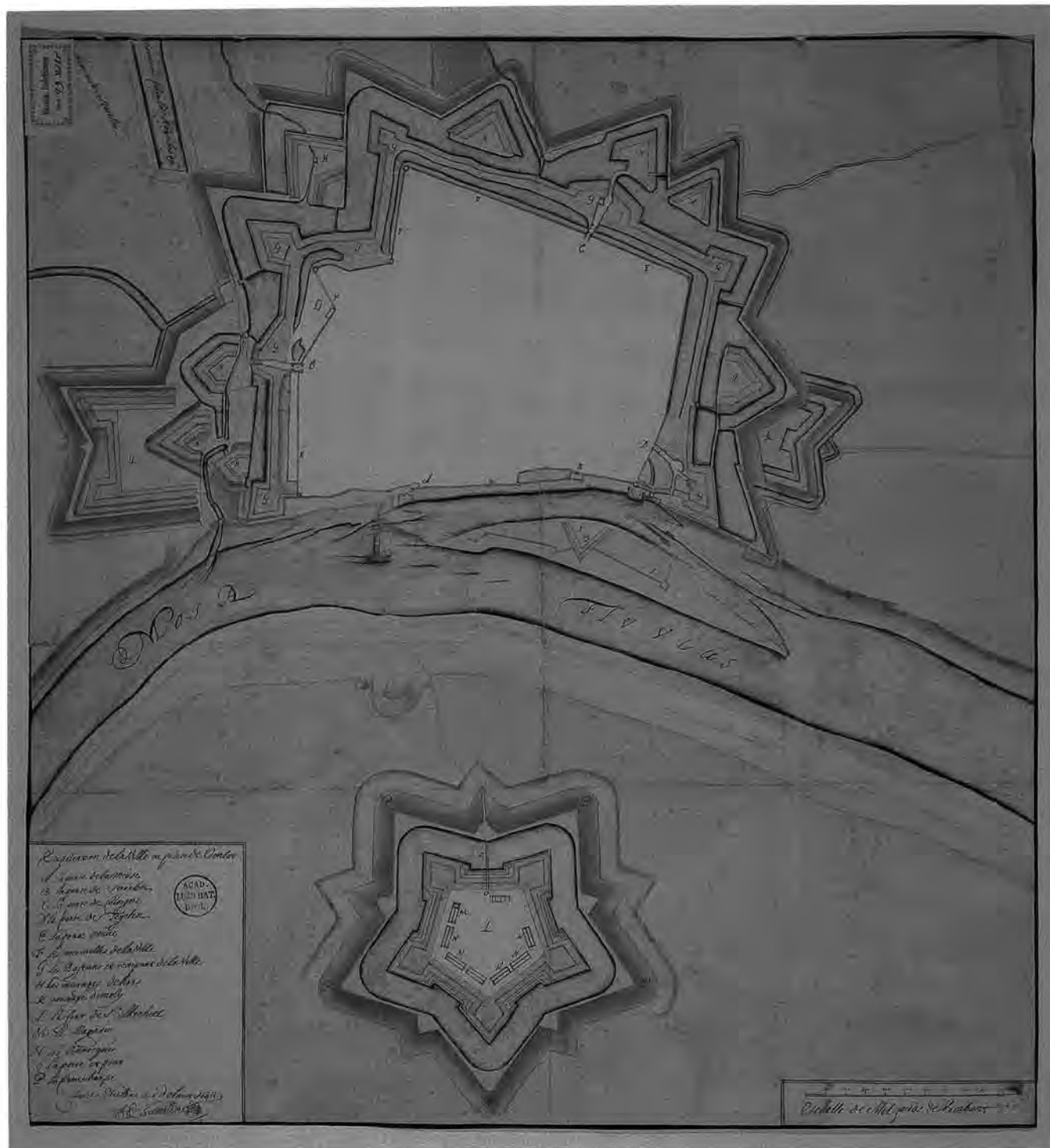
42 Str. 1644, f. 40v.

43 Str. 1648, f. 37r.

44 Str. 1675, f. 94v.

45 Nissen in *Pronkstukken* nr. 36, passim.

46 Bogers, 'Stadspompen', passim.

33 Manuscript-plattegrond van de vesting Venlo met het fort Sint-Michiel, door (...) Janssens, 1645

Deze fraaie manuscriptkaart geeft een vergelijkbaar beeld van de vesting als de overige hier weergegeven kaarten. Een belangrijk verschil is de gedetailleerde weergave van het dan net voltooide fort Sint-Michiel.

De Helppoort is aangeduid als 'Porte de Straelen'. Het grote boornwerk bij Lichtenwerk als 'Les ouvrages dehors' (buitenwerken), terwijl het boornwerk buiten de Tegelpoort 'demoly' (verwoest) is. Opvallend is dat de beide ingangen van de haven zo goed als dichtgeslibd zijn.

Legenda:

A. La porte de la Meuse	F. Les murailles de la ville	M. Le magasin
B. La porte de Straelen	G. Les bastions et remparts de la ville	N. Les baracques
C. La porte de Cologne	H. Les ouvrages dehors	O. La porte et pont
D. La porte de Tegelen	I. Le fort de S. Michiel	P. La [contr.]
E. La porte neuve	K. Ouvreage demoly	
	L. Le fort de S. Michiel	

34 Cornelis Lowis, 'Venlo', ongedateerd (tussen 1650 en 1680)

Deze kaart van de pastorale goederen te Venlo is in opdracht van de abdij van Averbode tussen 1650 en 1680 vervaardigd door koninklijk landmeter Cornelis Lowis. De tekening geeft informatie over een deel van de Bantuin in de onmiddellijke omgeving van de stad. De stad zelf en de vestingwerken zijn schematisch weergegeven, alleen het stadhuis, de stadstoren en de pastorie met tuin zijn duidelijk ingetekend.

In het Algemeen Rijksarchief in Den Haag berust van de hand van Lowis een 'Caerte van de groote oude thiende rontsom Venlo', (september 1677; OPV-14). Dit is een eveneens in opdracht van de abdij van Averbode gemaakte kaart van de tiendgronden in de parochie Venlo. (Van Ermen, Limburg in kaart en prent, 65; Van Ermen, Kaartboek, 11-23, 172-173; Vaessen in Pronkstukken nr. 61, 177-19)

De in gilden georganiseerde handwerkslui hadden doorgaans de beschikking over een eigen gildehuis of 'gaffel'. Dat gold in elk geval voor de wevers (leg. A.23), de kramers (leg. A.9), de schippers⁴⁷, de huurvaarders (leg. A.8) en de zakdragers.⁴⁸ De waag op de parterre van het stadhuis werd in 1686 voorzien van een 'grote nieuwe ijsere balance'.⁴⁹ In 1699 werd een huis aan de Oude Markt aangekocht om er een nieuwe meelwaag in te vestigen.⁵⁰

Vanaf het begin van de zeventiende eeuw kende Venlo een schip- of gierbrug ('vliegende brugge') tussen het Bat aan de Venlose zijde en de Staay op de Blerickse oever.⁵¹ Bij Lowis (afb. 34) is deze brug voor het eerst afgebeeld.

Uit de tweede helft van de zeventiende eeuw zijn twee beschrijvingen van Venlo bekend, die nogal van elkaar verschillen. In Van Slichtenhorsts XIV Boeken (1654) wordt Venlo omschreven als 'naest Ruermond de grootste en beste van de steden' (van het Overkwartier), een stad met 'grote neeringh van koorenkoopmanschap en goede aentocht van schippers'.⁵²

In de ogen van de Toscaanse prins Cosimo de Medici, die in 1667 en 1669 door de Nederlanden trok, was Venlo weliswaar de belangrijkste vesting van het Overkwartier ('la più riguardevole fortezza delle dipendenze del governo di Ruremonda'), maar verder was de stad in zijn ogen binnen haar oude stenen ommuring klein, dunbevolkt en armoedig ('piccolo, non molto popolato e povero').⁵³ De prins werd op zijn reis vergezeld door de architect Pier Maria Baldi die van de bezochte steden tekeningen vervaardigde, waaronder een fraaie impressie van Venlo. (afb. 35)

5.3 De vesting

In 1552 werd de toestand van de vesting opgenomen door de stadhouder en 'der bouwmeester Marcelis' ofwel de 'bouwmeester des keijzers'.⁵⁴ Bedoeld zal zijn Marcelis Keldermans, telg uit het beroemde geslacht van Zuid-Nederlandse bouwmeesters, die in verschillende Gelderse steden (Roermond, Geldern, Wachtendonk) aan de vestingwerken bouwde.⁵⁵ Twee jaar later was Marcelis opnieuw in Venlo, waar hij samen met andere bouwmeesters met het stadsbestuur overlegde.⁵⁶ We mogen ervan uitgaan dat in deze jaren gesproken is over de modernisering en uitbreiding van het middeleeuwse Venlose vestingsstelsel, zoals dat is weergegeven door Jacob van Deventer en door Braun en Hogenberg. (afb. 29) In 1568 vonden grootscheepse werkzaamheden aan de wallen plaats door 'die burgerre, huysluyden ind dorperen in stat diensten'.⁵⁷ Op vier plaatsen werden nieuwe rondelen gebouwd: aan Lichtenberg (1569-1574⁵⁸), bij de Laarpoort (1575⁵⁹), op De Weerd (1578⁶⁰) en bij de Tegelpoort (1578⁶¹). In 1579 werd veel werk verricht aan 'Haelrondell' (wellicht bij de Helpoort).⁶² De benodigde aarde voor de vestingwallen werd veelal uit Het Ven gehaald.⁶³ Op de uit 1581 daterende plattegrond van Braun en Hogenberg is van de nieuwe werken nog niets te zien; het beeld op deze plattegrond is zo goed als identiek aan de situatie bij Jacob van Deventer. Waarschijnlijk geeft een onge-dateerd plattegrondje uit het begin van de zeventiende eeuw (afb. 24) een beter beeld van de situatie na de eerste verbeteringen aan de vesting.

Ook nadat de stad in 1579 tot de Unie van Utrecht was toegetreden, werd het werk aan de vesting voort-

35 Pier Maria Baldi, 'Venloo'. Gezicht op Venlo en het fort Sint Michiel vanuit het noorden, 1669

Pier Maria Baldi arriveerde in het gezelschap van prins Cosimo de Medici op 14 juli 1669 vanuit Nijmegen in Venlo, waar de nacht werd doorgebracht. Baldi vervaardigde ter plekke een schets, die later werd uitgeveerd ten behoeve van het reisverslag. Links beneden staat abusievelijk het wapen van Roermond. Zichtbaar zijn vanaf links: een muurtoren (Daaltoren); de Sint-Martinuskerk met de stadstoren en de oude kerkstoren erachter; de hoogbouw van de Helpoort; de kapel van het minderbroedersklooster; de kapel van het Sint-Jorisgasthuis; het stadhuys; de kapel van het Sint-Jacobsgasthuis; het bastion Lichtenberg, aan de haven rechts naast de Maaspoort de vissersloef (visbank); in de verte de kerkstoren van Blerick, rechts het veerhuis De Staay en het fort Sint-Michiel. Het Steenen Bolwerk is inmiddels afgebroken. (Hoogewerff, *Cosimo de Medici*, 222, 286-287, 290; vgl. [Van Veen], 'Een Italiaan over Venlo', *passim*; Bruijnzeels e.a., red., *Momentopnamen*, nr. 12, blz. 36; Blok, *Verspreide studiën*, 188 e.v.)

gezet. Nog in hetzelfde jaar adviseerde 'der scholtiss van Gorckum' (?) de stad over de aanleg van bolwerken en rondelen.⁶⁴ In de jaren tot 1586 werkte men intensief aan de versterkingen rond de stad.⁶⁵ In 1583 werd zand van de landweer aan de Schaapsdijk aangevoerd ter versterking van de muren bij de Laarpoort.⁶⁶ In 1583 werd het veerhuis op de Staay aan de overzijde van de Maas gesloopt; tevens werden in dat gebied alle heggen verwijderd, naar we mogen aannemen om een vrij schootsveld te krijgen.⁶⁷ Enkele jaren later (1585-1586) werd hier een schans met wachthuis aangelegd.⁶⁸ Het rondel bij de Kwaktoren op de zuid-oostelijke hoek van de vesting is in 1583 aangeduid als 'Quacx rondell', een jaar later als 'den groeten rondeell'.⁶⁹ In 1584 werd het 'Nije Werck' tussen Lichtenberg en Helpoort voltooid.⁷⁰ Buiten de Laarpoort stond in 1583 een groot kanon, geheten 'den groeten steynen lew'.⁷¹ Het waterpeil in de grachten werd in 1585 verhoogd door omleiding van de Houtmolenbeek of Sloterbeek.⁷² De steenovens brandden dat jaar op volle kracht om grote hoeveelheden extra bakstenen te kunnen leveren.⁷³ In 1586 werden nog grote hoeveelheden oude stenen gewonnen van het niet lang daarvoor verwoeste klooster in Genooi.⁷⁴

Dit alles kon niet voorkomen dat Parma in 1586 de stad innam. Het wapen van de Spaanse koning werd in dat jaar - samen met dat van Gelre en dat van Venlo - in steen boven de Nieuwe Poort op de Werf aangebracht.⁷⁵ Onder het herstelde koninklijk gezag gingen de werkzaamheden onverdroten voort. Op de Lichtenberg werd in 1600 het kanon 'den Roden Hondt' geïnstalleerd⁷⁶; op het rondel bij de Kwaktoren stond in 1613 een 'coepere slange'.⁷⁷ Bij de Wylderbeek ten zuiden van de stad, op de grens met Tegelen, werd een 'staketzell' (palissade) in de Maas gebouwd, aansluitend op de zuidelijke landweer.⁷⁸ In 1602 werden halve manen aangelegd buiten de Helpoort⁷⁹ en op de werf buiten de Nieuwe Poort⁸⁰; ook werd in dat jaar intensief gewerkt aan de versterking van de wallen overall rondom de stad.⁸¹ Een jaar later werd het bolwerk bij Lichtenberg vernieuwd.⁸²

In 1618, tijdens de nadagen van het Twaalfjarig Bestand, werd door 'bouwmeester Pasqualijn', een telg uit het Italiaanse geslacht Pasqualini dat in de Nederlanden vooral in de zestiende eeuw een indrukwekkende staat van dienst op het terrein van de vestingbouw opbouwde⁸³, een begin gemaakt met de bouw van een groot verdedigingswerk bij Lichtenberg. Deze

47 Str., f. 9r.

48 Str. 1704, f. 90.

49 Str. 1685, f. 43r.

50 Str. 1699, f. 46-47: 'Oncosten van de meelwage'.

51 Str. 1607, 101: 'uptreckender brugge'; Str. 1645, 10r: 'betaelt aen de schieptimmerluyden voor twee booten aen de vliedende brug'; Str. 1668, 105r-106r: 'timmeragie van de brugge'; Str. 1674, 92r: 'Reparatie deser stadts gleebrugge en oncoste van derselve'; Str. 1675, 69r: 'op de vliegende brugge gearbeyt'; Str. 1676, 20r: 'Aen meester Jan den bleckenslager voor drij blecke platen om op de vliegende brugge een reglement op te slaen wat een ieder sal betalen om over de Maese te varen'.

52 Van Slichtenhorst, *XIV Boeken*, 60.

53 Hoogewerff, *Cosimo de Medici*, 222, 286-287, 290; vgl. [Van Veen], 'Een Italiaan over Venlo', *passim*; Bruijnzeels e.a., red., *Momentopnamen*, nr. 12, blz. 36; Blok, *Verspreide studiën*, 188 e.v..

54 Str. 1552, f. 49, 50.

55 Westra, *Nederlandse ingenieurs*, 12; Van den Heuvel, 'Italiaanse vestingbouwkunde', 12-14; Van Wylick-Westermann, 'Keldermans', 23.

56 Str. 1554, f. 37.

57 Str. 1568, f. 25-27.

58 Str. 1569, 29-32, 35-36, 47-48; Str. 1571, 28-33; Str. 1574, f. 75.

59 Str. 1575, f. 16 en 38.

60 Str. 1578, f. 75.

61 Str. 1578, f. 10: ontwerp door 'Mr. Jelis van Wiesel'.

62 Str. 1579, *passim*.

63 Str. 1575, f. 14.

64 Str. 1579, 112.

65 Str. 1582, *passim*, en Str. 1585, f. 43-78. In 1585 (Str. f. 108) werd door de 'huysluiden van Rae und Sievenheim' (Venray en Sevenum) gewerkt aan versteviging van de wal bij de Tegelpoort.

66 Str. 1583, f. 4.

67 Str. 1583, f. 77.

68 Str. 1585, f. 116 en Str. 1586, 58-62 ('van der schansen oever der Maesen').

69 Str. 1583, f. 45; Str. 1584, f. 61.

70 Str. 1584, f. 9, 43-52, 70.

71 Str. 1583, 78-79.

72 Str. 1585, 111.

73 Str. 1585, f. 142.

74 Str. 1586, 23, 26, 42, 44.

75 Str. 1586, 49.

76 Str. 1600, 42.

77 Str. 1613, f. 19.

78 Str. 1602, f. 9.

79 Waartoe 'sijn ex.cie.' [= Spinola?] in de stad een hoeveelheid meeband liet halen, 'om die halff maen buten de Helpoort daemee aff to teickenen' (Str. 1602, f. 18).

80 Str. 1602, 46-47.

81 Str. 1602, f. 63-68.

82 Str. 1603, f. 47 e.v., 70-80.

83 Westra, *Nederlandse ingenieurs*, 8, 13-14; Van den Heuvel, 'Italiaanse vestingbouwkunde', 12; Labouchere, 'Pasqualini', *passim*; Bers en Doose, *Pasqualini*, *passim*.

36 Constantijn Huygens jr., 'Over de Maas by Venlo, 23 oct. 1673', gezicht op Venlo vanuit het oosten

In het najaar van 1673 trok stadhouder prins Willem III met een troepenmacht naar Bonn, dat door Franse en Keulse troepen was bezet. De bedoeling was de Republiek een steunpunt aan de Rijn te verschaffen. In zijn gevolg reisde mee geheim secretaris Constantijn Huygens jr. (1628-1697), die de reis vastlegde in een aantal pentekeningen, waaronder een gezicht op Venlo. Op 22 oktober sloeg het leger zijn tenten op in Baarlo, op enkele kilometers ten zuiden van Venlo op de westelijke Maasoever gelegen. Huygens maakte een uitstapje naar Venlo, 'à dessein d'y faire faire un bonnet'. De volgende dag werd bij Venlo de rivier overgestoken. In zijn dagboek noteerde hij: 'Je desseinay à la hâte la Vue de Venlo du baut d'une colline et S.A. l'ayant sceu, voulut voir ce petit dessin.' Het is inderdaad een haastige schets; de stad is slechts vluchtig weergegeven. Het beeld van Venlo, vastgelegd vanaf de steilrand ten oosten van de stad, wordt gedomineerd door de grote stadstoren en de Sint-Martinuskerk. (Heijbroek, Mei Huygens op reis, 77, 83; Bruijnzeels e.a., red., Momentopnamen, 37, noot 22)

hoek van de vesting was - dat blijkt uit de vele werkzaamheden die aldaar steeds weer werden uitgevoerd - van cruciale betekenis voor de defensie van de stad. In oorlogstijd was de 'conservatie ende verlos deser stadt principaelick hieraen gelegen'.⁸⁴ Een bestaand aarden bolwerk op deze plaats was, aldus het stadsbestuur in een verzoek om financiële bijstand aan de Roermondse Rekenkamer, 'niet teghenstaende die excessive kosten veel jaeren heerwärts tot onderhalinge desselvigen daeraen gelacht', niet langer bestand tegen 'de hoeghe wateren' (de Maas). Het was de bedoeling om het aarden bolwerk te vervangen door een moderner bouwwerk, met fundamente van mergelblokken en Naamse stenen, en opgaand metselwerk van bakstenen.⁸⁵ Ook voor dit project zocht en vond Venlo de steun van Puteanus, die in Brussel bij de aartshertog succesvol pleitte voor een financiële bijdrage voor de stad, die - volgens Puteanus' formulering - toch als 'propugnaculum provinciae', een bolwerk voor het Overkwartier, moest worden beschouwd.⁸⁶

De eerste steen werd op 8 juli gelegd door burgemeester Daemen; de Venlose huurvaarders en inwoners van Arcen, Blerick, Hinsbeck, Grubbenvorst, Baarlo, Grefrath, Maasbree, Tegelen en Helden verrichtten het grondwerk. Tot aan de voltooiing van het werk in 1621, werden in totaal ongeveer 1.000.000 bakstenen verwerkt, daarnaast grote hoeveelheden mergelsteen, Naamse steen, kalk en ijzer.⁸⁷ Blaeu duidt dit werk aan als 'Groot Hoornwerck'. (afb. 30) Een in de zuidflank van de stad gelegen werk van vergelijkbare omvang als het Groot Hoornwerk is bij Blaeu voorzien van de opmerking 'nu gantsch geslecht'.

Tijdens het Staatse interregnum van 1632-1637⁸⁸ werden de Laar- en de Tegelpoort versterkt. Bij alle poorten werden aarden wallen opgeworpen en buiten de Laarpoort werd 'op de Bleyckery' een halve maan aangelegd. Gouverneur Brederode maakte een begin met de bouw van een palissade rondom de gehele stad; na klachten over de kaalslag in de bossen van Elmt ten zuid-oosten van Venlo werd dit werk op last van het Hof van Gelre stilgelegd. Toch was de algehele conditie van de vesting volgens inspectierapporten van de Raad van State matig tot slecht. De voornaamste oorzaak was geldgebrek: kleine vestingsteden als Venlo konden de kosten onmogelijk geheel zelf dragen, terwijl de particularistische belangen van de verschillende provincies verhinderden dat de Generaliteit voldoende geld ter beschikking stelde voor deze buiten de eigenlijke Republiek gelegen vesting.

Na de herovering van de stad in 1637 voerden de Spanjaarden enkele grote bouwprojecten uit. De Tegelpoort werd in 1641-1644 vernieuwd; later zouden werkzaamheden volgen aan de Maaspoort (1644, 1665) en de Laarpoort (1674). Het grote stenen bolwerk vóór de Maaspoort (leg. B.35) werd in de loop van de zeventiende eeuw afgebroken. Het grootste bouwproject was de aanleg van het nieuwe vijfhoekige fort Sint-Michiel,

'eene nieuwe Schants tot des Stads verzekernis'⁸⁹, die op instigatie van Don Ferdinand begon op Sint-Michielsdag 1641 en werd voltooid in 1643. (leg. B.10)

Plattegronden als die van Blaeu uit 1649 geven een beeld van de vesting zoals zij voornamelijk ten tijde van de Spaanse bezetting tussen 1586 en 1632 tot stand is gekomen. (afb. 30-32)

Na de Vrede van Munster van 1648 brak voor Venlo wat betreft de bouwactiviteiten een rustige periode aan, dit in tegenstelling tot de situatie in de Republiek, waar vanaf de late zeventiende eeuw - zeker na het Rampjaar 1672 - het vestingwezen vooral onder invloed van Menno van Coehoorn op relatief grote schaal werd gemoderniseerd.⁹⁰ Omdat er onvoldoende kazernes waren bleef Venlo kampen met het probleem van de inkwartiering.⁹¹ De toestand van de oude muur, die nauwelijks nog een functie vervulde, moet slecht zijn geweest. In 1685 moest in de stad worden omgeroepen dat 'niemandt van der stadts mueren steenen soude breken'.⁹²

37 Bonaventura Peeters, Gezicht op Venlo vanuit het westen, ca. 1649-1652

Waarschijnlijk heeft de Vlaamse kunstenaar Bonaventura Peeters I (1614-1652) op een van zijn reizen naar de noordelijke Nederlanden (1634-1638) ook Venlo bezocht. Een ter plaatse gemaakte schets is later uitgewerkt, hetgeen tot een wonderlijke vermenging van de werkelijkheid met de fantasie heeft geleid. Links is het Groot Hoornwerk of bastion Lichtenberg met de Lichtenbergtoren te zien: direct aan de Maas ligt het Stenen Bolwerk, met daarachter de toren van de Maaspoort; verderop aan de werv is de Nieuwe Poort afgebeeld. Geheel rechts de Tegelpoort. Het silhouet van de stad wordt beheerst door de Sint-Martinuskerk, die abusievelijk met twee even hoge westtorens is getekend; daarnaast zijn er vier torens te zien, de meest linkse is die van de kapel van het Sint-Jacobsgasthuis, gevolgd door een fantasievoorstelling van het stadhuys; rechts van de Sint-Martinuskerk zijn nog twee torentjes (de kruissherenkerk en Maria-Weide?) afgebeeld. Op het eiland De Weerd is een vestingwerk in de vorm van een halve maan getekend. Perspectivistisch is de Sint-Martinuskerk te centraal geplaatst. Mogelijk berust de weergave van het stadhuys op Blaeu; in dat geval kan de datering van de kaart (de uitwerking van de schets uit de jaren dertig) op de jaren tussen 1649 (verschijnen Blaeu) en 1652 (dood Peeters) worden geschat. (Voermans in Pronkstukken, nr. 60, 173-176)

⁸⁴ Stadsbestuur, inv. nr. 2579, memorie van het stadsbestuur van 30 augustus 1618. Op 27 april 1618 had het stadsbestuur 'gerecessiert, dat de Lichtenbergh met steenen opgemaect ende dat Pasquelin, of sunst een ander bou Mr. daer toe moght ontbaeden werden, om dat werck te disponieren' (inv. nr. 240; geciteerd bij Evers en Geurts, 'Bijzonderheden', noot 18); Str. 1618, f. 27v, 58v, 68r-103v; Stadsbestuur, inv. nr. 240, magistraatsresoluties 1614-1696, 27 april 1618.

⁸⁵ Stadsbestuur, inv. nr. 2579.

⁸⁶ Evers en Geurts, 'Bijzonderheden', 36-37.

⁸⁷ Str. 1619, 3r, 68r-86r; Str. 1620, 75v-120v; Str. 1621, 3r; Stadsbestuur, inv. nr. 2579, een brief van landrentmeester Granaye inzake financiële bijdrage aan de bouw.

⁸⁸ Over deze periode Vaessen, Het Staatse interregnum, m.n. 151-156.

⁸⁹ Van Slichtenhorst, XIV. Boeken, 61.

⁹⁰ Van Wieringen, 'Overgang', passim; Sneep, 'Menno baron Van Coehoorn', passim.

⁹¹ In 1615 en 1622 waren militaire barakken gebouwd bij de Laarpoort (Str. 1615, f. 43v-44v) en bij de Tegelpoort/Italië (Str. 1622, 24v). In 1667 zijn 'stadtsbaracquen' vermeld bij de Lichtenberg (Str., f. 75r).

⁹² Str. 1685, f. 11r.

6 | Venlo in de achttiende eeuw (1702-1794)

6.1 Spaanse Successieoorlog en nasleep¹

Na de dood van de Spaanse koning Karel II in 1700 ontbrandde de strijd om diens erfenis in de Nederlanden. De Franse koning Lodewijk XIV en de Oostenrijkse keizer Leopold I maakten aanspraak op de zuidelijke Nederlanden. In dat kader voorzag Frankrijk op 20 maart 1701 de strategisch ten opzichte van Pruisen gelegen vesting Venlo van een garnizoen. De Fransen versterkten bovendien de vesting aan de Maaszijde. Het fort Sint-Michiël werd door de aanleg van wallen en grachten met de Maas verbonden. De Republiek zag zich door dit alles in haar belangen aangetast. Vanaf 29 augustus 1702 belegerden Staatse, Pruisische en Engelse troepen Venlo. De operatie stond onder leiding van de hertog van Marlborough en de directeur-generaal van Fortificatiën van de Republiek, de vestingbouwkundige Menno van Coehoorn.² Eerst werd het fort Sint-Michiël bestookt, waarvan een deel van de bezetting ternauwernood over de Maas naar de stad wist te ontkomen. Daarna begonnen felle bombardementen op de stad zelf, waarbij op verschillende plaatsen brand ontstond en schade werd aangericht aan onder meer het stadhuis, het vleeshuis, de kapel van het Sint-Jacobsgasthuis, het klooster Trans-Cedron en aan vele woonhuizen.³ Op 23 september werd de overgave getekend. Na Venlo vielen ook Stevensweert (5 oktober), Roermond (7 oktober) en Geldern (eind 1703) in handen van de anti-Franse geallieerden. Het bestuur over de veroverde gebieden werd voorlopig waargenomen door de Republiek.

Zowel de Republiek als Pruisen hadden hun zinnen gezet op de definitieve inlijving van het Overkwartier van Gelre. De jarenlange vredehandel resulteerde in 1713 (Vrede van Utrecht) en 1715 (Barrièretractaat) echter in een verdeling van dit territorium over drie mogendheden. De voormalige hoofdstad Roermond met haar directe omgeving en de stad Weert werden bij de Oostenrijkse Nederlanden gevoegd, terwijl Pruisen met onder meer de stadjes Geldern, Wachtendonk en Straelen en het Land van Kessel vrijwel geheel de rest van het Overkwartier kon inlijven. De Republiek verkreeg in 1715 slechts Venlo, Stevensweert en het grootste deel van het ten zuiden van Roermond gelegen Ambt Montfort, waarmee Den Haag in de woorden van Pirenne met een 'fooi' werd afgescheept.⁴ Aanspraken van de provincie Gelderland op het aan de Republiek toegewezen deel van het oude Overkwartier werden door de Staten-Generaal afgewezen.

Als gevolg van de nieuwe verdeling van het Overkwartier had de Republiek haar strategische positie in het Maasgebied echter verbeterd. De nieuw verworven Maasvestingen zorgden niet alleen voor een betere verbinding met Maastricht, maar waren zelf tevens van belang als vooruitgeschoven steunpunten, waarmee de controle over de kwetsbare zuid-oostelijke grenzen van de Republiek kon worden verbeterd.⁵ In Venlo – de 'principaalste plaetse' van het Staats Overkwartier⁶ – werd in 1717 het Staats Hof van Gelder geïnstalleerd, competent voor het nieuwe Staats Overkwartier.

6.2 Venlo als geïsoleerde enclave (1715-1794)

De achttiende-eeuwse geschiedenis van Venlo, tot aan de Franse tijd, is nog grotendeels *terra incognita*.⁷ Gedurende vrijwel de gehele achttiende eeuw was Venlo

een Staatse enclave temidden van Pruisisch gebied. De stad werd als Generaliteitsland bestuurd vanuit Den Haag. De soevereiniteit berustte bij de Staten-Generaal; voor financiële en militaire aangelegenheden ressorteerde Venlo onder de Raad van State.

Als gevolg van de nieuwe staatkundig-militaire constellatie was Venlo afgesneden van zijn natuurlijke achterland.⁸ De handel op de Maas werd door de staatkundige versnippering en de daarmee verbonden tegenstrijdige belangen ernstig belemmerd. Het aantal tollens op de Maas was groot, waardoor het handelsverkeer op de rivier sterk werd belemmerd.⁹ Pruisen bemoeilijkte Venlo's handelspositie door de inrichting van licentkantoren te Kessel, Tegelen en te Well, even ten zuiden en ten noorden van Venlo. Dit alles leidde tot oponthoud en hogere kosten voor schippers en handelaren; de positie van de Maas als scheepvaartweg verslechterde in de loop van de achttiende eeuw dan ook aanzienlijk. Steeds meer werd uitgeweken naar vervoer over de Rijn en over de landwegen.¹⁰ In de Franse tijd opgestelde rapporten schetsen – ook voor de voorafgaande periode – een goed beeld van de moeilijke staatkundige en economische situatie in het Maasgebied.¹¹ Ook de toestand van de haven van Venlo was in de achttiende eeuw miserabel.¹²

In een memorie uit 1795 sprak het Venlose stadsbestuur van de 'ongelukkige verdelinge vant Overkwartier', waardoor de Maashandel ('dese heelsame bron van welvaart') in dit gewest 'teenemael verdooft' was geraakt, met alle gevolgen vandien voor Venlo'.¹³ Het geïsoleerde Venlo met zijn 'kleenen sandige en onvrugtbaren bantuin' moest voortdurend 'disputen over de limietscheidingen met onse trotse nabuuren' uitvechten en was afhankelijk van voedselleveranties uit het omliggende Pruisische gebied. De 'brave ingezetenen' van Venlo waren door dit alles verarmd en 'blood van 't inleggend Hollandsch guarnisoen' afhankelijk.

Venlo ging daarnaast zwaar gebukt onder de last van de betaling van subsidiegelden aan Den Haag. De hoogte van deze afdrachten aan de Generaliteit was gebaseerd op de vroegere – gunstigere – toestand van de Venlose economie. Regelmatig was de stad niet in staat om aan de betalingsverplichtingen te voldoen; vaak moest om uitstel of verlaging van de te betalen sommen worden verzocht.¹⁴ De voor de stedelijke economie van vitale betekenis zijnde inkomsten uit accijnzen waren in de achttiende eeuw sterk afgenomen.

De aanwezigheid van een groot garnizoen drukte eveneens zwaar op de stedelijke financiën, hoewel deze ook een voor de bevolking welkome extra bedrijvigheid met zich meebracht. Toen de stad in 1727 panden in de Jodenstraat aankocht om er soldaten in te huisvesten (leg. B.17) en in 1732 bij de Roermondse Poort kazernes (leg. B.15-16) wilde bouwen om de last van de inkwartiering te verlichten, vroeg de magistraat om geldelijke steun van de Generaliteit. In 1738 klopte men aldaar aan in verband met niet nader omschreven werkzaamheden in de stad, 'ten gerief van borgeren en guarnisoen'.¹⁵ In 1743 deed de magistraat het zoveelste verzoek om financiële bijstand vergezeld gaan van de wens dat men voortaan Hare Hoog Mogenden niet meer lastig behoefde te vallen met 'hunne jaerlijckse doleantien'.¹⁶

Hoewel er nooit systematisch kwantitatief onderzoek is verricht naar de economische neergang van Venlo in de achttiende eeuw, mag er voorlopig, gezien de hierboven beschreven factoren, van worden uitge-

1 Berkvens, 'Interimbewind'; Venner, 'Leenrecht', 9; idem, 'Territoriale ontwikkeling', 27-28; idem, *Inventaris Hof van Venlo*; Van Rensch, 'Hof van Justitie', 196-197; Schutgens, 'Venlo', 25; Seelen, 'Verdeling'; Keuller, *Geschiedenis*, 145-154; Derks en Van Pinxteren in *Prontstukken* nr. 46, passim.
2 Scholten, *Militaire topografische kaarten*, 30-34; *Gedenkschrift Menno baron van Coehoorn*, 47-49.
3 Str. 1702, f. 78. In Str. 1703, passim, staan opmerkelijk veel posten in verband met het dekken van daken (leien en pannen). In dezelfde rekening (f. 47) worden posten in verband met sloopmateriaal van het 'Manhuis' (Sint-Jacobsgasthuis) en het klooster Trans-Cedron aangetroffen.
4 Pirenne, 'Generaliteitslanden', 319; Seelen, 'Verdeling', passim.
5 Morreau, *Bolwerk*, XXI-XXVI.
6 Aldus de woorden van de Venlose magistraat, geciteerd bij Venner, *Inventaris Hof van Venlo*, 15.
7 Ter illustratie deze passage bij Thewissen, 'Limburg', 340, over Venlo in de achttiende eeuw: 'We weten niet goed wat te denken van de vesting Venlo...'. Zie verder Hoebers, Venlo, passim.
8 De geïsoleerde positie van Venlo wordt treffend geïllustreerd door een kaart van de vesting Venlo, de Maas en het fort Sint-Michiël (VTH 3655, 1761), waarop vlakbij de stad aan de weg naar Blerick wapenschilden van de Pruisische koning en Pruisische richtingwijzers zijn aangegeven.
9 Een contemporaine bron: 'Staat van het Roermondse Overkwartier' door F.A. van Aefferden (1729), m.n. 273-275; Keuller, *Geschiedenis*, 156; Jappe Albens, *Geschiedenis beide Limburgen*, deel II, 62-64; Hardenberg, *Departement van de Nedermaas*, XX, geeft een aantal van 26 tol- en 15 licentkantoren op in 1795 tussen Luik en Dordrecht. Zie voor de scheepvaart op de Maas: Roebroek, 'Hoe hebben vaart en handel op de Maas zich ontwikkeld', passim.
10 Pirenne, 'Generaliteitslanden', 349-350.
11 Uit een rapport van 22 september 1797: 'Cependant il n'est que trop vrai que la Meuse avant d'arriver à Venloo ... est barrée par un comptoir palatin à Urmund [= Urmond, onder gezag van de keurvorst van de Palts, vandaar 'palatin'] et par un prussien à Kessel, et voilà comme les citoyens de ce département jouissent de la liberté du commerce! (...) la démarcation de notre territoire est si vicieuse qu'on ne peut arriver à cette dernière place [= Venlo] qu'après avoir traversé deux fois le territoire étranger et avoir été visité quatre fois par les douaniers.' Vgl. een rapport van 21 november 1797, waarin sprake is van 'les droits exorbitants'. (Roppe e.a., *Decadate*, 69, 101.)
12 In 1747: 'verland en toegewassen' (geciteerd bij Hoebers, Venlo in de eerste helft van de 18e eeuw, 19); in 1765 was de haven, blijkens een vermelding op een plattegrond van de omgeving van de Maaspoort, 'toegroeiende', waardoor 'de scheepvaart ook bij vol Maeswater veragtert word' (Kaarten en prenten, cat. nr. 536). Volgens Busching, *Nieuwe Geographie* (1779), 1122, was de haven 'onlangs' verbeterd.
13 Geciteerd bij Hardenberg, *Departement van de Nedermaas*, XXX.
14 Hoebers, Venlo, passim.
15 Hoebers, Venlo, 15.
16 Hoebers, Venlo, 17.

38 Jan de Beijer, 'Venlo, langens de Maes te sien, 1741'

Venlo is op deze pentekening getekend vanaf een hoog punt even ten noorden van de stad, vlakbij de Maasoever. Het meest opvallende element is de stadstoren, waarvan hier duidelijk de slechte toestand waarneembaar is. In de schaduw van de grote stadstoren is de oudere kerkstoren zichtbaar. Onder de torentjes in het stadssilhouet vallen die van het stadhuis in het bijzonder op; daarnaast is het hoog opgaande muurwerk van de in 1741 al niet meer functionele Tegelpoort herkenbaar. Op de stadswallen zijn bomen geplant; zichtbaar zijn de Gelderse Poort (Helpoort), de Maaspoort met de overdekte weergang (De Luit), de gierbrug tussen het Bat op de Venlose en De Stuyt op de Blerickse Maasoever. Deze tekening is gebruikt als voorbeeld voor de ets 'De stad Venlo te zien van den Maaskant 1741', die Hendrik Spilman maakte voor de topografische atlas *Het verbeerlykt Nederland*. (Bruijnzeels e.a., red., *Momentopnamen langs de Maas*, nr. 14, blz. 38; *De Werd*, Jan de Beijer, nr. 152, blz. 254; een exemplaar van de ets van Spilman in *GA Venlo, kaarten en prenten*, cat. nr. 529)

gaan dat Venlo een proces van verarming doormaakte. Het stadsbestuur zelf sprak eind achttiende eeuw van een 'akelijcken toestand'.¹⁷ Rond 1750 was de handelsactiviteit in de Maasstad teruggelopen tot zo'n 15% van de omvang van begin achttiende eeuw.¹⁸ De koopliedenstand was zo goed als verdwenen, men trof er vrijwel alleen nog sjouwers en voerlieden aan.¹⁹ Ook schippers waren in aantal sterk verminderd.²⁰ Aan het einde van de achttiende eeuw was er nauwelijks nog sprake van scheepvaart op de Maas.

Het is denkbaar dat het stadsbestuur uit opportunistische overwegingen de toestand negatiever voorstelde dan zij in werkelijkheid was. Dat de algehele situatie verre van rooskleurig was, kan echter ook worden afgeleid uit andere contemporaine bronnen. Frans van Aefferden was onderhandelaar bij de vredesbesprekingen in 1702, later ook de eerste president van het Staats Hof van Gelre te Venlo en landrentmeester van het Staats Overkwartier. Hij beschreef in 1729 de situatie in de steden en op het platteland van het Overkwartier.²¹

De landbouw in het gebied verkeerde in een diepe crisis; als gevolg van oorlogshandelingen was de toch al zo arme zandgrond in deze contreien verwaarloosd. De nijverheid in de steden was sterk achteruitgegaan. Had Venlo traditioneel een 'bequaame haaven' en vormde zij de centrale markt voor een ruim plattelandsgebied, door de nieuwe situatie na de Vrede van Utrecht was aan deze situatie een einde gekomen.

6.3 Een stagnerende stad²²

Geconstateerd mag worden dat deze tijd voor Venlo er ook een was van stedenbouwkundige stilstand. De enige bouwprojecten van grotere omvang waren van militaire aard. De stad ondersteunde het herstel van de kapel van de annunciaten (Trans-Cedron), die zwaar had geleden van het beleg van 1702.²³ Verder kan worden gewezen op de verbouwing en uitbreiding in 1718 van de voormalige kapel van het Sint-Jorisgasthuis ten behoeve van de gereformeerde gemeenschap en op de vernieuwing van de voorgevel van het stadhuis in 1736.

De monumentale fontein op de Markt werd in de loop van de achttiende eeuw afgebroken. De toestand van de laat-middeleeuwse stadstoren (leg. A.18) verslechterde verder. De tekening van Jan de Beijer uit 1741 (afb. 38) toont een afbrokkelend gevaarte. Nu en dan werden reparaties uitgevoerd. In de jaren 1766-

1773 werd het gebouw gesloopt, waarna de oude kerkstoren, die steeds in de schaduw van de nieuwe stadstoren was blijven staan, werd verhoogd en van een nieuwe bekroning voorzien.

Het prinsenhof of gouvernement, in de praktijk in gebruik als woning van de commandant van het garnizoen, kreeg onder de nieuwe gezagsdragers een uitgebreide opknapbeurt.²⁴ De vertegenwoordigers van de generaliteit die Venlo periodiek bezochten verbleven in een 'Statenlogement' op de hoek van de Parade en de Picardie (leg. A.13) en in een herberg met de naam 'Hof van Holland' in de Grote Kerkstraat. (leg. A.5)

In tegenstelling tot de situatie in de Republiek en in bijvoorbeeld Staats-Brabant bleven de kloosters in Venlo tijdens het Staatse bewind gehandhaafd. Venlo bleef een nagenoeg geheel katholieke stad. Vonden in de vroege achttiende eeuw nog wel eens wrijvingen plaats tussen katholieken en gereformeerden²⁵, na verloop van tijd lijkt hiervan niet of nauwelijks nog sprake te zijn geweest.

De bevolking nam in de achttiende eeuw sterk af. In 1669 telde Venlo nog ongeveer 6.000 inwoners, het maximale aantal dat vooralsnog werd bereikt. Rond 1740 was dat afgenomen tot ca. 4000, een aantal dat tot het eind van de achttiende eeuw stabiel bleef.²⁶ De armoede leidde tot een zekere mate van verkrotting en verpaupering, vooral in de zuidwestelijke hoek van de stad bij de haven. De achteruitgang van dit kwartier zal zijn versterkt toen de Tegelpoort in 1725 haar functie verloor ten gunste van de nieuwe Roermondse poort, even oostelijk van de oude poort. Het veertiende-eeuwse poortgebouw bleef tot het einde van de achttiende eeuw in gebruik als kolenmagazijn. De achteruitgang van de havenbuurt wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door een passage uit een klacht van de zusters van het Heilige Geestklooster over de weinig gunstige ligging van het klooster, in een buurt met zeer veel soldaten en 'geringhe luyden' in veel te kleine woningen.²⁷ De achteruitgang van de stad blijkt tevens uit andere contemporaine beschrijvingen. Bij Janicon (1730) lezen we over Venlo: 'En général, il y a très peu de particuliers bien logez; & les habitants sont si pauvres, que la plupart laissent déperir leurs maisons, saute de pouvoir les faire rebâtir ou réparer. La maison des orphelins, & celle des vieilles gens se ressentent de la pauvreté de la ville.'²⁸

Volgens Wagenaar (1740) waren vele van de acht- tot negenhonderd huizen in de stad onbewoond. 'De

17 Geciteerd bij Hardenberg, *Departement van de Nedermaas*, XXX.

18 Althans volgens Jappe Alberts, *Geschiedenis beide Limburgen* II, 64.

19 [Wagenaar], *Tegenwoordige Staat, Generaliteitslanden*, 575-576.

20 Roppe e.a., *Decadaire*, 115: 'avant l'établissement des ces comptoirs il y avait dans toutes les communes riveraines de la Meuse de riches bateliers. Il n'y a plus à présent que de misérables pêcheurs' (rapport van 21 december 1797).

21 Van Aefferden, 'Staat', passim; Jappe Alberts, *Geschiedenis beide Limburgen*, deel II, 62-64.

22 Enkele algemene beschrijvingen van Venlo in de achttiende eeuw: Janicon, *État présent, tome second*, 400-416; [Wagenaar], *Tegenwoordige Staat, Generaliteitslanden* (1740), 570-580; Busching, *Nieuwe Geographie*, 1117-1128.

23 Str. 1712, f. 79: betaling aan de annunciaten 'voor eenige bijstand tot opbouwinge van haer kercke'.

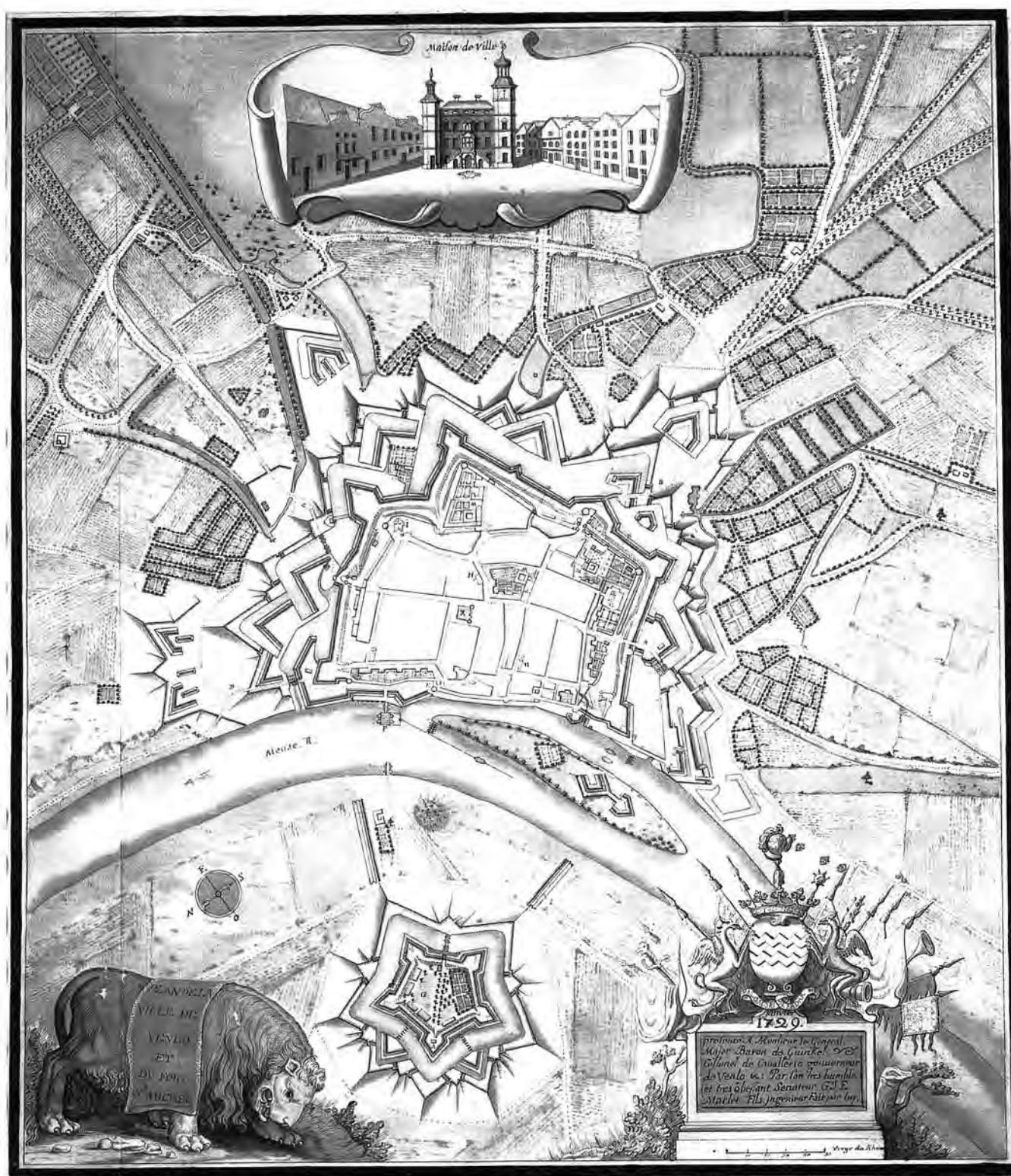
24 Str. 1704, f. 64-68; Str. 1708, f. 60-62; in 1723 werd het gebouw gewit (Str., f. 48-52).

25 Bijvoorbeeld Keuller, *Geschiedenis*, 160-161; Schutgens, 'Venlo', vooral over 1718-1719.

26 Camps, 'Vagabonden', 212; Philips, 'Bevolkingsontwikkeling', 19-20.

27 H. Geestklooster, inv. nr. 35-L.

28 Janicon, *État présent, tome second*, 406; aldaar op blz. 410-411 een analyse van de economische malaise waaronder Venlo gebukt ging. Vgl. hiervoor ook [Wagenaar], *Tegenwoordige Staat, Generaliteitslanden*, 576-577.

39 G.J.E. Marlet, 'Plan de la ville de Venlo et du fort St. Michel', 1729

Volgens het opschrift presenteerde de tekenaar zijn kaart in 1729 aan de Venlose militaire gouverneur baron van Ginkel. In een cartouche is het stadhuis en de Markt weergegeven. De vier grote kloostercomplexen zijn gedetailleerd uitgeverkt. Een nagenoeg identieke tekening van Marlet, die in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag berust (OPV V.17) is voorzien van een legenda, waarin de Tegelpoort nog is aangegeven als 'Vielle porte de Rurmonde'.

De Hel- en Laarpoort zijn respectievelijk genoemd 'Porte de Gueldre' en 'Porte de Collogne'. Verder zijn weergegeven de gierpont ('Pont volant') en de 'Porte de Litembourg', de uitgang van de vestingwerken in noordelijke richting, voor het bastion Lichtenberg. De beren bij de Roermondse poort (1726) en bij Lichtenberg (1727, 'de Broeser') zijn ingetekend, eventals geprojecteerde versterkingen op De Weerd.

overige huizen der Stad zijn van weinig aanzien, en de meesten zeer vervallen. Het Weeshuis en Oude Mannen-Huis zijn zeer geringe Gebouwen.²⁹

6.4 Uitbouw van de vesting³⁰

In schril contrast tot de stilstand in de ontwikkeling van de burgerlijke bebouwing stond de vernieuwing en uitbreiding van de militaire infrastructuur. Na de Vrede van Utrecht werd het onderhoud van de vestingen door de Republiek aanvankelijk op een laag pitje gezet; de directe militaire dreiging was immers weggefallen.³¹ De gespannen relatie tussen de Republiek en Oostenrijk en de dreigende aanwezigheid van het expansieve Pruisen aan de oostgrens zorgden echter voor een ommekeer in deze situatie. Vanaf 1725 werden aanzienlijk meer inspanningen geleverd voor de verbetering van de defensie. Ook de pas kort tevoren verworven vestingstad Venlo kreeg nu aandacht. Het belang van de vlakbij de grens met Pruisen gelegen vesting was voor

de Republiek kennelijk voldoende om grote bedragen in de modernisering en uitbouw ervan te investeren. De defensieve kwaliteiten van de Venlose versterkingen waren in het begin van de achttiende eeuw niet meer toereikend. De oude hoofdwal met tien bastions bestond uit grotendeels met steen beklede aarden werken. Hier en daar stonden begin achttiende eeuw nog delen van de oorspronkelijke middeleeuwse stadsmuur, zoals in de tuin van Maria-Weide en bij het gouvernement. Aan de Maaszijde was de muur nog grotendeels intact, hoewel de bouwkundige toestand veel te wensen over liet. In 1737 was een deel van de oude muur tussen de Maaspoort en de Lichtenberg, waarschijnlijk als gevolg van hoogwater, omgevallen.³²

Bij de Oude Markt was de muur in 1774 'geheel vervallen', terwijl een van de torens tussen de Oude Markt en de Tegelpoort in 1760 was ingestort en daarna 'geamoveert'.³³

Vanaf 1723 werden concrete plannen ontwikkeld om de vesting Venlo te verbeteren, zoals blijkt uit

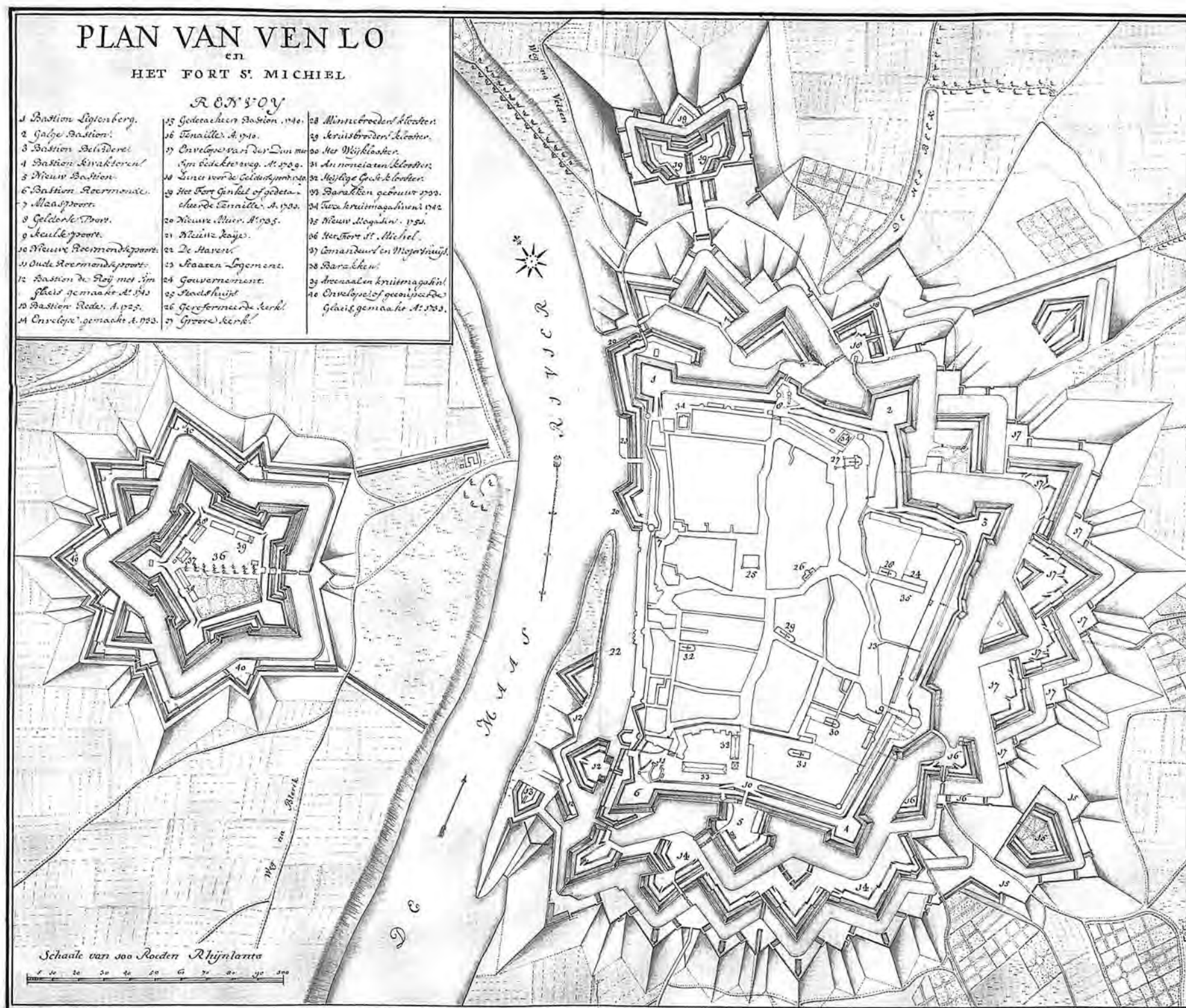
29 [Wagenaar], *Tegenwoordige Staat. Generaliteitslanden*, 573-574. Wagenaar maakte voor zijn beschrijving waarschijnlijk gebruik van de informatie van een lokale correspondent; hij heeft Venlo niet zelf bezocht. Vriendelijke mededeling dr. L.H.M. Wessels.

30 Uttenbroeck, *Bijdragen II*, passim, en *Bijdragen I*, 102-103; Keuller, *Geschiedenis*, 161-162; Mascheck, *Geschiedenis*.

31 Scholten, *Militaire topografische kaarten*, 42-43.

32 VTH 3650.

40 De vesting na de vernieuwing en uitbreiding, ca. 1751, door Haltinga

manuscripttekeningen van de ingenieurs Mosburger uit 1723³⁴ en Marlet uit 1728/1729³⁵, waarop de stad, de bestaande en de nieuw geprojecteerde vestingwerken zijn weergegeven.³⁶ (afb. 39) In 1725 werd een begin gemaakt met de werkzaamheden. De Tegelpoort (leg. B.36) werd gesloten en vervangen door de nieuwe Roermondse poort (leg. B.32). De oude halve maan op De Weerd verkeerde in vervallen toestand; het eiland zelf werd begin achttiende eeuw gebruikt als tuin voor de stadcommandant.³⁷ In 1725 werd daar het bastion Reede aangelegd. Uit diverse plattegronden uit de jaren tot ca. 1733³⁸ blijkt dat De Weerd toen nog geheel los van de oever lag. Een vestingkaart van omstreeks 1740 toont De Weerd voor het eerst als schiereiland.³⁹ Waarschijnlijk kwam de afsluiting van de zuidelijke haveningang tot stand toen in 1741/1742 in de haven het gemetselde bastion Le Roy of Schoppen-Aas werd gebouwd.⁴⁰ In de jaren zestig en zeventig van de achttiende eeuw werd het puin van de gesloopte stadstoren gebruikt ter versterking van de verbinding tussen De Weerd en het vasteland.

Ten noorden van de stad werd in 1731 fort Ginkel (leg. B.7) gebouwd. Plannen om tussen genoemd fort en de meer oostelijk gelegen Helbeek fortificaties aan te leggen bleven onuitgevoerd.⁴¹ De aanleg van de enveloppe (samenhangende linie) Reede in 1733 versterkte de zuidflank van de stad⁴²; zes jaar later werd aan de oostzijde van de stad de enveloppe Van der Duyn ofwel 'De Zeven Flanken' aangelegd. De wal onderlangs de Maas, aangelegd in 1701, werd in 1733 met baksteen

bekleed.⁴³ Voor de Gelderse Poort werd in 1740 een lunet aangelegd, terwijl voor de Keulse Poort in datzelfde jaar een tenaille verrees.⁴⁴ Ten noord-oosten van de stad werd rond 1740 fort Beerendonk (leg. B.6) aangelegd, buiten de Keulse Poort fort Keulen (1740).⁴⁵ (leg. B.8) Ook de defensieve waarde van het fort Sint-Michel werd verbeterd, onder meer door de aanleg van een nieuwe gepalissadeerde enveloppe (1731), het bekleden van de aarden wallen met baksteen en de bouw van een kruismagazijn.⁴⁶

De waterhuishouding rond de stad bleef de nodige aandacht opeisen. In 1727 werd in de gracht tussen Gelderse Poort en Lichtenberg als waterkering een grote 'beer' gemetseld⁴⁷; de in 1726 gebouwde beer bij bastion Roermond (bij de Roermondse Poort) werd in 1768 vernieuwd.⁴⁸ Het waterpeil werd uiteindelijk gecontroleerd door negen beren. Buiten de Gelderse poort werd rond 1760 een grote nieuwe ophaalbrug gebouwd, 'in plaats van de teegenswoordige oude vervalle houten brug'.⁴⁹

Zo ontstond tussen 1725 en 1740 de omvangrijke maar onregelmatige⁵⁰ vesting, die tot 1867 nagenoeg onveranderd in gebruik zou blijven. (afb. 40) In vijftien jaar tijd had de vesting een metamorfose ondergaan. De oude gebastioneerde hoofdwal met daarbuiten de natte gracht kende nu een groot aantal voorwerken. In de gracht waren vijf ravelijnen of lunetten en een tenaille (voor de Keulse Poort) gebouwd; in de zuidelijke verdedigingslinie lag de enveloppe Reede, in de oostelijke flank de enveloppe Van der Duyn. Westelijk van de

33 VTH 3664 (13 mei 1774). Volgens Janicou waren de meeste torens aan de Maas verwoest (*Etat présent, Tome second*, 403).

34 OPV, V.15-16; Scholten, *Militaire topografische kaarten*, 49.

35 OPV, V.17; Kaarten en prenten, cat. nr. 523. OPV, V.36 is een ongedateerde vestingplattegrond die eveneens een beeld geeft van nog te realiseren vernieuwingen. De forten Keulen, Beerendonk en Ginkel zijn alvast rudimentair ingetekend, terwijl de Roermondse Poort (1725) slechts is weergegeven door twee lijntjes en een symbool in het verlengde van de Vleesstraat; daarom kan OPV V.36 worden gedateerd op kort voor 1725. Opvallend is dat er een plan op is ingetekend voor een vaste brug van de stad naar De Weerd met in het verlengde daarvan een schipbrug naar de westoever van de Maas.

36 Er is geen onderzoek verricht in de archieven van de Raad van State en de Staten-Generaal naar eventuele besluiten, rapportages etc. etc. aangaande de uitbouw van de vesting Venlo.

37 Janicou, *Etat présent*, 404.

38 OPV, V.16, V.17, V.19 (gedateerd 1735, echter beter te dateren op (kort voor) 1725) en V.20 (gedateerd 1740, echter beter te dateren 1731-1733).

39 OPV, V.21 (gedateerd ca. 1740, echter beter te dateren 1742 of kort daarna).

40 Een ongedateerd plan voor de aanbesteding van de fortificatiewerken voor de enveloppe Reede (OPV, V.18, aldaar gedateerd ca. 1731-1740; de enveloppe Reede werd aangelegd in 1733) toont reeds de plannen voor het afsluiten van de haven; OPV, V.26 (gedateerd ca. 1741-1750), een plan van 'de nieuwe enveloppe ofte voorwall gemaakt int jaer 1733 te Venlo', toont eveneens de geprojecteerde afsluiting van de haven op de zuidpunt van De Weerd.

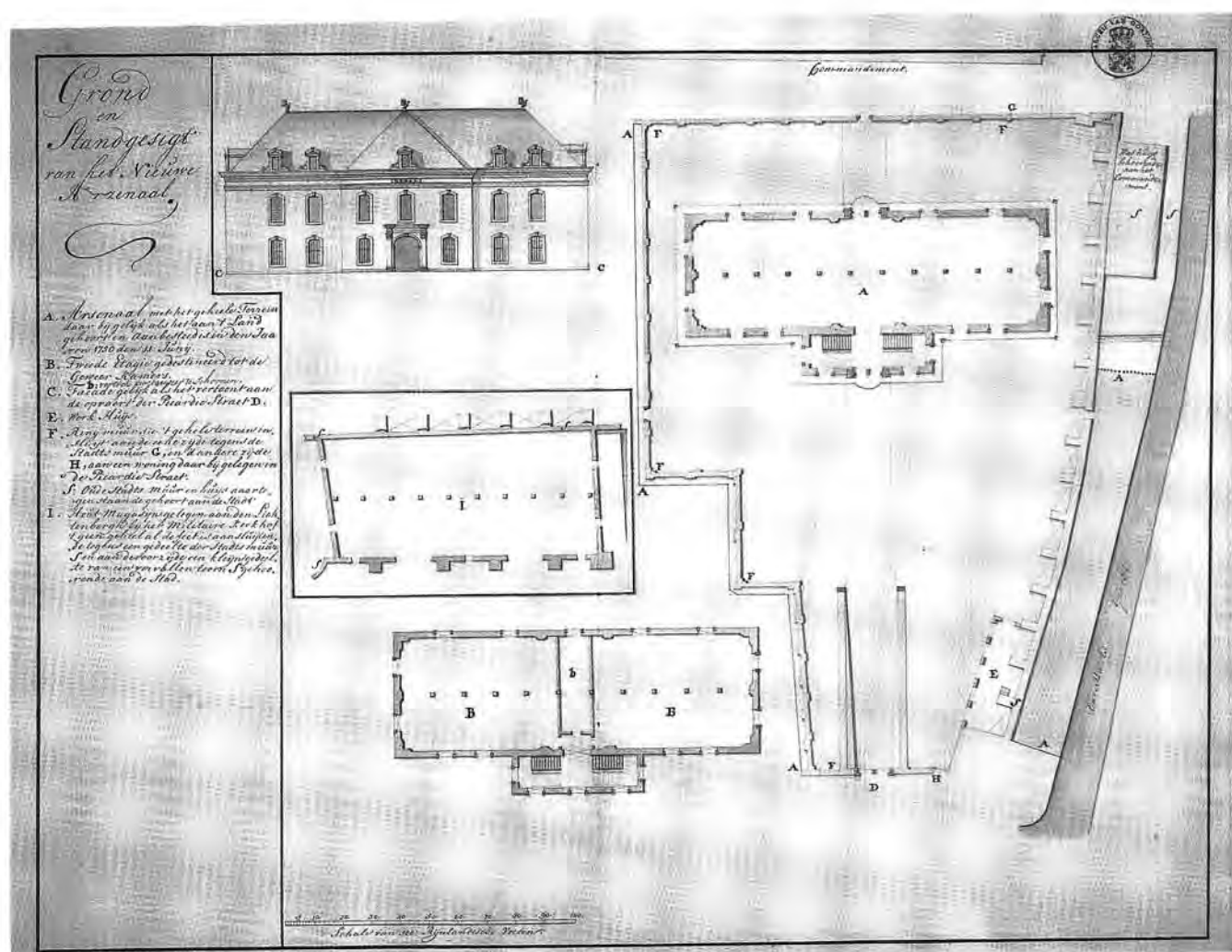
41 OPV, V.20 (1740): 'Project om de nieuwe fortificatie op de hoogte tot aan de Helle Beeck te sluiten'.

42 OPV, V.18 en OPV, V.26.

43 Luytenbroek, *Bijdragen* 1, 102; OPV, V.18/18A.5.

44 OPV, V.30.1 is een ongedateerd (ca. midden achttiende eeuw) 'Project tot verbetering der defensie van de poligoon voor de Gelderse Poort in plaats van de teegenswoordige tot Venlo'; V.30.3 idem voor de Keulse Poort.

41 Bouwtekeningen voor het Arsenaal, ca. 1750

Een plattegrond van het terrein waarop het Arsenaal werd gebouwd, gelegen tussen de oude stadsmuur (s), de Picardie (beneden) en de Minderbroedersstraat (boven). Weergegeven zijn een geveltekening (c) en de plattegronden van de begane grond (a) en de eerste verdieping (b) van het eigenlijke Arsenaal. Afgebeeld is tevens een 'werkhuijs' (e) en een 'defect' houtmagazijn aan de Lichtenberg (i).

enveloppe Reede lag een hoornwerk. Het geheel werd omgeven door een bedekte weg met daarin twee lunetten en de bastions Reede en Le Roy of 'Schoppen Aas'.

Daarbuiten lagen de drie forten Keulen, Ginkel en Beerendonk; de Maaszijde werd beschermd door twee couvre-faces (op de kade en op De Weerd). Aan de overzijde van de Maas tenslotte lag het fort Sint-Michiël. De Amsterdamse geschiedschrijver Jan Wagenaar kwalificeerde in zijn Tegenwoordige Staat van de Generaliteitslanden (1740) Venlo als 'eene sterke Stad (...)'. En men is nog geduurig bezig, met de Vestingwerken deezer Stad te vermeerderen en te verbeteren.⁵¹ De vesting kon, dankzij de beken die uit alle delen van de Bantuin in de richting van de stad stroomden, worden beschermd door inundaties. Toen Frankrijk tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) de (zuidelijke) Nederlanden bedreigde, waarbij Maastricht en Bergen op Zoom werden ingenomen, werd studie naar deze techniek verricht.⁵² De vesting Venlo zelf werd - in geval van een vijandelijke opmars door het Maasdal - veilig genoeg geacht en daarom in tegenstelling tot Maastricht niet verder versterkt.⁵³ Wel werden uit voorzorg ruim vijfduizend soldaten in de stad gelegerd.⁵⁴ Een Franse 'Memoire sur le voyage de Ruremonde et de Venloo' uit 1741, die onder meer een gedetailleerde en kritische beschouwing van de Venlose vestingwerken geeft, zou kunnen worden gezien in het kader van Franse voorbereidingen op een beleg van Venlo, dat er overigens niet kwam. De Franse rapporteur omschreef Venlo als 'plus petite mais mieux peuplée que Ruremonde', met een gedisciplineerd garnizoen; vooral de goed onderhouden grachten rondom de stad riepen veel bewondering op.⁵⁵

Niet alleen de eigenlijke vestingwerken werden verbeterd, ook binnen de stad werd veel gebouwd voor militaire doeleinden. In een memorie uit ca. 1749, opgesteld door directeur der Fortificatiën Pieter de la Rive, is exact aangegeven welke militaire gebouwen in Venlo

dienden te worden onderhouden door de Generaliteit en welke door de stad zelf.⁵⁶ Dit stuk is met name interessant omdat het een uiterst gedetailleerd overzicht geeft van de in de stad en het fort Sint-Michiël aanwezige militaire gebouwen. Al kort na de Staatse inbezitting, in 1703, werden bij de Sint-Martinuskerk, de Laarpoort en de Tegelpoort (in Klein Italië) paardenstallen gebouwd.⁵⁷ In 1745 werd de stalcapaciteit uitgebreid door een nieuw gebouw aan de Kwietheuvel⁵⁸; hiertoe had het weinig kapitaalkrachtige stadsbestuur al in 1742 een geldbedrag van de kerkmeesters van Sint-Martinus geleend.⁵⁹ Bij de Helpoort (1707), Laarpoort en Tegelpoort (beide 1722) kwamen nieuwe wachthuizen.⁶⁰ De Helpoort werd in 1710 tevens geschikt gemaakt om te dienen als militaire gevangenis.⁶¹ Nadat het stadsbestuur in 1727 twee panden op de hoek van de Jodenstraat en de Kolenstraat had aangekocht om er soldaten in te huisvesten ('Constabelsbarakken', leg. B.4), verzeen in 1732-1733 bij de nieuwe Roermondse Poort twee grote kazernegebouwen, het 'Groot Blok' en het 'Klein Blok', (leg. B.15-16) In 1742 kocht de stad nog enkele huizen in de Jodenstraat, 'dienende tot barakken'.⁶² (leg. B.17) In datzelfde jaar werden grote kruutmagazijnen voltooid bij de Lichtenberg (leg. B.19) en bij de Sint-Martinuskerk (leg. B.20). De situering van dit laatste gebouw werd door de anonieme Franse rapporteur scherp bekritiseerd, omdat dit lag 'presque vis a vis du clocher a demy ruiné de la grande église' (de stadstoren). Het belangrijkste project in de stad zelf was de bouw in het begin van de jaren vijftig van het grote nieuwe arsenaal (leg. B.2) tegenover het klooster van de minderbroeders. (leg. 41) Achter de huizen van het Helsehriksel kwam in 1786 nog een grote militaire bakkerij (leg. B.27), terwijl rond dat jaar op de plaats van een oude hootloods en het militaire kerkhof bij de Lichtenberg ook een affuitloods (bergplaats voor onderstellen van artilleriestukken) werd gebouwd. (leg. B.1)

45 OPV, V.17: bij het plan van Marlet voor de uitbouw van de vesting uit 1728/1729 was al een doorsnede van de vestingwerken voor de Keulse Poort opgenomen.

46 OPV, V.20: een ongedateerd plan voor een kruutmagazijn in het fort in OPG, V.50.

47 OPG, V.46.

48 VTH 3658-3659.

49 VTH 3655 en OPG, V.47; VTH 3654, 'Plan van de vestingwerken aan de Gelderse Poort' (1756).

50 Schoenmaker, 'Vesting', 63-65, wijst erop dat de vorm van de vesting als geheel ver was verwijderd van de ideaal geachte polygonale vorm.

51 [Wagenaar], Tegenwoordige Staat, Generaliteitslanden, 570-571.

52 OPV, V.28, V.29/29A geven een gedetailleerd beeld van de inundatiemogelijkheden van de vesting; vgl. Uyttenbroeck, Bijdragen I, 103, noot 1.

53 Scholten, Militaire topografische kaarten, 46.

54 Uyttenbroeck, Bijdragen I, 103.

55 Arch. Dep. Lozères, manuscrit F8.

56 OPG, V.35; vgl. ook OPG, V.58.

57 Str. 1703, f. 99.

58 Str. 1745, f. 40.

59 Sint-Martinus I, akte van 1742.

60 Str. 1707, f. 61; Str. 1722, f. 61-63.

61 Str. 1710, f. 67-69.

62 Str. 1742, f. 35.

7 | Venlo tussen 1794 en 1839

42 'Projet général de l'inondation à former autour de la place', begin negentiende eeuw

Volgens dit plan zou rondom de bestaande vestingwerken een krans van nieuwe versterkingen worden aangelegd. Vrijwel de gehele nieuwe vesting zou onder water gezet kunnen worden. Alleen bij het hoger gelegen fort Ginkel was dat niet mogelijk. Ten noordwesten van dit fort zou wel een aanvullende versterking worden gebouwd.

7.1 De Franse tijd¹

Eind 1792 vertrok het Staatse garnizoen van Venlo naar Grave; in februari 1793 werden Pruisische troepen in de vesting gelegerd. De Franse legers hadden - nadat zij al op 17 december 1792 Blerick hadden bezet² - op 12 februari 1793 het fort Sint-Michiël ingenomen. Een belegering, ondersteund door een intensief bombardement waarbij zo'n driehonderd huizen werden beschadigd³ en de schipbrug werd vernield, werd door de Pruisische bezetting van de vesting afgeslagen. Een volgend beleg, ruim anderhalf jaar later, bracht de Fransen echter wel succes: op 26 oktober 1794 gaf de stad zich over. Bij het Verdrag van Den Haag (16 mei 1795) werd Venlo met de andere 'Limburgse' Generaliteitslanden aan Frankrijk afgestaan.

De Maasstad ging deel uitmaken van het departement van de Nedermaas (*Meuse Inférieure*). Bij de administratieve indeling van het departement werden alle gemeenten met minder dan 5000 inwoners gegroepeerd in kantons. Venlo telde toen ruim 4300 inwoners en werd daarom in november 1795 met de dorpen Belfeld (iets minder dan 300 inwoners) en Beesel (bijna

1100 inwoners) verenigd tot het kanton Venlo. Aanvankelijk zou ook het tussen Venlo en Belfeld/Beesel gelegen Tegelen bij het kanton Venlo worden ingedeeld. Spoedig echter werd, ondanks hevige protesten van Venlo, dat een nieuw isolement zag naderen⁴, deze voormalige Gulikse plaats van het kanton Venlo afgezonderd. Had de opname van Tegelen in het kanton Venlo nog voor een aansluiting tussen Venlo en de zuidelijkere delen van het departement kunnen zorgen, door dit besluit werd Venlo 'de meest noordelijke maar ook de meest eenzame voorpost van de Franse Republiek'.⁵ In 1802 werd het departement van de Nedermaas verdeeld in drie arrondissementen (Maastricht, Roermond en Hasselt); het kanton Venlo viel bestuurlijk voortaan onder de arrondissementshoofdplaats Roermond.

De stad kreeg te maken met de maatregelen van het Franse gezag, niet alleen de administratieve vernieuwingen - een nieuw lokaal bestuur, de invoering van de militaire dienstplicht, de burgerlijke stand en het kadaster - maar ook maatregelen als de opheffing van het Hof, dat in 1796 werd vervangen door een 'Vrederecht'. Van 1804 tot 1817 functioneerde er een

¹ Hardenberg, *Departement van de Nedermaas*, inleiding; Tagage, 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap'; Uyttenbroeck, *Bijdragen III*; Nuyens, *Staatkundige geschiedenis*, 34; Camps, 'Oude regenten'; Keuller, *Geschiedenis*, 169-204.

² Een ooggetuigenverslag in Klerken, 'Den bequaemsten', 21.

³ Er waren zoveel huizen beschadigd dat de Pruisische soldaten tijdelijk in de Sint-Martinuskerk moesten worden ondergebracht (Uyttenbroeck, *Bijdragen III*, 78).

⁴ Venlo pleitte zelfs voor het herstel van het aloude Gelderse Overkwartier, in de ogen van het staatsbestuur de beste methode om de problemen van de stad het hoofd te bieden (een memorie uit 1795, geciteerd bij Hardenberg, *Departement van de Nedermaas*, XXXI).

⁵ Tagage, 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap', 14.

Chambre Consultative in Venlo, een voorloper van de Kamer van Koophandel.⁶ Kerkelijke instellingen onder-vonden al spoedig de gevolgen van de Franse over-heersing. Begin 1797 werden de kloosters opgeheven; van deze maatregel was alleen Maria-Weide tijdelijk uit-gezonderd, omdat in dat klooster school werd gehou-den, maar tenslotte moest ook Maria-Weide in maart 1798 sluiten. Het minderbroedersklooster werd inge-richt als kazerne⁷; de kerken van de kruisheren, van de zusters van de Heilige Geest en van Trans-Cedron kre-gen een bestemming als magazijn. In de pastorie werd een Frans administratiekantoor gehuisvest; het Sint-Jacobsgasthuis werd opslagplaats van turf. Het voorma-lige gouvernement werd omgebouwd tot een militair hospitaal; een pand op de hoek van de Grote Beek/Parade en de Lohofstraat werd militair hulphospi-taal (leg. B.14). Aangezien Venlo in de beginjaren van de Franse bezetting fungeerde als distributieplaats van vee en goederen ten behoeve van de Franse legers aan de Rijn, werd het kerkhof bij de Sint-Martinuskerk in juli 1796 in gebruik genomen als stalling voor vee; hiertoe werden de stenen kruisen plat gelegd en werd zand op de graven gestort.⁸

De stedelijke economie leefde enigszins op als gevolg van het verdwijnen van verschillende financiële en administratieve belemmeringen in de nieuwe staat-kundige constellatie. Een belangrijke ontwikkeling die door de Fransen in gang werd gezet was de verbetering van de infrastructuur rondom de stad. Als gevolg van de staatkundige versnippering in de achttiende eeuw was het departement van de Nedermaas, en zeker het noord-elijke deel daarvan, behept met een minimaal ontwik-keld wegennet. In 1802 werd besloten tot een substan-tiële verbetering van deze situatie. Onderdeel van de plannen was de aanleg van een geheel nieuwe verhar-de weg van Maastricht via Maaseik naar Venlo, die de verbinding met Pruisen moest vergemakkelijken. In 1804 begon de aanleg van deze *Route Napoleon*.⁹ De grondwerkzaamheden van de weg tussen Maastricht en Blerick waren in 1812 grotendeels voltooid. Een groot aantal werklieden en flinke sommen geld werden inge-zet, maar dat kon niet verhinderen dat in 1813 de werk-zaamheden stil werden gelegd.¹⁰ Wel was in 1811 de kiezelpweg Venlo-Straelen voltooid.

In 1808 begon de aanleg van het *Grand canal du Nord*, een kanaal van Antwerpen via Venlo naar Neuss, dat een totale lengte van 156 kilometer zou krijgen en waarin 36 sluizen zouden worden gebouwd.¹¹ Tevoren waren diverse mogelijke tracés van een verbinding tus-sen de Rijn en de Maas bestudeerd. De aansluiting op de Maas moest, aldus Hageau, worden gesitueerd bij Venlo, onder meer omdat de vestingwerken aldaar een goede bescherming boden voor de kanaalmond.¹² Het tracé werd nauwkeurig omschreven; bij Venlo, waar tevens een nieuwe haven zou worden aangelegd, zou het kanaal via de vestinggracht en een sluis bij 'de Broezer' uitmonden in de Maas.¹³ Met deze aanpassing van het in de zeventiende eeuw door de Spanjaarden ontwikkelde plan voor de Fossa Eugenia zou alsnog een verbinding tussen de Schelde, de Maas en de Rijn tot stand worden gebracht. Toen het Koninkrijk Holland in 1810 bij Frankrijk werd ingelijfd, werd het project echter stilgezet.¹⁴ (afb. 43)

Het stadsbeeld onderging tijdens de Franse bezet-ting geen noemenswaardige veranderingen. Volgens Uyttenbroeck speelde men met het idee het stadhuis te slopen en een nieuw te bouwen in de westelijke gevel-wand van de Markt, waardoor een groter plein zou ont-staan.¹⁵

De Fransen zagen de stad als een belangrijke uit-valsbasis voor militaire acties in de richting van 'le Pays de Munster' en van Holland. 'Et plus encore comme un point de retraite, devant par sa position assurer le pay-sage et la défense de la Meuse.'¹⁶ In het eerste decenni-um van de negentiende eeuw ontwikkelden de Fransen ingrijpende plannen voor de verbetering van de ves-ting, die - indien uitgevoerd - in een totaal nieuwe gor-del van verdedigingswerken zouden hebben geresul-teerd.¹⁷ (afb. 42) Tussen het fort Sint-Michiël en de Maas zouden volgens de Franse plannen een indrukwekkend versterkt bruggehoofd en een bomvrije traverse met hospitaal en levensmiddelenmagazijn worden aange-legd.¹⁸ Verder werden plannen gemaakt voor de verbe-

43 Een gedeelte van het Franse ontwerp voor het Canal du Nord

Vanuit het zuidoosten naderde het tracé van het kanaal het dorp Herongen. Met een scherpe bocht werd de bedding via het Ven in de richting van de Venlose grachten geleid. In het Ven werd de Rijnbeek (aangegeven als Fosse Eugénienne) gekruist. De hoogte-verschillen werden door middel van sluizen overwonnen. Door het gekozen tracé werd de bogen steilrand ten oosten van Venlo ge-meden. Dat de plannen zeer serieus waren moge onder meer blij-ken uit het feit dat bij Louisenburg, op slechts enkele kilometers van Venlo gelegen, alvast een sluiscomplex werd gebouwd. Op deze kaart is het noorden beneden.

tering van het fort Ginkel, de bouw van nieuwe ophaal-bruggen voor de Keulse Poort, Gelderse Poort en Roer-mondse Poort en tenslotte voor een grote kazerne voor achthonderd manschappen.¹⁹ De oude stadsmuur tus-sen het bastion Roermond en de Maaspoort zou wor-den vernieuwd, waarbij de huizen die tegen de muur waren gebouwd moesten worden gesloopt. Ter hoogte van de Hakkesplaats was een brede opgang van de nieuw aan te leggen werken gepland.²⁰ Van al deze plannen, waaraan de Franse Genie vrijwel tot het einde van de bezetting werkte, kwam weinig terecht. Wel werd de Gelderse Poort in 1804 deels vernieuwd, kwa-men er in het fort Ginkel nieuwe kazematten en kruit-magazijnen (1805-1807) en werd het tijdens de belege-ringen van 1793 en 1794 zwaar beschadigde fort Sint-Michiël in de jaren 1806-1808 hersteld.²¹ Een begin werd gemaakt met de bouw van een nieuwe poterne (kleine poort) in de wal bij het arsenaal.²² (afb. 103)

Toen eind 1813, na Napoleons nederlaag in de Volkerenslag bij Leipzig, de krijgskansen keerden, stel-den de Fransen nog eens alles in het werk om de ves-ting Venlo in staat te stellen de via de Route Napoleon terugtrekkende Franse troepen te beschermen.²³

6 Philips, 'Kamer van Koophandel', 5-6.

7 OPV, V.49 (niet gedateerd): 'Plan du rez de chaus-sée du ci-devant couvent des Récollets de Venlo', in gebruik als kazerne.

8 Uyttenbroeck, *Bijdragen* III, 92-121.

9 Corten, 'Alignements droits', 11; Huijs, 'Er stond een school in de weg', 23-25.

10 Corten, 'Alignements droits', 22-25.

11 Het ontwerp en de argumentatie achter het gekozen tracé toegelicht in Hageau, *Description*; Filarski, *Kanalen*, 118-120.

12 Hageau, *Description*, 5.

13 Hageau, *Description*, 8-9, 12.

14 Filarski, *Kanalen*, 118-120; Scheller, *Nordkanal*, passim; Schatorjé in *Pronkstukken* nr. 65, passim.

15 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 107.

16 Memorie over de vesting Venlo in Militair arch., inv. nr. 15 (1805).

17 Of een inspectie uitgevoerd door Napoleon zelf, in 1804 (Keuller, *Geschiedenis*, 197-199), hierin een rol heeft gespeeld, is niet duidelijk.

18 Gedetailleerde plattegronden, doorsneden en aan-zichten onder meer in OPV, V.38, V.40 ('Projet général', gedateerd begin negentiende eeuw), V.41/41B ('Plan de la place de Venlo. Projet général pour le perfectionnement de la fortification de Venlo/Projet pour la mise en état de défense', 1801); V.44/1-31, een groot aantal tekeningen betreffende vele onderdelen van de vesting (1805-1810); V.45 ('Projet proposé pour la restauration des fortifications', 1813), V.46 (1814).

19 OPG, V.49.

20 OPV, V.45 (1813) en OPV V.46 (1814).

21 Uyttenbroeck, *Bijdragen* I, 114; Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 10; Mascheck, *Geschiedenis*, 34; Schoemaker, 'Vesting', 65.

22 Militair arch., inv. nr. 15.

23 Huijs, 'Er stond een school in de weg', 25-27.

44 'Vue de la ville de Venloo du côté du Nord', gezicht op Venlo vanuit het noorden, omstreeks 1835

Deze prachtige tekening geeft een gedetailleerd beeld van de stad rond 1835, gezien vanaf fort Ginkel. Links de Sint-Martinuskerk met de eind achttiende eeuw van een nieuwe bekroning voorziene oude kerktoeren. Direct rechts van de toren de Gelderse poort, dan

de kapel van het voormalige minderbroedersklooster, op dat moment deel uitmakend van de kazerne. De spitse toren is waarschijnlijk de kruittoren van de Keulse Poort, het koepeltje rechts daarvan is van de gereformeerde kerk; vervolgens het dak van de voormalige kruisberenkerk en de beide torens van het stadhuis. Aan de haven zijn de toren van de Maaspoort en aansluitend 'de Luif' te onderscheiden. Rechts ligt de veerboot aan bij 't Bat.

7.2 Het Koninkrijk der Nederlanden

Op 7 mei 1814 kwam een eind aan het Franse gezag te Venlo. Een dag later al arriveerde namens koning Willem I de commissaris voor de inbezitneming van Venlo, J.B. van Hugenpoth tot den Berenklaauw.²⁴ Wijde perspectieven werden geopend: 'Uwe heilzon is aangebroken: een blijde toekomst opent zich voor u; uwen handel, uwe scheepvaart, uwe fabrieken, trafieken, zullen herleven...; gij zult niet meer als geconquesteerd land beschouwd en bestierd worden...; al het voorledene is vergeeten en vergeven...'.²⁵ De koning zelf bezocht de vesting op 7 juni 1815.

Venlo ging deel uitmaken van het nieuwe verenigd koninkrijk, de creatie van de Eerste Vrede van Parijs (30 mei 1814) en het Congres van Wenen (1814-1815). Vanaf 1 januari 1815 behoorde Venlo tot de provincie Brabant, vanaf oktober van dat jaar tot de provincie Limburg (arrondissement Roermond), gevormd uit delen van de voormalige departementen van de Nedermaas, de Roer en de Ourthe.²⁶

De nieuwe staat moest een tegenwicht aan de noordgrens van het verslagen Frankrijk vormen. Daarom werd veel geïnvesteerd in de aanleg van beveiligde grenzen, de 'frontieren', voornamelijk het zuidelijke front aan de Franse grens. Inspecteur-generaal der Fortificatiën, C.R.T. Krayenhoff, was van mening dat in dit verdedigingsstelsel ook een functie was weggelegd voor Venlo. De vesting, in 1816 van wellicht niet zeer deskundige zijde aangeduid als 'eene goede vesting' die 'als eene grensvesting tegen Pruisen dienen' kon²⁷, maakte militair gezien deel uit van het 'Zuid-Oostelijke Frontier' of de Maaslinie, die zich uitstreckte van Namen via Luik, Maastricht en Venlo tot aan Grave. Volgens een op 1 december 1814 opgemaakte staat kon het Nederlandse gezag in Venlo beschikken over de volgende militaire gebouwen: het Grote en Kleine Blok aan de Roermondse Poort (leg. B.15-16), een kazerne op de Jodenstraat (leg. B.17), het voormalige minderbroedersklooster (leg. C.6), op dat moment in gebruik als kazerne, de Schijf (leg. A.11) en de militaire bakkerij (leg. B.27).²⁸

Volgens een inspectierapport uit 1814 verkeerde de vesting echter na de jaren van Franse bezetting in een desolate toestand.²⁹ Ernstiger was de conclusie die een inspecteur twee jaar later trok, en die er op neer kwam dat de vesting structurele gebreken vertoonde die om ingrijpende verbeteringen vroegen.³⁰ Het fort Sint-Michiël lag te ver van de Maas om de stad daadwerkelijk te kunnen beschermen, terwijl andersom de stad evenmin steun kon bieden in geval van bedreiging van

het fort. Het fort Ginkel was vanwege het geaccidenteerd terrein gemakkelijk ongezien te benaderen en leverde daardoor alleen maar gevaar op. Er waren niet genoeg bomvrije ruimten in de forten en in de stad. Ook de zuidflank van de vesting was niet goed beschermd. Het risico dat de vesting aan een serieus beleg niet lang tegenstand zou kunnen bieden werd hoog ingeschat.

Diverse ingrijpende voorstellen tot verbetering werden bedacht. Krayenhoff achtte het in 1816, toen hij zijn plannen tot modernisering van de defensie aan de oostgrens presenteerde, noodzakelijk dat de vesting Venlo werd verbeterd, aangezien dit de enige plaats was tussen Maastricht en Grave die daartoe de mogelijkheden bood.³¹ Uit 1818 dateren een 'Project tot meerdere versterking der vesting Venlo alsmede de tegenswoordige situatie dezer vesting en omtrek' van majoor-ingenieur F. Brunsveld van Hulten en een 'Project ter meerdere versterking der vesting Venlo'.³² Volgens deze plannen zouden de achttiende-eeuwse werken geheel 'geraseerd' worden en zou een compleet nieuwe vesting, bestaande uit vijf fronten op de oostelijke Maasoever en een 'kroonwerk' op de westelijke oever, worden gebouwd. De vesting zou een vaste bezetting moeten krijgen van tweeduizend man infanterie, honderd man artillerie en honderd man cavallerie; volgens de berekening van Brunsveld van Hulten zouden in tijden van nood zesduizend man moeten worden ingezet om de vesting te verdedigen.³³ Vooral omdat voorrang werd gegeven aan de beveiliging van het zuidelijke front (van Nieuwpoort/Oostende naar Arlon/Maastricht) en omdat de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie veel aandacht vroeg, kwam van al deze plannen uiteindelijk niets terecht. Wel werd de vesting Venlo na het alarmerende rapport uit 1814 beter onderhouden en werden in 1825 bij de poorten stenen wachthuizen opgetrokken. Fundamentele verbeteringen bleven echter uit; Venlo was een relatief zwakke en geïsoleerde voorpost aan de Maas.³⁴ Een rapport uit 1851 bevestigde dit nog eens.³⁵

De nieuwe verhoudingen brachten Venlo aanvankelijk enkele moeilijke jaren. 'De handel dezer stad, in vroegere tijden nog al van eenig belang, is thans weinig', schreef Van Kampen in 1816.³⁶ Toch leefde de stad daarna economisch weer wat op, een bloei die tot in de jaren twintig aanhield. Toen Gijsbert Karel van Hogendorp Venlo bezocht in de zomer van 1818, schetste hij een optimistisch gestemd beeld van de opbloeiende handelsactiviteiten in de Venlose haven en op de markt. Van Hogendorp was ook getroffen door het in zijn ogen welvarende voorkomen van Venlo: 'In Venlo zijn de huizen wel gebouwd, hoog opgevoerd, en verwekken het denkbeeld van duurzaamheid en zindelijk-

24 Nuyens, *Staatkundige geschiedenis*, 31-33, 41.

25 Proclamatie van de gedelegeerde van de prins van Oranje tot de inbezitneming van Venlo, aan de inwoners dier stad, 8 mei 1814, gepubliceerd in Nuyens, *Staatkundige geschiedenis*, bijlage III, 153-154.

26 Nuyens, *Staatkundige geschiedenis*, 31-50.

27 Van Kampen, *Staat- en aardrijkskundige beschrijving*, 104.

28 GA Venlo, stedelijk arch., inv. nr. 513.

29 ARA, kaartenafdeling, arch. Genie, onderdeel Memorieën, inv. nr. VI.5 (W. Valter), rapport wegens fortificatiën en gebouwen van Venlo en de forten Ginkel en Michiel, 29 juli 1814; ook genoemd bij Schoenmaker, 'Vesting', 67, en idem: 'Venlo in de verdediging', 26.

30 OMM inv. nr. V.16 (F. Brunsveld van Hulten), nota wegens de voorgestelde verbeteringen van de vesting Venlo, 1 januari 1816; vgl. ook OMM V.17; Schoenmaker, 'Vesting', 67-68; Militair arch., inv. nr. 17; Memorie van aanval en verdediging over de vesting Venlo (oktober 1817), door F. Brunsveld van Hulten, in opdracht van Krayenhoff.

31 Schoenmaker, 'Vesting', 70.

32 OPV, V.48-48.A en V.49-49.A.

33 Details in Militair arch., inv. nr. 17.

34 Schoenmaker, 'Vesting', 70-71.

35 Militair arch., inv. nr. 18, 'Memorie betreffende de vesting Venlo', 23 augustus 1851, J.W. van Oordt.

36 Van Kampen, *Staat- en aardrijkskundige beschrijving*, 104.

37 Van Hogendorp, 'Aanteekeningen', 29-30.

In de jaren twintig werd Venlo opgenomen in een lijnennet van stoomboten, dat Rotterdam met plaatsen als Antwerpen, Middelburg, Dordrecht, Nijmegen, Keulen en 's-Hertogenbosch verbond.³⁸ Een gevoelige slag voor de positie van Venlo was evenwel de opening in 1828 van de Zuid-Willemsvaart tussen Den Bosch en Maastricht, waartoe mede gebruik werd gemaakt van de in 1810 stilgelegde werken aan het kanaal van de Schelde naar de Maas, de Noordervaart (Canal du Nord in de Franse plannen).³⁹ De plannen voor voltooiing van de Noordervaart tot aan de Maas bij Venlo sneuvelen in de belangenafweging, omdat de Noord-Nederlandse adviseurs van Willem I vreesden voor een sterkere concurrentiepositie van Antwerpen tegenover de Hollandse havens.⁴⁰ Voor de positie van Venlo had deze keuze desastreuze gevolgen, aangezien het noord-zuidverkeer zich grotendeels verplaatste van de Maas naar de Zuid-Willemsvaart. Nadat in 1831 bij de Conventie van Mainz vrije scheepvaart op de Rijn werd gerealiseerd, werd het scheepvaartverkeer op de Maas verder gemarginaliseerd.

De in de Franse tijd tot stand gekomen 'Napoleons-weg' Maastricht-Blerick⁴¹ werd opgenomen in de ambitieuze wegenplannen van Willem I uit 1815 en 1816, als onderdeel van weg nummer 13, 'van de Wadden naar Sedan'. Aanvankelijk zou deze weg van Venlo via de oostoever van de Maas in de richting van Nijmegen lopen, later werden de plannen aangepast en zou een nieuwe verbinding over de westelijke oever worden aangelegd. De weg Venlo-Straelen ging deel uitmaken van weg nummer 18, van Rijssel over Venlo naar Wesel. Door geldgebrek vorderden de werkzaamheden aan deze wegen voorlopig echter niet. In een nieuw wegenplan uit 1821 werd de bestaande weg Maastricht-Blerick opgenomen in de weg van Amsterdam via Arnhem, Nijmegen en Venlo naar Maastricht en Luik, verder naar Pruisen. In 1827 werd de weg tot aan het veer naar Venlo bij de Staay voltooid.⁴²

In de winter van 1829-1830 was bijna een vijfde deel van de bevolking van Venlo aangewezen op de bedeling.⁴³ Beschrijvingen van de verarmde stad uit deze periode schetsen een weinig opwekkend beeld: 'Venlo is niet heel fraai; de huizen zijn van drie tot vier verdiepingen hoog, en de straten zijn slecht geplaveid'.⁴⁴ Bouwactiviteiten van enige omvang vonden nauwelijks plaats. In 1820 werd aan de Grote Kerkstraat een groot nieuw gebouw geopend (leg. D.8) waarin wezen en ouden van dagen, die voordien in het voormalige Sint-Jacobsgasthuis een onderkomen vonden, werden gehuisvest. Sinds 1830 werd in het voormalige Sint-Jorisgasthuis (leg. D.3) een armenhuis bestierd door het RK Burgerlijk Armbestuur; alhier verbleef een bonte bevolking van wezen, ouden van dagen, vondelingen en krankzinnigen.⁴⁵ In een bestaand pand aan de Oude Markt werd in 1819 een lagere school geopend.⁴⁶ Aan het Helschriksel werd in het bouwvallige voormalige protestantse armenhuis (leg. D.6) in 1827 een synagoge in gebruik genomen door de kleine joodse gemeenschap, die zich vanaf 1815 in Venlo had gevestigd.⁴⁷ Bij de Keulse Poort werd in 1818 een militaire paardenstal gebouwd (leg. B.33), terwijl alle stadspoorten en het fort Sint-Michiël nieuwe wachthuizen kregen (leg. B.37).

7.3 De Belgische tijd⁴⁸ (afb. 44)

Als gevolg van het oproer in Brussel in 1830 ontstond ook in Limburg onrust. Op 7 oktober meldde de Venlose vestingcommandant Bruce nog aan de provinciale commandant Dibbets te Maastricht dat in de stad alles rustig was. Veiligheidshalve waren de wachten aan de Roermondse en Keulse Poort verdubbeld.⁴⁹ Het garnizoen werd met 360 man versterkt. Bruce werd op 24 oktober vervangen door F.J.J. Schepers, die op 28 oktober voor Dibbets een vernietigend rapport opstelde over de toestand van de vesting en het moreel van het garnizoen. De Maasvesting zou 'van alle kanten voor den lompten boer toegankelijk' zijn.⁵⁰ Toen op 10 november 1830 een Belgische troepenmacht, het 'Maasleger' onder Daine, zich voor Venlo had verza-

meld, opende het Nederlandse garnizoen onder druk van de bevolking, die zich in meerderheid eerder tot de Belgen dan tot de 'Hollanders' aangetrokken voelde, op 11 november de poorten.⁵¹ Na de val van Venlo kwam het huidige Nederlands-Limburg, met uitzondering van Maastricht, van 1830 tot 1839 onder het gezag der Belgen.

De Belgen troffen in Venlo een weinig rooskleurige situatie aan.⁵² Veel straten en gebouwen in de stad verkeerden in verwaarloosde toestand; met name in de buurt van het Hetje mocht de situatie erbarmelijk heten. In de bouwvallige krotten huisden veelal tegelijkertijd meerdere gezinnen. De openbare hygiëne was desastreus: menselijk en dierlijk afval werd nauwelijks opgeruimd en vormde gevaarlijke bronnen van infectie. Er was geen civiel hospitaal. Wel konden in het militair hospitaal in het voormalige gouvernement en - tot 1833 - in het militair hulphospitaal op de hoek van de Lohofstraat en de Grote Beek/Parade incidenteel burgers worden opgenomen. Toen in 1831 een cholera-epidemie dreigde werd door de stedelijke gezondheidscommissie preventief een noodhospitaal in het voormalige kruisherenklooster ingericht; zowel de epidemie van 1831 als die van 1833 ging de stad echter voorbij.⁵³

In het voormalige Sint-Jacobsgasthuis bij de Lichtenberg (leg. D.7) werd in 1830 een 'armenfabriek' geopend, waar noodlijdende Venlonaren te werk werden gesteld.⁵⁴ Een jaar later opende in het kruisherenklooster een armenschool haar deuren; hier werd textiel voor het garnizoen geproduceerd.⁵⁵ (leg. A.15) Deze inrichting moest in 1832 alweer haar deuren sluiten. Een nieuwe vorm van werkverschaffing was de aanleg van wegen in de bantuin.

De voornamelijk door protestantse Venlonaren bezochte lagere school aan de Oude Markt sloot haar deuren in 1831.⁵⁶ In 1833 werd in het voormalige hulphospitaal een Hogere Stadsschool ingericht, vanaf 1835 ook tekenschool. Een belangrijke verbetering in de hygiëne was de bouw in 1836-1837 van een slachthuis aan de Lohofstraat (leg. A.12).

Tijdens het Belgische intermezzo werd Venlo voortdurend in staat van oorlog gehouden. Kort na de inname van de stad in 1830 en kort voor de teruggave in 1839 waren ongeveer tweeduizend soldaten in de stad gelegerd; in de tussentijd lag dit aantal lager. In 1831 en 1839 werd een deel van de bantuin geïnnundeerd. De Belgen bouwden in 1831 tussen het fort Sint-Michiël en de Maas het fort Leopold, een klein aarden bastion. (leg. B.9)

Als gevolg van een blokkade van de Maas door de Nederlandse bezetting van Maastricht (1830-1833), was de handel in Venlo zo goed als stil gevallen. De Belgen namen het aloude idee van het Noordkanaal, de verbinding tussen de Schelde en de Maas, weer op. In 1836 werd de weg Venlo-Roermond op de oostoever van de Maas aangelegd. Verder waren de Belgische autoriteiten nauwelijks genegen veel te investeren in de Maasstad, omdat vanaf het begin van de onderhandelingen in Londen toch nagenoeg vaststond dat ze de stad niet zouden kunnen behouden.

Bij het begin van de Conferentie van Londen, in december 1830, werd het Verenigd Koninkrijk ontbonden. De onderhandelingen over de grenzen duurden tot 1839, toen een accoord werd bereikt (Vrede van Londen). De provincie Limburg werd gesplitst in een westelijk deel dat voortaan bij België zou horen en een oostelijk deel dat de Nederlandse provincie Limburg zou gaan vormen. De Belgen verlieten de stad op 21 juni 1839.⁵⁷ Waren de meeste inwoners in 1830 nog onomwonden pro-Belgisch geweest, in de loop van de jaren tussen 1830 en 1839 waren velen teleurgesteld in het Belgische bewind geraakt. Toch was er nog tot kort voor 1839 sprake van een pro-Belgische beweging. Op 22 juni, de dag dat de Nederlandse autoriteiten bezit van Venlo namen, spoorde burgemeester De Lom de Berg - die beducht was voor represailles in verband met de pro-Belgische gezindheid van de stad in 1830 - de bevolking aan de nieuwe situatie met gepaste vreugde tegemoet te treden.⁵⁸

38 Filarski, *Kanalen*, 159.

39 Filarski, *Kanalen*, 120.

40 Filarski, *Kanalen*, 343-347.

41 Huijs, 'Er stond een school in de weg', 31-35.

42 Huijs, 'Er stond een school in de weg', 31-35.

43 Camps, 'Armoede', 77.

44 Meerman van der Horst, *Korte aardrykskundige schets*, 45. In een Duitse reisgids uit 1839: 'Die Strassen sind unregelmässig und zum Theil sehr eng.' (*Stadt und Festung Venlo*, 3).

45 Camps, 'Armoede', 79; Stadsbestuur, inv. nr. 249 (notulen raad Venlo), 27 februari 1830.

46 Verkuylen, 'Onderwijs', 93.

47 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 58. Seelen, 'Katholiek Venlo', 92.

48 Voor de Belgische tijd en voor de eerste helft van de negentiende eeuw in het algemeen de diverse artikelen in Hermans, Schatorjé en Verkuylen, red., *Tussen Twee Tricolores* en Korsten, 'Venlo in de Belgische tijd'; Camps, 'Gelderse kranteartikelen'; Vander Maelen, *Dictionnaire géographique*, 138-139; idem bij *Stadt und Festung Venlo* uit 1839, met een onbetrouwbaar plattegrondje.

49 Van der Kemp, *Belgische omwenteling*, 85-86 en noot 140 (bijlagen, 53-54).

50 Van der Kemp, *Belgische omwenteling*, noot 194 (bijlagen, 81).

51 Nuyens, *Staatkundige geschiedenis*, 119-128. Verder: Van der Kemp, *Belgische omwenteling*, 145-149 en noot 201 (bijlagen, 84); Korsten, 'Venlo in de Belgische tijd'; Keuller, *Geschiedenis*, 212-234; Camps, 'Gelderse kranteberichten', 79-83.

52 Zie hiervoor Camps, 'Armoede', 82-83.

53 Over cholera in Venlo in de negentiende eeuw: Camps, 'Venlo en de cholera-epidemieën', passim.

54 Camps, 'Armoede', 80; idem, *Inventaris*, 16-18.

55 Camps, 'Armoede', 80.

56 Verkuylen, 'Onderwijs', 94-95.

57 Camps, 'Gelderse kranteberichten', 83-85.

58 Korsten, 'Venlo in de Belgische tijd', 333-334.

8 | Venlo van het midden van de negentiende eeuw tot aan de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog (1839-ca. 1950)

8.1 De laatste jaren van de vestingstad (afb. 45)

Lang was Venlo met het omringende gebied een speelbal geweest van de mogendheden. In de achttiende eeuw hoorde de stad tot de Staatse Generaliteitslanden, van 1794 tot 1814 was zij Frans, tot 1830 was zij onderdeel van het verenigd koninkrijk, Belgisch tot 1839, waarna de stad weer tot Nederland behoorde. Steeds weer was Venlo een geïsoleerde, vooruitgeschoven post: voor de Republiek in de achttiende eeuw vormde de vesting niet meer dan een militair steunpunt in een uithoek; voor de Fransen en Belgen was Venlo het meest noordelijke deel van het land, met uitsluitend een militair-strategische functie. Een bestaan als volwaardig, geïntegreerd onderdeel van een hecht staatsverband had Venlo sinds 1702 in feite niet meer gekend.

De Duitse Bond

Een van de uitkomsten van de vredesbesprekingen, die in 1839 in Londen werden afgesloten, was dat de Nederlandse provincie Limburg als 'Hertogdom Limburg' deel ging uitmaken van de Duitse Bond, het conglomeraat van Duitse staten dat was ontstaan na het Congres van Wenen. Hiermee werd de Duitse Bond gecompenseerd voor het verlies van het aan België afgestane deel van Luxemburg. De beide vestingsteden Maastricht en Venlo werden van deze regeling - niet geheel naar tevredenheid van Pruisen - uitgesloten.¹ Deze merkwaardige constructie zette voorlopig een rem op de integratie van Limburg in Nederland. Andere verdragende factoren waren de vele handelsbelemmeringen, zoals de invoerrechten, waartegen de in 1830 opgerichte Venlose Kamer van Koophandel met niet aflatende ijver bleef protesteren.² De voorzitter van de

Kamer, C.H.L. Bontamps, was auteur van een in 1841 aan Willem II aangeboden *Memorie*, waarin een beeld werd geschetst van de moeilijke positie van Venlo.³

Stadsbeeld

De omstandigheid dat Venlo in 1830 nadrukkelijk de kant van de Belgen had gekozen was er volgens Uyttenbroeck de oorzaak van dat koning Willem III bij een bezoek in 1855 zich nogal 'buiig' gedroeg; de vorst keurde de stad geen blik waardig en beperkte zich tot een inspectie van de vestingwerken.⁴ Over en weer heerste tussen de Limburgers en overige Nederlanders nogal wat wantrouwen in die jaren.⁵

Het beeld van de aan Nederland toegevoegde stad was na de Belgische tijd niet rooskleurig. De Venlose notaris en geschiedschrijver Lambert Keuller eindigde zijn in 1843 - bij gelegenheid van het vijfde eeuwfeest van Venlo's stadsverheffing - verschenen *Geschiedenis en beschrijving van Venlo* in mineur: '(De handel) is thans bijna geheel verdwenen. ... Wanneer men eenen

45 Cbr. Schüller, gezicht op Venlo vanuit het westen, omstreeks 1850

Deze fraaie tekening geeft een betrouwbaar beeld van Venlo, gezien vanaf de Blerickse Maasoever. Opvallend zijn de torens van de Sint-Martinuskerk en het stadhuis. De daken van de verschillende kapellen en van het Groot Blok steken boven de overige bebouwing uit. Het spitse torentje aan de Maas is de toren van de Maaspoort. Rechts daarvan 'De Luif'. De steunberen tegen de muur rechts van De Luif zijn natuurgetrouw weergegeven, zoals blijkt uit vergelijking met achttiende-eeuwse tekeningen (zie leg. B.24). Door de lage stand van de Maas rijst De Weerd hoog op uit het water. Links van De Weerd is de aanlegplaats 't Bat duidelijk zichtbaar. Fraai is het contrast tussen de eeuwenoude vestingstad en de eigentijdse stoomboot op de voorgrond.

¹ Boogman, *Duitse Bond*, 45-46, 50, 53; Spiertz, 'Limburg', 11.

² Philips, 'Kamer van Koophandel', 13.

³ Bontamps, *Memorie*, passim.

⁴ Uyttenbroeck, *Bijdragen* I, 120-121; op basis van een verslag van stadssecretaris L.K. Gallot.

⁵ Van der Heijden, 'Terugkeer', passim.

46-47 De Grote Kerkstraat, circa 1863-1873, door J.P. Uytterbroeck, 'Photographie' te Venlo

De eerste foto - voor zover thans bekend de oudste opname van de Venlose binnenstad - van boekhandelaar en fotograaf Jan Peter Uytterbroeck dateert volgens een aantekening op karton waarop de foto is geplakt uit 1868. Wat de datering betreft kan het volgende worden opgemerkt. Aan de voorgevel van De Weem (rechts) is een gaslantaarn bevestigd; de Venlose gasverlichting dateert van december 1862. Uytterbroeck woonde tot 1873 aan de Grote Kerkstraat. Deze prachtige opname van de Grote Kerkstraat in noordelijke richting toont de toren van de Sint-Martinuskerk in zijn achttiende-eeuwse gedaante, voordat hij in 1879 in neo-gotische stijl werd verbouwd. Het gebouw met de brede voorgevel in het midden van de foto is het weeshuis. In de verte is nog de stadsmuur te zien, daarvoor het kruiswagazijn van de Kleine Kerkstraat.

De tweede foto is waarschijnlijk eveneens door Uytterbroeck in ongeveer dezelfde tijd gemaakt. Helaas is hiervan alleen nog een oude reproductie beschikbaar. Te zien is de Grote Kerkstraat in zuidelijke richting. Rechts is nog net de ingang van het weeshuis te zien. In het midden van de foto het 'huis Schreurs', een woonhuis uit de zestiende eeuw; het tweede pand daarna is het Hof van Holland (leg. A.5).

blik werpt op die vervlogen tijden, toen Venlo algemeen als eene zeer voornamende handelsplaats was bekend, en deze vergelijkt met het tegenwoordig oogenblik, dat, door schok op schok, slag op slag, de handel uit die stad zich naar elders heeft verplaatst, wordt men door droefheid aangedaan. De kwijnende staat, waarin de stad zich bevindt, is duidelijk zichtbaar. Haar schoonste dagen zijn voorbij, en hare toestand zal meer en meer verergeren, want in de toekomst zal valt het moeilijk, eenige verbetering te verbeiden.⁶

Venlo was door de economische stagnatie, de staatkundige versnippering gedurende eeuwen en door de vele oorlogen een in haar ontwikkeling geremde stad. Het stadsbeeld was somber. Enkele niet-Venlonaren, die een bezoek brachten aan de stad, schetsten een weinig vrolijk stemmend beeld van Venlo.⁷ In 1889 publiceerde de eerste 'Hollandse' ambtenaar die in Venlo in 1839 was gestationeerd, postmeester S. Gille Heringa, zijn memoires, die een interessante en vermakelijke inkijk geven in het leven in de Maasstad in de eerste jaren onder Nederlands bestuur.⁸ Gille Heringa schetste ook Venlo's isolement: 'Maar behalve dat Venlo zoo zijwaarts lag, lag het tevens zoo geheel geïsoleerd, dat er niemand kwam, die er niet bepaaldelijk zijn moest; geen straatweg verbond het aan eenig oord, en de Maas, in den zomer slechts weinige decimeters diep, ontnam, aan de lichtste vaartuigen zelfs, het genoegen om stroomafwaarts naar Holland te kunnen drijven.'⁹ Mag deze voorstelling enigszins gechargeerd zijn, tekenend voor het beeld dat men van Venlo had is zij wel. Het zou nog even duren voordat de Maasstad volwaardig tot Nederland zou behoren.

Een overbevolkte stad

Venlo was in het midden van de negentiende eeuw een dichtbevolkte stad, nog steeds gelegen binnen haar laat-middeleeuwse omtrekken, waar nauwelijks nog open ruimte was. Tijdens de stad nog vesting was, was het verboden buiten de wallen in steen te bouwen en

werden 's avonds de poorten gesloten; de toename der bevolking vereischte meerdere woningen en zoo werden vele hoeken en open plaatsen bebouwd.' Dit is een citaat uit een studie uit 1888 van de Venlose apotheker en latere burgemeester H.B.J. van Rijn, waarin hij de ellendige situatie op het gebied van volksgezondheid en de hygiëne in Venlo in de negentiende eeuw beschreef.¹⁰ Door de stad liepen open riolen, waarin zich huis- en slachtafval, faecaliën en urine verzamelden; dat deze goten zelfs door huiskamers liepen, was, aldus Van Rijn, 'niet zeldzaam, maar regel'. Drinkwater, dat uit een van de pompen in de stad gehaald moest worden, was vaak van slechte kwaliteit, doordat het werd bevuild door privaatputten en mestvaalten in de buurt van de pompen. De gezondheidstoestand binnen de overbevolkte stad was ronduit slecht te noemen. Bovengenoemde studie van Van Rijn geeft hiervan talloze schrijnende voorbeelden.¹¹ De overbevolking, de erbarmelijke toestand van de openbare hygiëne, de slechte kwaliteit van het drinkwater en de gebrekkige weerstand van het arme deel van de bevolking zorgden voor een hoog ziekte- en sterftecijfer in Venlo. Bovendien was, aldus Van Rijn, het gemeentelijk toezicht op de openbare gezondheid - pas vanaf 1884 was er een vaste Gezondheidscommissie - in de praktijk zo goed als afwezig. Met name kinderen vormden een kwetsbare groep. Er heersten veel aandoeningen van de luchtwegen en de ingewanden. Tijdens de laatste grote cholera-epidemieën in 1866 en 1867 stierven vijftien Venlonaren.¹² De vroegere Latijnse school, de stadsarmenschool en het fort Beerendonk werden toen tijdelijk ingericht als cholerahospitaal.

Economie

De hierboven genoemde Memorie van de Kamer van Koophandel is één lange aanklacht tegen de onmogelijke geachte positie waarin de stad zich bevond. De Venlose notabelen en ondernemers wezen onder aanvoering van Bontamps onder meer op de opening van de Zuid-Willemsvaart in 1828, de blokkade van de Maas vanaf 1830 en het achterwege blijven van onderhoud van de Maasbedding. Men droeg verschillende mogelijkheden aan om Venlo een steun in de rug te geven. Ten eerste een oude wens: de aanleg van het

48 De gasfabriek, begin twintigste eeuw

De gasfabriek werd in 1862 in de vestingwerken voor de Gelderse Poort gebouwd. Na de opheffing van de vesting kwam de fabriek midden op het nieuwe plein te liggen. Deze opname laat de fabriek zien nadat verschillende uitbreidingen hadden plaatsgevonden.

6 Keuller, *Geschiedenis*, 238-239.

7 Voor Clemens (*Herinneringen*, 1840, 60-61) kende Venlo 'weinig of geene bijzonderheden'. Beijer (*Beschrijving*, 1841, 464-465) maakte melding van 'oude kerken, die niet meer tot godsdienstoefening, maar tot het bergen van goederen gebruikt worden'. In de ogen van Meijer (*Kunstenaars-reeksje*, 1843, 3) was Venlo 'hoe klein en nietig', een stad die 'niets merkwaardigs' had maar er toch 'welvarend' uitzag.

8 Gepubliceerd onder de titel 'Mijn eerste missie' in *Venloosch Weekblad* van 13 en 20 juli 1889; gearciveerd uitgegeven in *De Maasgouw* 108 (1989) 112-120, 154-160 en 109 (1990) 95-100.

9 Gille Heringa, 'Mijn eerste missie', 113-114.

10 Over deze zgn. 'Proeve': Van den Berg, *H.B.J. van Rijn*, 90-114; een kopie van dit stuk bevindt zich in GA Venlo, OV 25, nr. 3.

11 Zie daarnaast ook Philips, *Gezondheidszorg*, 26-69.

12 Camps, 'Venlo en de cholera', passim.

49 De spoorbrug over de Maas, 1865

De eerste foto van de Maasbrug uit 1865 is tevens het oudste fotografische gezicht op Venlo. Tussen de twee pijlers zijn zichtbaar De Luif, de stadsmuur en de torens van het stadhuis en de parochiekerk. Het spoorwegtracé werd aangelegd over de zuidelijke vestingwal.

Noordkanaal, dat wil zeggen het voltooiën van de verbinding tussen de Maas bij Venlo en de Zuid-Willemsvaart bij Nederweert, waarvan nog slechts een klein deel behoefde te worden aangelegd. Het water uit dit kanaal zou tevens voor irrigatie van de onvruchtbare Noord-Limburgse zandgrond kunnen worden gebruikt. Verder werd aanbevolen een handelsverdrag met België af te sluiten, zodat de in 1839 plotseling afgebroken intensieve handelsconnecties konden worden hersteld. Ook pleitte men voor opheffing van allerlei in- en uitvoerrechten en administratieve procedures die de handel belemmerden, of tenminste aanpassing aan de Pruisische tarieven en gebruiken, omdat het grotendeels in Pruisen gelegen natuurlijke achterland van Venlo zich steeds meer op het Rijnland ging richten. Tenslotte wezen de Venlose pleitbezorgers op het gevaar van de 'IJzeren Rijn', de in aanleg zijnde spoorlijn Antwerpen-Roermond-Keulen, voor de positie van Venlo.

De vestingwerken verhinderden elke ruimtelijke uitbouw, waardoor de stad niet alleen overbevolkt raakte, maar waardoor tevens weinig mogelijkheden bestonden tot het vestigen van industrie, anders dan de traditionele kleinschalige nijverheid. Veel meer dan enkele leerlooierijen, zoutziederijen en brouwerijen kende Venlo niet.¹³ Alleen een in Maria-Weide gevestigde grote pijpenfabriek en de drukkerij en binderij van de 'Weduwe Bontamps' genoten buiten Venlo zekere bekendheid. Vrijwel elk perceel, elke binnenplaats en kelder was in gebruik. Dat dit niet ten goede kwam aan het leefklimaat binnen de stad, spreekt voor zich. Toen in 1839 een Luikse ondernemer een fabriek van stoommachines annex ijzergieterij in de stad wilde vestigen, stuitte deze op weerstand bij de militaire autoriteiten, vanwege de aanwezigheid van kruitmagazijnen in de stad.¹⁴ In 1862 werd pal ten noorden van de Gelderse Poort op het vestingterrein een gasfabriek toegelaten.¹⁵ (afb. 48)

Infrastructuur

Direct na de aansluiting bij Nederland werd een begin gemaakt met de verbetering van de gebrekkige infrastructuur rondom Venlo. Op 10 januari 1840 arriveerden ingenieurs, die waren belast met het ontwikkelen van plannen voor verbetering van het wegennet.¹⁶ In de jaren 1843-1846 werd een verbinding van Maastricht via Roermond en Venlo naar Nijmegen tot stand gebracht, terwijl in respectievelijk 1843 en 1853 wegen naar de Pruisische plaatsjes Kaldenkerken en Herongen werden aangelegd.¹⁷ Voor het overige moest men het doen met

50 Gezicht op de Roermondse Poort, potloodtekening door Gerard Jungen, 1859

In de verte de eenvoudige Roermondse Poort; rechts het Kleine Blok van de kazerne.

de eeuwenoude landweggetjes. Er kwamen postwagendiensten tussen Venlo en Geldern (1841) en tussen Venlo en Krefeld (1842), en stoombootdiensten op Rotterdam, Maastricht en Luik (1842-1844).¹⁸ Met de bevaarbaarheid van de Maas was het echter slecht gesteld. De natuurlijke gesteldheid van deze regenrivier beperkte de mogelijkheden voor scheepvaart op zichzelf al; daarnaast werd sinds de opening van de Zuid-Willemsvaart veel water aan de rivier onttrokken en bovendien taptten de Belgen grote hoeveelheden water af voor de bevoeiing van akkers in de Kempen.¹⁹ De toestand van de Venlose haven was slecht. Acht maanden per jaar stond zij vrijwel droog. Volgens Van Rijn zou 'de geheele scheepvaart hier weldra tot de geschiedenis ... behoren'.²⁰

Vanaf 1845 stelde het gemeentebestuur alles in het werk om een aansluiting op het spoor te krijgen.²¹ Deze kwestie zou zich jarenlang voortslepen; de concurrentie met buurstad Roermond op dit vlak was groot. Venlo voerde de relatief gemakkelijk te realiseren aansluiting op de bestaande spoorwegen in het zich snel ontwikkelende Pruisische Rijnland als argument aan om de spoorweg van het westen via Brabant over Venlo te laten lopen. Pas na de Spoorwegwet van 1860 kwam er schot in de zaak. Venlo ontwikkelde zich toen tot een spoorwegknooppunt van betekenis. In 1865 werd de

13 Linssen, *Verandering*, 65-67.

14 Stedelijk arch., inv. nr. 375; zie Schatorjé en Van der Hoek, *Slechting*, 13-18.

15 GA Venlo, gemeentebestuur I, inv. nr. 195: stukken betreffende de bouw van de gasfabriek. Schinck, 'Gasverzorging'; Wagenvoort, 'Gasfabriek'; Luyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 19.

16 Stedelijk arch., inv. nr. 8, nr. 13. Vgl. noot 5 bij Gille Heringa, 'Mijn eerste missie'.

17 Linssen, *Verandering*, 16; zie voor de rol van de Kamer van Koophandel: Philips, 'Kamer van Koophandel', 3-41.

18 Zie hiervoor o.m. GA Venlo, OV 2: personalia, manuscript F.A. de Gruyter, aantekenboekje over gebeurtenissen in Venlo tussen 1834 en 1867.

19 Linssen, *Verandering*, 21.

20 Van Rijn in zijn 'Proeve': 'De haven ... die volgens den naam het eerst als stroomend water in aanmerking zoude moeten komen, verdient dien naam niet.'

lijn Venlo-Maastricht geopend, een jaar later, na de opening van de Maasbrug²² (afb. 49), gevolgd door de verbinding met Eindhoven en verder naar het westen. Het stationsgebouw werd in 1866 geopend. In 1866 en 1867 kwam verbindingen met Krefeld en Viersen/Mönchengladbach tot stand. In 1874 werd de verbinding naar Wesel voltooid²³, terwijl in 1883 de lijn naar Nijmegen werd geopend. Een Belgisch plan voor een verbinding op de linker Maasoever tussen Maaseik en Venlo werd evenwel niet doorgezet.²⁴

De vesting

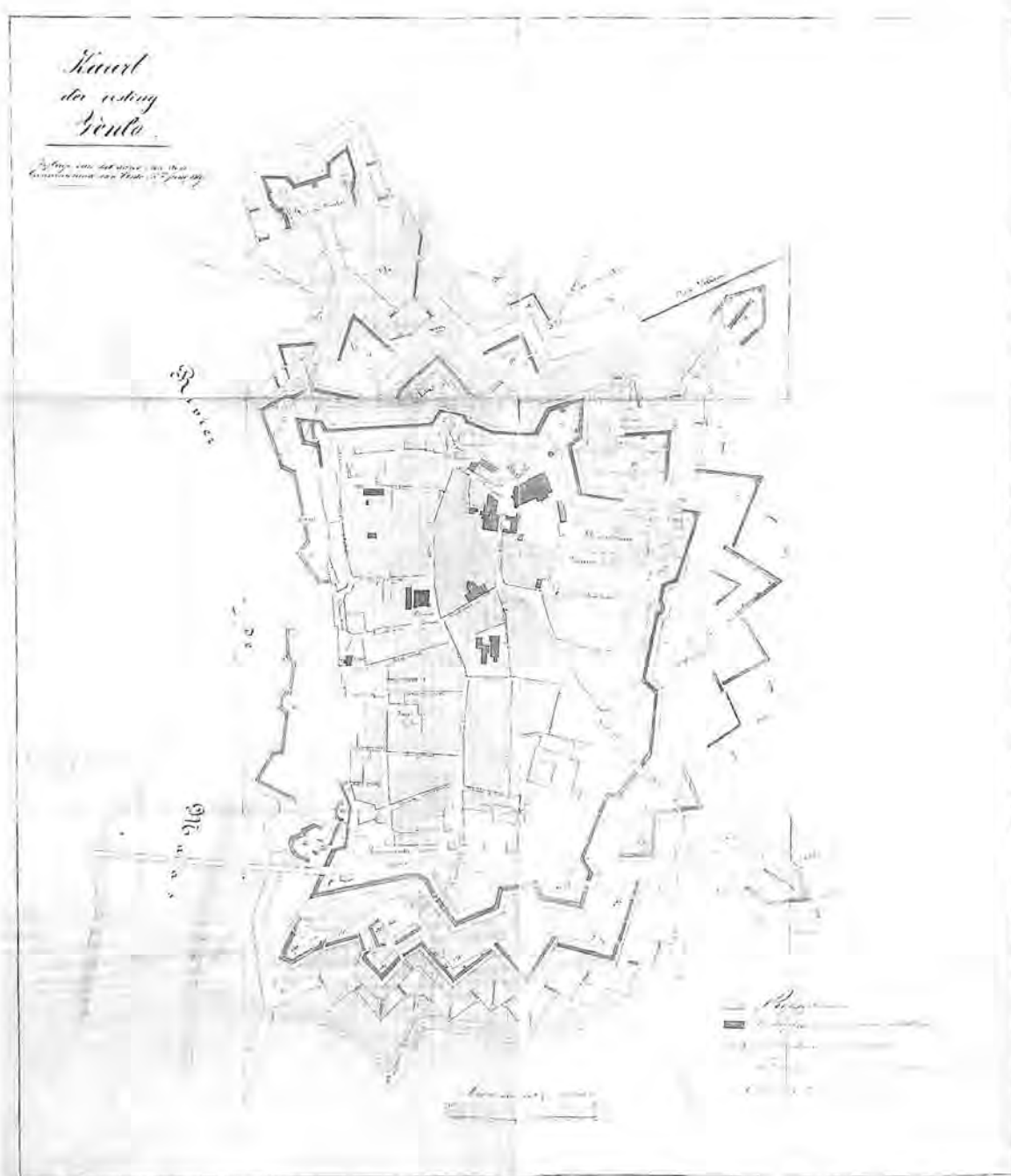
De modernisering die in Nederland in de loop van de negentiende eeuw op gang kwam, ging niet geheel aan Venlo voorbij. Belangrijke vernieuwingen in de stad waren de opening van een ziekenhuis in de Begijnengang (1861) en de introductie van gasverlichting in december 1862.²⁵ De communicatie met de buitenwereld werd verbeterd door de vestiging van een rijksstelegraafkantoor in 1867. Er was echter één allesoverheersende factor die een sta-in-de-weg vormde voor de ontwikkeling van Venlo: de status van vestingstad. De kosten van het onderhoud van de vestingen - die op dat moment nog amper een reële functie vervulden in het Nederlandse defensiesysteem, dat steeds meer werd geconcentreerd rond de 'vesting Holland' -, het in Limburg levende separatisme en de pro-Belgische houding van veel Limburgers in de jaren 1830-1839, gaven aanleiding tot pleidooien Maastricht en Venlo of ook wel de gehele provincie aan Pruisen af te staan.²⁶ Om Engeland en Frankrijk niet te alarmeren hield Nederland, dat steeds een neutrale positie tussen de grote machten nastreefde, de beide Maasvestingen echter in stand. Een in 1843 gelanceerd voorstel om de vestingwerken van Maastricht en Venlo te slopen, vanwege de hoge jaarlijkse kosten, vond geen steun.²⁷ In 1848 stelde Willem II tevergeefs voor om de verdediging van Maastricht en Venlo aan Bondstroepen over te laten.²⁸ Nog in 1853 deden geruchten de ronde over de aanstaande ontmanteling van beide Limburgse vestingen.²⁹ Het zou er voorlopig niet van komen, vooral omdat de Nederlandse regering niet ongevoelig was voor de Pruisische visie op de Maasvestingen, die immers in tijden van Franse agressie ook voor dat land een bufferfunctie konden vormen.³⁰

Niet alleen draaide de stad lange tijd op voor de kosten van het onderhoud van de kazernes - hieraan kwam pas een einde in 1846, toen het rijk die taak overnam -, ook stonden de muren, vestingwerken en militaire gebouwen de ruimtelijke ontwikkeling en industrialisatie van de stad in de weg. De bebouwing en het grondgebruik in en rond de stad waren op basis van de wet van 16 november 1814 nr. 55 (Staatsblad 106), nader gepreciseerd in een Koninklijk Besluit van 8 juli 1844, aan strenge regels gebonden. De 'Kringenwet' van 1853 en een Koninklijk Besluit van 25 januari 1854 bestendigten deze situatie: voor Venlo golden tot aan de ontmanteling zware beperkingen voor bebouwing rondom de vesting.³¹

Het Rijk investeerde nog steeds aanzienlijke geldbedragen in de vesting Venlo.³² In 1842 werden de wallen aan de Maas nog eens vernieuwd.³³ In de jaren veertig werden drie militaire paardenstallen en, even buiten de wal bij de Sint-Martinuskerk, een zweminrichting ten behoeve van het garnizoen geopend.³⁴ Desondanks blijkt uit een rapport uit 1851 dat de reële defensieve en strategische waarde van de vesting Venlo niet hoog werd ingeschat.³⁵ Geadviseerd werd de verouderde en verwaarloosde forten Beerendonk en Keulen alsmede het bastion Reede direct te slopen, terwijl de forten Sint-Michiël en Ginkel onverwijd moesten worden verbeterd. Als sterkste punten van de vesting werden gezien de natte grachten en de inundatiemogelijkheden. (afb. 50)

8.2 Einde van de Duitse Bond; opheffing van de vestingstatus

De Duitse Bond werd, nadat Pruisen als overwinnaar uit de *Brüderkrieg* met Oostenrijk was gekomen, in augustus 1866 ontbonden.³⁶ De toekomst van Limburg vormde onderwerp van druk diplomatiek verkeer tussen Den Haag en Berlijn. Pas in het voorjaar van 1867

51 Venlo's eigen voorstel voor de stadsuitleg, 1867

In donkerblauw zijn de in stedelijk bezit verkerende gebouwen aangegeven, terwijl de rijksgebouwen en de vestinggrond lichtblauw zijn gekleurd. Het gemeentebestuur was voorstander van de aanleg van een singelweg, die op deze kaart in lichtgeel is ingetekend. Verder zou er ten noorden van de stad een spoorverbinding tussen het emplacement van de Keulen-Mindener-spoorwegmaatschappij en de Maas moeten komen.

kwam er duidelijkheid, toen Bismarck de Nederlandse regering liet weten dat Pruisen de banden met Limburg zou loslaten. In mei van dat jaar werd, tijdens een conferentie in Londen, de losmaking van Limburg uit de Duitse Bond vastgelegd.

Bij Koninklijk Besluit van 16 januari 1867 werd verordend dat een aantal vestingen, waaronder Venlo, 'voortaan voor hun geheel tot geene klasse zullen behoreen'.³⁷ Een KB van 29 mei 1867 bepaalde vervolgens expliciet dat Venlo en de andere genoemde plaatsen 'geene vestingwerken meer zullen zijn'.³⁸ Voor Venlo kwam in 1867 dus een einde aan de vestingtijd: de stad zou spoedig verlost zijn van de inmiddels als een knellend keurslijf ervaren vestingwerken.³⁹ In Venlo rees de hoop dat de voormalige vestinggronden door het Rijk (dat sinds 1814 de eigendom van alle vestingwerken aan zich had getrokken⁴⁰) aan de gemeente zouden worden overgedragen, zoals in 1808 bij de opheffing van de vestingstatus van onder meer Arnhem was gebeurd.⁴¹ Ook in België was dat de normale gang van zaken. Een hoofdartikel in het *Venloosch Weekblad* - al van 5 januari 1867 - bepleitte een actieve bemoeienis van het gemeentebestuur met de verwachte aanstaande slechting van de vesting. Men realiseerde zich dat voor Venlo 'een gewichtig tijdperk' was aangebroken. Geruchten in de Hollandse pers dat het plan zou bestaan om 'de kracht van ons geschut op onze vestingwerken te beproeven' werden niet ernstig genomen. Bovendien zouden die proeven toch weinig zin hebben, 'aangezien de muren schier van zelf invallen.' De krant verwachtte dat men de oude muren en grach-

- 21 Gemeentebestuur I, inv. nrs. 363-375; Linssen, *Verandering*, 25-29; zie ook de zeer gedetailleerde scriptie van Clermonts, Venlo spoorwegcentrum; Stockschräger, 'Eisenbahnen', deel I, 113-120, deel 2, 94, 96.
- 22 Van Maarschalkerwaart e.a., *Bruggen*, 22, 204-205, 241, 274, 276, 280-281; de eerste, enkelsporige, brug werd rond 1885 vervangen door een nieuwe dubbelsporige. De oude spoorbrug werd toen omgebouwd tot een brug voor wegverkeer.
- 23 ARA, arch. Van Gendt, inv. nr. 56.3, 'Afstand grond aan de Keulen Mindener Spoorwegmaatschappij', 1868-1879; Ellerbrock en Schuster, *Köln-Mindener Eisenbahn*, 36-37.
- 24 Philips, 'Kamer van Koophandel', 38.
- 25 Philips, *Gezondheidszorg*, 108-111; Dyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 29-30; Philips, *Armen- en ziekenzorg*, 13-18.
- 26 Boogman, *Duitse Bond*, 351, noot 1; Spiertz, 'Limburg', 14-15.
- 27 Boogman, *Duitse Bond*, 275.
- 28 Boogman, *Duitse Bond*, 275, 279.
- 29 Boogman, *Duitse Bond*, 279, noot 1; Schoenmaker, 'Venlo', 27-28.
- 30 Schoenmaker, 'Venlo', 29.
- 31 Schoenmaker, 'Vesting', 73; idem, 'Venlo', 22-23.
- 32 Mascheck, *Geschiedenis*, 39, overzicht van de werkzaamheden tussen 1840 en 1865.
- 33 OPG, V.68.
- 34 OPG, V.71 en V.75. Uit 1841 dateert een plan voor drie nieuwe bruggen over de oostelijke grachten (OPG, V.78). Voor het fort Sint-Michiël werd nog een plan ontwikkeld voor een nieuwe houten kazerne (OPG, V.53, 1848). Beide laatste plannen werden niet meer uitgevoerd.
- 35 Militair arch., inv. nr. 18; J.W. van Oordt, *Memorie betrekkelijk de vesting Venlo*, 23 augustus 1851. Geciteerd bij Schoenmaker, 'Vesting', 69.
- 36 Spiertz, 'Limburg', 19-29; Evers, 'Liever Turksch', Schoenmaker, 'Venlo', 29-30.
- 37 *Staatsblad* 1867, nr. 2. Volgens de bij het KB gevoegde lijst bestond de vesting Venlo uit: a. De werken op den rechter oever van de Maas met het fort *Ginkel* en de forten Beerendonk en Keulen; en b. het fort St. Michiel op den linker oever van de Maas.
- 38 *Staatsblad* 1867, nr. 51.

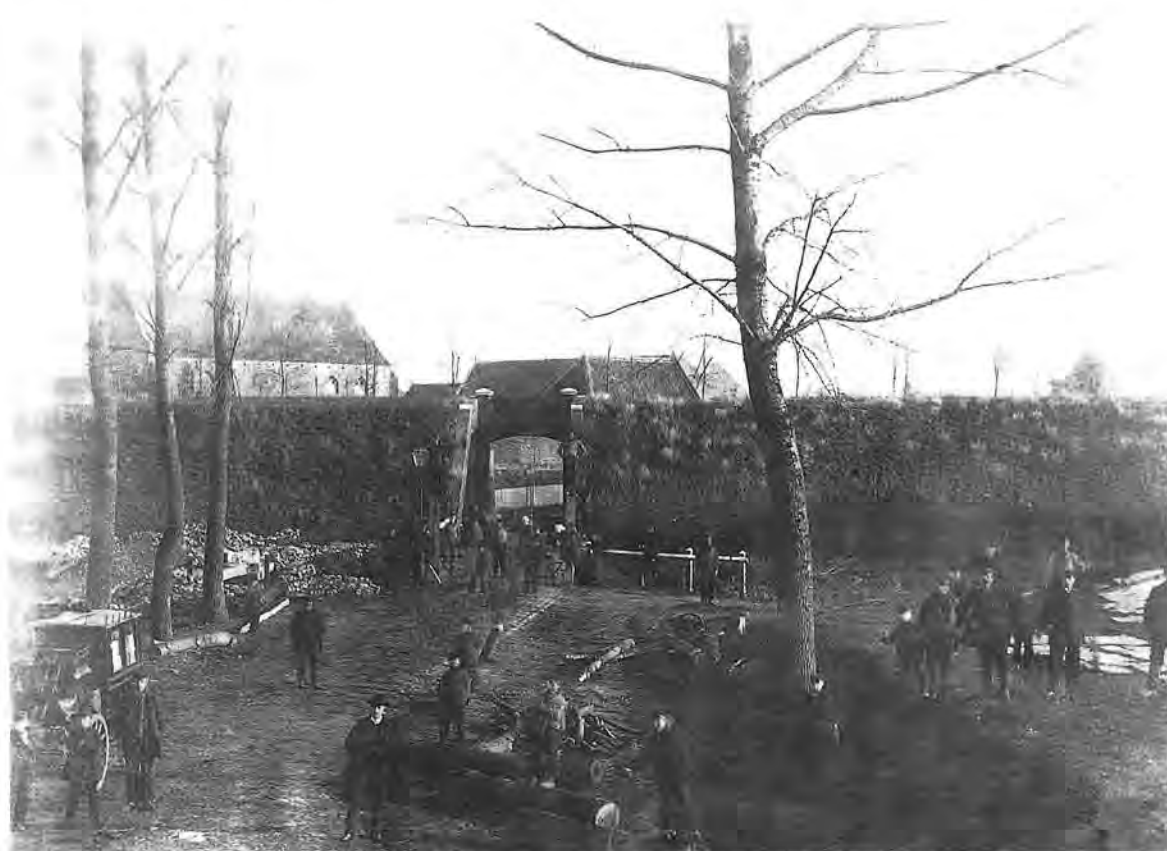

52 'Ontmanteling van Venlo. Gezigt uit de Roermondse Poort op Blerick', 1868

De fotograaf staat niet op de eigenlijke Roermondse Poort maar op de doorgang in de wal van het bastion Roermond, nog vóór de eerste brug over de gracht. Rechts een in de gracht gebouwde dam.

In het midden de buitenwacht van de Roermondse Poort; aan de overzijde van de Maas de kerk van Blerick. Goed zichtbaar zijn nog de aarden vestingwerken van de enveloppe Reede.

53 'Ontmanteling van Venlo. Gezigt op de Roermondse Poort', 1868

Een foto in omgekeerde richting. De aarden wal en de gemetselde doorgang behoren tot het bastion Roermond. Op de achtergrond de kerk en de gebouwen van het voormalige klooster Trans-Cedron. Rechts de spits van de Kwaktoeren op de zuid-oostelijke hoek van de oude stadsmuur.

ten 'geen eeuwen lang voor schandaal' zou laten liggen en opgerde alvast de wens dat in elk geval de muur aan de Maaszijde spoedig zou worden verlaagd zodat er 'versche lucht' de stad kon binnenstromen. Ook moest de Blauwe Trap worden afgebroken zodat de Oude Markt een betere verbinding met de haven zou krijgen: 'En welke verfraaiing voor de oude markt meteen!' Tenslotte verwachtte men dat er een 'geregeld plan ontworpen worde, opdat niet alles in 't honderd loope'.

Een bezoek van minister van Financiën Schimmelpenninck in mei 1867 versterkte de hoop op een voor Venlo gunstige regeling.⁴² Op 7 juni stuurde het gemeentebestuur een brief naar diezelfde minister, met daarin het verzoek een aantal nauwkeurig gespecificeerde percelen vestinggrond 'aan onze gemeente kosteloos, in eigendom te willen afstaan, om te dienen tot het aanleggen van werken ten algemeene nutte'.⁴³ Bij de brief was een plattegrond gevoegd die de Venlose voorstellen in beeld bracht. (afb. 51) Op de vestinggrond zou een aantal doorbraken moeten worden gerealiseerd, terwijl tevens een singelweg rondom de hele stad zou moeten worden aangelegd, 'niet alleen dienstig tot wandeling en verdere uitbreiding der stad, om daar langs te kunnen bouwen, maar tevens onontbeerlijk voor het bereiken der landerijen in den bantuin der stad gelegen.' Tevens verzocht men om het opschuiven

in oostelijke richting van het geplande station voor de lijn Parijs-Hamburg (ten oosten van de stad), zodat op de dan vrijkomende gronden huizen konden worden gebouwd. Tenslotte vroeg het gemeentebestuur gronden te reserveren voor een verbindingsspoor tussen het station der Staatsspoorwegen en een aanlegplaats voor schepen aan 'de Roef', ten noorden van de stad.⁴⁴ Op de nieuw te verwerven grond wilde de uit haar keurslijf bevrijde stad een planmatige uitleg ontwerpen, waarbij delen van de voormalige vesting zouden worden herschapen in wandelparken en vijvers. Het gemeentebestuur stelde belang in een volledige slechting van de vesting, 'daar het maken van een regelmatig plan van uitleg en bijgevolg het karakter van eene geheel nieuwe stad van die slechting afhankelijk was'.⁴⁵

Het Venloosch Weekblad vertolkte op 19 oktober 1867 waarschijnlijk een in de stad breed verbreid gevoel van afkeer van de relictten uit het zojuist afgesloten vestingverleden, door de publicatie van een klacht over het voornemen van het Rijk om de Gelderse Poort te laten staan: 'dit schandaal van gebouw' zou de stad volgens de krant niet langer mogen ontsieren.

Een brief van 8 november 1867 van de directeur van Domeinen in Limburg moet een eerste domper op de Venlose plannen hebben gevormd. Hierin werd niet alleen een lijst van gebouwen en gronden overlegd, die na de opheffing der vesting in handen van het Rijk zouden blijven, ook werd in dit schrijven betoogd dat de door de stad geplande oostelijke en zuidelijke singel te ver van de stad zouden liggen en 'daardoor voor hare uitlegging van weinig waarde zullen zijn'. De oostelijke singelweg zou eveneens geen zin hebben, omdat daar de spoorlijn naar Hamburg zou worden aangelegd. 'Geeft de slechting der vesting aanleiding tot uitbreiding der stad, waaraan behoefte schijnt te bestaan, dan zal de aanbouw moeten beginnen bij de bestaande stad, en zich eerst langzamerhand naar buiten uitstrekken. Daarom komt het minder verkieselijk voor, den singelweg aan de zuidzijde zoover van de stad verwijderd te leggen, als hij op het plan van den gemeenteraad ontworpen is'.⁴⁶

In Den Haag werd besloten dat over de grond van de vesting 'ten meesten voordeele van de schatkist' zou moeten worden beschikt.⁴⁷ Het Rijk bepaalde voor alle

39 Voor de slechting van de vesting Venlo: Gemeentebestuur I, inv. nrs. 636-645; Arch. Van Gendt, inv. nrs. 56-60, vooral inv. nr. 58 n: 'Stukken betreffende het algemeen plan', vanaf 1868. In inv. nr. 56 bevindt zich het manuscript 'Ontmanteling van Venloo 1880. Beschouwingen betreffende de slechting der vestinggronden van Venlo, door J.E. Houben, hoofdopzichter voor de ontmanteling der vestingen te Arnhem', 24 december 1880 (een ander, gelijkluidend, manuscript in inv. nr. 59ee); hierin onder meer een samenvattend overzicht van de onderhandelingen tussen gemeente en Rijk; Finaly, *Doorbroken barrières*, 94-101; Schatorjé en Van der Hoek, *Slechting*, passim.

40 Finaly, *Doorbroken barrières*, 6; Van der Woud, *Het lege land*, 369-372.

41 Finaly, *Doorbroken barrières*, 6.

42 Een verslag van dit bezoek in *Venloosch Weekblad* van 25 mei 1867.

43 Dit onderwerp kwam ter sprake in de vergadering van B&W van 31 mei (Gemeentebestuur I, inv. nr. 9) en in de raadsvergadering van 1 juni (Gemeentebestuur I, inv. nr. 28; hierbij ook de minuut van de brief); zie ook het jaarverslag van de gemeente over 1867 (Gemeentebestuur I, inv. nr. 1).

44 Gemeentebestuur I, inv. nr. 636.1, nrs. 18-25.

45 Arch. Van Gendt, inv. nr. 56 (Houben, 'Beschouwingen').

54 'Plan Noord', 1869

Van Gendts voorstel voor de uitleg ten noorden van de stad. Op de plaats van de geplande 'Marktplaats' werd het 'Klein Park' aangelegd. Rekening diende te worden gehouden met de inpassing van de nog maar enkele jaren tevoren gebouwde gasfabriek.

te ontmantelen steden welke stukken grond werden gereserveerd voor ministeries, rijksdiensten of spoorwegen.⁴⁸ Vervolgens konden de steden de resterende vestinggrond onderhands van het Rijk kopen; pas indien de steden geen belangstelling of geen financiële middelen hiervoor hadden, zou de grond openbaar worden verkocht. De planning van de ontmanteling van alle steden die in 1867 en bij de Vestingwet van 1874 waren aangewezen, werd door het Rijk opgedragen aan ir. F.W. van Gendt, die werkzaam was bij het Domeinbestuur in Arnhem.

8.3 Totstandkoming van het plan van uitleg

In Venlo werd de vestinggrond op de oostelijke oever op 17 augustus 1869 en die op de westelijke Maasoever op 23 juli 1870 aan het Domeinbestuur overgedragen. In onderhandelingen tussen Domeinen en de gemeente Venlo zou de verdere gang van zaken worden geregeld. Hierbij zouden twee problemen rijzen. Ten eerste werden de mogelijkheden tot uitleg ernstig beperkt door de reserveringen van de kant van het Rijk. Het Ministerie van Oorlog wilde geen afstand doen van het noord-oostelijk deel van de oude stad, waar de cavaleriekasernen en het arsenaal lagen, en van de twee kazernes bij de Roermondse Poort. Verder was een groot terrein buiten de Keulse Poort gereserveerd voor uitbreiding van het stationsemplement van de Staatsspoorwegen.⁴⁹ Direct ten oosten van de stad werd rekening gehouden met een groot emplacement (ca. 9 ha.) voor de *Köln-Mindener Eisenbahngesellschaft*, een Pruisi-

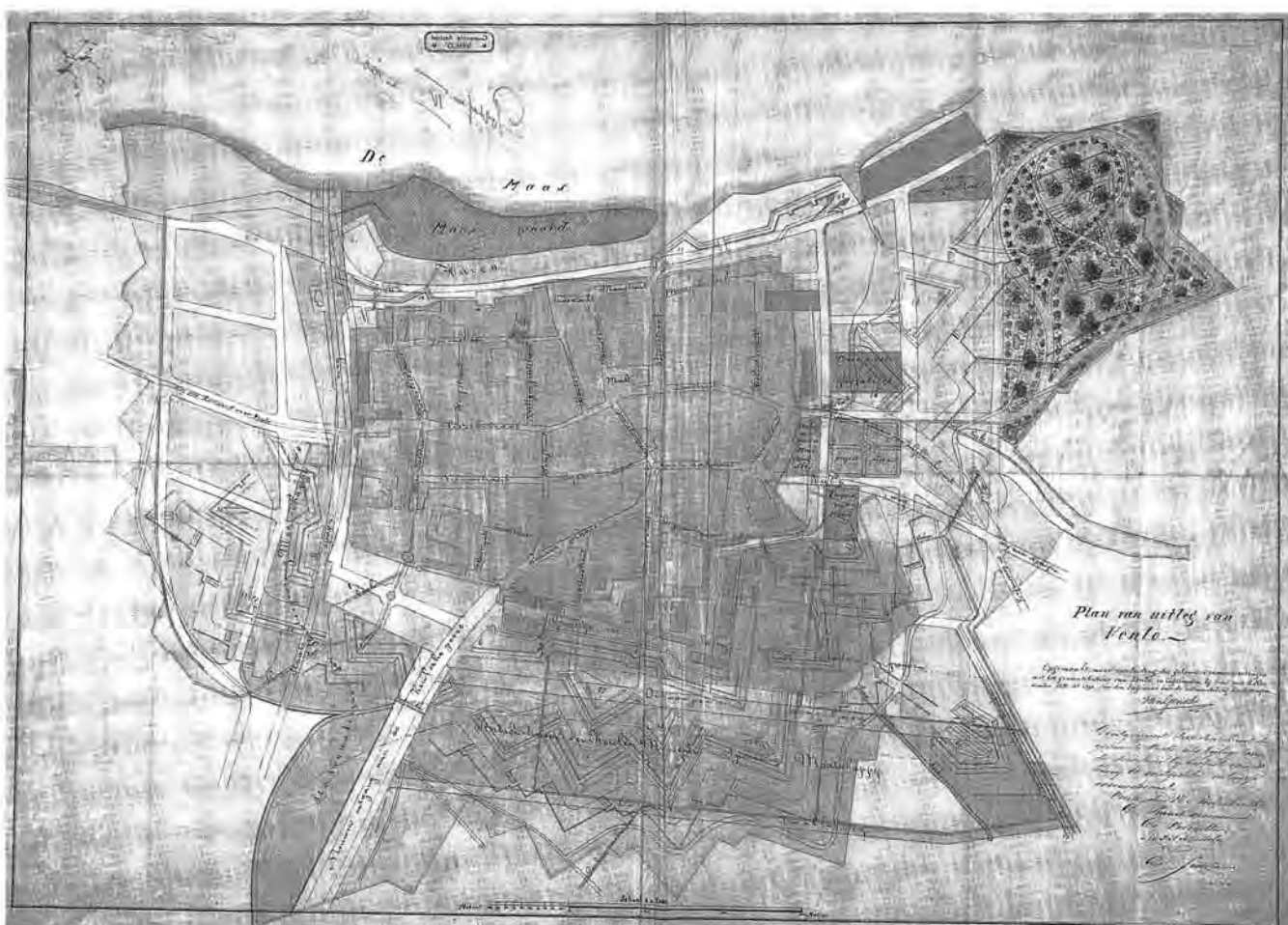
sche spoorwegmaatschappij, die vanaf 1866 werkte aan de bouw van een verbinding tussen de noord-Duitse havens en Venlo, een schakel in de lijn Parijs-Hamburg.⁵⁰

Ten tweede moest er tussen het gemeentebestuur en Domeinen overeenstemming worden bereikt over de schadeloosstelling die de gemeente zou ontvangen voor het onderhoud van over te dragen wegen. Deze onderhandelingen zouden zich voortslepen van 1867 tot 1872.

Ondertussen werkte Van Gendt aan plannen voor slechting van de vesting en uitleg van de stad. De normale gang van zaken was dat de openbare voorzieningen (wegen, waterstaatkundige werken) door het Rijk werden aangelegd, waarna deze werden overgedragen aan de betreffende gemeente, die dan voortaan voor het onderhoud verantwoordelijk was. Vanaf zijn eerste bezoek aan Venlo in oktober 1868 vond intensief overleg plaats tussen Van Gendt en de gemeente.⁵¹ Kort na zijn eerste bezoek richtte Van Gendt zich tot de vestiging van Domeinen in Maastricht: 'Nu de slechting van vier belangrijke punten van de opgeheven vesting Venlo [bedoeld was de slechting van de vier stadspoorten] aanbesteed is en de mogelijkheid van de verdediging dier plaats weldra tot de geschiedenis zal behoren, wordt het tijd een plan van uitleg der stad, in overleg met het gemeentebestuur, vast te stellen. Dit plan wordt echter grootendeels beheerscht door de uitbreiding van het stationsterrein der staatsspoorwegen en de verkoop van gronden aan de Keulen Mindener spoorwegmaatschappij, welke beide zaken hangende zijn en op een nadere beslissing van het Departement van Financiën wachten.' Van Gendt verzocht om bespoediging van de behandeling van de aanvragen van beide spoorwegmaatschappijen; totdat een besluit hieromtrent was genomen zou het werken aan een algemeen plan onmogelijk zijn.⁵² In een brief van 15 oktober 1868 aan Domeinen in Maastricht somde Van Gendt de gebouwen op 'waarvan het behoud van geen nut hoegenaamd kan worden geacht'. Aldus kon het Rijk aanzienlijk bezuinigen op de kosten van onderhoud van de veelal in slechte staat verkerende gebouwen. Het ging om het klein arsenaal met kogelpark in de Jodenstraat, het oude militaire hospitaal, vier kleine huizen bij de Roermondse Poort en enkele wachthuisjes in de buitenwerken.⁵³

55 'Plan van uitleg van Venlo', 1870

Van Gendts eerste totaalplan voor de uitleg van Venlo. Noordelijke van de stad is het plan identiek aan het 'Plan Noord'. Op het kazerneterrein en zuidelijk van de Keulse Poort zijn straten ingetekend; op de plaats van fort Ginkel is een park ontworpen.

⁴⁶ Gemeentebestuur I, inv. nr. 636.1, nr. 39; de lijst van gebouwen en gronden die het Rijk reserveerde ook in Gemeentebestuur I, inv. nr. 637. Het ging om de beide kazernegebouwen bij de Roermondse Poort, de minderbroederskasernen, de affuiloord, het arsenaal, stallen en rijloodsen, het militaire hospitaal, de bakkerij, de kruutmagazijnen, de provoost en een deel van het stadhuis dat in gebruik was als Hoofdwacht. Het Rijk wilde alleen afstand doen van de voormalige Heilige Geestkapel (klein arsenaal). Een overeenkomst tussen Domeinen en het Ministerie van Oorlog inzake over te dragen gebouwen binnen de stad, gedateerd 17 augustus 1869 in Arch. Van Gendt, inv. nr. 58n (met gedetailleerde stadsplattegrond).

⁴⁷ Vaessen en Huijs, 'Nieuwe HBS', 6.

⁴⁸ Finaly, *Doorbroken barrières*, 7.

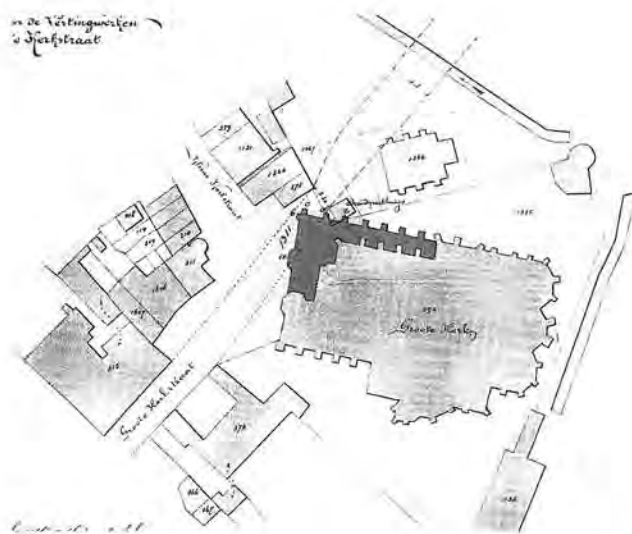
⁴⁹ Arch. Van Gendt, inv. nr. 56i: bundel 'Aanvraag Staatsspoorwegen', stukken over de periode 1868-1884. Het ging om uitbreiding van het bestaande terrein. Aan de orde waren eveneens de weg van de Roermondse Poort naar de Maasbrug, de opheffing van de overgang Roodestraat en de vervanging van de spoorbrug over de haven door een vaste aarden dam. In dit dossier eventueel een overeenkomst uit 1871-1872 tussen de Keulen-Mindener Spoorwegmaatschappij en de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen inzake gezamenlijk gebruik van het station Venlo.

⁵⁰ Wet van 3 december 1869 (*Staatsblad* 193) en KB van 9 oktober 1870, nr. 15 (*Staatscourant* 253). Overeenkomst over de koop van grond in Arch. Van Gendt, inv. nr. 56i (1872). De verbinding met Parijs werd niet meer aangelegd, Venlo vormde het eindstation van het traject Wesel-Venlo.

⁵¹ Gemeentebestuur I, inv. nr. 636; Arch. Van Gendt, inv. nr. 58n.

⁵² Arch. Van Gendt, inv. nr. 58n.

⁵³ Arch. Van Gendt, inv. nr. 57k. Voor de huisjes bij de Roermondse Poort had men aanvankelijk een nieuwe bestemming als telegraafkantoor in gedachten; in 1883 werd echter besloten een telegraafkantoor annex aan het nieuwe postkantoor aan de Keulse Poort te bouwen (inv. nr. 58.6). Het terrein van het klein arsenaal werd in drie percelen verdeeld en verkocht; brief van Domeinen aan Van Gendt 24 november 1868; brief Van Gendt met tekening van gebouw en terrein van het klein arsenaal 18 december 1868.

56 Plan voor de vergroting van de Sint-Martinuskerk en de aanleg van een weg langs de kerk, 1868

Het plan voor de vergroting van de kerk kwam in botsing met de voorgenomen verlenging van de Grote Kerkstraat in noordelijke richting. De uitbreiding van de kerk ging niet door.

Met de daadwerkelijke sloop van de vestingwerken was eind 1868 al begonnen. (afb. 52-53) Allereerst moest er 'lucht' worden gemaakt: de benauwde vestingstad moest betere in- en uitgangen krijgen. Daartoe werden de oude poorten gesloopt, waardoor de aansluitingen op de wegen in de Bantuin in de richting van Roermond, Keulen en Straelen verbeterd werd. Al in 1867 werden plannen ontworpen voor het maken van een weg in het verlengde van de Grote Kerkstraat in noordelijke richting (zie hieronder). Op de hoek van het Henschriksel en het Maasschriksel werd een doorbraak in noordelijke richting geprojecteerd; de sloop van het bastion Lichtenberg vond plaats in 1869; de nieuwe straat in het verlengde van het Maasschriksel zou de naam Lichtenberg krijgen.⁵⁴ In 1870 werd de Blauwe Trap bij de Oude Markt gesloopt.⁵⁵

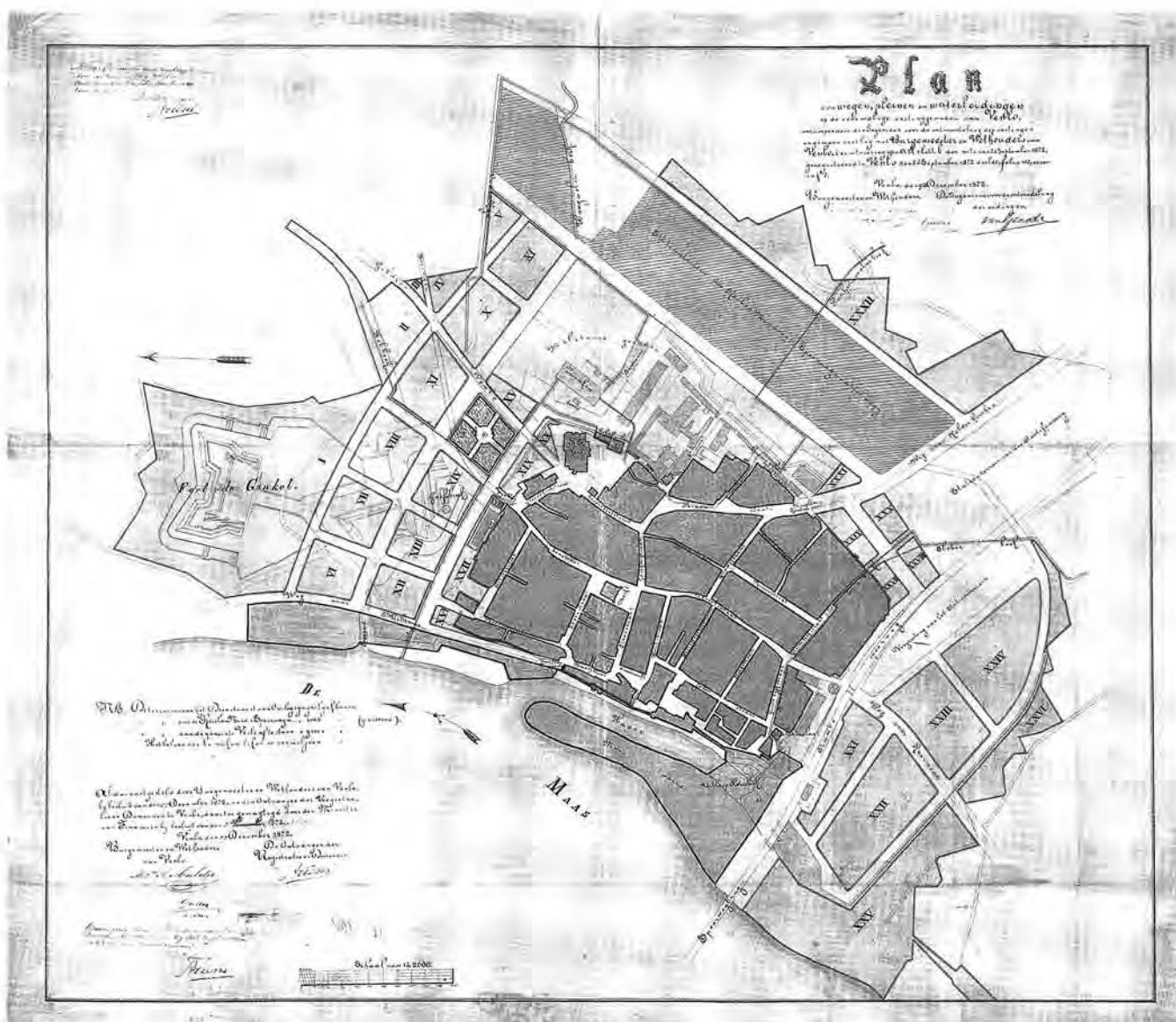
Een belangrijk probleem werd gevormd door rechten van de molenaars van de Picardie- en de Italië-molen, omdat de waterhuishouding rondom de stad, als gevolg van het dempen van grachten en het omleggen van beken, was veranderd.⁵⁶

Uit een brief van Van Gendt van 26 november 1869 blijkt dat de onderhandelingen met de gemeente Venlo goed vorderden, al kon 'het plan van uitleg der stad Venlo niet op volledige wijze ... worden ontworpen', zolang de plaats en grootte van het stationsterrein van de Keulen-Mindener Spoorwegmaatschappij niet bekend waren.⁵⁷ Ook de onderhandelingen tussen de gemeente en de minister van Financiën zorgden voor oponthoud. Begin 1870 gaf de minister als zijn mening dat - zolang er geen definitieve overeenkomst met de gemeente werd bereikt - er eerst een gedetailleerd plan voor de noordelijke uitbreiding moest worden gemaakt, terwijl voor de rest van de stadsuitleg dan maar met een voorlopig plan moest worden volstaan.⁵⁸ Op die manier kon Van Gendt toch verder werken. Een eerste ontwerp voor dit gebied, begrensd door de Maas in het westen en de gereserveerde gronden voor de militairen en voor de spoorwegen in het oosten, had Van Gendt al eind 1869 in Venlo overlegd; hier zal dit ontwerp als 'Plan Noord' worden aangeduid.⁵⁹ (afb. 54) Op dit plan is een grofmazig stratenpatroon getekend; de middelste van de drie oost-west gerichte straten werd aangeduid als 'te maken boulevard', de overige twee als 'te maken straat'; verder werden straten vanuit de Maaspoort ('te maken kade'), de Gelderse Poort en de Grote Kerkstraat in noordelijke richting ingetekend; ten noorden van de Sint-Martinuskerk plande Van Gendt een 'marktplaats'.

De Venlose Kamer van Koophandel en Fabrieken richtte zich in januari 1870 tot de minister van Financiën met een reeks klachten over de trage gang van zaken: wallen waren geslecht en grachten gedempt zonder dat

57 'Plan van wegen, pleinen en waterleidingen op de voormalige vestinggronden van Venlo', 1872

In het definitieve ontwerp van Van Gendt zijn de huizenblokken Romeins genummerd. Opvallend is de regelmatige uitleg ten noorden van de stad. De stadsuitbreiding strekte zich niet uit tot het fort Ginkel. Ten zuid-oosten van de oude stad werd de uitbreiding gefrustreerd door de aanwezigheid van het emplacement van de Staatsspoorwegen en het emplacement voor de Keulen-Mindener-spoorweg. De spoorbaan ten zuiden van de stad zou decennia lang een barrière vormen voor de aansluiting van de zuidelijke stadsuitbreiding op het centrum. Grote delen van de binnenstad bleven in gebruik als militair terrein. Door deze beperkingen was een harmonische uitbreiding van Venlo onmogelijk geworden.

54 Dit blijkt onder meer uit een kaartje bij een veiling-catalogus uit 1876 (Arch. Van Gendt, inv. nr. 59.ij).

55 Arch. Van Gendt, inv. nr. 58t, stukken 1869-1870.

56 Arch. Van Gendt, inv. nr. 57m.

57 Gemeentebestuur I, inv. nr. 636.1, nr. 94; Arch. Van Gendt, inv. nr. 58n.

58 Arch. Van Gendt, inv. nr. 58n, 23 februari 1870 (afschrift). In een brief van 6 november 1869 schrijft de minister van Financiën reeds over deze materie, waarbij hij in herinnering riep dat aanvankelijk ook al sprake was van twee afzonderlijke plannen, een voor de noordelijke uitbreiding en een voor de zuidelijke.

59 Arch. Van Gendt, inv. nr. 58n; brief van 15 februari 1870, met calque van de plannen.

59 **Gezicht op het Maasschriksel en De Luif, na de sloop van de stadsmuur, ca. 1870-1880**

Rechts De Luif met daarachter het stadhuis; links de achterkant van de huizen van het Maasschriksel. Er zijn nog geen nieuwe panden aan de Maaskade verzezen. De foto dateert van vóór de restauratie van het stadhuis, die in 1880 begon. Op de voorgrond een baggerschip.

58 **Het stadhuis, ca. 1880**

De foto toont de voorgevel van het stadhuis tijdens het begin van de restauratie door Johannes Kayser. Het achttiende-eeuwse stucwerk is voor de helft verwijderd. Boven de balkondeur is het stadswapen aangebracht, een reliëfplaquette van de hand van G. Jungen (1843). De bekroning van beide torens werd tijdens de restauratie vervangen door de oorspronkelijke ui-vormige bekroning.

'iets tot verfraaijing, nut en hygiëne' was gedaan; er was nog steeds geen ruimte voor nieuwe 'fabrieken'; de oude walmuur aan de Maas stond er nog steeds 'in hare afgebroken vorm als ruïne tot onsieraad voor de stad'; de aansluitingen van de poorten op de wegen buiten de stad waren slecht onderhouden en daardoor 'onpraticabel'.⁶⁰

In het voorjaar van 1870 zond Van Gendt een eerste algemeen plan van uitleg naar Venlo, waarin rekening was gehouden met de gegeven ruimtelijke beperkingen. (afb. 55) Dit voorstel werd op 30 juni in de Venlose gemeenteraad goedgekeurd. Van Gendt zond in november twee exemplaren van de bijbehorende concept-tekeningen naar Venlo.⁶¹ Het plan toont noordelijk van de oude stad hetzelfde stratenpatroon als het Plan Noord. Een deel van de gereserveerde kazerneterreinen was in dit plan vervangen door een stratenpatroon. Zuidelijk van de Keulse Poort was rond de latere Spoorstraat een wijkje ontworpen, met een kleine rotonde en een dwarsstraat waarin tevens de Sloterbeek een nieuwe bedding kreeg. Op de plaats van het fort Ginkel was een park geprojecteerd. Behalve de aanduidingen 'Singelweg' en 'Parallelweg' aan weerszijden van het Keulen-Mindener-emplacement zijn geen straatnamen ingetekend. De uitgangen door de voormalige stadspoorten zijn aangeduid met 'Nieuwen uitgang Keulsche Poort/Geldersche Poort' en 'Weg van Roermond naar Venlo'; verder wordt melding gemaakt van wegen naar Nijmegen en Louisenburg (Herongen); bij de Sint-Martinuskerk, in het verlengde van de Grote Kerkstraat is een 'Hulpweg' naar het noorden geprojecteerd, de latere Moerdijk- of Sint-Martinusstraat.

Hoewel de gemeenteraad van Venlo nog in dezelfde maand accoord ging met dit plan, kwam het vanwege de financiële aspecten niet tot een definitieve overeenkomst met Den Haag.⁶² Het gebrek aan zicht op een oplossing leidde in Venlo tot een zekere moedeloosheid. De gemeenteraad richtte in februari 1871 een bijna wanhopig adres aan de minister van Financiën.⁶³ Een uit de raad samengesteld 'driemanschap', een deputatie bestaande uit de notabele heren Receveur, Berger en Haffmans, bezocht de minister in Den Haag. Het Venloosch Weekblad berichtte: '...wij droomden toen van een nieuw, van een herschapen Venlo, dat als een Phenix uit de asschen der vestingen zou herrijzen. ... En wat is nu, na 4 jaren het geval? Men kent Venlo nog nauwelijks terug, 't is waar, maar niet omdat het zoo schoon, maar zoo leelijk geworden is. Het lijkt van buiten gezien wel een afgebrand dorp. ... Daar staan wij weer aan den voet van den berg. Alles is weer op nieuw te beginnen. [Het zoveelste plan was afgewezen.] Uit het verslag dat deze deputatie [het drieman-

schap uit de raad] bij hare terugkomst van hare bevin- ding aan den Raad zal doen, zullen Venlo's ingezetenen weldra kunnen zien of de verwoesting die men hier aangericht heeft eindelijk voor eene behoorlijke geregelde slechting zal plaats maken, en of de Staat der Nederlanden geen andere inzichten heeft dan de slechting der vestingen tot eene winstgevende zaak te maken'.⁶⁴

Uit het verslag van de bespreking in Den Haag sprak een toegenomen vertrouwen in een goede afloop.⁶⁵ Toch liet een doorbraak nog op zich wachten. De ontmanteling van de discussies speelden een rol in de onderhandelingen tussen de gemeente en het Rijk. Er ontstond bijvoorbeeld onenigheid over de ontsluiting van de stad in noordelijke richting. Moest dit geschieden door een weg in het verlengde van de Lomstraat of juist in het verlengde van de Grote Kerkstraat?⁶⁶ De kerkmeesters van de Sint-Martinuskerk berichtten het stadsbestuur op 2 december 1867 dat van dat laatste in elk geval geen sprake kon zijn, omdat 'het kerkbestuur voornemens is eerlang tot de uitzetting van het kerkgebouw, waarvoor de noodige plannen en teekeningen reeds voorhanden zijn, over te gaan, zullende tot die uitzetting het meerbedeelde terrein moeten worden ingenomen'. Groepen burgers richtten petitie aan het stadsbestuur.⁶⁷ Beide wegen zouden overigens worden aangelegd. In 1868 sloten de gemeente en de kerkfabriek van Sint-Martinus een overeenkomst over de verlenging van de Grote Kerkstraat in noordelijke richting; het kerkbestuur bleef wel bij zijn voorbehoud in verband met de eventuele vergroting van het kerkgebouw.⁶⁸ (afb. 56) In 1877 kocht het kerkbestuur een groot, onmiddellijk ten noorden van de kerk gelegen terrein, van het Rijk; de oude muurtoren, die in gebruik was als knekelhuisje, zou door de kerk worden gehandhaafd.⁶⁹

De onderhandelingen sleepten zich voort, totdat in 1872 een voor beide partijen acceptabele oplossing werd gevonden. Al in januari stelde Van Gendt de 'Grondslagen voor het sluiten eener overeenkomst...' op.⁷⁰ De definitieve overeenkomst werd bij wet van 16 juni 1872 geregeld⁷¹; het plan van uitleg van Van Gendt werd vervolgens in december 1872 door beide partijen vastgesteld.⁷² In grote lijnen zag de overeenkomst er als volgt uit. Venlo kreeg de kostenloze beschikking over de bestaande en nog aan te leggen wegen, waterleidingen en pleinen op de voormalige vestinggronden. De kosten van het onderhoud hiervan kwamen op de gemeente te rusten. Ter compensatie van deze lasten verkreeg Venlo de eigendom van De Weerd ten noorden van de spoorbrug, het restant van de wallen en de vestinggronden aan de Maaszijde van de stad tussen de

60 Gemeentebestuur I, inv. nr. 636.1, nr. 102.

61 Gemeentebestuur I, inv. nr. 636.1, nrs. 109, 111, 118; Kaarten en prenten, cat. nr. 596; Arch. Van Gendt, kaart in inv. nr. 58.n.; brief Van Gendt aan Venlo d.d. 6 november 1870.

62 Gemeentebestuur I, inv. nr. 636.2, nr. 6, brief van Van Gendt aan het gemeentebestuur, 19 januari 1871, waarin de bezwaren van de minister van Financiën tegen de ontwerp-overeenkomst werden toegelicht; Schatorjé en Van der Hoek, Slechting, 27-46.

63 Gemeentebestuur I, inv. nr. 636.2, nr. 13; gepubliceerd in het *Venloosch Weekblad* van 4 maart 1871.

64 *Venloosch Weekblad* van 18 februari 1871.

65 Gemeentebestuur I, inv. nr. 636.2, nr. 15; gepubliceerd in het *Venloosch Weekblad* van 4 maart 1871.

66 Zie hiervoor Schatorjé en Van der Hoek, Slechting, 33-34; Gemeentebestuur I, inv. nr. 636.1, nrs. 11, 36-37.

67 Gemeentebestuur I, inv. nr. 636.1, nr. 14.

68 Gemeentebestuur I, inv. nr. 641.

69 Arch. Van Gendt, inv. nr. 60PP (Van Gendt in een brief van 16 november 1870: 'den zoogenaamden Beenderen toren').

70 Bij een brief van Van Gendt aan Domeinen in Maastricht van 10 januari 1872 (Arch. Van Gendt, inv. nr. 58N). Gepubliceerd in *Venloosch Weekblad* van 10 februari 1872.

71 *Staatsblad* 1872, nr. 65; Arch. Van Gendt, inv. nr. 58n., Koninklijke Boodschap d.d. 22 april 1872: overeenkomst met de gemeente Venlo 'betreffende den kostelozen afstand van wegen en waterleidingen op de voormalige vestinggronden aldaar'; met memorie van toelichting; overeenkomst tussen de ontvanger der registratie en domeinen te Venlo en het gemeentebestuur, 24 september 1872.

72 Stukken in Gemeentebestuur I, inv. nr. 643, nr. 2; B&W behandelde de stukken op 16 augustus en 24 september 1872; de gemeenteraad ging accoord in haar vergadering van 23 augustus 1872; op 17 december 1872 werd de definitieve overeenkomst ondertekend. Manuscripttekeningen in Kaarten en prenten, cat. nr. 598 (zonder de naam van Van Gendt) en nr. 599 (met de naam van Van Gendt). De manuscripttekening werd gelithografeerd; een exemplaar in Arch. Van Gendt, inv. nr. 57N; een twintigtal exemplaren werd begin 1873 aan de gemeente Venlo beschikbaar gesteld (aanwezig: Kaarten en prenten cat. nrs. 600, A-F). De gemeenteraad ging in haar vergadering van 4 februari 1873 accoord met een aanvullend plan voor het gedeelte van de uitbreiding buiten de Roermondse Poort, en stelde daarbij tevens de door Van Gendt voorgestelde straatnamen vast (Gemeentebestuur I, inv. nr. 28, notulen van de gemeenteraad 4 februari 1873, nr. 3). In Kaarten en prenten, cat. nr. 595 (1872 of later), bevindt zich een verkleinde lithografie van het plan van Van Gendt (1:3000 in plaats van 1:2000), vervaardigd bij de 'Wed. G. Jungen te Venlo', waarop voor het zuidelijke stadsdeel de straatnamen zijn ingevuld: Reedestraat, Roodenweg, Zuidsingel, Roermondsche Straat, Havenstraat en Sloterbeekstraat. In het noordelijke stadsdeel zijn vermeld: Weg naar St. Urbanus, Moerdijk (= de latere Sint-Martinusstraat), Geldern Weg en Herungen Weg. Verder zijn met pen ingetekend de namen Bolwaterstraat, Ginkelstraat, Valuasstraat en Goltziusstraat.

60 Gezicht op Venlo, ca. 1890

Het Maasfront eind negentiende eeuw. De drie gerestaureerde monumenten (Sint-Martinuskerk, stadhuis en Nicolaaskerk) zijn prominent zichtbaar. Rechts van De Luif staat nog steeds een groot stuk stadsmuur; links van De Luif staan nieuwe huizen. Op De Weerd zijn nog aarden vestingwerken aanwezig.

Lichtenberg en de brug, een stuk grond aan de Maas ten noorden van de stad en een stuk grond bij de Keulse Poort. Tenslotte ontving de stad een bedrag van f11.500,-. Het Rijk zou de resterende voormalige vestinggronden bij openbare verkoping van de hand doen. De overeenkomst werd in Venlo met vreugde begroet. Eindelijk zou 'men de handen aan 't werk kunnen slaan, om de stad Venlo die zoo lang "en négligé" en als 't ware uitgekleeft heeft gestaan, weer op te knappen en in behoorlijk toilet te steken'.⁷³

Het was Van Gendts opdracht ervoor zorg te dragen dat - rekening houdend met reserveringen - zoveel mogelijk percelen voor zoveel mogelijk geld konden worden verkocht. Dit resulteerde er doorgaans in dat zijn ontwerpen voor uitleg van voormalige vestingsteden sober waren. Veel ruimte voor parken, wandelwegen of waterpartijen was er niet, zo ook in Venlo. Alleen het aanvankelijk geprojecteerde plein ten noorden van de Kleine Kerkstraat werd veranderd in een parkje (het 'Klein Park'). Dit parkje werd echter letterlijk en figuurlijk overschaduwd door de gasfabriek op het westelijke aangrenzende perceel. De grote omvang van de gereserveerde terreinen voor militaire doeleinden, voor Staatsspoorwegen en de Keulen-Mindener Spoorwegmaatschappij, vormden in Venlo een extra complicerende factor. Een planmatige uitleg naar alle windstreken was daardoor onmogelijk geworden. Het is hierbij nog een geluk dat de aanvankelijk ten noorden van de oude stad voorziene aftakking van de oostelijke spoorlijn in de richting van de Maas, waar de stad overigens zelf wel voor had gepleit, niet is doorgegaan.

De gemeente had weten te bereiken dat er een verbinding tussen de Vleesstraat en de Kaldenkerkerweg kwam en dat er een weg tussen de Maaspoort en de brug werd aangelegd.

Het grootst van omvang is de stadsuitleg in het noorden, alwaar drie parallel lopende singels (door Van Gendt 'ceinturbanen' genoemd) werden gepland, vanaf de stad gezien de Binnensingel, de Middensingel en de Buitensingel. De Binnensingel liep dood op de militaire gronden. Begin 1872 had Van Gendt, conform het plan van 1870, nog geprobeerd om op het noordelijke deel van de gereserveerde militaire terreinen enkele straten aan te leggen, onder meer door het verlengen van de Minderbroedersstraat. Het Ministerie van Oorlog weigerde echter alle medewerking, omdat men de grond voor het houden van oefeningen, de militaire zwemkom en een stal niet wenste op te offeren voor de stadsuitbreiding.⁷⁴

Het uitbreidingsplan van Venlo is typisch voor de werkwijze van Van Gendt te noemen. Uitgaande van de bestaande uitvalswegen, die dikwijls moesten worden verlengd, werd een eenvoudig stratenpatroon ontworpen, met een - in Romeinse cijfers genummerd - blok-vormige indeling van de woongebieden. Doorgaans werd eenheid in de uitbreiding gebracht door de aanleg

van een rondweg of singelgracht. In Venlo was dat niet goed mogelijk vanwege de barrières in de vorm van de twee spoorwegemplacements. Van Gendts plan voor de ontmanteling en uitbreiding van Venlo steekt hierdoor relatief ongunstig af bij de ontwerpen die hij voor andere steden maakte.⁷⁵ (afb. 57)

8.4 De uitbouw na de opheffing van de vesting: de eerste jaren

Somber stadsbeeld⁷⁶

De door Van Gendt ontwikkelde plannen vormden de leidraad voor de uitbouw van Venlo. In de jaren tussen het feitelijke besluit tot opheffing (1867) en de vaststelling van het plan van Van Gendt (1872) werd in Venlo volop geklaagd over de traag verlopende ontmanteling van de knellende vestingwerken en het rommelige stadsbeeld dat daarvan het gevolg was. Ook de observaties van bezoekers aan de stad schetsten in het algemeen een somber beeld.⁷⁷ De Fransman Henry Havard publiceerde in 1876 en 1881 verslagen van zijn reizen naar Nederland. Zijn aankomst in Venlo beschreef hij aldus: 'Venlo, nous voici à Venlo! La gare où nous débarquons est assez loin de la ville. Une grande plaine, point trop fertile, des rails qui se coupent en tous sens, quelques barrières peintes en jaune ou en gris, et, à une distance assez éloignée, un gros pâté d'édifices rougeâtres, entourés par un ancien rempart aujourd'hui ruiné, tel est, à l'arrivée l'aspect de Venlo.'⁷⁸ Havard vond Venlo geen mooie stad: 'Elle n'a pas de grandes places ni de belles promenades, pas de boulevards somptueux. Ses rues ne sont pas bordées d'édifices remarquables. Elles ne sont pas non plus très-droites ni régulièrement percées. Seulement deux historiques gebouwen vond hij de moeite waard: het stadhuis aan de Markt ('une gentille place, suffisamment vaste, bien carrée, la seule du reste de la ville qui soit régulière. Les maisons qui l'entourent sont fort simple, mais bien propres et joyeusement colorées en beurre frais ou en gris souris') en de Sint-Martinuskerk. De straten van Venlo vond hij 'mediocrement bâties' en hij werd getroffen door de vele oorspronkelijk religieuze gebouwen die nu een militaire of burgerlijke functie hadden gekregen. Havard had ook een verklaring voor het armoedige uiterlijk van de stad: 'Les lambeaux de vieux murs, les remparts ruinés, qui, tout d'abord, s'offrirent à nos regards, en sont sinon la cause, du moins l'explication. Jadis place forte et, qui plus est, place frontière, Venlo a eu, pendant cinq siècles, à supporter tous les inconvénients de sa situation.'

Voor de bekende doopsgezinde predikant en 'wandelaar' J. Craandijk (1876) was Venlo een 'doodsche, sombere stad, waar niet veel is, dat het oog aangenaam aandoet. Na de sloping van haar vestingwerken vertoont zij zich "en profond négligé" en zelfs haar ligging nabij de Maas verhoogt voornamelijk haar schoonheid

⁷³ *Venloosch Weekblad* van 1 juni 1872.

⁷⁴ Arch. Van Gendt, inv. nr. 58n, brief Van Gendt aan domeinen te Maastricht van 12 maart 1872, met kaarten; brief Van Gendt aan de genie te Maastricht, 19 maart 1872.

⁷⁵ *Stedebouw*, 200; Finaly, *Doorbroken barrières*, passim.

⁷⁶ Faldera, *Venlo*, 4, de in 1928 uitgegeven herinneringen van een Venlose journalist aan het negentiende-eeuwse Venlo.

⁷⁷ Zie in het algemeen: Hermans en Wessels, 'Cultureel leven', 123-125.

63 In 1893 werden in een eclectische stijl de eerste villa's in het nieuwe park gebouwd: 'Goltzius' en 'Puteanus'. Deze opname dateert van ca. 1900

63a Opname van de Goltziusstraat in oostelijke richting (ca. 1910)

Rond de eeuwwisseling was Van Gendts plan voor de uitleg van Venlo voltooid. Deze foto toont de Goltziusstraat, de meest aanzienlijke van de nieuw aangelegde straten. In de verte Huize Beeren-donk, de in 1892 gebouwde villa van burgemeester Van Rijn. Rechts zijn nog geen huizen gebouwd; dit was tot 1913 militair terrein.

celen domeingrond, een verzoek aan het Venlose gemeentebestuur om de nieuwe wegen buiten de Gelderse Poort namen te geven; 'daardoor toch wordt de omschrijving der verschillende kavels vergemakkelijkt'.⁹³ Het gemeentebestuur antwoordde enkele weken later dat de raad 'van oordeel is, zoodanige wegen als gewone buurtwegen te laten bestaan', hetgeen kennelijk inhield dat er geen straatnamen hoefden te worden vastgesteld.⁹⁴

Straatnamen voor het noordelijk deel van de stadsuitbreiding werden vooralsnog niet vastgesteld. In alle veilingcatalogi en bestekken uit de jaren zeventig met betrekking tot dit gebied, worden de oost-west-gerichte straten aangeduid als Buitensingel, Middensingel en Binnensingel, terwijl de noord-zuid-gerichte straten zijn aangeduid met benamingen als 'Aarden Baan A' (de latere Ginkelstraat), 'Aarden Baan B' (Valuasstraat), 'Verlengde Lomstraat' (Parkstraat) en 'Verlengde Grote Kerkstraat' (Sint-Martinusstraat).⁹⁵ In dit gebied ontstond behalve de Bergstraat nog een straat die niet door Van Gendt was ontworpen: de Dwarsstraat in blok XIII, een straatje dat ontstond toen in 1878-1879 tussen de Valuasstraat en de Ginkelstraat huizen werden gebouwd en dat haar naam ontleende aan de volksmond. In de gemeenteraad werd vanaf 14 februari 1883 gesproken over naamgeving van de nieuwe straten; het tijdens die vergadering besproken voorstel werd niet bij de notulen aangetroffen. Volgens Uyttenbroeck zouden de volgende zeventien nieuwe straatnamen zijn voorgesteld: Keulse Straat, Spoorstraat, Hamburgersingel, Puteanusstraat, Parkstraat, Gelderse Straat, Sint-Martinusstraat, Moerdijkstraat, Bolwaterstraat, Goltziusstraat, Maaskade, Ginkelstraat, Valuasstraat, Lichten-

bergstraat, Havenkade, Zandstraat en Heutzstraat.⁹⁶ In veilingcatalogi uit de jaren negentig worden de huidige straatnamen gedrukt. Pas in mei 1912 stelde de gemeenteraad opnieuw straatnamen vast.⁹⁷

8.5 Aanleg van het Villapark (afb. 61-63)

Al in de negentiende eeuw ontvluchtten de meer welgestelde inwoners van Venlo op gezette tijden de benauwde, overvolle stad. Aan de weg naar Kaldenkerken waren enkele populaire uitspanningen gesitueerd. In 1871 werd op de steilrand bij de Kaldenkerkerweg de buitensociëteit 'Casino' geopend⁹⁸; eerder al, in 1860, was op kortere afstand van de stad, eveneens aan de Kaldenkerkerweg, bij de sociëteit 'Prins van Oranje' een concertzaal gebouwd. Dit laatste gebouw voldeed begin twintigste eeuw niet meer. Een aan de gemeenteraad in 1908 voorgelegd plan om op de plaats van de voormalige militaire bakkerij aan de Bolwaterstraat een concertzaal te bouwen, werd niet doorgezet.⁹⁹ Op 23 oktober 1910 werd op de plaats van de oude concertzaal het 'Concertgebouw' geopend, een gezamenlijk ontwerp van H.P. Berlage en de Venlose architect Henri Seelen; het bestond uit een concertzaal, een café en een portierswoning.¹⁰⁰

Na de opheffing van de vesting ontstond ook de mogelijkheid op korte afstand van de stad aantrekkelijke buitenwoningen te bouwen. In 1882 verwierf de gemeente de laatste voormalige vestinggronden, waaronder het fort Ginkel.¹⁰¹ Had Van Gendt al in 1870 de aanleg van een park ter plaatse van het fort gesuggereerd, nu was het de Venlose architect Johannes Kayser die plannen ontwikkelde voor de aanleg van een villapark

93 Arch. Van Gendt, inv. nr. 59ee, Van Gendt aan B&W van Venlo.

94 Arch. Van Gendt, 59ee, brief van B&W van Venlo aan Van Gendt, 26 november 1875.

95 Arch. Van Gendt, inv. nr. 59dd (1873), bestek 11. In catalogi uit 1876 (inv. nr. 59jj), 1877 (inv. nr. 59jj), 1878 (inv. nr. 60nn) en 1879 (inv. nr. 60rr) is deze situatie ongewijzigd, al is in 1879 de aanduiding 'Aarden Baan' vervangen door 'Openbare Weg'.

96 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 17; GA Venlo, notulen gemeenteraad 14 februari 1883, punt 3 ('Voorstel tot het geven van namen aan nieuwe straten.') 'Algemeen wordt den wensch geuit dat men deze aangelegenheid vooral eens nader wilde beoordelen en het stuk hierop betrekking hebbende ter inzage zouden worden rondgezonden.' Op 11 juni 1884 werd de commissie voor Openbare Werken om advies gevraagd op dit punt. In 1887 werden straatnaambordjes bevestigd.

97 GA Venlo, notulen gemeenteraad van mei 1912, 367: Vaststelling van de namen, ligging en richting der straten en wegen van Venlo. Zoveel mogelijk werden de 'gebruikelijke namen' behouden; voor de buitenwegen werden de namen vastgesteld zoals die waren opgenomen in de legger voor wegen en voetpaden.

98 Gorissen en Van der Hoek, 'Stedelijke monumenten', 156-157.

99 GA Venlo, notulen gemeenteraad 1 juli 1908, nr. 195.

100 Polano, *Berlage*, 193; nr. 305: perspectivistische schets. De plaatselijke architect, tevens raadslid, jeugdstijl-adept Pierre Rassaerts, toonde zich zwaar teleurgesteld in het sobere ontwerp van Berlage en Seelen (GA Venlo, notulen gemeenteraad 2 februari 1910, nr. 260.17).

101 Gemeentebestuur I, inv. nr. 643; corr. ook in Arch. Van Gendt, inv. nr. 59ee.

64 'Metropole', opname 1993

In 1903 werd op de hoek van de Noord-Binnensingel en de Straelseweg naar een ontwerp van Pierre Rassaerts een complex winkels, woningen, een restaurant en een concertzaal gebouwd. Het geheel werd in 1992-1993 gerestaureerd door de Venlose architect Harry Tilmanus.

op die plaats.¹⁰² Kayser's plan werd echter gepasseerd ten faveure van een ontwerp van de bekende Belgische landschapsarchitect Liévin Rosseels voor een villapark met vijver, fontein, wandelpaden en kiosk.¹⁰³ De verkoop van bouwpercelen wilde aanvankelijk niet vlotten.¹⁰⁴ Het park werd daarom overgenomen door de in 1892 opgerichte 'Puteanus Park-vereniging', die zich als doel stelde 'den bloei en verfraaiing der stad door aankoop van bouwterreinen, de stichting van villa's en de verhuring en den verkoop dier onroerende goederen'. Al snel kwamen toen de eerste villa's tot stand, maar toch was, toen de vereniging in 1908 werd geliquideerd, nog steeds slechts een klein deel van het park bebouwd met villa's.¹⁰⁵

8.6 Ontwikkelingen rond de eeuwwisseling

Opbloei na 1880

Kunnen de ontwikkelingen gedurende de eerste jaren na de opheffing van de vesting nog als voorzichtig of afwachtend worden gekarakteriseerd - het gemeentebestuur in die jaren is wel 'een toonbeeld van onvermogen' genoemd¹⁰⁶ -, onder burgemeester Houben (1883-1900) werd meer werk gemaakt van de uitbouw en de modernisering van de stad.¹⁰⁷ Na 1900 werd dit beleid door Houbens opvolger Van Rijn (1900-1921) gecontinueerd. De bevolkingomvang nam vooral na 1880 snel toe. Steeds meer mensen vanuit het omliggende platteland vestigden zich in de stad om te gaan werken in de opkomende industrie.¹⁰⁸ De verkoop van bouwpercelen in de uitbreidingswijken werd hierdoor gestimuleerd. In de loop van de jaren tachtig en negentig werden alle bouwblokken uit het plan Van Gendt verkocht en volgebouwd. In augustus 1900 vond de laatste veiling van voormalige vestingpercelen plaats. Van Gendt schreef op 18 september aan Domeinen in Maastricht: 'Hiermede is voor Venlo de verkoop der voormalige vestinggronden ten einde gebracht'.¹⁰⁹

In de zuidelijke stadsuitbreiding werden vooral kleine arbeiderswoningen gebouwd; alleen aan de Roermondsestraat verrezen ook grotere burgerwoningen. Verder vestigden zich in deze omgeving allerlei bedrijven. De noordelijke uitbreiding daarentegen ontwikkelde zich tot een relatief ruim opgezette en welvarende woonbuurt. Aan de rechte wegen, die een aantal regelmatige bouwblokken vormden, verrezen veelal ruime woningen. Aan de Sint-Martinusstraat, het Klein Park, de Gelderse Poort, de Parkstraat en het eerste deel van de Straelseweg hadden de nieuwe panden zelfs een monumentaal karakter. (afb. 63a)

In dit deel van de stadsuitbreiding werden openbare gebouwen en scholen gebouwd. Begonnen werd met de bouw van de Eerste en Tweede Openbare School aan de Goltziusstraat naar ontwerp van

64a Oud en nieuw op de Parade, begin twintigste eeuw

Het oude pand in het midden was het eerste huis ter linkerzijde wanneer men vroeger via de Keulse Poort Venlo binnenkwam. Rond 1900 werd het huis omgeven door in neo-stijlen gebouwde panden.

65 De zuidelijke gevelwand van de Markt, opname tussen 1893 en 1901

65a Hotel 'Central' aan de Markt (opname 1914)

Het rond de eeuwwisseling aan de westzijde van de Markt gebouwde hotel 'Central' was een van de meer chique gelegenheden in Venlo. Links de Steenstraat. Deze opname dateert van 1914. De leden van de Zuid-Nederlandsche Motorrijders Vereniging presenteren zich.

Johannes Kayser (1883)¹¹⁰, gevolgd door de in 1887-1889 gebouwde Rijks Hogere Burgerschool van rijksbouwmeester Van Lokhorst¹¹¹, de Broedersschool (1894) aan de Sint-Martinusstraat, het kantongerecht (1898) van Metzelaar¹¹², het 'broedersklooster' (1903), eveneens aan de Sint-Martinusstraat, een gebouw van de Piusvereniging voor katholieke arbeiders en kleine zelfstandigen (1885) aan de Maaskade¹¹³ en de lagere

102 GA Venlo, notulen gemeenteraad van 21 augustus 1888.

103 Kaarten en prenten, cat. nr. 610 (september 1889). Cat. nr. 612 is een anoniem ongedateerd plan voor een 'Villapark de Ginkel te Venlo', een van het uitgevoerde plan van Rosseels sterk afwijkend ontwerp, waarin de contouren van het oude fort in waterpartijen te zien zijn. (afb. 61)

104 In oktober 1891 werd een veiling gehouden (affiche in Kaarten en prenten, cat. nr. 611). (afb. 62)

105 Zie voor de geschiedenis van het villapark: Bergevoet, 'Puteanus-parkvereniging', 245-246, 257; Gorissen en Van der Hoek, 'Stedelijke monumenten', 144-147.

106 Camps en Huijs, *Historisch Vademecum*, 85-86.

107 Camps en Huijs, *Historisch Vademecum*, 87-89.

108 Schatorjé en Van der Hoek, *Slechtting*, 21; Camps en Huijs, *Historisch Vademecum*, 90-91; *Venloosch Weekblad* van 1 december 1866.

109 Arch. Van Gendt, inv. nr. 60.1 ('Venlo', div. stukken), waaronder een kaart uit 1898, gevoegd bij een brief van Van Gendt van 20 oktober 1898, die een tussenstand van de geveilde terreinen weergeeft, en een kaart uit 1900 (bijlage bij een brief van 18 september van dat jaar), waarop te zien was dat alles was verkocht.

110 Gorissen en Van der Hoek, 'Stedelijke monumenten', 147-149.

111 Vaessen en Huijs, 'Nieuwe HBS', passim; idem, 'Het schoolpaleis', passim; Van Dun, 'Bouwplannen', passim; Van der Peet en Steenmeijer, *Rijksbouwmeesters*, 255.

66 'Venlo, de haven', ca. 1900

De haven rond de eeuwwisseling. De oude stadsmuur rechts van De Luif had inmiddels plaats gemaakt voor nieuwbouw van de fabriek van Bontamps aan de Oude Markt en de Maasstraat.

scholen aan de Helbeek (1903) en de Valuasstraat (1909). In 1890 werd een progymnasium opgericht, dat in 1904 een nieuw groot gebouw aan de Hogeweg betrok. Op de hoek van de Straelseweg en de Noord-Binnensingel werd kort na de eeuwwisseling een in Art Nouveau-stijl uitgevoerd complex huizen en een café (*Metropole*, afb. 64) gebouwd, dat aan de noordelijke entree van het stadscentrum een zekere kosmopolitische uitstraling gaf.¹¹⁴

Ten oosten van de binnenstad belemmerde het door twee singelwegen geflankeerde spoorwegemplacement de uitbouw. Slechts aan de aanvankelijk als Parallelweg aangeduide Oostsingel en de Kaldenkerkerweg, met enkele zijstraten op Het Zand, werd gebouwd.

De oostelijke toegang tot de stad, tevens de entree voor reizigers die per trein de Maasstad aandeden, de Keulse Poort, ontwikkelde zich tot een van de meest prestigieuze delen van de stad. Hier werd in 1879 een nieuw postkantoor gebouwd door rijksbouwmeester Peters, ter vervanging van het oude postkantoor in de Houtstraat¹¹⁵, en verzezen hotels en cafés, een bank en later het Rembrandt-theater. Aan de belendende Spoorstraat werden grote herenhuizen gebouwd. (afb. 65, 65a)

Bedrijvigheid (afb. 66-67)

De eerste industriële bedrijven werden gesticht. In het hart van de stad, aan de Oude Markt, bouwde de firma Bontamps (drukkerij, papiergroothandel, fabricage van enveloppen, kantoor- en schrijfwaren) vanaf 1879 aan een groot fabriekscomplex. Dit bedrijf van naam, een voortzetting van de in 1743 begonnen onderneming van Henricus Korsten, 'Drukker van den Edelen Hove van Gelderland', was tot die tijd gehuisvest in diverse panden aan de Maasstraat. In 1869 kocht Bontamps de voormalige Heilige Geestkapel.¹¹⁶ De gloeilampenfabriek Pope, gestart op een zolder aan de Picardie, opende in 1889 een gebouw aan de Mercatorstraat¹¹⁷; de chemische fabriek van Van der Grinten verhuisde in 1902 de binnenstad voor een nieuwe fabriek aan de Hogeweg.¹¹⁸ Andere vroege industriële bedrijven waren de Coöperatieve IJsfabriek aan de Van Heutzstraat (1912), de gloeikousjesfabriek Universum aan de Hogeweg en de houthandel van Van Liebergen. Aan de overzijde van de Maas, in Blerick, werd in 1889 een grote Centrale Wagenwerkplaats van de Staatsspoorwegen geopend.

De vele boeren en tuinders in de Bantuin, verenigd in het in 1883 opgerichte *Land- en Tuinbouwcasino*¹¹⁹, exporteerden hun producten massaal naar het aangrenzende Duitse Roergebied met zijn explosief groeiende bevolking, hetgeen aanzienlijk werd vergemakkelijkt door de spoorwegaansluitingen die in de jaren zestig

waren gerealiseerd. In 1908 en 1915 werden in Venlo veilingverenigingen opgericht.¹²⁰ De stad ontwikkelde zich tot een tuinbouwcentrum van betekenis.

Infrastructuur en nutsvoorzieningen

In 1886 nam de gemeente de door particulieren gestichte gasfabriek over. Hetzelfde gebeurde in 1902 met het in 1889 tot stand gebrachte particuliere waterleidingnet met pompgebouw.¹²¹ Een rioleringsstelsel werd aangelegd in de jaren 1901-1904.¹²² Toen in 1908 een stortplaats in de 'Genooyerbergen' ten noorden van de stad in gebruik was genomen, verbeterde de afvoer van het vuilnis. Vanaf 1912 werd electriciteit geleverd vanuit een eerste elektrische centrale aan de Sint-Urbanusweg. In 1916 werd een nieuwe gemeentelijke electriciteitscentrale aan de Bolwaterstraat geopend, naar ontwerp van gemeentearchitect A.M. Schoenmakers.¹²³ Een telefoonnet werd aangelegd in 1898-1899.¹²⁴ Op een in 1912 aangekocht terrein ten zuiden van de spoorweg naar Roermond en Duitsland werd in 1913 een groot en modern slachthuis, waarschijnlijk ook weer naar een ontwerp van Schoenmakers, gebouwd.¹²⁵ In 1903 werd ten zuiden van de stad een nieuwe algemene begraafplaats geopend. Het oude kerkhof aan de Zwijnsberg werd in 1910 gesloten.¹²⁶ In 1905 werd de haven uitgebaggerd en van een nieuwe aanlegplaats voorzien.¹²⁷ De exploitatie van het uit 1891 stammende badhuis van de Venlosche Badhuismaatschappij aan de Valuasstraat werd in 1916 door de gemeente overgenomen.¹²⁸

Overige nieuwe bebouwing

Aan de Grote Kerkstraat openden de Zusters van Liefde in 1892/1902 een meisjesschool. Bij het vanaf 1879 door Duitse dominicanen, die als gevolg van de *Kulturkampf* waren uitgeweken, gerestaureerde restant van het klooster Trans-Cedron aan de Kleine Beekstraat, verrees het internaat *Collegium Albertinum*, een 'majestueus gebouw met een indrukwekkenden voorgevel', een 'tempel der wetenschap'.¹²⁹ In 1905 werd aan de Tegelseweg het gebouw van het 'Teekeninstituut, Burgeravond- en Ambachtsschool' geopend.¹³⁰ Aan diezelfde weg opende in 1912 een lagere school haar deuren.

In het buitengebied werden kloosters en andere instellingen gebouwd: in Het Ven het klooster Mariëndal (1883-1894, 1902), aan de Straelseweg het kindertehuis Nazareth (1901)¹³¹, aan de Kaldenkerkerweg het Ursulinenklooster (1885)¹³² en het klooster Bethanië, op de Maagdenberg het retraitehuis Manresa (1908).¹³³ Aan de Mercatorstraat werd in 1910-1911 een gereformeerde kerk gebouwd. In Venlo-zuid werd in 1914 de onder architectuur van P.J.H. Cuypers gebouwde Onze Lieve Vrouwekerk, de eerste parochiekerk buiten de oude stad, in gebruik genomen.

112 Van der Peet en Steenmeijer, *Rijksbouwmeesters*, 323.

113 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 93.

114 Gorissen en Van der Hoek, 'Stedelijke monumenten', 150-151.

115 Van der Peet en Steenmeijer, *Rijksbouwmeesters*, 277-279; Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 66, 75, 122-123.

116 Camps, 'Drukkerij Korsten'.

117 Heyn Jr., *Mijlpaal* 60; Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 111.

118 Van den Eerenbeemt, 'Van apotheker naar producent van boterklousen', 88-170, m.n. 101.

119 Van Meegeren in *Pronkstukken* nr. 82, 245-248.

120 Van Lieshout, *En de boer, bij gardeniert voort*, 25, 36.

121 Bergevoet, 'Industriële monumenten', 107-110; Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 19. Een fraai ontwerp voor een watertoren uit 1886; Kaarten en prenten, cat. nrs. 800-803 ('Wasserwerk Venlo').

122 Philips, *Gezondheidszorg*, 159; Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 19-20.

123 GA Venlo, arch. gemeentebestuur II, inv. nrs. 797-801.

124 Gemeentebestuur II, inv. nrs. 787a en 1751. Verslagen van de telefooncommissie over 1898-1899 in Gemeentebestuur I, inv. nr. 27; Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 20.

125 De behoefte aan een nieuw slachthuis werd al kort na de eeuwwisseling gevoeld. In 1902 werd een gemeentelijke 'Commissie van voorbereiding voor den bouw van een nieuw gemeente slachthuis' benoemd. In 1911 werd aan de raad een voorstel voorgelegd. Verschillende bouwplaatsen waren in beeld, onder meer De Weerd. Op advies van de gemeentearchitect werd echter gekozen voor het terrein bij de spoorlijn. Gemeentebestuur II, inv. nr. 810; Bergevoet, 'Industriële monumenten', 110-112.

126 Gemeentebestuur II, inv. nrs. 1478-1479.

127 De gebrekkige voorzieningen van de haven en de ongunstige hygiënische toestanden, die ontstonden vanwege het lozen van faecalien in de haven, inspireerden de Kamer van Koophandel en individuele ondernemers in de daaropvolgende jaren nog regelmatig tot adressen aan de gemeenteraad; Gemeentebestuur II, inv. nr. 1612.

128 Gemeentebestuur II, inv. nrs. 225 en 1583.

129 Zo genoemd in het *Venloosch Weekblad* van 26 maart 1892; De Stuers, 'Transcedron'; Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 78, 81-82.

130 Gemeentebestuur II, inv. nr. 2043.

131 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 152-153.

132 Mülleijans, *Kloster*, 113.

133 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 136-137.

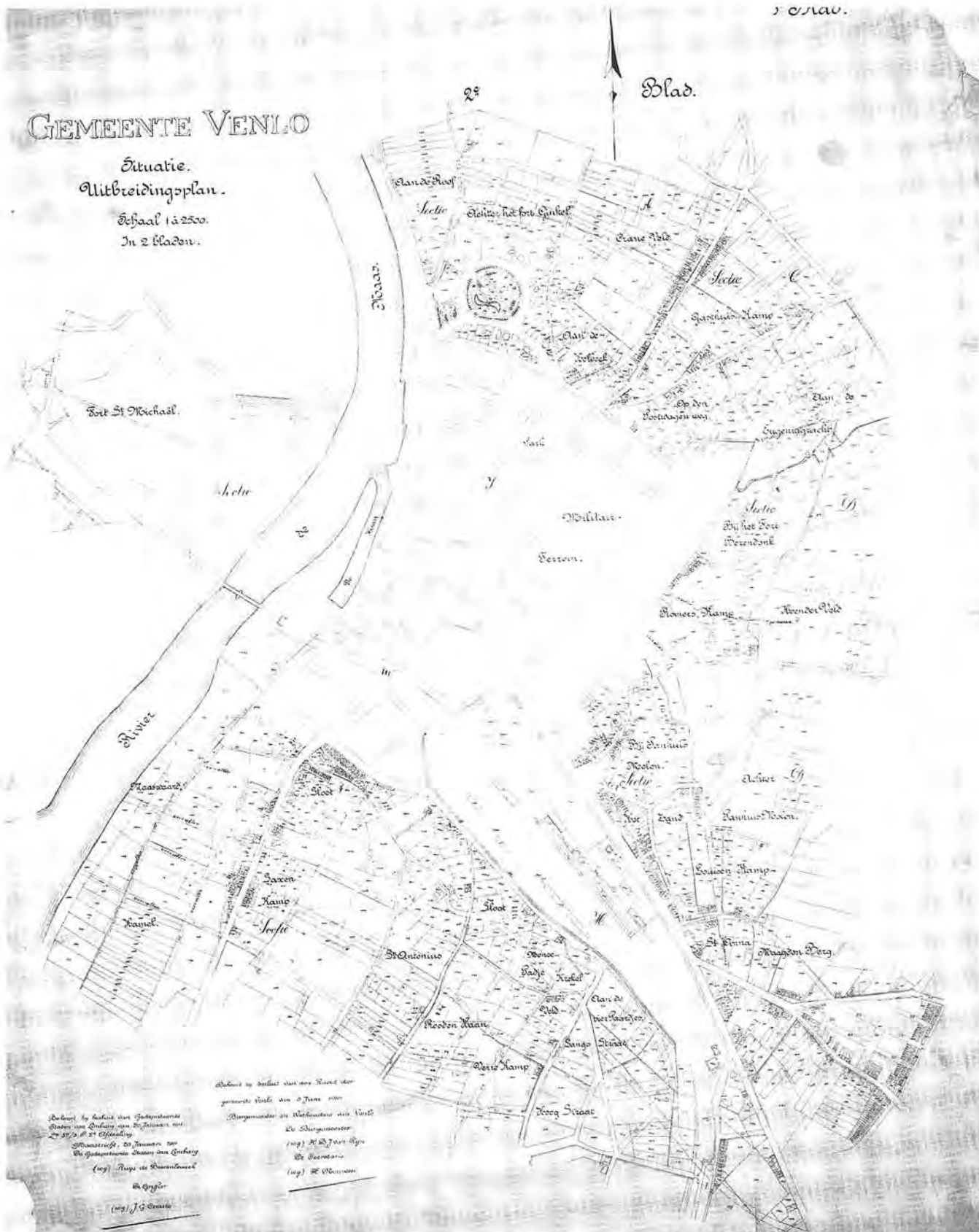
67 'Groet uit Venlo van: Oude Maaspoort', ca. 1900

Zo'n dertig jaar na de sloop van de Maaspoort bood het Maasfront van Venlo een gemêleerd beeld: de eeuwenoude Luif stond naast de moderne fabriek van Bontamps; aan de kade waren inmiddels nieuwe huizen gebouwd (uiterst links en uiterst rechts).

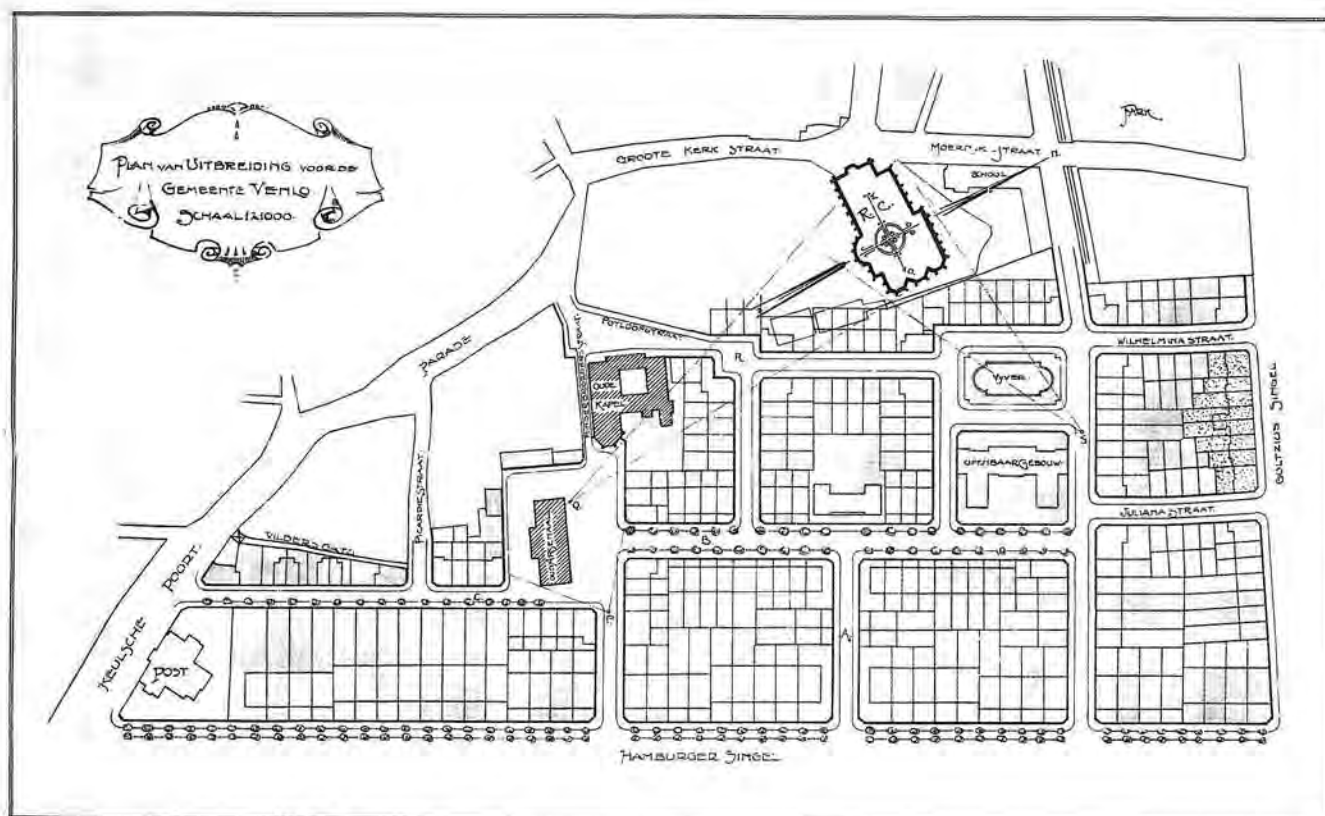
68 De Grote Kerkstraat, 1927

In de omgeving van de Sint-Martinuskerk vertoonde Venlo begin twintigste eeuw een geheel ander gezicht. Daar waren verschillende in neo-stijlen uitgevoerde gebouwen verzezen, zoals het broeders-klooster aan de Martinusstraat. De toren van de kerk was verhoogd en - conform de heersende mode - van de nodige neo-gotische versierselen voorzien. Op de achtergrond is de slanke spits van de Klaaskerk, de voormalige kruisberenkapel, te zien. Rechts het balkon van een van de nieuwe panden aan het Klein Park.

69 'Gemeente Venlo. Situatie. Uitbreidingsplan 1:2500' ('Plan No. 1'), 1911

Dit plan van de directe omgeving van de oude stad toont de eerste uitgewerkte stedenbouwkundige plannen voor Venlo na de voltooiing van het plan van Van Gendt. Vooral ten noorden en ten zuiden van de stad waren veel nieuwe straten ontworpen; gerealiseerd werd er van dit plan weinig. Opmerkelijk zijn de vijf met de letters 'A' tot en met 'E' aangeduide pleinen, die in een krans rondom de stad waren gepland.

70 'Plan van uitbreiding voor de gemeente Venlo, 1:1000, 1916

In 1916 presenteerde de Arnhemse stedenbouwkundige Schaap dit bebouwingsplan voor de vrijgekomen terreinen van de vroegere cavaleriekazerne. Op de oude kapel van de minderbroeders en het arsenaal na, werd vervolgens het totale gebouwencomplex van het leger gesloopt en kon een begin worden gemaakt met de aanleg van de 'Rosariumwijk'.

71-72 De cavaleriekazerne kort voor de sloop, opname waarschijnlijk 1916

De binnenplaats van het oude gouvernment, later het militair hospitaal, kort voor de sloop in 1916. Links een restant van de middeleeuwse stadsmuur.

Stadsverfraaiing

De belangrijkste monumenten van de stad werden in de laatste decennia van de negentiende eeuw gerestaureerd. De Sint-Martinuskerk werd vanaf 1872 grondig gerestaureerd; de oude kerktoeren werd verhoogd en in neogotische stijl verbouwd; ook werd in dezelfde stijl een nieuw voorportaal gebouwd. Als hulpkerk werd de in 1879 gerestaureerde kapel van het voormalige kruisherenklooster in gebruik genomen.¹³⁴ Het stadhuis werd tussen 1880 en 1887 gerestaureerd.¹³⁵ Tenslotte

werd, toen in 1892 de nieuwbouw van het Collegium Albertinum tot stand kwam, tevens de zeventiende-eeuwse kapel van Trans-Cedron gerestaureerd.¹³⁶ De talrijke nieuwe openbare en kerkelijke gebouwen en de vele nieuwe woonhuizen in neo- en eclectische bouwstijlen - grotendeels het werk van lokale architecten als Johannes Kayser en zijn zoon Jules, Pierre Rassaerts en Henri Seelen¹³⁷ - gaven de stad langzamerhand een minder somber aanzien. (afb. 68)

De modernisering en industrialisatie riepen ook bezwaren op. In 1897 poogde een commissie van drie burgers te voorkomen dat een terrein ten zuiden van de Kaldenkerkerweg aan particulieren ter beschikking zou worden gesteld voor de bouw van enkele loodsen, die 'Venlo's schoonsten wandelweg' zouden ontsieren. Uit dit initiatief vloeide in 1898 de oprichting voort van de vereniging 'Venlo's Belang', die zich ten doel stelde 'de verfraaiing van Venlo en hare omstreken en de bevordering van het vreemdelingen-verkeer'.¹³⁸

Verkeer (afb. 73)

Rond de eeuwwisseling werd het platteland rondom Venlo door tramlijnen met de stad verbonden; de oudste tramweg is die van Venlo via Tegelen naar Steijl (1888), terwijl in 1912 de lijn Venlo-Helden, met een eigen stationsgebouw bij de oprit van de Maasbrug, tot stand kwam. In 1913 werd de tramverbinding met Nijmegen (de 'Maasbuurt-spoorweg') geopend.¹³⁹ De verbetering van de landwegen rondom de stad bleef hierbij achter; pas in de jaren dertig zou hiermee een begin worden gemaakt.

In 1913 informeerde het gemeentebestuur in Den Haag naar de mogelijkheden tot aanleg van een vliegveld op de Grote Heide ten oosten van de stad.¹⁴⁰ Incidenteel was het terrein al eens gebruikt als landingsplaats, bijvoorbeeld in 1911, toen Venlo etappeplaats was in een 'Europeesche Rondvlucht'.¹⁴¹ Tijdens de Tweede Wereldoorlog bouwde de bezetter een groot militair vliegveld op de Grote Heide.

8.7 Een nieuw plan van uitleg: 'Plan No. 1'

Was het plan-Van Gendt met de laatste veiling van vestingterreinen in 1900 geheel voltooid, de bevolking en daarmee de behoefte aan woningen groeide door. De Woningwet van 1901 (Staatsblad 1902 nr. 158, KB van 28 juli 1902, Staatsblad 160) bepaalde onder meer dat

¹³⁴ Bogers, 'Verdwenen monument', 35-36.

¹³⁵ Haans in *Pronkstukken*, nr. 63; Gorissen en en Van der Hoek, 'Stedelijke monumenten', 134-135.

¹³⁶ De Stuers, 'Transcedron'.

¹³⁷ Tilmanns, 'Venlose architecten', passim.

¹³⁸ GA Venlo, OV 4, nr. 34: notulenboek van *Venlo's Belang* 1898-1911. Als voorbeeld diende de in 1893 opgerichte vereniging 'Nijmegen Vooruit', die wilde 'medewerken aan alles wat de bloei van Nijmegen kan bevorderen' (Holthuizen, *Nijmegen Vooruit*, 29).

¹³⁹ Gemeentebestuur II, inv. nr. 1741-1743; over de tramwegen ook Linssen, 'Venlo en Van der Grinten', 21; Rutten, *Maas-Buurtspoorweg*, hierin ook van R.G. Klomp de bijdrage 'Venlo-Maasbree-Helden', 34-41.

¹⁴⁰ Gemeentebestuur II, inv. nr. 1750.

¹⁴¹ Janssen in *Pronkstukken* nr. 81, 243-245.

73 De Oude Markt tijdens hoogwater, 1920

De binnenstad bleef kuretsbaar voor de periodieke hoge waterstanden van de Maas, zoals deze opname van de Oude Markt uit 1920 toont.

gemeenten met meer dan 10.000 inwoners, in het belang van een goed geregelde stadsuitbreiding, een uitbreidingsplan moesten opstellen.¹⁴² Venlo telde in 1900 ongeveer 15.000 inwoners. Het Venlose stadsbestuur liet er geen gras over groeien en gaf stadsarchitect en directeur van Openbare Werken Schoenmakers opdracht een plan voor te bereiden. In de gemeenteraadsvergadering van 18 maart 1903 werden de eerste voorstellen ter tafel gelegd voor 'Plan No.1', een 'ontwerplan van uitbreiding, waarbij de grond wordt aangewezen, die in de naaste toekomst voor den aanleg van straten is bestemd'¹⁴³, voor onteigening van voor het verkeer hinderlijke gebouwen en voor het vaststellen van rooilijnen.¹⁴⁴ Tegelijkertijd werden plannen gepresenteerd voor de sloop van krotten in het Kolenstraatje, waardoor een nieuwe doorgang van de Jodenstraat naar de havenkade zou ontstaan. Hiermee werd de eerste aanzet gegeven voor de sanering van de oude havenbuurt. Tekeningen van dit 'Plan No. 1' konden niet meer worden achterhaald; uit een rapport van de Commissie Openbare Werken en uit de toelichting op het voorstel kan worden afgeleid dat de plannen betrekking hadden op een gebied ter grootte van ongeveer zes ha. ten noord-oosten van het stadscentrum, begrensd door de Mercatorstraat, de Straelseweg en het verlengde van de Hamburgersingel. Over een algemeen uitbreidingsplan werd gezegd dat dit 'stuksgewijze en naar mate het werk vordert' zou worden aangehouden; het stadsbestuur had zich niet voorgesteld direct al 'het ideale te kunnen bereiken'. Dit voorstel werd in augustus 1903 in de raad aangenomen, waarmee 'een eerste schrede ... om de toekomstige uitbreiding van Venlo in het goede spoor te leiden' was gezet.¹⁴⁵

Het zou echter nog jaren duren voordat het plan - in sterk gewijzigde vorm - door de provincie werd goedgekeurd.¹⁴⁶ Op basis van de eisen van de Woningwet was het college van Gedeputeerde Staten van mening dat het ontwerp voor de stadsuitleg zich niet tot een partieel plan mocht beperken maar een 'aaneengesloten geheel van alle terreinen in de naaste omgeving der stad (moest) bevatten'. Verder had men er bezwaar tegen dat in de Venlose plannen geen bestemming van de bouwblokken werd voorgeschreven en dat er te weinig aandacht was voor de wijze van riolering en voor het hoogtepeil van de straten. Ook dienden de verbindingen van het zuidelijke stadsdeel met het centrum in de plannen te worden betrokken en was er te weinig aandacht voor pleinen en parken. De geplande nieuwe straten waren volgens de provincie te smal, waardoor er te weinig licht en lucht in de woningen konden doordringen. Tenslotte was het provinciaal bestuur van mening dat er teveel risico op grondspeculatie was en dat er esthetische eisen aan bouwplannen moesten worden gesteld. De Venlose plannen werden vanwege deze tekortkomingen herhaaldelijk bijgesteld en afgekeurd.¹⁴⁷

Burgemeester Van Rijn kon zich niet voorstellen dat het college van Gedeputeerde Staten in de positie zou zijn 'te bepalen waar in Venlo straten en pleinen moesten komen of naar welke kant de gemeente zich moet uitbreiden'.¹⁴⁸ Van Rijn begreep onvoldoende dat de stedenbouwkunde zich sinds de tijd van Van Gendt had ontwikkeld tot een veelomvattende discipline, die specialistische kennis en een brede aanpak vereiste.¹⁴⁹ We

74 Voorgevel van het City-theater, 1939

De Venlose architect Piet Leusen bouwde in 1939 een nieuwe aan de mode van de tijd aangepast gevel voor de oude bioscoop aan de Vleesstraat.

mogen aannemen dat deze opgave voor het kleine gemeentelijke apparaat van Venlo in die jaren te groot was. De aanvankelijke plannen werden stap voor stap bijgesteld. Van Rijn verklaarde in de raadsvergadering van 27 april 1910 - toen de zoveelste versie van de plannen voor advies naar de commissie Openbare Werken werd gestuurd - dat de plannen door het jarenlange uitsel 'geheel ... bedorven' waren; in de tussentijd kon er min of meer lukraak gebouwd worden.¹⁵⁰ Het definitieve plan werd in de raad van 8 juni 1910 goedgekeurd.¹⁵¹ Gedeputeerde Staten accepteerde 'Plan nr. 1' in januari 1911.¹⁵² Hiermee waren de oorspronkelijke beperkte plannen in de geest van de wet van 1902 uitgegroeid tot een plan van uitleg, dat de gehele directe omgeving van de stad omvatte. (afb. 69) In de plattegrond is de oude stad met het plan Van Gendt duidelijk afleesbaar. Hieromheen was een complete nieuwe gordel ontworpen, bestaande uit een vrij dicht stratenpatroon. Vijf met de letters A tot en met E aangeduide pleinen vormden opvallende elementen in het plan. In het noorden was een rechthoekig plein 'A' ontworpen, in het oosten een driehoekig plein 'C'; de verbinding tussen A en C werd gevormd door de geplande singelweg, die op de rotonde 'B' in het noord-oosten een scharnierpunt kreeg. Ten zuiden van de spoorzone waren er nog het driehoekige plein 'D' en tenslotte het rechthoekige plein 'E'. Ten noorden van het Villapark was een groot aantal nieuwe straten ontworpen.

8.8 De totstandkoming van de Rosariumwijk; het 'Plan Schaap'

Begin twintigste eeuw liet de gemeente het oog vallen op de terreinen van de infanteriekazerne in de noord-oosthoek van de stad, het grootste van de in 1867 door het Rijk gereserveerde militaire gronden. Deze 'allergunstigst tot bebouwing en stadsuitbreiding in het midden der stad gelegen terreinen' konden voorzien in de behoefte aan nieuwe bouwplaatsen. Het Rijk zou, ter compensatie, elders in de stad grond ter beschikking moeten worden gesteld voor de bouw van een nieuwe kazerne. In aanmerking hiervoor kwam de grond van het voormalige fort Sint-Michiël. Indien de gemeente erin zou slagen deze grond aan te kopen en die vervolgens te ruilen met de grond en de opstallen van de minderbroederskazerne en het hospitaal in de binnenstad, dan zou de stad 'zeer in aanzien ... winnen'. Vanaf 1905 onderhandelde de gemeente met de particuliere eigenaars van de grond van het fort; in 1909 kwam het tot een overeenkomst.¹⁵³

142 In de Woningwet werden vraagstukken rondom regulering van de woningbouw, stadsuitbreiding en esthetische aspecten vastgelegd; zie De Vreeze, *Woningbouw*, 97-98, 121-122, 124-128; Bosma, *Ruimte*, 130-131; Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke ordening*, 45-46.

143 GA Venlo, notulen gemeenteraad 18 maart 1903, nr. 72; nota geheten 'Eerste ontwerpplan (sic) van uitbreiding overeenkomstig art. 28 der Woningwet, waarbij de grond wordt aangewezen, die in de naaste toekomst voor den aanleg van straten is bestemd. Plan No. 1'.

144 Kaarten van de rooilijnen in de binnenstad uit de periode 1903-1906 in Kaarten en prenten, cat. nrs. 614-629.

145 GA Venlo, notulen gemeenteraad 20 mei 1903 (75.8, voorlopige vaststelling van het plan); notulen van 19 augustus 1903 (79.6), vaststelling definitief plan. Volgens Uyttenbroeck, *Bijdragen IV*, 21, zou in deze vergadering een plan voor een integrale stadsuitleg zijn vastgesteld; hiervoor zijn echter geen aanwijzingen aangetroffen; waarschijnlijk verwarde Uyttenbroeck het aanvankelijke plan van 1903 met het definitieve plan van 1911.

146 De Woningwet kende Gedeputeerde Staten toezicht toe op het uitvoeren van de wet door de gemeentebesturen; plaatselijke Gezondheidscommissies kregen adviserende bevoegdheden.

147 Van den Berg, *H.B.J. van Rijn*, 125, spreekt van een 'lijdensweg'.

148 In het *Venloesch Nieuwsblad* van 19 juli 1904 werd een rapport van de lokale Gezondheidscommissie gepubliceerd; kritiek gold vooral de breedte, lengte en de richting van een aantal wegen, het gebrek aan mogelijkheden van beplanting en de afwezigheid van pleinen en parken. De gezondheidscommissie heeft derhalve de eer U.Ed.Achtbaren te adviseren, een deskundige van naam te belasten met een nadere behandeling van de voor de gemeente wenselijke wijzigingen en omwerking der plannen. De daaraan te besteden tijd en onkosten, zullen wegens het groot belang der zaak voor tegenwoordige en volgende gestichten wel bested zijn.' Voor de discussie rondom het Venlose uitbreidingsplan: GA Venlo, notulen gemeenteraad van 20 juli 1904 (102.5), 19 juli 1905 (117.3), 3 september 1907 (170.12), 1 september 1908 (202.5), 24 maart 1909 (215.11), 14 april 1909 (216.3).

149 Zie hiervoor Bosma, *Ruimte*, 79.

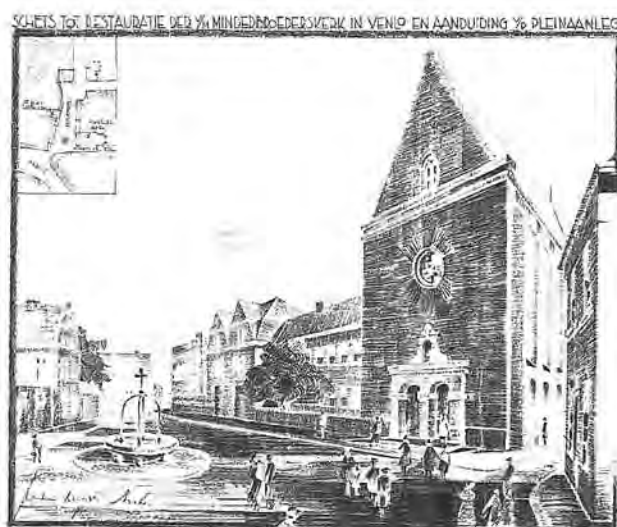
150 GA Venlo, notulen gemeenteraad 27 april 1910, 269.4.

151 GA Venlo, notulen gemeenteraad 8 juni 1910, 271.4. Uit het rapport van de commissie Openbare Werken blijkt dat bij het plan een kaart bestaande uit negen bladen behoorde. Tegenwoordig zijn nog maar twee bladen voorhanden: een groot blad met het centrum en directe omgeving en een kleiner blad met het gebied ten noorden van het Villapark (Kaarten en prenten, cat. nrs. 631-632).

152 GA Venlo, notulen gemeenteraad van 8 februari 1911, 304.2.

153 Stukken hierover: Gemeentebestuur II, inv. nr. 236. Uiteindelijk werd overeengekomen dat Venlo in verband met het verschil in waarde tussen beide complexen een bedrag van f. 230.000,- zou bijbetalen. Zie notulen gemeenteraad van 12 mei 1909, nr. 219.14. De overeenkomst werd goedgekeurd bij wet van 15 juli 1910 (*Staatblad* nr. 212). Kaarten en prenten, cat. nr. 630: overzicht van de te ruilen gronden. Als tegenprestatie werd door de Minister van Oorlog toegezegd dat in de nieuw te bouwen kazerne de staf en enkele bataljons infanterie blijvend zou worden gehuisvest. Dit laatste was in de ogen van het gemeentebestuur beslist noodzakelijk, omdat Venlo anders 'une ville morte' zou worden. In dit kader kwam het idee naar voren om Blerick bij Venlo te voegen. In de ogen van het Venlose gemeentebestuur kon het zich sterk industrialiserende Blerick beter uit de verder nagenoeg geheel agrarische gemeente Maasbree worden overgeheveld naar Venlo, waardoor de chaotische stedenbouwkundige ontwikkeling, die Blerick in die jaren doormaakte, tijdig zou kunnen worden gekeerd. 'Dit komt ons hoogst wenschelyk voor ten einde in de omgeving van de nieuwe kazernen aan den linker oever voor eene behoorlyke straatverlichting, politietoezicht, bestrating, riolering, aanleg van gas- en waterleiding enz. te kunnen zorgen'. Van den Berg, *H.B.J. van Rijn*, 34-36.

75 'Bebouwingsplan voorm. Hetje te Venlo', Jules Kayser, 1941

Rondom het zestiende-eeuwse Romerbuis ontwierp Kayser een aantal woon- en winkelpanden in historiserende stijl. Opvallend element was een toren voor de nieuw te bouwen brandweerkazerne.

76 'Schets tot restauratie der v/m minderbroederskerk in Venlo en aanduiding v/d pleinaanleg', Jules Kayser, 1943

Een van de projecten waarmee Kayser zich meerdere malen heeft bezig gehouden is de omgeving van de voormalige minderbroederskerk aan de Lobostraat. Dit plan uit 1943 voorzag nog in de handhaving van de brandweerkazerne en het politiebureau, beide links van de kerk. Geheel links het te restaureren Sint-Jorisgasthuis, in het midden een fontein.

Op de vrijgekomen terreinen moest een nieuwe, aansprekende wijk verrijzen. In de voorbereidende fase van de plannen openbaarde zich al direct een forse tegenstelling tussen de bevlogen, idealistische en eigenzinnige burgemeester Van Rijn, die een totaalplan wilde ontwerpen, en de meer pragmatisch ingestelde wethouders, die een minder hoog gegrepen plan voorstonden. Van Rijn presenteerde zijn eigen plan in 1914 in een persoonlijke nota.¹⁵⁴ De bijbehorende plattegrond van de hand van stadsarchitect Schoenmakers is helaas niet bewaard gebleven. Van Rijn en Schoenmakers hadden een ongeveer acht ha. grote wijk ontworpen, bestaande uit veertien bouwblokken. De infrastructuur zou direct worden aangelegd; om een geheel maagdelijk terrein te verkrijgen zou alle oude bebouwing het veld moeten ruimen. Over het arsenaal zei Van Rijn dat dat weliswaar een gebouw van 'geschiedkundige en bouwkundige waarde' was, met een 'waarlijk statig aanzien', maar dat geen functie meer zou kunnen krijgen en dus moest worden gesloopt. Het gebouw herinnerde de burgemeester bovendien aan 'een tijdperk, waarin Venlo als in een keurslijf gekneld was'; daarom verdiende het niet 'zooveel medelijden ... om daarvoor een behoorlijk stratenplan te bederven'. Op de hoek van de Keulse Poort en de aan te leggen Nassaustraat zou de gemeente een 'sociëteitslokaal ... met een sierlijke artistieke gevel' moeten bouwen.¹⁵⁵ Volgens Van Rijn zou de ontwikkeling van dit 'quartier noble' passen bij de rol van een snel groeiende gemeente met goede vooruitzichten op een gunstige ontwikkeling op economisch en cultureel gebied. Wat de optimistisch gestemde burgemeester betreft zou het plan spoedig mogen worden vastgesteld, opdat 'de moker reeds den eersten dag ... kan toegepast worden.' In de ogen van zijn collega-bestuurders sprak de burgemeester echter voor zijn beurt. De wethouders reageerden kritisch op de plannen. Ten eerste meenden zij dat, aangezien Venlo 'slechts weinige groote en merkwaardige gebouwen' had, het arsenaal beslist behouden moest blijven. Op advies van een deskundige¹⁵⁶ opperden de wethouders het idee rondom het arsenaal een plein te maken. Verder werd de alomvattende aanpak van Van Rijn, inclusief sloop, onteigening, ophoging van het hele terrein en aanleg van complete infrastructuur, te ambitieus geacht. Tenslotte meende men dat er niet zoveel behoefte aan dure bouwterreinen zou zijn,

omdat de 'inwoners die bijkomen ... meest allen van den derden stand (zijn)'.¹⁵⁷

Van Rijn persisteerde echter bij een planmatige aanpak van het hele terrein ineens. De discussie voltrok zich verder kennelijk binnenskamers. In de vergadering van augustus 1915 meldde de burgemeester dat 'de destijds gemaakte plannen uitvoerig zijn becritiseerd'. Het oorspronkelijke plan van Schoenmakers werd teruggetrokken en besloten werd een 'deskundige op het gebied van stedenbouw te raadplegen'.¹⁵⁸ Daarop werd aan W.F.C. Schaap, directeur Gemeentewerken in Arnhem, opdracht verleend een nieuw ontwerp te maken. In januari 1916 verscheen diens *Rapport in zake het Partieel Plan van Uithreiding voor de Gemeente Venlo*.¹⁵⁹ (afb. 70) Schaap deelde Van Rijns ideeën inzake een integrale aanpak van de uitbreiding. Sloop van de aanwezige monumentale gebouwen ging hem echter te ver. Hij ging uit van drie 'aesthetische hoofdpunten': het arsenaal (een 'zeer bruikbaar gebouw'), de kapel en de gebouwen van het minderbroedersklooster, die in hun religieuze functie zouden moeten worden hersteld, en de Sint-Martinuskerk. Het arsenaal zou in het midden van een nieuw aan te leggen plein komen te liggen, vóór de kapel van het klooster werd eveneens een plein (een 'wervelpleintje') gepland en achter de Sint-Martinuskerk moest een derde plein met een vijver komen. Vanaf dit laatste plein, waar tevens ruimte voor een groot openbaar gebouw was gereserveerd, zou een mooi gezicht op de kerk mogelijk zijn. De bebouwing van de wijk moest 'eenvoudig, sober en in goede verhouding' geschieden; tenslotte gaf Schaap adviezen over de beplanting.

De Venlose Gezondheidscommissie beoordeelde het plan, zowel uit stedenbouwkundig als uit hygiënisch oogpunt, zeer gunstig: 'De ruime pleinen en plantsoenen, breede straten en huizen met voortuintjes zullen deze buurt maken tot een gezond en sierlijk stadsgedeelte.' In de raadsvergadering van 31 mei 1916 werd het plan-Schaap met slechts enkele wijzigingen aangenomen. Een van de belangrijkste aanpassingen was het besluit het klooster van de minderbroeders, met uitzondering van de kapel, te slopen. In 1915 al had het kerkbestuur van de Sint-Martinusparochie de gemeente verzocht de kapel te mogen overnemen. Handhaving van de kerk zou geen 'sta-in-den-weg' hoeven te zijn voor het nieuwe uitbreidingsplan.¹⁶⁰

154 GA Venlo, notulen gemeenteraad 1914 (nr. 450).

155 Van Rijn: 'Het is daar een punt van de stad waar alles wat slijk, voormaam, mooi, schoon, rijk, elegant, vief en yroom is of dat wil zijn, passeert. (...) dan zal ook die ingang van de stad overeenstemmen met hetgeen aan de andere toegangen van Venlo met veel geld is verfraaid en verbeterd.'

156 Het ging om Jan Kalff, secretaris der commissie van de beschrijving van Nederlandse monumenten.

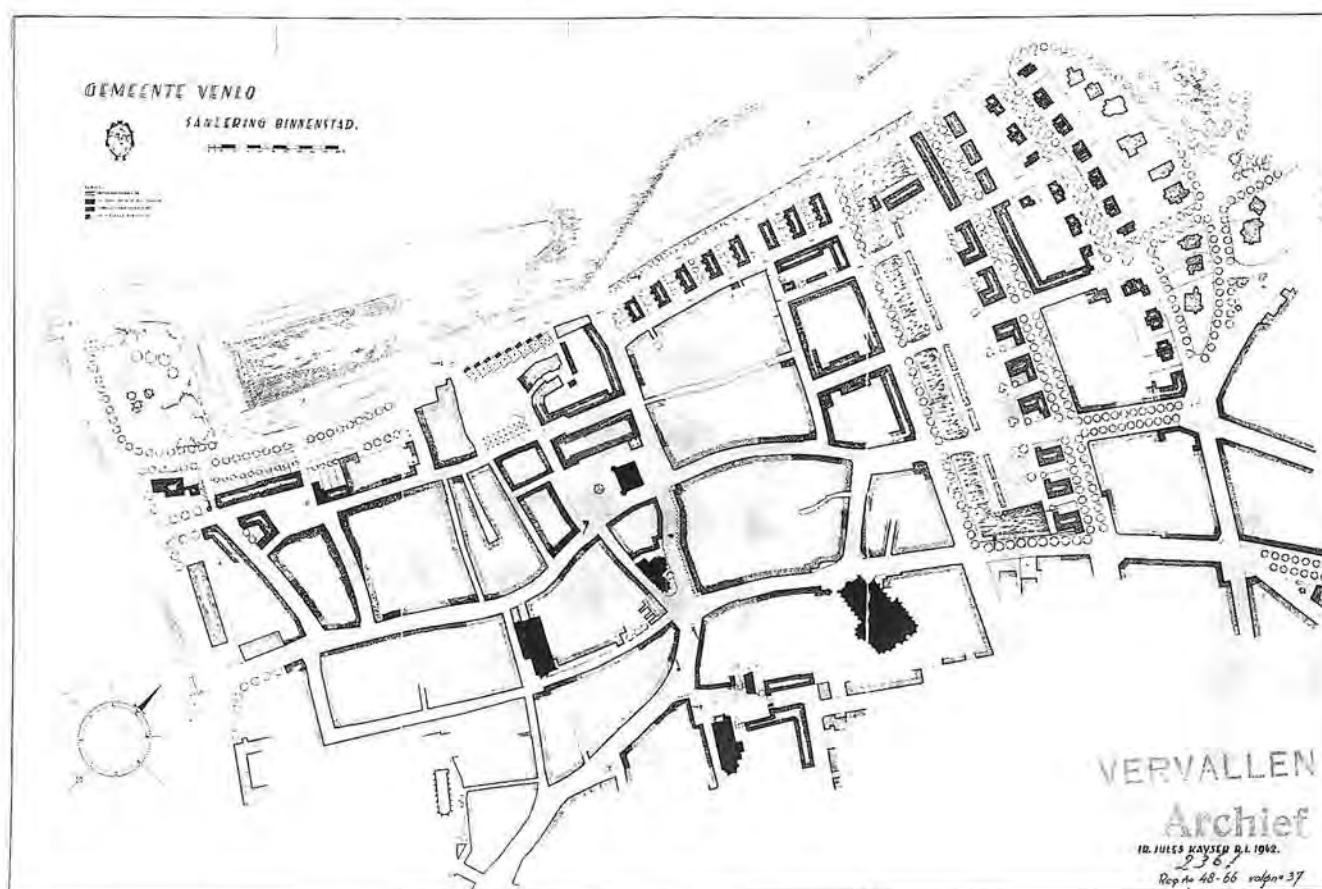
157 GA Venlo, notulen gemeenteraad 1914, nr. 450.

158 GA Venlo, notulen gemeenteraad augustus 1915, nr. 483,6.

159 Gemeentebestuur II, inv. nr. 177. Hierin correspondentie, het rapport van Schaap en een tekening m.b.t. de restauratie en verbouwing van het voormalige arsenaal (1920).

160 GA Venlo, notulen gemeenteraad 31 mei 1916, 511,6.

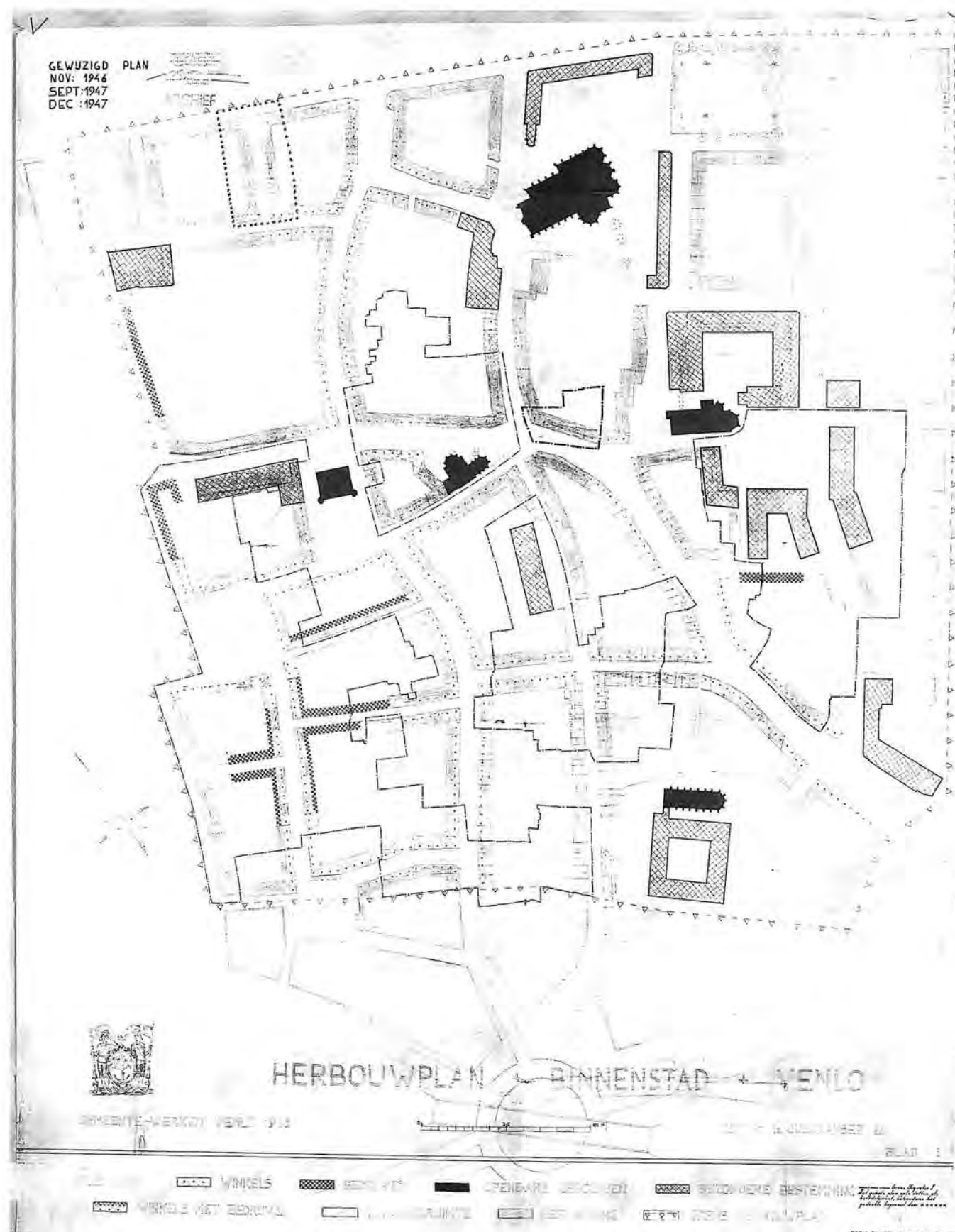
77 'Gemeente Venlo. Saneering binnenstad',
Jules Kayser, 1942

Veel van Kaysers naoorlogse ideeën zijn afgeleid van dit eerste saneringsplan uit 1942. Het Maasfront van Venlo zou geheel worden vernieuwd, evenals de omgeving van het Romerbuis, het Mgr. Nolensplein en het Klein Park. De bebouwing rondom de minderbroederskerk zou drastisch gewijzigd worden. Tussen de Parade en de Peperstraat zou de Jorisstraat worden aangelegd. Op diverse plaatsen in de binnenstad zouden de rooilijnen worden gewijzigd.

78 'Gemeente Venlo. Bebouwingsplan van de binnenstad',
Jules Kayser, 1945

Dit plan is in hoofdstuk 8.11 uitvoerig besproken.

79 'Herbouwplan binnenstad Venlo', Jules Kayser, 1946

Na ingrijpen van het College van Algemene Commissarissen voor de Wederopbouw moest Kayser zijn plannen drastisch wijzigen. In dit definitieve plan is de Maaskade niet betrokken; de grote verkeersverbindingen rondom de binnenstad waren overgeheveld naar het Brugplan, waaraan M.P.J.M. Klijnen werkte.

De kerk werd inderdaad overgedragen aan de Sint-Martinusparochie.¹⁶¹

Het *Genootschap Architectura et Amicitia* te Amsterdam richtte zich in de persoon van eerste secretaris J. Staal in juli 1916 tot het gemeentebestuur met de aanbeveling, nu het plan door een 'speciaal stedenbouwkundige' was opgesteld, ook voor de eigenlijke bebouwing 'bijzondere maatregelen te treffen, aangezien slechts door een goede aesthetische bebouwing dit stadsplan tot zijn recht kan komen.' Men adviseerde een Schoonheidscommissie de bouwplannen te laten beoordelen of prijsvragen uit te schrijven.¹⁶²

De voormalige militaire grond was in 1915 geheel ontruimd door het Departement van Oorlog en ter beschikking van de gemeente gesteld. In juni 1916 maakte het gemeentebestuur kenbaar 'zoo spoedig mogelijk een aanvang te willen maken met het uitvoeren van het stratenplan van het terrein der voormalige cavaleriekazerne'.¹⁶³ De sloop van de kazerne en het hospitaal vond plaats in 1916 en 1917.¹⁶⁴ (afb. 71-72)

Op verzoek van het kerkbestuur van de Sint-Martinusparochie maakte de Roermondse architect en stedenbouwkundige Joseph Th.J. Cuypers een ontwerp voor een nieuw plein waaraan de gerestaureerde minderbroederskerk en het arsenaal een prominente plaats zouden krijgen. 'Op die wijze zal Venlo ... een monumentaal plein verkrijgen, waaraan tot nu toe gebrek is en dat met de Parade één geheel uitmaakt en onnoemlijk zal bijdragen tot versiering van de oude en nu nieuw aan te leggen wijk.' Van Cuypers' plan voor het plein is niets terecht gekomen. Ruim twintig jaar later zou dit idee worden opgepakt door Jules Kayser (zie hieronder). Het arsenaal werd in 1920 verbouwd tot gemeentelijk administratiekantoor.¹⁶⁵

De bebouwing van de oude kazerneterreinen kreeg vorm in de jaren twintig en dertig. Behalve woningen werden er een leeszaal (1927), het verenigingsgebouw Sint-Jan (1927), de Duitse School (1930), het politiebureau (1928), de brandweerkazerne en de gemeentespaarbank (1929) gebouwd. Een plan uit 1922 van G. Friedhoff voor een monumentaal post- en telegraafkantoor aan het Arsenaalplein werd niet uitgevoerd.¹⁶⁶ In plaats daarvan werd op de plaats van het oude postkantoor aan de Keulse Poort in 1940 een nieuw gebouw van H. Hoekstra geopend.¹⁶⁷ Het in het plan-Schaap voorziene openbaar gebouw achter de Sint-Martinuskerk kwam er niet; in de raad van 10 oktober 1928 werd

161 Gemeentebestuur II, inv. nr. 466; vgl. ook inv. nr. 228.

162 Correspondentie met *Architectura et Amicitia* in Gemeentebestuur II, inv. nr. 177. Het raadslid Wolters stelde dit onderwerp in de vergadering van 4 september 1917 aan de orde. 'Er is nu een mooie indeeling gemaakt, maar nu moet ook gezorgd worden voor een aesthetische bebouwing.' (notulen gemeenteraad 4 september 1917, 552.12). In de vergadering van 7 november 1917 (559.4) kwam een voorstel van het college van B&W ter tafel om een 'Commissie van advies bij de beoordeeling van bouwplannen' in het leven te roepen, bestaand uit de Venlose architect Jules Kayser, Schaap en R.C.H. Schüngel, inspecteur der Volksgezondheid te 's-Hertogenbosch. Om inhoudelijke en procedurele redenen werd geen besluit genomen. In de jaren daarna zou naar aanleiding van afgekeurde bouwplannen voor de nieuwbouwuurt nog regelmatig in de raad worden gedebatteerd over zaken die welstand betreffende. Een commissie werd vooralsnog niet ingesteld.

163 Gemeentebestuur II, inv. nr. 420.

164 Gemeentebestuur II, inv. nr. 355-359; al in 1915 was de voormalige militaire bakkerij gesloopt (Gemeentebestuur II, inv. nr. 354). Ter uitvoering van het vastgestelde stratenplan werden de Picardiemolen en enkele woningen aan de Lohofstraat, de Minderbroedersstraat, de Picardie en de Parade aangekocht, (Gemeentebestuur II, inv. nr. 227-230).

165 Kaarten en prenten, cat. nrs. 741-744; Gemeentebestuur II, inv. nr. 464.

166 Friedhoff, 'Ontwerpen', 483-485.

167 Van der Peet en Steenmeijer, *Rijksbouwmeesters*, 511.

80 Lohofstraat en omgeving, Jules Kayser, 1945

Veel van de elementen uit Kayser's eerdere plan voor dit gebied (afb. 76) keerden terug in dit nieuw ontwerp, waarvan tijdens Kayser's leven niets zou worden gerealiseerd. Het Jorisgasthuis bleek spoedig niet meer te restaureren. De brandweerkazerne werd begin jaren negentig gesloopt. Het politiebureau kreeg een woonbestemming. De fontein kwam er niet, evenmin als het gebouw links op de tekening.

81 De Jorisstraat in de richting van de Peperstraat, Jules Kayser, 1945

Een van de belangrijkste elementen in Kayser's plannen was de aanleg van de Jorisstraat, die een belangrijke rol moest spelen bij de verkeersafwikkeling in de binnenstad. Op de plaats van de door Kayser ontworpen historiserende bebouwing kwam echter een aanmerkelijk strakker woon- en winkelgebouw.

besloten op die plaats een rozentuin aan te leggen; voortaan zou de wijk dan ook als 'Rosarium' bekend staan.¹⁶⁸

8.9 Het plan van uitleg van Cuypers

Het is niet goed bekend hoe het in 1911 vastgestelde uitbreidingsplan in de praktijk functioneerde. Duidelijk is dat van de bebouwing langs de ten noorden en ten zuiden van de stad ontworpen straten niet veel terecht kwam. Ook de vijf pleinen werden niet aangelegd. Tijdens het Interbellum vond de meeste bebouwing plaats in de vorm van lintbebouwing langs de oude uitvalswegen.¹⁶⁹ Deze vorm van stadsuitbreiding werd gezien als oneconomisch en niet bevorderlijk voor de samenhang in het stadsbeeld. Vanwege de flinke toename van het autoverkeer in de jaren twintig - die ook in Venlo op plaatsen als de Keulse Poort en het viaduct bij de Roermondse Poort geregeld tot opstoppingen leidde - en omdat er in het buitengebied van Venlo in deze jaren veel relatief grote bouwprojecten tot stand kwamen¹⁷⁰, ontstond de behoefte de ontwikkelingen te structureren in een nieuw algemeen uitbreidingsplan.

De nieuwe tijd vroeg om een andere aanpak. Kon men in 1911 nog volstaan met het 'plannen' van een gebied direct rondom de oude stad, nu ging het erom de gehele gemeente in een samenhangende visie in beeld te brengen, met inbegrip van de aansluitingen naar de regio.¹⁷¹ Hierover werd al gesproken in de raadsvergadering van augustus 1922.¹⁷² In de loop van de jaren twintig - een precieze datum is niet bekend - werd Joseph Cuypers opdracht verstrekt een nieuw uitbreidingsplan te ontwerpen.¹⁷³ Cuypers, die ook betrokken was bij een grootschalig ruimtelijk plan dat geheel Zuid-Limburg omvatte en die daarnaast ingeschakeld was bij plannen voor de uitbreiding van Eindhoven, werd gevraagd een 'omvattende planmatige stadsuitleg' te ontwerpen; de eigenlijke binnenstad werd buiten de plannen gehouden.¹⁷⁴ In verschillende raadsvergaderingen in 1930 werden delen van het herziene uitbreidingsplan vastgesteld. Het plan werd in de gemeenteraad van oktober 1933 en door Gedeputeerde Staten op 9 maart 1934 vastgesteld.¹⁷⁵ Omdat van dit plan - voor zover kon worden achterhaald - geen enkele complete set kaarten bewaard is gebleven, zal op de ruimtelijke aspecten ervan niet verder worden ingegaan.¹⁷⁶ In de raad van 25 september 1940 werd een plan goedgekeurd met betrekking tot een wijziging van het uitbreidingsplan.¹⁷⁷

In de periferie van de oude stad waren twee belangrijke ontwikkelingen. Ten eerste kon in 1931, nadat in 1930 in Genooi een nieuwe gashouder in gebruik was genomen, de oude gasfabriek aan het Mgr. Nolensplein worden gesloopt. In september 1930 werd een geheel gemoderniseerde en vergrote haven met spoorwegaansluiting geopend. Met deze voorziening hoopte men de

scheepvaart op de in de jaren twintig gekanaliseerde Maas goede faciliteiten te kunnen bieden.¹⁷⁸

In de binnenstad zelf werd op de hoek van het Hel- en het Maasschriksel in 1932 een kantoorgebouw ten behoeve van gemeentelijke diensten geopend; een deel van de kapel van het voormalige Sint-Jacobsgasthuis werd in het complex opgenomen. In de jaren twintig en dertig ontwikkelde de Vleesstraat zich tot de belangrijkste en aanzienlijkste winkelstraat van Venlo. Hier verschenen in die jaren enkele opvallende nieuwe, in moderne stijlen uitgevoerde panden. In 1929 en 1930 werd in twee fasen de nieuwbouw van het warenhuis van Vroom & Dreesmann geopend, een monumentaal gebouw in Art Déco-stijl met een fraaie lighthof onder architectuur van Oscar Leeuw, een 'grootsch warenhuis', dat 'zooal niet tot een eer ... dan toch zeer zeker tot een belangrijk sieraad van onze stad' zou strekken.¹⁷⁹ Een in 1907 als 'Eerste Venloosche Kinematograaf' begonnen¹⁸⁰ en sinds 1928 onder de naam 'City-theater' voortgezette bioscoop, werd in 1939 door de Venlose architect Piet Leusen van een moderne nieuwe voorgevel voorzien. (afb. 74) Opvallende nieuwe gebouwen aan de Vleesstraat waren verder de winkelpanden van Truyen (ca. 1930, H. Rijven) en Bervoets (1919, Jules Kayser). Ook elders in de binnenstad verlevendigden moderne bouwwerken het stadsbeeld. Op de hoek van de Parade en de Nassaustraat, op de plaats waar Van Rijn een sociëteitsgebouw had willen laten bouwen, werd het Rembrandt-theater geopend (1925, verbouw 1934), een groot multi-functioneel gebouw met ondergrondse parkeergarage. Even verderop aan de Keulse Poort bouwde in 1933 de American Petroleum Company een ultra-modern benzinepompstation.¹⁸¹ De sky-line van de stad was in 1930 al verrijkt door Venlo's eigen 'wolkenkrabber', de opvallende in modernistische stijl gebouwde testtoren van de Nederlandse Instrumentencompagnie.¹⁸² (afb. 85 a-c)

168 GA Venlo, notulen gemeenteraad 10 oktober 1928, 7.16 en bijlage 61.

169 Ammerlaan e.a., *Venlo 1921-1946*, 48-49; Hermans, 'Beeld van bedrijvigheid', 6-13.

170 Onder meer in Venlo-noord de Heilig Hartkerk (1931/1921), het Sint-Josephziekenhuis (1933) en het internaat aan de Hogeweg (1929/1922); in Venlo-zuid het Sportfondsenbad (1935) en nieuwe gebouwen van de beide Venlose veilingen aan de Havenstraat en aan de Rodestraat (1930); in Venlo-oost de Heilige Familiekerk (1939), bij de Duitse grens het sanatorium Maria-Auxiliatrix (1922) en tenslotte op de Grote Heide het herstellingsoord Mgr. Mutsaersoord (1930).

171 Bosma en Hellinga, 'Nederlandse stedenbouw', 81-82; Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke ordening*, 84-94.

172 GA Venlo, notulen gemeenteraad augustus 1922, 6.7.

173 Zie over Cuypers: Bosma, *Ruimte*, 37-38, 123, 259; Bosma en Hellinga, 'Nederlandse stedenbouw', 81; Dosker, 'Eindhoven 1930', 208; Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke ordening*, 52-53, 63-64. In de raad van 22 november 1929, 9.362, werden de vorderingen van de herziening van het plan aan de orde gesteld; burgemeester Berger meldde dat 'de Stedenbouwkundige het onder handen (heeft)'.

174 Agricola en Vos, 'Plattelands', 393.

175 Volgens Agricola en Vos ('Plattelands', 393) werd het plan nooit officieel vastgesteld. Mij is niet duidelijk wat de achtergrond van deze opmerking is. Mijnerzijds is geen onderzoek in het archief van Gedeputeerde Staten ingesteld.

176 Mij bekend zijn: GA Venlo, Sted. plannen, 1.13: Gemeente Venlo, Uitbreidingsplan, Grootte Sector I (het gebied ten noorden van het Wilhelminapark en het ziekenhuis, en ten westen van de Veldenseweg); raad 4 oktober 1933, GS 9 maart 1934; 1.19, idem Blad 1 (noordelijk van de binnenstad, GS 12 oktober 1934; 1.20, blad 4, raad 27 maart 1934; Grootte Sector 4, (zuid-oostelijk stadsdeel); 1.21, blad 3, raad 27 maart 1934 (zuidelijke stadsdeel aan de Maas); 1.14-15 en 1.22-24 zijn voorstudies van het plan; 1.17 is een plan van 'Dwarsprofielen der hoofdverkeerswegen Grootte Sector II' (raad 27 maart 1934, GS 12 oktober 1934). Het verzoek van een raadslid om voor alle leden van de gemeenteraad een afdruk van het totale plan van Cuypers beschikbaar te stellen ontmoette geen instemming, omdat - aldus B&W - de plannen toch voortdurend zouden worden bijgesteld en de eenmaal in omloop gebrachte oorspronkelijke kaarten alleen maar voor onduidelijkheid zouden zorgen. In een van de zalen van het stadhuis zou een grote kaart worden opgehangen die steeds werd bijgewerkt (notulen gemeenteraad 2 augustus 1935, 5.19).

177 GA Venlo, Sted. plannen, 11.32. Volgens een aantekening op de kaart werd het plan goedgekeurd door GS 6 juni 1941. We mogen aannemen dat de oorlogstoestand heeft verhinderd dat aan dit plan uitvoer werd gegeven.

178 Het gemeentebestuur gaf bij gelegenheid van de opening van de nieuwe haven in 1930 een propagandawerkje uit over Venlo: *Van Venlo's bed en verleden*; GA Venlo, Gemeentebestuur III, inv. nrs. 1393-1400.

179 *Nieuwe Venlosche Courant* van 12 februari en 9 oktober 1929 en 2 april 1930.

180 De bioscoop werd geopend in een in 1891 gebouwde concert- en theaterzaal (*Venlosche Courant* van 8 september 1891).

181 Hermans, 'Service-Station', 175-212.

182 Hermans, 'Een up-to-date modern gebouw', passim; de qualificatie 'wolkenkrabber' in *Nieuwe Venlosche Courant* van 28 december 1928.

82 Het nieuwe Arsenalplein, Jules Kayser, 1945

Het in 1944 zwaar beschadigde Arsenal werd niet meer herbouwd. Op de plaats daarvan werd het Arsenalplein ontworpen. Rondom dit plein moesten representatieve kantoorpanden verrijzen. Het plein werd uiteindelijk in veel kleinere vorm aangelegd. Enkele jaren na de oorlog werd hier het gebouw van de Raad van Arbeid geopend.

83 Schetsontwerp voor bebouwing aan de Koninginnesingel, M.P.J.M. Klijnen, 1946

Gezicht vanaf het 'Keulseplein' (nu Koninginneplein) in de richting van de rotonde Roermondse Poort met een dubbele boogbrug voor het treinverkeer. Aan de rechterkant ontwierp Klijnen boogbouw; links een schets voor een nieuw station.

Ontwikkeling van de bevolking in Venlo, 1850-1949

Periode	Omvang bevolking		Groei	
	begin	einde	absoluut	in %
1850-1859	7526	7181	- 345	- 4.58
1860-1869	7181	8016	+ 835	+ 11.62
1870-1879	8016	9133	+ 1117	+ 13.93
1880-1889	9133	11335	+ 2202	+ 24.11
1890-1899	11335	15272	+ 3937	+ 34.73
1900-1909	15272	17594	+ 2322	+ 15.20
1910-1919	17594	20660	+ 3066	+ 17.43
1920-1929	20660	23550	+ 2890	+ 13.99
1930-1939	23550	27873	+ 4323	+ 18.36
1940*	27873	39286	+ 11413	+ 40.95
1941-1945	39286	40547	+ 1261	+ 3.21
1946-1949	40547	44340	+ 3793	+ 9.35

* Blerick (oorspronkelijk gemeente Maasbree) bij de gemeente Venlo gevoegd

183 GA Venlo, notulen gemeenteraad 14 februari 1929, 1.10.

184 GA Venlo, arch. gemeentebestuur IV, code 1.853.1 ('Restauratie Romerhuis, 1937-1940'), voorl. inv. nr. 00993C.

185 Kaarten en prenten, cat. nr. 638: 'Ontwerp uitbreiding sanering met vaststelling rooilijnen', 1:500. Sted. plannen, I.16.e, II.35.a, Bebouwingsplannen voormalig Hetje.

186 Gemeentebestuur IV, code 1.777.811.25 ('Bebouwingsvoorschriften omgeving voormalige Minderbroederskerk'), voorl. inv. nr. 00585E.

187 De gemeenteraad keurde het ontwerp goed op 19 maart 1940, en - na enkele wijzigingen op last van de provincie - opnieuw op 20 november 1940 en 27 augustus 1941. GS ging op 9 januari accoord.

188 Gemeentebestuur IV, code 1.777.811.25 ('Bebouwingsvoorschriften gebied tussen Parade, Lohofstraat en Grote Kerkstraat'), voorl. inv. nr. 00585B.

189 Waarschijnlijk zijn deze verloren gegaan tijdens de Tweede Wereldoorlog. De afdeling Gemeentewerken was gehuisvest in het arsenalgebouw, dat zwaar is getroffen tijdens de bombardementen. Hierbij zijn veel archivalia verloren gegaan.

190 Gemeentebestuur IV, code 1.777.811.25 ('Bebouwingsvoorschriften omgeving Keulse Poort'), voorl. inv. nr. 00585D.

191 Gemeentebestuur IV, code 1.777.811.25 ('Bebouwingsvoorschriften westelijke Maasoever'), voorl. inv. nr. 00585C.

192 Sted. plannen, I.27: 'Ontwerp algemeen uitbreidingsplan, 1944. Blad 1 van een 'Ontwerpplan van uitbreiding voor de aanwijzing van de bestemming in hoofdzaak (in drie bladen)'.

8.10 Activiteiten van Jules Kayser

Al vóór de Tweede Wereldoorlog waren er plannen voor stedenbouwkundige aanpassingen in de Venlose binnenstad. Deze plannen concentreerden zich op twee gebieden: de verpauperde omgeving van de haven en de omgeving van de minderbroederskerk en het Arsenalplein. De Jodenstraat en de aanpalende steegjes verkeerden in een toestand van verval; de naam voor een van die steegjes, 'Hetje', werd in die jaren synoniem voor achterbuurt. In 1929 werden 22 woningen in dit gebied onbewoonbaar verklaard.¹⁸³ Daadwerkelijke sloop vond nog voor 1939 plaats. In dat jaar werd gestart met de restauratie van een van de oudste en mooiste huizen van Venlo, het zestiende-eeuwse 'Romerhuis'. Op de plaats van de gesloopte huizen werd een nieuw pleintje ontworpen; de zuidgevel van het gerestaureerde Romerhuis zou de noordelijke afsluiting hiervan moeten gaan vormen.¹⁸⁴ (afb. 85a) Het pleinontwerp werd ingepast in een meer uitgebreid stedenbouwkundig ontwerp, waarvoor de plaatselijke

architect Jules Kayser in 1941 van de gemeente opdracht kreeg. Op Kaysers ontwerp tekening voor sanering en nieuwe bebouwing in deze buurt is de wijk als 'Hetje' aangeduid.¹⁸⁵ De door Kayser ontworpen bebouwing past in de historiserende traditie van de Delftse School. (afb. 75)

In 1939 herleefde het plan de omgeving van de minderbroederskerk stedenbouwkundig aan te passen.¹⁸⁶ Er werden voorstellen ontwikkeld voor wijziging van de rooilijnen, waardoor betere zichtlijnen en een 'architectonisch harmonisch geheel' konden worden gecreëerd.¹⁸⁷ In de geest van het voorstel van Cuypers (zie hiervoor) werd vóór de kerk een nieuw plein ontworpen. Op de nieuw vorm te geven noordelijke hoek Lohofstraat-Parade zou een groot kantoorgebouw komen waarin enkele rijksdiensten konden worden geconcentreerd. Hiervoor moest de noordelijke gevelwand van de Parade tussen de Lohofstraat en de Grote Kerkstraat worden gesloopt. Wegens materiaalschaarste werd het plan in Den Haag echter afgekeurd. Burgemeester Zanders trok het plan daarom in juli 1942 in, maar alleen om later met een beter plan terug te komen: 'Mijn bedoeling is thans om een bebouwingsplan en een rooilijnplan in het betreffende gedeelte der stad, in groter verband voor te bereiden.'¹⁸⁸ (afb. 76)

In 1942 presenteerde Kayser een voorstel voor een ingrijpende sanering van een groot deel van de binnenstad. (afb. 77) Daarnaast maakte Kayser deelstudies van onder meer de Oude Markt, Op de Miste, het Maas- en Helschriksel, de Lichtenberg en de Kwietheuvel. Deze zijn echter tot op heden niet aangetroffen.¹⁸⁹ Tot uitvoering van de voorstellen van Kayser kwam het tijdens de oorlog niet meer. De details van Kaysers ontwerp zullen hier niet verder worden besproken, aangezien Kaysers naoorlogse herbouwplan (zie hieronder) in wezen een bewerking was van zijn plan uit 1942.

Uit 1943 dateert een plan van Kayser voor het verlengen van de Hamburgersingel door middel van een tunnel onder de spoorbaan in de richting van de Emmastraat in Venlo-Zuid. Hierdoor zou het viaduct aan de Roermondse poort worden ontlast, waardoor het zuidelijke stadsdeel een betere verbinding met het noordelijke zou krijgen.¹⁹⁰ Een oud probleem, dat al in de plannen van 1903-1911 een belangrijke rol speelde, zou op die manier worden opgelost. Tevens zou als gevolg van de nakende opheffing van de spoorlijn naar Straelen en de tram naar Nijmegen de gelegenheid ontstaan om, gecombineerd met nieuwbouw van het spoorwegstation, een nieuw stadsplein vorm te geven: 'Hierdoor wordt het mogelijk bij de Keulse poort een centrum te doen ontstaan, bestaande uit spoorwegstation, concertgebouw en hotel-restaurants.'

Ook voor de kern van Blerick - dat in 1940 bij de gemeente Venlo was gevoegd - ontwikkelde Kayser plannen.¹⁹¹ Tenslotte werkte de architect tijdens de oorlogsjaren aan een nieuw algemeen uitbreidingsplan voor de stad.¹⁹² Voor het gebied tussen het Wilhelminapark en Genooi was een gedetailleerd stratenplan uitgewerkt, waarin ook plaats was voor een groot park

84 Een deel van het Brugplan van Kljnen: het verkeersplein Roermondse Poort en het Koninginneplein (boven) voor het nieuwe spoorwegstation, 1956

Beneden het verkeersplein Roermondse Poort, boven het Koninginneplein. Het nieuwe station is in aanbouw. Aan de Koninginnesingel is nog geen nieuwe bebouwing tot stand gekomen.

met waterpartij, een nieuw villapark in het uiterste noorden en voor arbeiderswoningen in Genoot.¹⁹³ Door de oorlogssituatie kwam van geen van de projecten van Kayser iets terecht.

8.11 De Tweede Wereldoorlog; Wederopbouwplan Binnenstad en Brugplan

In de winter van 1944-1945 was Venlo frontstad; in enkele maanden werd een groot deel van de binnenstad tijdens felle gevechten en zware bombardementen in een puinhoop veranderd.¹⁹⁴ Een dagboek verhaalt van de gebeurtenissen op 4 november 1944: 'Het bombardement van vanmorgen, waardoor de stad aan den Maaskant totaal is omgewoeld, was nog kinderspel bij de gebeurtenissen van hedenmiddag. Een armada van wel vijftig viermotorige bommenwerpers deed een fellen aanval op de bruggen, maar hun volle bommenvracht kwam neer in het hart van de stad, rondom het stadhuis en de buurten in de richting van de rivier. Ook daar is nu een jammerlijke chaos van puin, versplinterde balken en brokstukken dak. Vanavond was de lucht rood van het vuur.'¹⁹⁵ Vooral de omgeving van de Maasbruggen werd geteisterd; van de Jodenstraat, Oude Markt en Maasstraat en omgeving bleef niet veel over. Het stadhuis werd niet al te zwaar getroffen, de Sint-Martinuskerk, de kruisherenkerk, het arsenaal, de kapellen van Maria-Weide en Trans-Cedron, de kazernes en de Heilige Geestkapel werden zo goed als vernield. De verwoestingen zijn gedetailleerd in kaart gebracht.¹⁹⁶

Wederopbouw: het aanvankelijke plan van Kayser

Venlo werd bevrijd op 1 maart 1945. Enkele dagen daarna werd Jules Kayser aangesteld tot stedenbouwkundig adviseur van de gemeente. Zijn opdracht behelsde het maken van voorstellen voor de wederopbouw en uitbreiding van de zwaar getroffen stad.¹⁹⁷ Op 14 april vroeg Kayser het gemeentebestuur om betrouwbare tekeningen en opmetingen. Kayser nam zijn eigen saneringplan uit 1942 als uitgangspunt. Reeds in mei 1945 overlegde hij zijn ontwerpen aan het gemeentebestuur. (afb. 78) Het nieuwe plan strekte zich in tegenstelling tot dat van 1942 niet uit tot en met het noordelijke deel van het plan-Van Gendt (Klein Park, Mgr. Nolensplein en noordelijker); daarentegen is wel de omgeving van het arsenaal in de plannen betrokken. Kaysers ideeën werden in het najaar van 1945 samen

met een aantal fraaie perspectieftekeningen in het stadhuis aan de bevolking gepresenteerd¹⁹⁸; het *Dagblad voor Noord-Limburg* wijdde er onder de titel 'Een herschappen Venlo' een serie artikeltjes aan.¹⁹⁹

Uitgaande van de belangrijkste historische monumenten die de oorlog hadden overleefd en van het kleinschalige karakter van de binnenstad, ontwierp Kayser een plan dat een behoorlijk vernieuwd stadsbeeld opleverde. 'Er komt niet een nieuw Venlo, ..., maar een herschappen Venlo, een schooner, bloeiender en wijscher heem voor het uit een bewogen verleden gegroeide, nijvere, levendige Venlo: een typisch zuidelijke, intieme stad aan de river en tevens een handelsplaats met groote mogelijkheden', aldus het plaatselijke dagblad. En: 'Het zal een modern Venlo worden, gebouwd volgens de eischen van dezen tijd, dus met zonnige en luchtige woon- en bedrijfsruimten, hygiënisch en praktisch. Maar tevens voortgebouwd op zes eeuwen stadsontwikkeling.' Vernieuwing werd dus noodzakelijk geacht, en was - vergeleken bij de situatie in 1942 - feitelijk vergemakkelijkt door de oorlogsverwoestingen: 'Maar nu Venlo eenmaal zoo deerlijk geteisterd is mag zeker niet de kans worden verzuimd Venlo op te bouwen zoo statig, zoo vriendelijk en zoo mooi als maar mogelijk kan zijn. Hopelijk komt zulk een kans, in aanmerking genomen de wijze waarop ze is ontstaan, nooit meer.' Gestreefd was naar 'een aantrekkelijker woonstad, een prettiger en praktischer winkelstad, een goed ingerichte, op ruime ontplooiing berekende handelsplaats.'²⁰⁰

De belangrijkste elementen uit Kaysers herbouwplan zijn de volgende.

1. Het stadhuis werd het middelpunt van een vergrote Markt, waartoe de rooilijn van te herbouwen gevelwanden zes tot acht meter naar achteren werd verplaatst. Op de Markt was een nieuwe fontein gedacht.
2. Westelijk van het stadhuis was een groot nieuw gemeentelijk administratiekantoor gepland.
3. De Steenstraat werd aanzienlijk ingekort, waardoor de Markt en de Oude Markt meer samenhang kregen. Voor de Oude Markt zelf werden ingrijpende voorstellen gedaan. De zwaar beschadigde oude bebouwing keerde niet meer terug. Het plein werd sterk vergroot en kreeg een vierkante vorm, met aan de Maaszijde overdekte markthallen. De Maasstraat, een van de oudste en belangrijkste straten van de middeleeuwse stad, verdween geheel.
4. De haven verloor zijn functie en werd vervangen door een nieuwe haven buiten de stad. De kade werd herschappen in een lommerrijke woonstraat, die tegelijkertijd fungeerde als nieuwe weg voor doorgaand verkeer in noordelijke richting.
5. Voor de volle lengte van de noordelijke gevelwand van de Klaasstraat was een overdekte galerij ontworpen; dit werd mogelijk gemaakt door sloop van de zwaar beschadigde kruisherenkerk. Het kruispunt Klaasstraat-Nieuwstraat-Begijnengang werd verruimd door het laten inspringen van de hoeken.
6. De Jodenstraat werd totaal vernieuwd en verbreed. Aan het zuidelijke uiteinde werd temidden van een geheel nieuw stratenplan een plein gepland, als centrum van de nieuwe winkel- en woonbuurt 'Hetje', waarvoor Kayser al in 1941 plannen had ontwikkeld. Dit buurtje kreeg behalve het Romerhuis een tweede blikvanger in de vorm van een toren voor een nieuw te bouwen brandweerkazerne.
7. De Kleine Beekstraat kreeg een verbinding met de Spoorstraat, hetgeen werd vergemakkelijkt door de verwoesting van het dominicanenklooster (het voormalige Trans-Cedron). Maria-Weide is op de ontwerp-tekening niet meer terug te vinden.
8. Het zwaar beschadigde arsenaal keerde niet meer terug; aan een nieuw te vormen Arsenaalplein werd plaats ingeruimd voor een nader te bepalen openbaar gebouw, bijvoorbeeld een nieuwe leeszaal.
9. De Parade werd door de aanleg van de Jorisstraat rechtstreeks verbonden met de Peperstraat, waardoor het verkeer voortaan de smalle Gasthuisstraat kon omzeilen.
10. Voor de minderbroederskerk kwam een intiem pleintje, waaraan ook het te herstellen Sint-Jorisgast-

193 Sted. plannen, I.8, Bebouwingsplan sectie A (Villapark, Genoot), 1942.

194 Zie voor de oorlog en de eerste periode daarna: Blondel, *Oorlog en berstel*; Keulards, *Bombardementen*, passim; Camps en Huijs, *Historisch Vademecum*, 96-103; Camps, 'Venlo in het voorjaar van 1945', een beeld van de ontredderde toestand van de stad kort na de bevrijding bij Hermans, 'Dit is geen weerzien'.

195 Blondel, *Die suare noot*, 19.

196 Kaarten en prenten, cat. nrs. 653: verwoestingen in Venlo, 1946; cat. nr. 659: verwoestingen, 1951; Sted. plannen, II.35.d: I.12: schadekaart Venlo, 1946; II.35.f: schadekaart binnenstad-zuid.

197 Gemeentebestuur IV, code I.777.811.21 ('Herbouwplan Binnenstad Venlo, voorbereiding 1945/47', voord. inv. nr. 00583F, 'Herbouwplan Binnenstad Venlo. Goedgekeurd en vastgesteld plan', voord. inv. nr. 00583E; in het laatste dossier een 'Toelichting bij het herbouwplan der binnenstad van Venlo'. Zie Agricola en Vos, 'Platteland', 397-398.

198 Enkele bewaard gebleven tekeningen: Kaarten en prenten, cat. nrs. 745-746 (Arsenaalplein), cat. nr. 689 (doorbraak bij de Sint-Joriskerk) en cat. nrs. 685-686, 1069 (Lohofstraat en omgeving).

199 *Dagblad voor Noord-Limburg*, 12-14, 17, 19-20, 26 september en 2 oktober 1945. Kayser ontwikkelde zijn plannen samen met zijn medewerker H. de Bruin en in overleg met de directeur van Gemeentewerken, ir. De Vreeze.

200 *Dagblad voor Noord-Limburg*, 12 september 1945, 'Een herschappen Venlo I'; 2 oktober 1945, 'Een herschappen Venlo, slof'.

85a Venlo kort voor de Tweede Wereldoorlog

Kort voor de Tweede Wereldoorlog was Venlo nog steeds een compacte stad. Längs de uitvalswegen is de bebouwing zichtbaar. Het hoge witte gebouw in Venlo-Zuid is de modernistische Nedinsco-fabriek (1921-1930). In de omgeving van het Romerhuis, bij de baren, is de sloop van onbevoerbare krotten begonnen.

huis kwam te liggen. In de directe omgeving was plaats ingeruimd voor nieuwe schoolgebouwen, waarvoor het politiebureau en de brandweerkazerne plaats moesten maken.

11. Ook de beide kazernegebouwen bij de vroegere Roermondse Poort werden niet herbouwd; parallel aan het spoor verrezen nieuwe bouwblokken.
12. De totale binnenstad werd omzoomd door veel nieuw groen. Bij de oprit van de Maasbrug, de verlengde Kleine Beekstraat en de Spoorstraat werden parken ontworpen. Op de plaats van het Keulen-Mindener-emplacement kwam een nieuw park met daarin een concertgebouw. Het Mgr. Nolensplein en het westelijk daarvan gelegen bouwblok werden vervangen door een groene zone, die in het noorden werd begrensd door nieuw te bouwen overheidskantoren.

Hoewel vaak is beweerd dat Kayzers plannen de historische stad en het stratenpatroon zo fraai zouden hebben gerespecteerd, moet hier toch worden geconcludeerd dat er ingrijpende wijzigingen in de stad werden voorgesteld. Rooilijnen werden verschoven, oude straten verdwenen en nieuwe kwamen, er was geen plaats meer voor belangrijke oude gebouwen als de achttiende-eeuwse kazernes en het arsenaal, de vijftiende-eeuwse kruissherenkerk, het grotendeels zeventiende-eeuwse Trans-Cedron en het vijftiende-eeuwse Maria-Weide. Wel gehandhaafd zou worden het Sint-Jorisgasthuis, waarvoor Kayser al in de oorlogsjaren restauratieplannen had ontworpen.²⁰¹ Kayser ontwikkelde geen grote plannen voor nadere ontsluiting van de binnenstad. Het oude viaduct bij de Roermondse Poort bleef ongewijzigd. De Maas-bruggen bleven op dezelfde plaats gehandhaafd.

Het gemeentebestuur legde Kayzers plannen voor aan de Vaste Commissie van de Limburgse Planologische Dienst: 'Het hier voorgelegde plan dateert van

1942, waarbij toen reeds op de toekomstmogelijkheden is vooruitgelopen, wier verwezenlijking door de oorlogshandelingen bevorderd is. Steunend op de traditie heeft bij het ontwerpen van het plan tevens de gedachte voorgezet het geschiedkundig karakter der stad zooveel mogelijk te behouden, zonder daarbij de eischen van het moderne leven en verkeer uit het oog te verliezen, hetgeen in de loop en verbreding der straten zijn uitdrukking vindt. Bij de voorgestelde bebouwing van het voormalige "Hetje", geïnspireerd op het laat-gothische "Romerhuis", is deze gedachte tot uitdrukking gebracht.' Ondanks een verschil van inzicht omtrent de plaats van de nieuw te bouwen bruggen ging de provincie accoord met Kayzers ontwerp.

Problemen rondom Kayzers plannen

Wie echter niet accoord ging was P. Verhagen, Algemeen Stedenbouwkundig Adviseur van het College van Algemene Commissarissen voor de Wederopbouw. Het Venlose gemeentebestuur was voorbijgegaan aan een brief, die het al in juli 1945 van genoemd college had ontvangen en waarin werd gevraagd alle wederopbouwplannen te ontwikkelen in nauw overleg met Verhagen, die de wederopbouw landelijk coördineerde. Het nalaten van dit overleg wreekte zich nu. Verhagen stond een andere aanpak voor ogen dan het gemeentebestuur en Kayser. Kayzers plannen waren in de ogen van Verhagen volstrekt onvoldoende om aan de eisen van het moderne verkeer het hoofd te kunnen bieden. Het uitgebouwde saneringsplan uit 1942 hield volgens Verhagen onvoldoende rekening met de nieuwe situatie, die was ontstaan na de bombardementen. Verhagen schakelde de stedenbouwkundig adviseur voor Limburg, M.P.J.M. Klijnen, in om in overleg met Kayser te werken aan aanpassing van de plannen.

De afwijzing van het werk van Kayser werd in Venlo met scherpe afkeuring ontvangen; men zag het als een door het rijk afgegeven *testimonium paupertatis*. Er

²⁰¹ Opmetingen en restauratietekeningen uit 1943 voor het Sint-Jorisgasthuis, waarin historisch streekmuseum zou worden gehuisvest. Kaarten en prenten, cat. nrs. 1070-1072.

85b Nogmaals Venlo voor de oorlog, begin jaren dertig

Geheel beneden de beide kazernes bij de vroegere Roermondse Poort, rechts daarvan het Collegium Albertinum (vroeger Trans-Cedron). De gebouwen van Maria-Weide zijn nog intact. Rechts het emplacement van de Keulen-Mindener-spoorweg, ten noorden van de stad is het Sint-Josephziekenhuis in aanbouw.

volgde overleg tussen de partijen, waarbij Verhagen bleef bij zijn standpunt: 'Het plan van Venlo is als saneringsplan uitstekend, maar na de verwoestingen die door de bombardementen zijn aangericht, moet men Venlo een goede kans geven en mag dus het saneringsplan niet zijn het herbouwplan.' Kayser en Klijnen slaagden er niet in om in onderling overleg tot een gezamenlijk nieuw voorstel te komen.²⁰² Uiteindelijk werd in 1946 besloten dat het project in tweeën zou worden gesplitst. Voortaan zou Kayser zich exclusief bezighouden met het Herbouwplan Binnenstad, dat betrekking had op het gebied ten noorden van de Grote- en Kleine Beekstraat en van de Keulse Poort, terwijl Klijnen in overleg met Kayser aan een Brugplan zou gaan werken.

Kaysers Herbouwplan Binnenstad (afb. 79)

In de toelichting op het definitieve aan de raad voorgelegde herbouwplan voor de binnenstad, verklaarde de directeur van Gemeentewerken nog eens dat de leidende gedachte achter de plannen van Kayser was Venlo 'te doen worden een aantrekkelijke zaken- en woonstad', en om dit te bereiken was nodig 'een zekere modernisering van de kernen, daarbij gebruik makend van de door verwoestingen geopende mogelijkheden. Een en ander evenwel met behoud en respectering van het historische karakter.'²⁰³

In dit Herbouwplan werd geprobeerd het besloten karakter van de binnenstad te behouden. Hiervoor is echter al geconstateerd dat er - ondanks dit voornemen - de nodige ingrepen in de oude stad kwamen. Ten behoeve van de ontplooiing van de middenstand moest ruimte worden gecreëerd; zo werd tussen de Kwartelenmarkt en de Heilige Geeststraat een nieuw bedrijfsstraatje (Gildenstraat) aangelegd. De meeste in het oorspronkelijke plan van Kayser voorgestelde ingrepen zijn in het definitieve plan terug te vinden. Wat niet doorging was de vergroting van de Markt, evenals het geprojecteerde gemeentelijk administratiegebouw aan de Peperstraat naast het oude stadhuis. De omgeving van het Hetje kreeg toch weer een afwijkend stratenplan, zonder brandweerkazerne. De kapel van het klooster Maria-Weide werd gehandhaafd en gerestaureerd; naast de kapel zou later nog een nieuw klooster worden gebouwd. De kruissherenkerk verdween definitief; van het plan om op de plaats van de kerk een gedachteniskapel te bouwen kwam niets terecht.²⁰⁴ De verfraaiing van de omgeving van de minderbroederskerk en het voormalige arsenaal zou nog decennia op zich laten wachten. De Sint-Jorisstraat kwam er, maar de bebouwing aan deze nieuwe verbinding werd in een aanmerkelijk modernistischer stijl uitgevoerd dan volgens Kayser aanvankelijk de bedoeling was. (afb. 81)

De bij het plan gepresenteerde perspectivistische schetsen konden niet meer worden achterhaald. Een 'Wegen- en stratenplan Venlo en Blerick', met planning van industrievestiging en woningbouw, was bijgevoegd. De gemeenteraad keurde de plannen in zijn vergadering van 26 augustus 1946 goed. Het plan werd op 16 februari 1948 vastgesteld door het College van Algemene Commissarissen voor de Wederopbouw.

Plan Maaskade²⁰⁵

De omgeving van de haven en de Maaskade was buitengewoon zwaar getroffen door de bombardementen van de laatste oorlogswinter. In eerste instantie bemoeide Klijnen zich met het naoorlogse herstel.²⁰⁶ De bedoeling van het Herbouwplan Maaskade was tot herbouw van de verwoeste bedrijfspanden en pakhuizen te komen; de kade zou worden verbreed door middel van het terugleggen van rooilijnen, waardoor niet alleen de binnenstad werd ontlast maar waardoor tevens meer parkeergelegenheid en een wandelweg langs de rivier konden worden aangelegd. De omgeving van het Maasschriksel werd gesaneerd. Het gezicht op het rivierfront werd zoveel mogelijk gehandhaafd; een restant van De Luif, in de toelichting op het plan 'Huis met de luifel' geheten, werd gehandhaafd in de nieuwe situatie. Ter vergroting van de openheid werden enkele doorgangen van de stad naar de rivier aangelegd. In verband met de te verwachten verkeersdrukte was de aanleg van een 'hode-centrum' bij het Mgr. Nolensplein gepland, waardoor het vrachtverkeer - men rekende in 1948 op ongeveer twintig vrachtauto's per dag - van de kade kon worden geweerd.²⁰⁷

Het Plan Maaskade viel door de meningsverschillen tussen Kayser en Klijnen tussen de wal en het schip. Het plan is niet vastgesteld maar werd door middel van een herziening bij het Herbouwplan Binnenstad gevoegd. Veel aandacht werd er niet aan besteed; op Kaysers plan voor de Herbouw Binnenstad is de Maaskade niet opgenomen. Als resultaat hiervan ontstond in de jaren vijftig een weinig aansprekend en rommelig rivierfront.

Het Brugplan van Klijnen²⁰⁸

Al ver voor de Tweede Wereldoorlog leverden de nauwe Roermondse Poort en de gelijkvloerse spoorwegovergang voor de Maasbrug aan de Blerickse zijde van de Maas hinder op voor het verkeer. Tijdens de oorlogsjaren werd al gewerkt aan een oplossing van de problemen, zoals blijkt uit Kaysers tekeningen voor de omgeving van de Blerickse Antoniuslaan en de tunnel onder het emplacement in Venlo. De oorlogsverwoestingen boden de mogelijkheid structurele oplossingen te zoeken. Het aanvankelijke plan van Kayser deed dit, zoals gezegd, onvoldoende. Klijnen kreeg daarom

202 Klijnen beschreef in een persoonlijke brief aan burgemeester Berger (20 december 1945) de moeizame samenwerking met Kayser, die een nogal gesloten karakter had: 'Soms sta ik voor een rots'. Klijnen wilde het echter niet op een conflict met Kayser laten aankomen.

203 Gemeentebestuur IV, code 1.777.811.21 ('Herbouwplan Binnenstad, goedgekeurd en vastgesteld plan', voorl. inv. nr. 583E; hierin een 'Toelichting bij het herbouwplan der binnenstad van Venlo', 27 juli 1946).

204 Bogers, 'Verdwenen monument', 50-54.

205 Gemeentebestuur IV, code 1.777.811.22 ('Herbouwplan Venlo, Maaskade'), voorl. inv. nr. 00581F; in dit dossier een nota met plattegrond annex schadekaart van Gemeentewerken van december 1948; zie Agricola en Vos, 'Platteland', 400; Drijber-Vos, Klijnen, 48.

206 Schipper en Van Geest, *Jos Klijnen*, 117.

207 Gemeentebestuur IV, code 1.777.811.22 ('Wederopbouwplan omgeving 'Ginkelstraat', doss. I: Voorbereiding), voorl. inv. nr. 00582D.

208 Gemeentebestuur IV, code 1.777.811.22, (doss. I: 'Voorbereiding Brugplan 1946-1948'), voorl. inv. nr. 00615A-D; hierin onder meer correspondentie, verslagen van vergaderingen en een nota van de directeur van gemeentewerken (november 1948). Zie ook voorl. inv. nr. 616, doss. II en 00617, doss. III. Zie ook voorl. inv. nrs. 00618A-C ('Vastgesteld en goedgekeurd plan'); hierin onder meer een nota van de afdeling Stadsontwikkeling van Gemeentewerken van mei 1951). Zie ook Agricola en Vos, 'Platteland', 401; Drijber-Vos, *Klijnen*, 12-15, 49-50; Schipper en Van Geest, *Jos Klijnen*, 5, 50-53 en 116-119.

85c De binnenstad in de jaren dertig

De zeer dicht bebouwde binnenstad in de jaren dertig. Onder is nog net een hoekje van de Oude Markt zichtbaar. Achter het stadhuis de nieuwbouw van het warenhuis van Bervoets (1919).

begin 1946 van het College van Algemene Commissarissen voor de Wederopbouw de opdracht een herbouwwplan te ontwerpen voor de bruggen met de aansluitende verkeerswegen.

Twee aanvankelijke ideeën van Klijnen werden verworpen. Het eerste behelsde de bouw van een nieuwe verkeersbrug tweehonderd meter noordelijker dan de oude: het stadscentrum zou in dat geval zijn doorsneden door een aanvoerroute naar de nieuwe brug. Dit zou de 'oude binnenstad van Venlo' echter een geheel ander karakter geven, zodat tegen deze oplossing van de zijde der stad Venlo overwegende bezwaren werden gemaakt'. Het tweede plan was de voorgenomen bouw van een schuin geplaatste brug vanaf een nieuwe Roermondse Poort aan Venlose zijde naar een groot verkeersplein op de Blerickse oever. Dit ontwerp, het belangrijkste element in Klijnen's eerste Brugplan uit 1948, werd door het College van Algemene Commissarissen voor de Wederopbouw te duur bevonden.

Een aangepaste en versoberde versie van het Brugplan werd in 1951 vastgesteld. Bij een nieuw te bouwen station²⁰⁹ kwam een verkeersplein met de voorlopige naam 'Keulse Plein' (het huidige Koninginneplein); het vroegere emplacement van de Keulen-Mindener-spoorweg verviel; in de plaats daarvan was een park (het huidige Julianapark) gedacht, met aan de zijde van het nieuwe verkeersplein ruimte voor 'bijzondere bebouwing', 'welke nader zou kunnen worden bestemd voor concertgebouw'. Vanaf het Keulse Plein leidde een brede 'baan' (de huidige Koninginnesingel) naar een nieuw groot verkeersplein (Roermondse Poort), (afb. 83-84). De spoorweg werd door middel van een lang viaduct over het plein geleid. De nieuwe Roermondse Poort werd in westelijke richting aangesloten op de Havenkade (via de huidige Prinsessesingel). In een parkachtige omgeving werd de oprit naar de nieuwe verkeersbrug aangelegd. Op de Blerickse oever werd het verkeer afgewikkeld via het circuit 'Excelsiorplein', dat aansluiting gaf op verschillende nieuw aan te leggen wegen. Dit plan werd in de gemeenteraad vastgesteld op 27 april 1951; bij beschikking van de Minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting van 12 september 1951 volgde goedkeuring.

Het is duidelijk dat Kaysers zoveel mogelijk bij de oude bebouwing van de binnenstad aansluitende herbouwwplan scherp contrasteert met de door het moder-

ne verkeer gedicteerde grootschalige vormgeving van het brugplan van Klijnen. Door laatstgenoemd plan is wel een betere verbinding tussen het centrum van Venlo en de zuidelijke buitenwijken tot stand gekomen, al bleef het spoorwegemplacement een belangrijke barrière vormen. Het verdwijnen van het Keulen-Mindener-spoorwegemplacement verbeterde de stedenbouwkundige situatie aan de oostrand van het centrum aanzienlijk. Aan de noordzijde van het centrum veranderde weinig. Plannen om het Mgr. Nolensplein te vergroten en van een toegang naar de Maaskade te voorzien, werden niet uitgevoerd.²¹⁰

Laatste ontwikkelingen

Het Herbouwwplan Binnenstad en het Brugplan zijn de meest recente grote stedenbouwkundige ingrepen in de binnenstad van Venlo. Beide plannen werden ingepast in het 'Uitbreidingsplan in hoofdzaak' (1948) van de Afdeling Stadsontwikkeling van de gemeente Venlo.²¹¹ Anno 1999 wordt gewerkt aan twee nieuwe omvangrijke stedenbouwkundige ingrepen in de directe omgeving van de oude binnenstad. Vanaf het begin van de jaren negentig wordt een groot gedeelte van Venlo-Zuid, het gebied ten zuiden van de spoorweg, heringericht. Industrie wordt vervangen door woningen; er komt een deels nieuw stratenplan.²¹² Dit immense project nadert zijn voltooiing. Minder gevorderd zijn de plannen voor de bouw van een nieuw rivierfront tussen de spoorbrug en de Peperstraat, het 'Plan Maasboulevard', dat onder regie van de architect en stedenbouwkundige Jo Coenen wordt ontwikkeld en dat moet afrekenen met de naoorlogse verwaarlozing van het Maasfront van Venlo.

86 De binnenstad in 1951 →

Deze luchtopname uit 1951 toont de binnenstad in de beginfase van de wederopbouw. Hier en daar is al nieuwbouw verzeen maar de oorlogswonden zijn nog goed zichtbaar. Het Keulen-Mindener-emplacement diende na 1945 als stortplaats van puin uit het verwoeste stadsbark; in de jaren vijftig werd er een park aangelegd.

86a Venlo in 1997, volgens de topografische kaart 1 : 10.000, ingetekend op de plattegrond ontleend aan het kadastrale minuutplan uit 1842 → →

²⁰⁹ Zie voor een tweetal ontwerpen voor een nieuw stationsplein met stationsgebouw en busstation, direct aan het Keulse Plein: Sted. plannen, 1.5 (1-12-47) en 1.6 (begin juli 1947).

²¹⁰ Gemeentebestuur IV, code 1.777.811.22/1, voorl. inv. nr. 00582D.

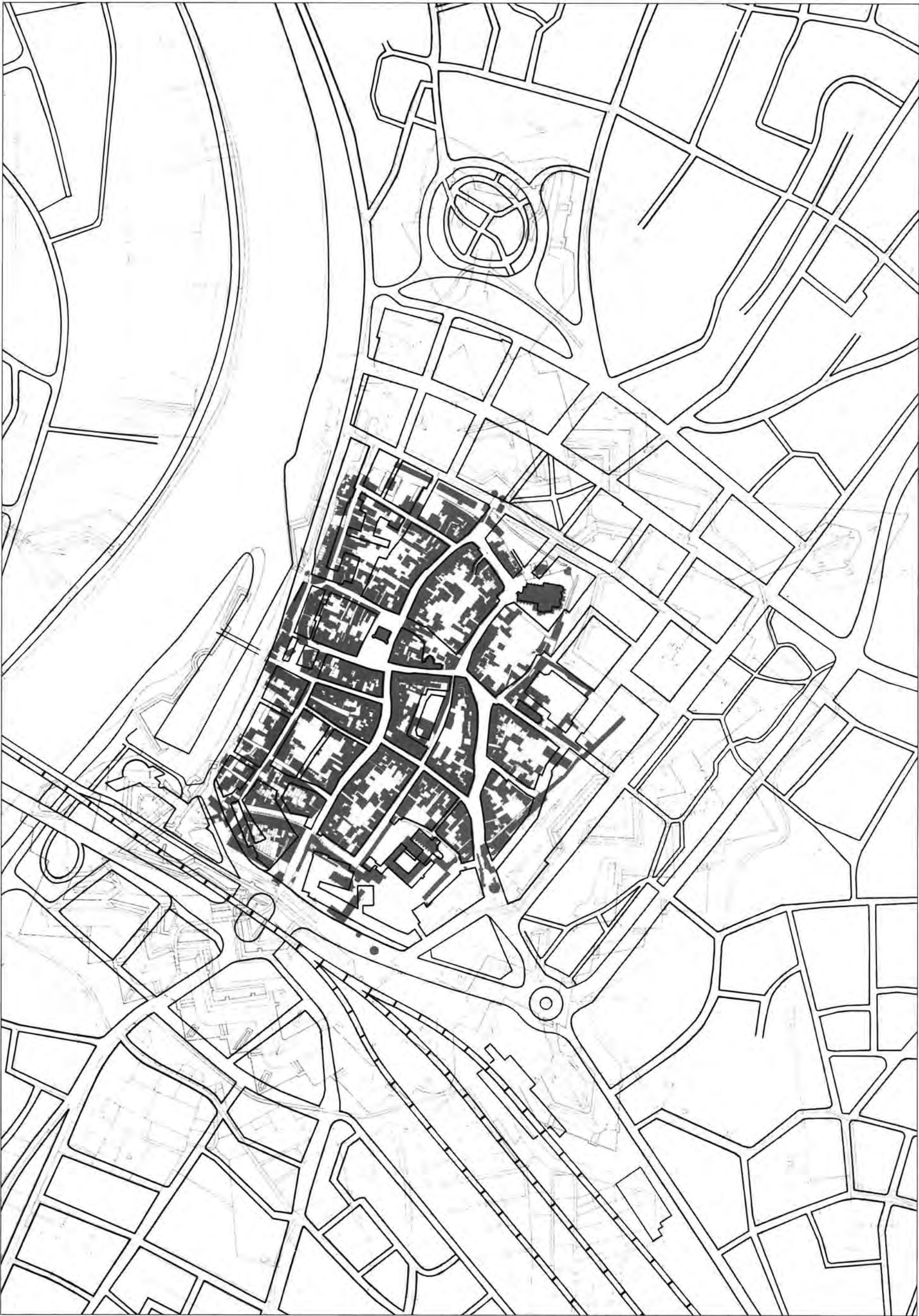
²¹¹ Kaarten en prenten, cat. nr. 640 (vgl. 641 en 642), vastgesteld in de raad van 11 februari 1948; Sted. plannen, II.26.a; ontwikkelingsplan 1948; nota van de afdeling Stadsontwikkeling van mei 1951, in Gemeentebestuur IV, code 1.777.811.22/IV, voorl. inv. nr. 00618A. In 1959 werd een nieuw Hoofdzakenplan vastgesteld.

²¹² Bosma, *Verleidelijk stadsbeeld*, 69-72.

Legenda¹

1 In de legenda zijn ten eerste die gebouwen opgenomen die in 1842 nog bestonden en dus zijn terug te vinden in de *Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel* (OAT) uit 1842 (Stedelijk arch., inv. nr. 56a) en op het kadastrale minuutplan van dat jaar. Daarnaast zijn opgenomen gebouwen die vóór 1842 bestonden maar in dat jaar waren verdwenen. De beschrijvingen van de verschillende gebouwen bestrijken doorgaans de periode tot 1842 of een periode waarover gegevens bekend zijn. In sommige gevallen zijn ook gegevens over de periode na 1842 opgenomen. De ligging van de gebouwen die in de legenda worden behandeld kan onder meer worden afgeleid van de kadastrale omschrijving in de OAT. Per onderdeel van de legenda worden hier – zoveel mogelijk – vermeld: de straatnaam volgens de spelling van de OAT, het nummer van het perceel (de letter duidt de kadastrale sectie aan, meestal is dat sectie I: binnenstad), de omschrijving en de eigenaar. In sommige gevallen zal tevens worden verwezen naar de *État de classement des propriétés*, een met de OAT vergelijkbaar register uit 1811 (RA Limburg, arch., hypotheekbewaarder Roermond, inv. nr. 556).

2 Roermondse Poort, f.1224, 'brandspuithuis', eigenaar: de gemeente.

3 Stadsbestuur, inv. nr. 616; inv. nr. 623: contract met Pasques Marssin van Zell voor het ontwerp en de bouw van de fontein, 5 april 1617; vgl. inv. nrs. 618-622: Str. 1616, 71v-74v; Evers en Geurts in *Prontstukken* nr. 52, 154-156, passim; idem, 'Bijzonderheden', 34-36: 'B.', 'Puteanus', passim.

4 Stadsbestuur, inv. nr. 1401.

5 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 106; Pranguinet, 'Un poème', 118, situeert de sloop rond 1765.

6 Evers en Geurts in *Prontstukken* nr. 52, 154-156. Het contract met meester Adriaen Barbiers over de aanleg der waterleiding in Stadsbestuur, inv. nr. 618, 1616, 3 okt.), over de bouw van de waterleiding, de rechten van molenaars op de bronnen die hiervoor werden gebruikt etc.; inv. nrs. 619, 620-624.

7 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 106; *Dagblad voor Noord-Limburg* van 25 april en 29 juni 1962; *Dagblad de Limburger* van 23 april 1998.

8 De kadastrale omschrijving bij Militair Hospitaal.

9 OPV, V:33 (1763): 'commandement'.

10 Str. 1631, 125 v.v.; 'Van den nieuwen timmer op t hof'; Str. 1632.

11 Gallot, 'Rapport', 80; Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 22-23; vgl. ook RA Limburg, arch., Staten Overkwartier, inv. nr. 776 en 855.

12 Flokstra, 'Hertogenhof', 310-311; Dickhaut, 'Prinsenhof', passim.

13 De Pruisische schilder Marcus L.A. Clifford was werkzaam 1696-1738, aanvankelijk veelal in de omgeving van Weert. In 1736 bezat hij twee huizen aan de Markt in Venlo, waar hij in 1738 overleed (Van Gasteren in *Prontstukken* nr. 39, 122-124).

14 Str. 1724, 66: 'Monsieur Clifford voor 1 schilderen der stad Venlo in den sael van t hof'.

15 OPV, V:37 (1799).

16 Aangezien het oude hof tijdens de kadastrale opmeting niet meer bestond is geen perceelsaanduiding mogelijk. De inpassing van het grondplan van het hof in de Algemene Overzichtskaat is gebeurd op basis van archeologische opgravingstekeningen. Met dank aan drs. N. Vossen.

17 In de landsheerlijke rekening van 1294/95 is de volgende post opgenomen: 'Item ab opido Venle occasione hospicii comitis detenti de 4 annis precedentibus 40 m. alb. br., valent 34 m. 3 s. 5 d. aq.' (Meihuizen, 1294/95, tekst van de rekening, blz. 27). *Hospicium* zou volgens Niemeyer (*Lexicon*, 503-504) kunnen betekenen: 1: gîte, droit de gîte – compulsory lodging and procurement; 3: demeure, habitation – dwelling, residence. Deze tweede verklaring lijkt te wijzen op een vroege vermelding van het hof. De toevoeging 'detenti' zou echter ook kunnen verwijzen naar de gevangenschap van graaf Renald na de slag van Woeringen. De Venlose betaling van 40 mark over een periode van vier jaren zou in dit kader kunnen worden gezien, al is het merkwaardig dat voor andere steden geen vergelijkbare betalingen in de rekening van 1294/95 zijn opgenomen.

Graven en hertogen Gelre, inv. nr. 207, landsheerlijke rekening 1342-1343, f. 5-6; inv. nr. 208, landsheerlijke rekening 1343-1344, f. 52v en 53r: 'de domo et curte ducis apud Venlo'; 'custodienti curtem et domum ducis apud Venlo'; inv. nr. 1374, landsheerlijke rekening voor het Overkwartier van Gelre, 1344/45, f. 10v: 'Item defectus apud Venle de areis domus domini ducis'; GA Venlo, str. 1349/50, 10: 'iuxta curtem domini ducis'. Flokstra ('Hertogenhof', 307) meent dat de bouw omstreeks 1343 plaatsvond.

18 Zie onder meer *Jaarverslag ROB 1991*, 77-78. Deze misvatting wordt nog aangehangen door Flokstra, 'Hertogenhof', 310-311.

19 Schotten, 'Stadskasteel', 300-310; idem, *Tussen Rome en Gelre*; Lauwerier e.a., 'Voeding', kader op blz. 147.

20 RA Gelderland, arch., Rekenkamer, inv. nr. 9, verhaal van Van Dieve van zijn derde commissie naar Gelderland, 1549, 1550 (minuut); met een 'Caerte van shertogen hof to Venlo' (kaart nr. 286, hier als aflb. 89); Martens van Sevenhoven, 'Het hertogelijke hof'.

A. Wereldlijke gebouwen

A.1 Brandspuithuis²

Bij de Roermondse Poort bevond zich in 1842 een brandspuithuis.

A.2 Fontein (aflb. 28)

In 1616 overlegde het stadsbestuur met Erycius Puteanus over de bouw van een fontein op de Markt.³ Kennelijk werd besloten dat de Venlose humanist in eigen persoon een ontwerp zou maken; in een brief uit 1617 schreef hij de stad over zijn streven 'dat alsulcken aertsel der stad volkomen schoonheit ende volmaecktheit hebbe'. Van de drie ontwerptekeningen die in het archief van het stadsbestuur bewaard zijn gebleven, is er één voorzien van het handschrift van Puteanus.⁴ Het bouwwerk werd in 1618 voltooid; de fontein werd bekroond door een uit steen gehouwen standbeeldje van de hand van de plaatselijke beeldhouwer Gregorius Schissler. Rond 1775 werd de fontein gesloopt.⁵

Ook op de Oude Markt en bij de Laarpoort werden in 1618 fontein gebouwd, die echter eenvoudiger waren uitgevoerd dan de grote fontein op de Markt.

Via een houten leidingstelsel, in 1616-1617 aangelegd door fonteinmeester Adriaen Barbiers, werd het water voor de fontein vanaf de steilrand buiten de stad aangevoerd.⁶ Houten huizen werden bij werkzaamheden in 1862, 1904, 1962 en 1998 teruggevonden.⁷

A.3 Gouvernement⁸ (aflb. 87)

Begin zeventiende eeuw verrees op de plaats van het oude hof het nieuwe minderbroedersklooster (leg. C.6).

Iets verder in oostelijke richting, vlakbij de stadsmuur, werd vervolgens een nieuw groot verblijf voor de stadscommandant gebouwd. Dit gebouw werd aangeduid als 'gouvernement', 'commandantshuis' ⁹, 'hof' of 'prinsenhof'. Het is niet precies bekend wanneer het werd gebouwd. Werkzaamheden vonden in elk geval plaats in 1613¹⁰, 1657 en 1669.¹¹ Na de grote stadsbrand van Roermond in 1665, waarbij ook het Roermondse prinsenhof werd verwoest, nam de stadhouder van het Overkwartier tijdelijk zijn intrek in het Venlose gouvernement.¹²

In 1724 werd door Marcus Clifford¹³ een stadsgezicht (plattegrond?) in het gebouw geschilderd.¹⁴

Het gebouw werd in de Franse tijd gebruik genomen als militair hospitaal ('hopital militaire ci-devant gouvernement').¹⁵ Deze situatie bleef gehandhaafd tot 1916, toen het gebouw samen met het voormalige minderbroedersklooster werd gesloopt.

A.4 Hof¹⁶ (aflb. 88-90)

Al vroeg beschikte de landsheer over een versterkt huis in Venlo. De oudste vermeldingen dateren uit de jaren veertig van de veertiende eeuw, wellicht uit 1294/95.¹⁷ In de geschiedschrijving is men er tot voor kort - ten onrechte - van uit gegaan dat deze vermeldingen betrekking hadden op het zogeheten 'prinsenhof' of 'gouvernement' (leg. A.3).¹⁸ Op de plattegronden van Jacob van Deventer is midden op het terrein dat wordt begrensd door de Minderbroedersstraat en de Lohofstraat een vrijstaand gebouw met torentje afgebeeld. Het vermoeden dat dit het eerste landsheerlijke huis was, werd in 1991 bevestigd, toen tijdens opgravingswerkzaamheden resten van een groot versterkt huis werden gevonden. Het oudste gedeelte dateert van rond 1275 en heeft een grondplan van 15,5 x 11 meter.

87 Het gouvernement, later militair hospitaal; opname 1916

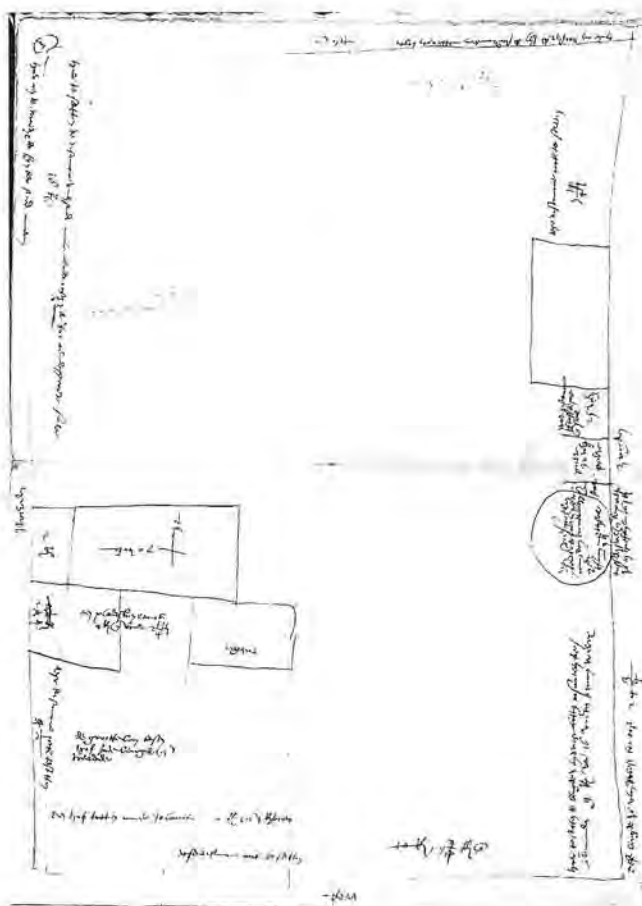
Dit gebouw is in de eerste helft van de veertiende eeuw aan beide kopse zijden uitgebreid. De uitbreiding aan de zuidzijde bestond uit een zware torenbouw van ongeveer 11,5 x 9,25 meter; ook de centrale ruimte (de 'zaal') werd bij die gelegenheid vergroot.¹⁹ Mede op basis van gegevens ontleend aan een beschrijving en een schetsmatige plattegrond uit 1550 kan worden geschat dat de totale lengte van het gebouw toen ongeveer 45 meter bedroeg.²⁰ Daarmee was het een van de grootste gebouwen van Venlo.

In 1550 was het totale complex ongeveer drie morgen groot. Wellicht was het oorspronkelijk groter, wanneer we uitgaan van de mogelijkheid dat het gehele door de Panhuismolenbeek omsloten binnenstedelijke gebied tot het landsheerlijke bezit behoorde. De ligging op een relatief hoog terrein, dat door genoemde beek was afgescheiden van de rest van de bebouwing, suggereert een zeker isolement, een afzonderlijke positie

88 Op het bijkartje van Jacob van Deventer is de situering van het hof duidelijk te zien

89 Plattegrond van het hof, 1550

ten opzichte van de stad. Vermoedelijk zal het gebouw deze functie van stadskasteel niet lang hebben gehad; de functie van residentie, waar de landsheer tijdens zijn bezoeken verbleef, zijn gasten ontving en van waaruit hij zijn zaken regelde, ging overwegen.²¹ Verder wijzen vele gegevens in de Venlose stadsrekeningen erop dat het gebouw ook werd gebruikt voor stedelijke aangelegenheden.²²

Uit verschillende bronnen en vooral uit de reeds genoemde beschrijving uit 1550 blijkt dat het een uitgebreid complex met vele voorzieningen was. In de veertiende eeuw bevond zich een afzonderlijk wachthuis op het terrein²³; er was een paardenstal²⁴, een poortgebouw²⁵ met twee woningen, een gevangenis, een rosmolen, een tiendschuur, een weide en een moestuin.

Het hof zelf telde een 'grootte wyde zale ende een groot zaelecamere oft sallette van zeer hoogen verdiepen, al onder een dack, boven gemaict rondt als kerckwerck'; deze zaal is vermeld vanaf de late veertiende eeuw.²⁶ Verder was er een 'fursten camere' van twee verdiepingen. Het gebouw werd in 1422 en in 1431 getroffen door brand.²⁷ Toen in 1474 de stad was ingenomen door Karel de Stoute, werd het hof, dat 'all vervallen was ende op stipen [= stutten] stonde', grondig gerenoveerd. Behalve omvangrijke metsel-, timmer- en dakdekkerswerken aan onder meer de grote zaal, werden ook de muren die het complex afzonderden van de rest van de stad vernieuwd; er werd een poort gemaakt 'daermen doer den hof ter kercken gheet'; een glasmaker maakte vensters waarin 'mijns heren wapenen' en afbeeldingen van heiligen werden aangebracht.²⁸

Volgens een bericht uit 1548 diende het hof toen al geruime tijd als ambtswoning van de schout.²⁹ In dat jaar zou het gebouw opnieuw 'heel verdorven ende ontstalt' zijn, reden waarom het niet langer geschikt werd geacht om er gevangenen te bewaren. Het verval van het gebouw is waarschijnlijk ingezet nadat het bij de belegering van 1511, die vooral in de noordoostelijke hoek van de stad schade aanrichtte, beschadigd raakte. In 1535 droeg hertog Karel de ambtman van Kriekenbeck op het Venlose hof te herstellen en er te gaan wonen.³⁰ De benodigde bouwmaterialen om het hof bewoonbaar te maken moesten van het kasteel Kriekenbeek worden gesloopt. Of dit ook daadwerkelijk is gebeurd is niet bekend. Toen in 1546 keizer Karel in Venlo verbleef werd het complex nog eens grondig schoongemaakt.³¹

Volgens een memorie uit 1565 was het hof 'gans vervallen ende onduidelijk van daken ende vensteren, sulcx datter nyemant in wonen can'.³² In 1568 werden nog

90 Reconstructie van het hof

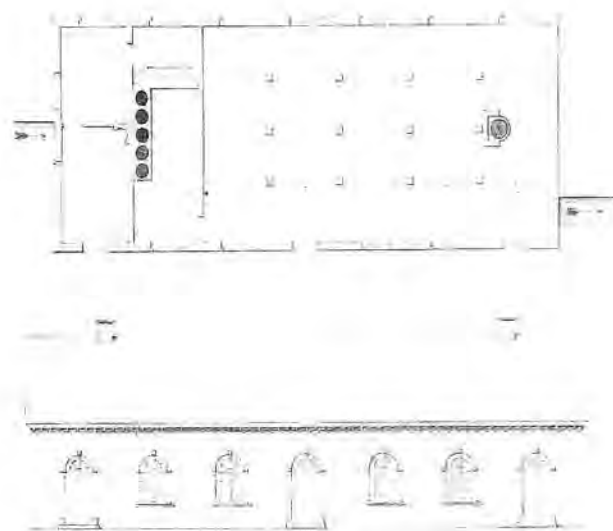
Op basis van de opgravingsgegevens en de zestiende-eeuwse plattegrond (leg. A.4) werd door het Limburgs Museum te Venlo deze reconstructie van het hof gemaakt.

bouwwerkzaamheden aan de rosmolen uitgevoerd; in 1584 werden leien van het dak gehaald die weer op het dak van de rosmolen werden gelegd.³³ Het lijkt er op dat de sloop van (een deel van) het complex toen begon. Toen in 1600 de stadhouder in Venlo was, logeerde hij niet op het hof maar kreeg hij een kamer in het kruisherenklooster; in 1601 werden de paarden van de stadhouder ondergebracht bij verschillende herbergen in de stad.³⁴ Kennelijk was het hof niet meer geschikt als verblijfplaats. Van 1603 tot 1607 verbleef de stadhouder in een herberg aan de Oude Markt.³⁵ Toch vonden in de jaren 1605 en 1606 nog werkzaamheden plaats aan de 'vorstcamer ... opgen hof' en werd het meubilair 'op des hertogenkamer' gerepareerd.³⁶

Toen in 1614 werd begonnen met de bouw van het minderbroedersklooster op het terrein van het hof, moet (het restant van) het oude complex tot op de fundamenteën zijn afgebroken.

91-92 Bouwtekeningen van het slachtbuis, door L. Swertz, 1837

Het slachtbuis was boven de Panhuismolenbeek gebouwd; het slachtafval kon dus direct worden afgevoerd door het in de beek te storten.

21 Gegevens uit landsheerlijke rekeningen hieromtrent bij Frankewitz, 'Kriekenbeck', 53-54. In 1434 vergaderden burgemeesters, schepenen en raden van Venlo op het hof met de hertog en met Johan van Buren, heer van Arcen, 'als om onser gemeynden wille' (Str., 26). In 1444 werden Venlose burgers die 'vander reysen comen waeren' op het hof ontvangen (Str., 30). Zie voor details over het verblijf van hertog Adolf op het Venlose hof in november-december 1468: Wolf, 'Keukenboek', passim.

22 Een voorbeeld: regelmatig werden van stadswegen grote tenten bij het hof opgesteld, zoals in 1402 ten behoeve van de schutters die naar Kleef waren geweest (Str., 19) en in 1411 'doe men dat spuele opten hoeve spueler' (Str., 11).

23 Str. 1366, 8: 'super domum vigilatorium sitam in curte domini ducis'.

24 Str. 1376, 8.

25 Vermeld in 1366 (Str.): 'ad portam domini ducis'.

26 Str. 1388, 11: 'statemakerswerk achter des hertogen zale'; str. 1393, 20: 'gewracht aenden torken by des hertogen zaell'.

27 Str. 1422, 25; Str. 1431, 17: 'gehuert xviii man die des nachts dat vur hoeden an des hertoigen hoeve'.

28 Graven en hertogen Gelre, inv. nr. 1676, rekening van de rentmeester van het Overkwartier Jan de Hertogh, over 1473-1474, f. 31r-34v (met dank aan mevr. A.H. Groustra-Werdekker te Nijmegen).

29 Van Veen, 'Verhouding', passim.

30 Van Veen, 'Herstelling', 84-85.

31 Str. 1546, 7v.

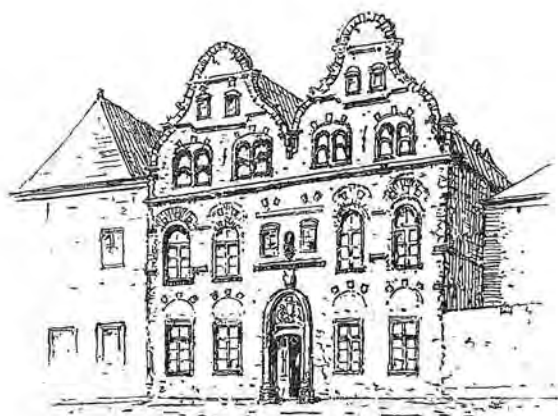
32 Martens van Sevenhoven, 'Hertogelijk hof', 187.

33 Str. 1568, 39-40: 'ain die rosmulen to tymmeren up shertogenhoff stainde'. In 1521 was er nog een rosmolen afgebroken (Str., f. 26: 'opgen hof aen die rosmoelen aff te breken'); Str. 1584, 63.

34 Str. 1600, 39; Str. 1601, 38-39.

35 Str. 1603, 58; Str. 1607, 50.

36 Str. 1605, 95-101; Str. 1606, 78; Str. 1609, 82.

12. VENLO : VIEILLES MAISONS.

93 De Latijnse school, getekend in 1876

57 Grote Kerkstraat, 1.328, 'huis', eigenaar: Schaffers; in 1811: 'collège', eigendom van de 'commune'.

58 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 50-51. Het huis wordt genoemd in de kroniek van pastoor Van Postel; in 1784 in verband met dreigend hoogwater en in 1788 vanwege de versiering van het pand door middel van lampions, ter gelegenheid van de verjaardag van prins Willem V (Uyttenbroeck, *Bijdragen* III, 15 en 50).

59 Oude Markt, 1.1041, 's Rijks Lagere School', eigenaar: Venlo, de gemeente.

40 Venner, *Hof van Gelder*, 16, 41.

41 Flament, 'Verblijf', 89.

42 Str. 1719, 75; betaald voor 'een jaer huysheer vant huys daer den raet woort gehouden'.

43 Venner, *Hof van Gelder*, 18-19; zie ook Flament, 'Verblijf', 89-91.

44 Venner, *Hof van Gelder*, 18-19.

45 Kruisherenklooster, 1.1191, 'Stadscollégie', eigenaar: Venloo, de R.K. Kerk; in 1811 vormde dit pand nog geen afzonderlijk perceel.

46 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 29; Verkuyl, 'Onderwijs', 95-96.

47 Uit omschrijvingen in achttiende-eeuwse oorkonden blijkt dat de huurvaardersgaffel in de Jodenstraat naast het klooster van de Heilige Geest lag. In 1811 waren de percelen 931-935 in handen van *L'Empire*; dit waren de percelen van het voormalige klooster. In 1842 waren dit de percelen 1.1254, 'Klein arsenaal', 1.1255, 'Kogelpark', beide eigendom van het Departement van Oorlog, en 1.1256, 'bergplaats' van postmeester Ariëns. Op basis hiervan kan worden geconcludeerd dat de huurvaardersgaffel vrijwel zeker gevestigd was in het pand Joodestraat, 1.937, 'huis', eigenaar: Roulaux.

48 H. Geestklooster, inv. nr. 36-III (1541); inv. nr. 35-A en 35-B (1651, 1658); inv. nr. 35-III (1733); inv. nr. 35-II (1750); Sint-Martinus I, oorkonde nr. 89 (1730).

49 Lomstraat, 1.276, 'huis', eigenaar: Sax.

50 Sint-Martinus I, oorkonde 56 (1607); str. 1625, 99: 'optie kremengaffel'; Kruisheren, inv. nr. 110 (1696); Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 90.

51 De looihof lag naast de Lohofmolen (leg. F.4), achter de huizen van de Grote Kerkstraat. Een exacte ligging is niet aan te geven (achter perceel 1.3642); daarom is alleen het legendacijfer ingetekend.

52 Str. 1626, f. 2v; Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 88.

53 Oude Markt, 1.1041, 's Rijks lagere school', eigenaar: Venloo, de gemeente; 1811: 'collège', in eigendom van de 'commune'.

54 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 122-123; GA Venlo, *Overige Verzamelingen*, 2: personalia, aantekeningenboekje F.A. de Gruyter.

55 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 123.

56 Klein Kerkstraat, 1.386, 'gevangenhuis', eigenaar: Venloo, de gemeente.

57 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 84; idem, *Bijdragen* II, 11-12.

58 Str. 1547, 27: 'die Schijve'; in 1550 heet het: 'van der Schijven ind den anderen huysen dair umb gelegen' (Sint-Martinus I, oorkonde nr. 41); Str. 1673, 37: 'in het huys op de Schijve'; Str. 1674, 29v: 'huys De Schijff genant aen de Helpoort'.

59 Schepenhuis, oorkonde van 26 november 1718; vgl. Gallot, 'Rapport', 87.

60 Stedelijk arch., inv. nr. 525.

61 Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 12.

62 Klein Kerkstraat, 1.1126, 'slagthuis', eigenaar: Venloo, de gemeente; twee tekeningen Stedelijk arch., inv. nr. 446.

63 Stedelijk arch., inv. nrs. 446-448; Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 88.

64 OSK, G35 1.6 (Hattinga); OPV, V.22 (1741) en V.35 (1782).

65 Grote Markt, 1.234, 'stadhuis', eigenaar: Venloo, de gemeente.

66 Maria-Weide, inv. nr. 258; afschrift in Stadsbestuur, inv. nr. 584.

67 Str. 1349/50, 11 en 12.

68 Str. 1389, 20, 36-39; Mestrom, *Uurwerken*, 60.

69 Str. 1366, 15.

70 Str. 1385, 10 en 12; Str. 1389, 30, 36-37 en 40-41.

71 Str. 1391, 4.

72 In 1405 werden gewichten voor de 'stat waegh' aangeschaft (Str., 14). Vanaf 1385 wordt een aparte wolwaag genoemd (Str., 33); Str. 1405, 14; Str. 1434, 38: 'om seil tot der wagen ende om eynen doeck dair men wolle ynn wicght', vanaf 1400 ook een broodwaag (Str., 19; Str. 1401, F.5: een 'broet waegen'; Str. 1456, 7: aanschaf 'opter stat huiss 2 nije schailwaighskan dair men die weggen mede wegen soll'. In 1618 werd gewerkt aan de poort van de waag op de parterre van het stadhuis (Str., 12v).

73 Str. 1388, 26; Str. 1396, 6, 8-9 en 26.

74 Str. 1411, 20, 24 en 27; Str. 1415, 49.

75 Str. 1416, 31.

A.5 'Hof van Holland'/Statenhuis⁵⁷ (afb. 47)

Gedurende de achttiende eeuw werd de Generaliteitsstad Venlo periodiek bezocht door gedelegeerden van de Staten-Generaal, die er administratief-bestuurlijke handelingen als het controleren van de stadsrekeningen kwamen verrichten. Een groot huis aan de Grote Kerkstraat, genaamd 'Statenhuis' of 'Hof van Holland', diende als vergaderplaats en onderkomen voor de gecommiteerden uit Den Haag.⁵⁸ Aan de Grote Beek/Parade lag in die tijd overigens een 'Staten Logement', dat een overeenkomstige functie vervulde. (leg. A.13) Het gebouw aan de Grote Kerkstraat maakte eind negentiende eeuw, samen met de aanpalende herberg 'In den Gouden Berg', plaats voor het nieuwe schoolgebouw van de Zusters van Liefde.

A.6 Hof van Justitie⁵⁹

Van 1717 tot 1795 was in Venlo, als opvolger van het Roermondse Hof van Gelre, het Staats Hof van Gelre gevestigd.⁴⁰ Op basis van een resolutie van de Staten-Generaal van 25 juni 1717 was de magistraat verplicht zorg te dragen voor de huisvesting van het Hof.⁴¹ Het stadsbestuur huurde hiertoe een huis in de stad.⁴² Tot 1754 werd gebruik gemaakt van het huis van de weduwe Heutz (ligging onbekend). Omdat dit pand in slechte staat verkeerde, hetgeen kennelijk tot onenigheid tussen stad en Hof had geleid, huurde de stad vanaf 1754 het huis van Remi Roux aan de Oude Markt, 'een costbaer en magnifyck huys'. De magistraat bepaalde daarbij dat het Hof niet - zoals bij de vorige huisvesting gebeurde - mocht overgaan tot onderverhuur van de diverse ruimten.⁴³ In 1791 wilde de magistraat een pand op het Maasschriksel huren; op 4 maart 1791 besloot het stadsbestuur evenwel tot aankoop van het huis van A. Wajong aan de Oude Markt, naast de stadsmeelwaag.⁴⁴ In dit pand bevonden zich een aparte raadkamer, een rolkamer en een griffie.

A.7 Hogere Stadsschool/College¹⁵

Het in de Belgische tijd opgerichte College of de Hogere Stadsschool was in 1842 gevestigd in een gedeelte van het voormalige kruisherenklooster.⁴⁶ In 1852 werd deze school verplaatst naar het nieuwe stadsgebouw dat aan de Markt op de plaats van het vroegere vleeshuis was gebouwd.

A.8 Huurvaardersgaffel¹⁷

Aan de Jodenstraat, tussen de Hoogstraat en de Heilige Geeststraat en naast het klooster van de Heilige Geest, bevond zich het gildehuis of 'gaffel' der huurvaarders (vrachtschippers).⁴⁸

A.9 Kramersgaffel⁴⁹

Aan de Lomstraat lag het gildehuis van de kooplieden ('kremers'). De oudste vermelding dateert van 1607.⁵⁰

A.10 Looihof⁵¹

In de huidige Lohofstraat waren leerlooiers gevestigd. In 1626 werd er door het schoenmakersgilde met ondersteuning van de stad op een terrein ten zuiden grenzend aan de Lohofmolen een 'Loeplaetz' (leerlooierij) gebouwd.⁵² Op de kaart van Blaeu (1649) wordt ter plekke een 'loijerie' vermeld.

(zie A.6) School⁵³

In het vroegere Hof van Justitie aan de Oude Markt waren vanaf 1807 scholen gehuisvest, in 1842 een 'Rijks Lagere School'.⁵⁴ Tussen 1856 en 1890 was er tevens het rijkstelegraafkantoor ondergebracht. Het pand werd in 1902 gesloopt om een betere toegang naar de havenkade te verkrijgen.⁵⁵

A.11 'De Schijf'⁵⁶

Aan de Kleine Kerkstraat, op de noordelijke hoek bij de Helpoort, lag een gebouw genaamd 'De Schijf'.⁵⁷ De oorspronkelijke functie van dit gebouw is onbekend. De oudste vermelding dateert van 1547.⁵⁸ In 1718 is sprake van de 'Groote Schijve' en de 'Kleyne Schijve' aan de Helpoort.⁵⁹ In 1826 werd het gebouw door het rijk aan de gemeente overgedragen.⁶⁰ Tijdens de Belgische bezetting was het gebouw in gebruik als kazerne voor gehuwde artilleristen⁶¹; toen rees een conflict tussen gemeente en rijk over de eigendom. In 1842 was er een stedelijke gevangenis in het pand gevestigd.

A.12 Slachthuis⁶²

In 1837 werd naar een ontwerp van stadsbouwmeester L. Swertz op een terrein achter de Sint-Martinuskerk een slachthuis gebouwd.⁶³ Het gebouw (25 x 10 meter) werd bewust gesitueerd in deze uithoek van de stad, vanwege de te verwachten stank- en geluidsoverlast. Het gebouw werd boven een beek gebouwd, zodat men 'de ontstaande vuiligheden' rechtstreeks kon afvoeren. De beek werd daartoe veranderd in een gemetselde rioolbuis. De afstand van het slachthuis tot aan de Gelderse Poort werd voldoende geacht om het water weer 'zuiver' te doen zijn. Het bestuur van de Sint-Martinuskerk protesteerde tegen de voorgenomen bouw van een stal bij dit slachthuis, in verband met de te verwachten overlast in de kerk en de belemmering van het verkeer rondom het kerkgebouw. In 1839 correspondeerde de stadsbouwmeester nog met een lokale aannemer over de levering van een gevelsteen 'met opschrift stads slagthuis'.

A.13 'Staten Logement'

Behalve het 'Hof van Holland' in de Grote Kerkstraat (leg. A.5) fungeerde ook een gebouw op de zuidelijke hoek van de Picardie met de Grote Beek/Parade in de achttiende eeuw als onderkomen voor vertegenwoordigers van de Generaliteit in Den Haag. Op enkele achttiende-eeuwse plattegronden wordt het pand aangeduid als 'Staten Logement'.⁶⁴ (afb. 40)

A.14 Stadhuis⁶⁵ (afb. 17, 27, 58)

In 1374 kocht de stad van Gerard van Bocholt het 'steynen huys', gelegen 'opter Lommestraten'⁶⁶; volgens de omschrijving in de oorkonde was het gebouw op dat moment al in gebruik als raadhuis annex vleeshuis. Wellicht was dat al het geval vanaf de stadsverheffing in 1343; enkele posten in de stadsrekening van 1349/50 maken melding van werkzaamheden 'ad domum laterum' (aan het stenen huis).⁶⁷ Het gebouw lag oorspronkelijk, gezien de omschrijving in 1374, in de gevelwand van de Lomstraat.

Verbouwingen vonden plaats in 1385 en 1389. In laatstgenoemd jaar werd een toren gebouwd waarin een nieuw uurwerk werd geplaatst.⁶⁸

De belangrijkste functie was die van centrum van bestuur en rechtspraak. Toch maakte het stadsbestuur voor min of meer officiële gelegenheden ook wel gebruik van particuliere huizen, zoals bijvoorbeeld in 1366 gebeurde, toen het stadsbestuur in het huis van schepen Adam Mont vergaderde met de heer van Broekhuizen.⁶⁹ Volgens een vermelding in de stadsrekening van 1385 waren toen 'donrebusschen' in het stadhuis opgeslagen.⁷⁰ In 1391 werden 'gewant steden ... opt raethuys' gemaakt.⁷¹ De begane grond was in gebruik als waag.⁷² Aan het einde van de veertiende eeuw werd - waarschijnlijk als aanbouw aan het raadhuis - een apart dinghuis gebouwd, waar het schepen-gericht recht sprak.⁷³ In 1411 werd een nieuwe 'kamer' gebouwd, naar alle waarschijnlijkheid een nieuwe raadszaal. Het ging in elk geval om een representatieve ruimte, want in 1415 vergaderden hier schepenen van de vier Gelderse hoofdsteden.⁷⁴ In 1416 werd 'in den denckstoel eyn glase venster in de moer' gemaakt.⁷⁵

Rond het midden van de vijftiende eeuw werd het gebouw opgeknapt. De raadszaal werd in 1449 door de plaatselijke schilder Heyn Piddel geschilderd; Herman Wegge, de Venlose 'aannemer' die in de eerste decennia van de vijftiende eeuw vrijwel alle bouwwerkzaamheden in stadsdienst uitvoerde, leverde de stad toen gratis 700 plavuizen voor een nieuwe vloer.⁷⁶ In 1452 kocht men in Keulen dertien lederen kussens voor het stadhuis.⁷⁷

Waarschijnlijk had het gebouw bij het beleg van 1511 schade opgelopen, want in 1516 werd een van de gevels afgebroken en opnieuw opgemetseld.⁷⁸ Vóór het gebouw werden in 1542 twee natuurstenen pilaren met stenen leeuwen geplaatst.⁷⁹ Het gebouw werd in 1551 voorzien van een venster 'mitt die figuren van der justitien'.⁸⁰ In 1564-1566 werd nog eens een nieuwe raadszaal gebouwd van 25 bij 88 voet, gemaakt van 'uprechten Namschen steynen'.⁸¹ Het was een aanbouw op bogen, waaronder een marktplaats was; het ontwerp was van een zekere Mathis Brouwer.

Ondanks alle aanpassingen voldeed het gebouw aan het eind van de zestiende eeuw niet meer. In 1597 sloot het stadsbestuur een overeenkomst met Willem van Bommel, 'steijnhouwer ende muijrer' uit Emmerik, om het 'stadthuys alhier van grondts op te maken, und het alde aff to breken'.⁸² Tot sloop van het oude gebouw is het echter niet gekomen. Bouwkundig onderzoek heeft uitgewezen dat het oude stadhuis aan de zuidkant werd voorzien van een nieuwe voorbouw met twee hoektorens; de andere gevels werden aangepast aan de mode van de tijd.⁸³ In tegenstelling tot de vroegere situatie was de hoofdgevel van het gebouw nu niet meer naar de Lomstraat gericht maar naar de Markt. De oostelijke zijgevel aan de Lomstraat bleef echter samen met de nieuwe voorgevel (zuidgevel) een representatieve aanblik behouden. Kelardt van Luyck bouwde in 1609-1610 een grote natuurstenen dubbele trap in de voorgevel.⁸⁴ De gaanderij met bogen in de voorgevel werd bij die gelegenheid gesloten.

In 1687 werd het interieur van het gebouw 'gewitt', terwijl het 'rontsomme geswart' werd.⁸⁵ Tijdens de belegering van 1702 liep het gebouw schade op aan een van de torens, die door 'de koegels affgeschoeten was'. In 1703 werd betaald 'voort hermaelen van de merminne van der stadthuystoren in de belegeringhe affgeschoeten' (herstel van een geschilderde meermin).⁸⁶

Allerlei verplaatsbare kostbaarheden waren tijdig in veiligheid gesteld.⁸⁷ Voordat Jan de Beijer het gebouw in 1741 tekende, onderging het rond 1730 een aanpassing in rococo-stijl. De gevels werden gepleisterd en er werd een nieuw baldakijn geplaatst (1736). Ten behoeve van het interieur werden nieuwe schouwen, vensters en kasten ontworpen, terwijl buiten nieuwe hekwerken werden geplaatst.⁸⁸ De verbouw werd kennelijk afgesloten in 1737, toen een nieuw balkon werd gebouwd en het wapen van de stad en dat van Gelderland op geelkoperen platen werd aangebracht.⁸⁹ In de Franse tijd werd het exterieur opnieuw aangepast.⁹⁰ In 1809 en 1812 werden ontwerpen gemaakt en uitgevoerd voor nieuwe bekroningen van beide torens.⁹¹

Het gebouw werd vanaf 1880 gerestaureerd door stadsarchitect Johannes Kayser.⁹²

A.15 Stadsarmenschool⁹³

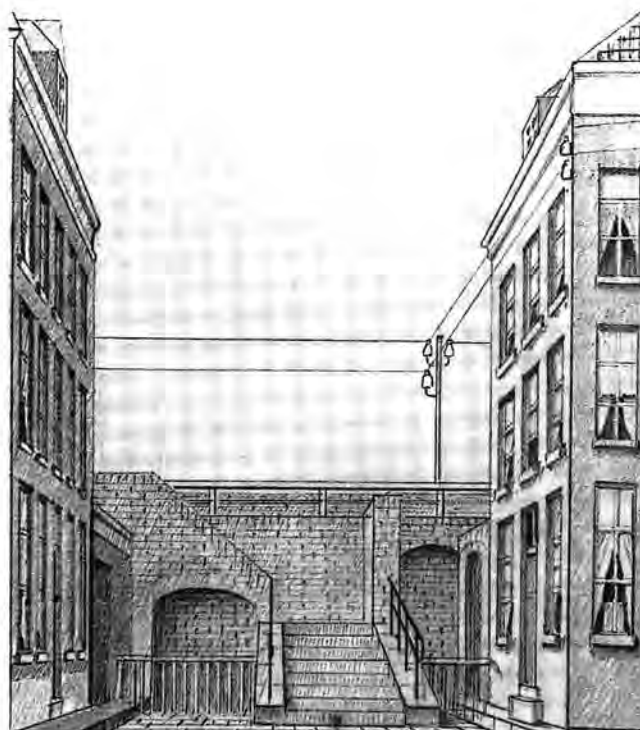
Tussen 1830 en 1883 was in het hoofdgebouw van het voormalige kruisheerenklooster een stadsarmenschool onder beheer van het RK Armbestuur gevestigd.⁹⁴

A.16 Stadsmeelwaag⁹⁵

In 1699 kocht de stad een huis aan de Oude Markt, dat werd verbouwd tot meelwaag.⁹⁶

A.17 Stadsschool/Latijnse School⁹⁷ (afb. 93)

Al in 1299 en in 1349/50 was sprake van een school in Venlo; in 1376 vonden omvangrijke bouwwerkzaamheden plaats.⁹⁸ Schoolmeesters werden vanaf eind veertiende eeuw genoemd.⁹⁹ De school lag in elk geval in 1456 al in de Grote Kerkstraat¹⁰⁰; aangenomen mag worden dat de in 1299 vermelde school ook al op deze plaats lag. In 1463 en 1470 wordt de ligging omschreven als tegenover de Martinuskerk.¹⁰¹ In 1457, toen het oude gebouw in slechte staat verkeerde, vond nieuwbouw plaats.¹⁰²

94 De Blauwe Trap in 1866

De Venlose tekenaar L. Jungen vervaardigde in 1866 een aantal tekeningen van de vestingwerken en militaire gebouwen te Venlo. In het gemeentearchief is een aantal originele schetstekeningen bewaard gebleven (kaarten en prenten, cat. nr. 236) alsmede één potloodtekening uit 1859 van de Roermondsepoort (cat. nr. 235). Daarnaast zijn van een aantal tekeningen van Jungen in het gemeentearchief fotografische reproducties bewaard gebleven; een aantal daarvan is in deze atlas afgedrukt. Het is niet bekend waar de originele tekeningen zijn gebleven.

De draden op de tekening van de Blauwe Trap leiden naar het telegraafkantoor, dat tussen 1856 en 1890 aan de Oude Markt was gevestigd.

In het jaar 1600 werd school gehouden in het aanpalende weeshuis.¹⁰³ Niet lang daarna, in 1611, besloot de stad op de plaats van de oude school een nieuwe latijnse school te laten bouwen.¹⁰⁴ Het latijns onderwijs werd in 1620 overgenomen door de kruisheren; het is onduidelijk welke functie het in 1611 geopende gebouw van de vroegere latijnse school toen kreeg.¹⁰⁵

(zie B.14) Stadstekenschool¹⁰⁶

Op de noordelijke hoek van de Grote Beek/Parade en de Lohofstraat was in 1842 de stadstekenschool gevestigd. Voordien fungeerde dit pand als militair hulphospitaal.

A.18 Stadstoren/'Grote Toren'

In de veertiende eeuw werd de toren van de Sint-Martinuskerk door de stad als uitkijkpost gebruikt.¹⁰⁷ In het begin van de vijftiende eeuw ontstonden plannen voor de bouw van een nieuwe toren. Volgens sommige schrijvers begon de bouw van de Venlose toren in het jaar 1480.¹⁰⁸ De toren moet echter ouder zijn. In 1410 begon bouwmeester Herman Wegge 'die kuelen van der mure ende van den pilernen te graven'.¹⁰⁹ De nieuwe toren verrees recht voor de oude kerktoeren. In 1427 verwerkte Wegge 350.000 bakstenen en 3565 mergelblokken in de toren.¹¹⁰ In 1435 werd het burgergeld besteed aan ruiten in de 'hoge toren'.¹¹¹ Vlakbij de kerk, op de bleek, werd in 1439 een terrein ingericht voor timmerwerken ten behoeve van de torenbouw.¹¹² De stadstoren werd waarschijnlijk in 1444 voltooid; toen werd een wachthuisje bovenop de toren gebouwd.¹¹³ De oude kerktoeren bleef letterlijk in de schaduw van de nieuwe staan.¹¹⁴

Volgens Keuller was de toren 300 voet (ca. 86 meter) hoog.¹¹⁵ Uit een achttiende-eeuwse bron blijkt echter dat de hoogte niet meer dan 190 voet (ongeveer 54 meter) bedroeg, exclusief het torenwachtershuisje op het dak.¹¹⁶ Niettemin kan uit de weinige afbeeldingen worden afgeleid dat het een indrukwekkende, zware constructie was. In 1987 werden tijdens rioleringswerkzaamheden restanten van de fundering van de toren opgegraven.¹¹⁷ De afmetingen op straatniveau bedroeg-

76 'Geloedden estrich steyn' (Str. 1449, 8, 22).

77 Str. 1452, 9.

78 Str. 1516, 29; 'meister Hubert' (Golt of Goltzius), in Venlo actief kunstenaar ca. 1494-1516, vervaardigde een wapentafel voor de nieuwe gevel (Janssen en Gorissen, Hubertus Goltzius, 3-5).

79 Str. 1542, 64-67.

80 Str. 1551, f. 10.

81 Stadsbestuur, inv. nr. 612; Str. 1564, f. 14; Str. 1565, f. 18, 25 en 35-36; Str. 1566, f. 22; Str. 1567, f. 27; Str. 1570, f. 21.

82 Stadsbestuur, inv. nr. 613, contract van de magistraat met Willem van Bommel, 18 februari 1597; Str. 1597, 58, 96, 117-164 en 170-179; Str. 1598, 58-77, 102; zie verder over de bouw: Stadsbestuur, inv. nrs. 613a-614.

83 Haans in *Prontstukken*, nr. 63; Gorissen en Van der Hoek, 'Stedelijke monumenten', 128-135.

84 Str. 1609, 134-151; Str. 1610, 81; Stadsbestuur, inv. nr. 615.

85 Str. 1687, f. 14v.

86 Str. 1703, 15, 81, 105-106, 109.

87 Str. 1702, 72: 'in de belegeringe den stadtskelder geschaert, schilderijen ende anderen stadsmobilia te bergen'.

88 Stadsbestuur, inv. nr. 624a (1728, met detailtekeningen), 624b (1738); 625 (interne verbouwing 1729, met plattegrond); vgl. inv. nrs. 625a en 625b.

89 Stadsbestuur, inv. nrs. 625c en 625d.

90 Stadsbestuur, inv. nr. 627: bestek voor diverse reparaties en veranderingen (1806).

91 Stadsbestuur, inv. nr. 627a (1809, met tekeningen) en 628 (1812).

92 Zie over deze restauratie: Haans in *Prontstukken* nr. 63, 186-188; Mialaret, *Noord-Limburg*, 159-168, Denessen, 'Vonnis'.

93 Kruisheerenklooster, I.1189, 'stads armenschool', eigenaar: Venloo, de R.K. Kerk. In 1811: geen afzonderlijk perceel.

94 Camps, 'Armoede', 80; idem, *Inventaris*, 17-18.

95 Het is niet exact duidelijk welk pand is bedoeld. Het gaat om Oude Markt 1.1040 ('huis', eigenaar: wed. Rossius) of 1.1042 ('huis', eigenaar: Goossens).

96 Str. 1699, f. 46-47: 'Oncosten van de meelwaag'; Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 122.

97 Grote Kerkstraat, I.311-312, beide omschreven als 'schoolhuis', en beide eigendom: Venloo, de gemeente. Aangezien het gebouw uit 1611 stamt, en er een middeleeuwse voorganger op (ongeveer) dezelfde plaats is geweest, wordt binnen het oranje weer te geven schoolgebouw de middeleeuwse voorganger d.m.v. de kleur rood, gearceerd en gestippeld aangegeven; de exacte plaats en afmetingen van het gebouw zijn onbekend. In 1811 luidt de omschrijving: 310, 'batiment', 311, 'grange' en 312, 'batiment', alles eigendom van de 'commune'.

98 AAA, charter nr. 574 (1299); Str. 1349/50, 3; Str. 1376, 10 ('iuxta scolam'), 11 (houtwerk en stenen ten behoeve van de 'scola') en 12. Nog in 1386 werd een 'schorensteyn ... inder scole' gemaakt (Str. 1386, 28); in 1415 (Str., 31) werd de school van banken voorzien ('die schoele bennen geplenckt daer die kindere op soelen sitten').

99 Str. 1385, 37: 'Item du men den nyen scolemeister sat ende pastoer van Blerick halen dede dat hij huem over hoerd'; Str. 1414, 13: 'gesinct der scolemeister de van Coelne coemen was in Sent ter Claes cloester'.

100 Tafel H. Geest, inv. nr. 89: een huis 'op ter Kerkstraten recht tegen die schoele over'.

101 Tafel H. Geest, inv. nr. 94: 'huysse, coelhoeve ende erva ... gelegen bij des hoiger kercken aen der schoelen', Kruisheren, inv. nr. 214, f. 32v-33r: 'aen den schole van Venlo aen den hoighen kercken'.

102 Str. 1457, 56-61.

103 Str. 1600, 66.

104 Str. 1611, 114-115, 129, 134-135; zie ook Evers en Geurts, 'School', vooral 145 en 148-149; Mialaret, *Noord-Limburg*, 194-195.

105 Str. 1620, 57r-60v (eerste steenlegging op 14 september); Str. 1625, 19, 46-47; Evers en Geurts, 'School', 151 e.v..

106 Parade, I.1133, 'stads teekenschool', eigendom: Venloo, de gemeente, in 1811: 'batiment' in bezit van 'L'Empire'.

107 Str. 1366, 10: 'vigilanti super turrim ecclesie per hyemem'; 13: 'pro candelis super turrim ecclesie'; Str. 1387, 30: 'dat hij kurewaerde opten kirktoerne'; Str. 1388, 24: 'Van 6 daghen doen kuerede opten kirktoerne do dij Fransoyen in den landen waeren'.

108 Keuller, *Geschiedenis*, 351-352; Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 44; idem, *Bijdragen* I, 62; Flament, 'Aanteekeningen', 52.

109 Str. 1410, 16.

110 Str. 1427, 69.

111 Str. 1435, 55.

112 Str. 1439, 18: 'den plaetz ander bleyken geslicht daer men dat holtwerk van den toernen tynmeren sal'.

113 Str. 1444, 29.

114 In 1484 (Str., 7) werd schade aan de oude toren hersteld; in 1486 (Str., 9) werd de beschadigde weerhaan vervangen.

115 Ervan uitgaande dat voor één voet 0,287 meter moet worden gerekend (Verhoeff, *Oude Nederlandse maten*, 67, 82).

116 Stadsbestuur, inv. nr. 1655/33.

117 *Jaarverslag ROB 1987*, 177. Het is niet mogelijk gebleken aan de hand van de summier opgravinggegevens van de ROB te komen tot een exacte intekening van de toren in de Algemene Overzichtskaat (mededeling drs. N. Vossen).

95 Het fort Sint-Michiël op een achttiende-eeuwse vestingplattegrond

- 118 Str. 1484 en 1486.
 119 Keuller, *Geschiedenis*, 352.
 120 Str. 1519, 47.
 121 Str. 1541, 55.
 122 Str. 1549, f. 53.
 123 Str. 1581, 28, 48.
 124 Str. 1577, 31; Str. 1617, 46r, 64r.
 125 Zie bijvoorbeeld OPV, V.16; V.28 (1741-1750).
 126 Str. 1695, 13v: 'voor eenen verrenkijcker tot behoeve van de tourwachter op den tooren'; Str. 1707, 22.
 127 Str. 1723, 22.
 128 Str. 1691, 57r.
 129 Str. 1710, f. 91.
 130 Str. 1728.
 131 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 44; vgl. nog N.N., 101 'Stadstoren', 572; Flament, 'Aanteekeningen', 52.
 132 Stadsbestuur, inv. nr. 1655/3.
 133 Stadsbestuur, inv. nr. 1655/4.
 134 Stadsbestuur, inv. nr. 1655/5-6.
 135 Stadsbestuur, inv. nr. 1655/9, 11; het schriftelijk verzoek van de magistraat aan de abdij om pater Gregorius naar Venlo te sturen in inv. nr. 255 (register 46, minuutbrief van 24 december 1765).
 136 Stadsbestuur, inv. nr. 1655/7.
 137 Correspondentie in Stadsbestuur, inv. nr. 255, register 46, minuutbrieven van Venlo aan de Raad van State d.d. 14 december 1765 en 2 mei 1766.
 138 Stadsbestuur, inv. nr. 1655/17.
 139 Stadsbestuur, inv. nr. 1655/18-22; in 1772 werd nog steeds gesloopt (inv. nr. 244, besluit van de magistraat van 10 januari 1772); in een magistraatsbesluit van 27 juni 1773 werd gesproken over voorbereidingen van het verhogen van de toren (inv. nr. 244, met verwijzing naar een resolutie van de Staten-Generaal van 23 juni 1773 inzake het 'optimmeren van de toren'). In 1774 bestond er een inspectiecommissie die de toren op gebreken moest controleren.
 140 De ligging is niet exact bekend; hier aangegeven op basis van achttiende-eeuwse vestingkaarten.
 141 OPV, V.33 (1763); V.35 (kleine P): 'schuur waar in 's lands tiendens versamelt worden'.
 142 Str. 1650, 43r; Str. 1661, 34; Str. 1675, 35r.
 143 Verzijl, 'Het huis "De Staay"', passim.
 144 Str. 1453, 22: 'aen 't vischhuys aen de Maespoort'.
 145 Str. 1638, 25r ('aen 't huys up den vischmerckt gearbeydt'); Str. 1653, f. 3r (steen en pek voor de 'leuffe' voor de Maespoort) en 17v (houtwerk voor de 'leuff van de vischbank').
 146 Grootte Markt, L.233, 'vleeschhal', eigenaar: Venloo, de gemeente.
 147 Graven en hertogen Gelre, landsheerlijke rekening 1343-1344, inv. nr. 208, f. 9r: 'de macello carnuum'; Aanwinst 1953.II.2, landsheerlijke rekening voor het Overkwartier 1346/47, f. 9r.
 148 Habets, *Thorn*, nr. 233; Str. 1366, 3.
 149 Maria-Weide, inv. nr. 258 (1374); Str. 1394, 3.
 150 Str. 1393, 24; Str. 1396, 5 en 10; Str. 1401, 12; Schepenhank, akte van 10 november 1404: 'der gemeyne gatzten daer men doer in dat vleishuys geet'.
 151 Str. 1426, 42: 'den steiger voir den vleyshues van der oercloucke aeff' genoemd'; Str. 1437, 27: lood tot den thoeren in den vleishues'; Str. 1441, 14: 'dat thoerken boven den vleishues neder gelacht ende so weder gemaict'. De constructie werd in 1517 versterkt door de bouw van een nieuwe draagkolom (Str. 6: 'eynen steynen pijlern in 't vleyshuuss gelacht'); in 1551 werden nieuwe ramen, deuren en vensters aangebracht (Str. f. 29).
 152 Str. 1426, 42: 'Heynen Piddel verdingt dien compas te moelen voir den vleishues'.
 153 Str. 1581, 107-108, 112: 'an die fleischouwers leuff'; 10.000 leien 'verdeckt up die fleischouwers leuff upten merckt'.
 154 Str. 1612, 117-186: 'Nieuwerck op den merckt als wachthuys, vleysshuys, flasshuys und daran clevende'. In 1627 was er een wijnkelder onder het vleeshuis (Str. 40).
 155 Str. 1613, 14: 'Mr. Goerdit den metzelaer van Greeffrae hier gevordert om nae dat nieuw werck te sien want in de kelders mangel was aen 't gewolffsel onder 't vleeshuys'.
 156 Str. 1625, 23-24: 'die soldaten ende crancken int vleysshuys die gheen logement hadde'.

gen waarschijnlijk 18 bij 18 meter. De zwaar uitgevoerde fundering bestond uit elkaar afwisselende lagen mergelblokken en baksteen en was in 1987 nog ruim vier meter diep.

De toren was een stadsgebouw: de 'poorte klok' kondigde dagelijks het openen en sluiten van de stads-poorten aan. Het gebouw had tevens een uitkijfunctie; de torenwachter woonde in het huisje bovenop de toren. De omgeving van de stad kon vanaf deze uitkijpost tot op een afstand van 'enkele uren verre' worden bespied; de wachter signaleerde door middel van een vlag en een hoorn de nadering van schepen op de Maas.

Wellicht zijn in het ontwerp of tijdens de bouw fouten gemaakt. Bronnen uit 1484 en 1486 maken melding van problemen.¹¹⁸ Het bouwwerk werd tijdens het beleg van 1511 beschadigd. Volgens Keuller werd in 1532 door een aardbeving opnieuw schade aangericht, onder meer de noordwestelijke hoekpijler, waarin een wenteltrap was gebouwd, zou toen zijn ingestort.¹¹⁹ Verscheidene malen werden deskundigen ingeschakeld om de stad van advies te dienen. In 1519 kwam de 'werckmeister' van de Nijmeegse Stevenskerk de Venlose toren 'besien'.¹²⁰ In 1541 werd een plan voor herstel van de toren besproken¹²¹; in 1549 kwam 'eynen meester van den metzelerampt van Arnhem' voor een inspectie en voor het aannemen van herstelwerk.¹²² In 1581 en in 1609 werd voor werkzaamheden een steiger gebouwd tussen de oude kerktoren en de stadstoren.¹²³ In 1577 en in 1617 is sprake van het verwijderen van stenen van de toren.¹²⁴

De slechte toestand van de toren wordt bevestigd door achttiende-eeuwse prenten en stadsplattegronden, waarop de toren in gehavende toestand wordt afgebeeld.¹²⁵ (afb. 38) Toch bleef het bouwwerk gewoon in gebruik. Eind zeventiende eeuw werd nog een verrekijker aangeschaft ten behoeve van de torenwachters, terwijl in 1707 twee 'vaenen op der groeten tooren' werden geplaatst.¹²⁶ In 1723 kreeg de weduwe van een gestorven torenwachter een vergoeding 'voor eenen verrenkiecker door hem aengecoght'.¹²⁷

In 1691 werden losse stenen verwijderd 'aen den grooten toren'.¹²⁸

Reparaties aan leien daken vond plaats in 1710,¹²⁹ Vallend gesteente was er in 1728¹³⁰, en opnieuw in of kort voor 1742, toen een jongetje door vallende stenen werd getroffen en aan de gevolgen overleed.¹³¹ De situatie werd kennelijk onhoudbaar geacht. Het kerkbestuur van de Sint-Martinuskerk, waarschijnlijk ingeschakeld door het stadsbestuur, verzocht in 1747 de abdij van Averbode om de bouwkundig onderlegde pater Gregorius naar Venlo af te vaardigen om een advies uit te brengen om de toren 'te laeten repareeren off ten deele afbreecken'.¹³² Morrend ('van opte bouwen geloove ick niet'¹³³) zond de abt de gevraagde broeder naar Venlo. Diens advies is niet overgeleverd. In elk geval werden in 1765 diverse kleine reparaties aan bar-

sten in het metselwerk uitgevoerd; uit een rapport uit datzelfde jaar blijkt dat de toren 6,5 duim uit het lood stond, 'naer de seijde van het polver magasin' (leg. B.20) op het kerkhof.¹³⁴ In 1766 bracht broeder Gregorius opnieuw een bezoek aan het bouwwerk; nu adviseerde hij het bovenste deel van de toren (zo'n dertig tot veertig voet, 8,5 tot 11,5 meter) tot aan de galmgaten af te breken, het pleisterwerk te vernieuwen en een nieuwe kap op de toren te bouwen.¹³⁵ Ook in Den Haag heerste de opvatting dat drastisch ingrijpen geboden was. De vestingbouwkundige kapitein-ingenieur Pieter de la Rive schreef op 20 december 1765 aan de magistraat 'betreffende het afbreken van den grooten thoorn van St. Martini kerk tot Venlo'. Begonnen zou worden met de sloop van dertig tot veertig voet; vervolgens zou afhankelijk van de staat van het gebouw worden gezien of verder ingrijpen noodzakelijk was.¹³⁶

Het stadsbestuur drong in Den Haag regelmatig aan op overleg over de methode en de praktische uitvoering van de sloop, een 'periculeus' karwei.¹³⁷ De Venlose bestuurders verklaarden 'naer alle ingenomene informatie wij niet en weten hoe (wij) den aenvanck nemen sullen, men geswighe dat werck ten eijnde te brenghen'; men vreesde voor schade aan de Sint-Martinuskerk. Kennelijk hielpen de verzoeken uit Venlo: in 1766 werd met de sloop begonnen. Op 7 juni van dat jaar maakte het stadsbestuur bekend dat de poortklok uit de toren zou worden verwijderd en dat men zich voortaan zou moeten richten naar de klok in de stadhuistoren, 'voorts dat een jeder sich, tot voorcoming van alle ongelucken, sal hebben te waghten te comen omtrent den grooten thooren'.¹³⁸ Voltooid was het karwei waarschijnlijk in 1774.¹³⁹ Een restant van een van de hoeken van de oude toren werd om constructieve redenen gehandhaafd en is tot op heden zichtbaar in de voorgevel van het zuidelijke schip. Het slooppuin werd gestort bij bastion Reede om de verbinding tussen De Weerd en de Maasoever te versterken.

A.19 Tiendschuur¹⁴⁰

Op achttiende-eeuwse plattegronden staat op een terrein even ten noorden van de oude stad, temidden van de vestingwerken, een gebouw dat als tiendschuur wordt aangeduid.¹⁴¹ Vermeldingen van een tiendschuur in (de omgeving van) de Grote Kerkstraat stammen uit de zeventiende eeuw.¹⁴²

A.20 Veerhuis 'De Staay'¹⁴³ (afb. 2)

Op de linker Maasoever lag een herberg annex veerhuis die 'De Staay' (of: Stade) werd genoemd. Het veerschip verbond De Staay met de Venlose oever bij 't Bat. Al op de plattegronden van Jacob van Deventer is dit gebouw te zien.

A.21 Visbank

In 1453 werd gewerkt aan een 'visscher loeffen aen der Mazeporten', naar alle waarschijnlijkheid een houten constructie onder een afdak (loef, 'leuff').¹⁴⁴ In 1638 werd op die plaats een nieuw 'vischhuys' of visbank gebouwd.¹⁴⁵ Op de tekening van Baldi (afb. 35) is de visbank rechts van de Maespoort zichtbaar.

A.22 Vleeshuis¹⁴⁶ (afb. 27)

In de jaren veertig van de veertiende eeuw was reeds sprake van een vleeshuis in Venlo¹⁴⁷; volgende vermeldingen van 'den vleyshuyse' en van inkomsten 'de domo carnuum' dateren uit 1364 resp. 1366.¹⁴⁸ Evenals de lakenhal was later in de veertiende eeuw de vleeshal in het raadhuis gehuisvest.¹⁴⁹ Rond 1400 was er weer sprake van een apart vleeshuis.¹⁵⁰ Dit gebouw was voorzien van een toren met luidklok¹⁵¹; het had een ingang aan de Markt maar kon tevens achterlangs worden bereikt via de Steenstraat en het steegje Op de Miste. Voor het gebouw stond een geschilderd 'compas' (?).¹⁵² In 1581 werd aan de buitenzijde een met leien gedekte luifel gebouwd.¹⁵³ Niet lang daarna voldeed het oude gebouw niet meer; in 1612 begon de bouw van een nieuw groot gebouw dat niet alleen een bestemming als vleeshuis kreeg maar dat ook voor andere doelen werd gebruikt.¹⁵⁴ In 1613 moest worden opgetreden tegen problemen in verband met de keldergewelven.¹⁵⁵ In 1625 diende het gebouw als onderkomen voor drie 'vendelen' soldaten.¹⁵⁶ De studenten

van de latijnse school gebruikten het in 1708 en 1711 als 'theatrum'.¹⁵⁷ De toestand van het gebouw was in 1834 dermate verslechterd dat toen een restauratie werd voorbereid.¹⁵⁸ Zo ver kwam het echter niet: het vleeshuis werd in 1845 gesloopt. Op dezelfde plaats verrees in 1852 een nieuw stadsgebouw dat diende tot 'onderwijslokaal, kantoor der pl. belastingen en bureau van politie'.¹⁵⁹

A.23 Weversgaffel¹⁶⁰

Het gildehuis van de wevers lag aan de Picardie. De oudste vermelding dateert van 1604.¹⁶¹ De gildemeesters verkochten het gebouw in 1777 aan particulieren.¹⁶²

B. Militaire gebouwen

B.1 Affuitloods¹⁶³

In de tweede helft van de achttiende eeuw werd aan het Henschriksel, bij de Lichtenberg, een affuitloods gebouwd.¹⁶⁴ Tevoren stond op deze plaats een houtmagazijn, dat ook 'arsenaal' werd genoemd.¹⁶⁵ Het gebouw werd kort na de opheffing van de vesting gesloopt.

B.2 Arsenaal¹⁶⁶ (afb. 41)

In de zeventiende en achttiende eeuw fungeerden gebouwen aan het Henschriksel (leg. B.1) en bij Maria-Weide (leg. B.26) als arsenaal.¹⁶⁷ In 1750 werd de bouw van een nieuw groot arsenaal aanbesteed; de eerste steenlegging vond plaats op 26 september van datzelfde jaar.¹⁶⁸ Hiervoor was een terrein beschikbaar, gelegen aan de oude stadsmuur tussen de Picardie en de Minderbroedersstraat. Op dit terrein stond een huis dat is omschreven als 'het oude Hof', 'het kleine Hoff' en 'het Huijs', dat moest wijken voor de nieuwbouw.¹⁶⁹ Wat de functie van dit oude 'hof' was, is onduidelijk. Op enkele situatietekeningen van dit deel van de stad zijn de omtrekken van het nieuw te bouwen arsenaal, een ontwerp van ingenieur-bouwmeester Dirk de Haas, reeds uitgezet. In de nieuwbouw was ook plaats voor een houtmagazijn, waarmee het oude magazijn aan het Henschriksel, 't geen geheel al defect is' kon verdwijnen.¹⁷⁰

De bouw van het nieuwe arsenaal werd in 1753 voltooid.¹⁷¹ Een ongedateerd achttiende-eeuws plan voorziet in de bouw van een drietal 'hout magazijntjens' op het terrein van het Arsenaal.¹⁷² In 1817 verkeerde het gebouw 'in eene excellente staat'.¹⁷³

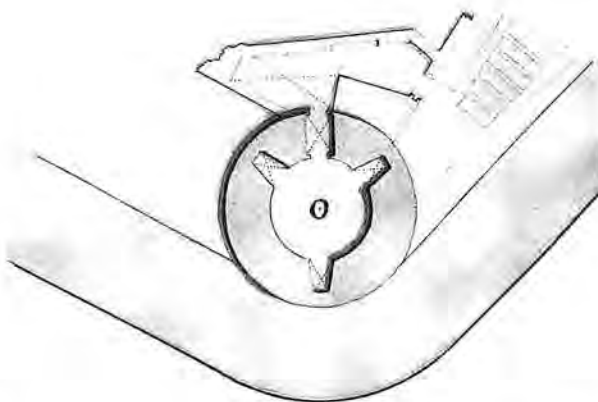
Nadat de kazerne in 1916 uit de binnenstad verdween, werd het arsenaal tot gemeentelijk administratiegebouw verbouwd. In de Tweede Wereldoorlog werd het grotendeels verwoest, waarna afbraak volgde.

B.3 'Blauwe Trap'¹⁷⁴ (afb. 94)

Vanaf de Oude Markt gaf een grote trap van Naamse steen toegang tot de stadsmuur aan de Maaszijde. De oudste vermelding dateert van 1438.¹⁷⁵ De Blauwe Trap werd in 1621 vernieuwd.¹⁷⁶ Deze trap werd in 1869 afgebroken om een betere toegang tot de havenkade te verkrijgen.¹⁷⁷

(zie C.6) Cavaleriekazerne /Minderbroeders kazerne¹⁷⁸

Het minderbroedersklooster werd na het vertrek van de paters in de Franse tijd aanvankelijk als opslagplaats van graan in gebruik genomen¹⁷⁹; spoedig werd het grote complex bestemd tot kazerne. Een ongedateerd 'Plan du rez de chaussée du ci-devant couvent des Récollets de Venlo' uit de Franse tijd toont het complex toen het al door de militairen in gebruik was genomen.¹⁸⁰ In 1842 functioneerde de kerk als affuitloods. Verder waren er exercitieplaatsen, diverse woningen, magazijnen, werkplaatsen en paardenstallen.¹⁸¹ Het hele complex, met uitzondering van de voormalige kerk, werd in 1916 afgebroken. In Blerick werd toen een nieuwe kazerne geopend.

96 Achttiende-eeuwse plattegrond van de begane grond van de Grote Pulvertoren of Kwaktoeren achter Maria-weide

B.4 Constabelsbarakken (artilleriekazerne)¹⁸²

In 1727 kocht de stad twee panden en een daarachter gelegen 'soldatenhuys' in de Jodenstraat op de noordelijke hoek met de Kolenstraat.¹⁸³ Aanvankelijk werden deze huizen verhuurd, later bracht de stad er een artilleriekazerne in onder. De huizen werden aangeduid als de 'Constabelsbrakken'¹⁸⁴ of 'Constabels Kazernen'.¹⁸⁵ In 1842 was het gebouw in gebruik als magazijn ten behoeve van het Departement van Oorlog.

B.5 'Fellenoord'

In de stadsrekeningen worden vanaf 1377 veelvuldig gegevens aangetroffen over een gebouw geheten 'Felort', 'Felloert' of 'Fellenoord'.¹⁸⁶ Allerlei gegevens duiden op een groot, uit meerdere verdiepingen bestaand, versterkt stenen torengebouw; in 1394 werd het nog eens verhoogd en van schietgaten voorzien.¹⁸⁷ In 1405 waakten twee wachters op het gebouw.¹⁸⁸ In 1431, 1490 en 1505 was het als gevangenis in gebruik.¹⁸⁹ Uit vermeldingen uit 1497, 1515 en 1584 blijkt dat het gebouw bij de hertogenhof aan de stadsmuur lag.¹⁹⁰ Uit een andere vermelding kan de ligging onmiddellijk aan de Panhuismolenbeek worden afgeleid.¹⁹¹

Bij Van Deventer (afb. 2, 19) en bij Braun en Hogenberg (afb. 22) is westelijk van de hertogenhof een torenachtig gebouw te zien, dat wellicht te identificeren is als het Fellenoord.

Ook aan dit gebouw richtte het beleg van 1511 schade aan.¹⁹² De laatste vermelding dateert uit 1638.¹⁹³

B.6 Fort Beerendonk

Het is niet bekend wanneer het kleine fort Beerendonk, genoemd naar een nabij gelegen boerderij, is gebouwd. Het ten noord-oosten van de stad gelegen fort is ingetekend op vestingplattegronden uit 1723 en 1729¹⁹⁴; in 1742 was het in elk geval voltooid.¹⁹⁵

B.7 Fort Ginkel

De bouw van het ten noorden van de stad gesitueerde, naar stadscommandant Reinoud baron van Reede, heer van Ginkel, genoemde fort Ginkel begon in 1730; het werk werd voltooid in 1731.¹⁹⁶ Fort Ginkel verving het in de zeventiende eeuw aangelegde hoornwerk voor de Lichtenberg. Na de opheffing van de vesting nam de stad het fort over (1882), waarna er op die plaats een villapark werd aangelegd.

B.8 Fort Keulen

Het voor de Laar- of Keulse Poort gelegen fort Keulen is ingetekend op de plannen van 1723 en 1728/1729¹⁹⁷; het werd aangelegd in 1740.¹⁹⁸

B.9 Fort Leopold

Tijdens de Belgische bezetting werd in 1831 aan de Maas, tussen de rivier en het fort Sint-Michiël, het aarden verdedigingswerk fort Leopold aangelegd.¹⁹⁹

B.10 Fort Sint-Michiël (afb. 95)

Op de westelijke Maasoever, recht tegenover de stad en even voorbij het veerhuis De Staay, werd door de Spanjaarden tussen 1641 en 1643 het fort Sint-Michiël gebouwd.²⁰⁰ Op dezelfde plaats waren al in de vijftiende en zestiende eeuw tijdelijke aarden versterkingen aangelegd. Het fort werd in 1701 door een wal en een

157 Str. 1708, fol. 57; Str. 1711, fol. 55; gewerkt in de vleeshal om deze 'bequaem te maecken tot liet speelen van de studenten'.

158 Stedelijk arch., inv. nr. 126 en 134.

159 GA Venlo, OV 2: personalia, aantekenboekje F.A. de Gruyter; Kaarten en prenten, cat. nr. 763.

160 Picardiestraat, 1475, 'huis', eigenaar: wed. De la Sevé.

161 Stadsbestuur, inv. nr. 298.

162 Stadsbestuur, inv. nr. 431.

163 Henschrikselstraat, 138, 'affuitloods', eigendom: Departement van Oorlog.

164 Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 9; idem, *Bijdragen* IV, 32; een omschrijving op een Franse plattegrond (OPV, V.37): 'hangar pour l'artillerie' (1799).

165 OPV, V.24 (1742); OPV, V.28 (1748 of kort daarna).

166 Minnebroedersstraat, 1425, 'Groot arsenaal', eigendom: Departement van Oorlog; in 1811: 'batiment avancé', in bezit van 'l'Empire'. Het arsenaal omvatte behalve het achttiende-eeuwse hoofdgebouw een viertal bijgebouwen.

167 OPV, V.21 (1740) en V.24.

168 [Janssen], 'Drie historische chronogrammen', 522.

169 OPG, V.36 (voor 1750): 'Plan van het oude Hof en terrein daeraen behoorende in de stad Venlo'. 'Project tot het opbouwen van een nieuw Arsenaal en houtmagazijn, t welck geplaatst soude worden op het soo genaemde terrein van het kleine Hoff tot Venlo'; VTH 3651 (1749) ('het kleine Hoff'); VTH 3666, een plan het arsenaal 'op het soo genaemde terrein van het kleine hoff tot Venlo'. OPG, V.35, V.36 en V.37 bevatten tevens geveltekeningen, plattegronden en doorsneden van het nieuwe Arsenaal.

170 OPG, V.35.

171 OPV, V.33: 'het nieuwe arzenaal, opgeleverd in t jaar 1753'; vgl. OPV, V.31, op de gevel van het gebouw stond overigens het jaartal MDCCCL [Janssen], 'Drie historische chronogrammen', 522; Mialaret, *Noord-Limburg*, 158, zegt 1759.

172 OPG, V.38.

173 Militaire arch., inv. nr. 17 (memorie F. Brunsveld van Hulten).

174 De Blauwe Trap lag ten zuiden van Oude Markt, 1442, 'huis'.

175 Str. 1438, 19: mergelstenen voor de bouw van het fundament 'van der trappen die op die moer dyent'; Str. 1484, 35 ('tot ... der trappen opter Alden Merckt'); Str. 1600, 69 ('op den Alden Merckt aen die trap aender stadtmuyl').

176 Str. 1621, f. 42r.

177 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 122.

178 De oude kern van deze kazerne wordt gevormd door het voormalige minderbroedersklooster (leg. C.6). In 1842 luiden de kadastrale omschrijvingen: Minnebroederskazerne, 1415, 'affuitloods' (d.i. het voormalige klooster met de kerk en de bijgebouwen aan de Loholstraat en een groot binnenplein); eigendom: Departement van Oorlog; tevens hoorden bij de kazerne: 1416, 'plaats', eigendom idem; 1418, 'huis van de conditeur', eigendom idem; 1419, 'militair hospitaal'; 1420, 'garizoenpaardenstal [B.15]; 14136, 'huis van de magazijnsknecht', vóór de kapel gelegen, eigendom idem, en 1427, 'magazijnmeester huis & tuin', aan de overzijde van de Minderbroedersstraat, naast het arsenaal gelegen, eigendom idem.

179 OPV, V.37 (1799): 'magasin des blés'.

180 OPG, V.49, met een losse legenda uit 1803.

181 Een geschiedenis van het gebouw met plattegronden van alle onderdelen van het uitgestrekte complex in: Kaarten en prenten, cat. nr. 591, Eerste register, onder E, F en G; OPG, V.52, afgebeeld bij Schoenmaker, 'Vesting', 65.

182 Joodestraat, 1944, huis, eigenaar: Ariëns, of Koolstraate, 1946, 's Rijks magazijn, eigendom: Departement van Oorlog.

183 Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 44; IV, 69.

184 Stadsbestuur, inv. nr. 649; Gallot, 'Rapport', 86.

185 Stedelijk arch., inv. nr. 531, 1844.

186 Str. 1377, 6: 'iuxta Felort'; in 1388 (str., 11, 18, 25, 30) werden grote hoeveelheden bakstenen, kalk en leem verwerkt 'aent Felloert'.

187 Str. 1394, 17 en 24: 'van Feloyrt dat hoeger gemuert wart dan dy tynne ende van den grauwen steinen to ... bouwen'.

188 Str. 1405, 36.

189 Str. 1431, 23; Str. 1490, 118; Str. 1505, 40.

190 Str. 1497, 64: 'den ganck van der muynen van der Felort an lanx shertogenhoff vermaect'; Str. 1515, 22; Str. 1584, 3: 'up shertogenhoff neven dat Fellort als die moer wedet up gemaect is'.

191 Sint-Martinus I, oorkonde nr. 41: 'gelegen upten sluysen achter dat Fellen oirde'.

192 Str. 1515: 'achter dat Felloert dat nedergeschoten was'.

193 Str. 1638, 40v: 'op Feloots thoren ... gedeckt'.

194 OPV, V.16 en V.17.

195 Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 45-46; OPV, V.16 (1723); V.17 (1728-1729); V.31 (1742 of kort daarna): het fort is ingetekend maar niet genoemd in de legenda; OPV, V.31 (1753 of kort daarna): 'Bastion Beerendonk'.

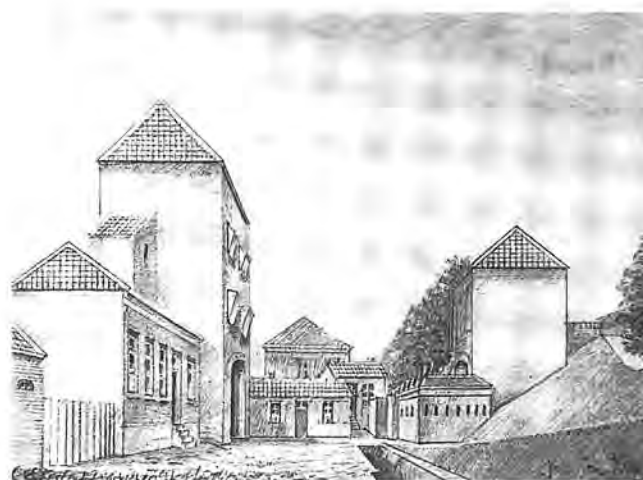
196 OPV, V.20; Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 45.

197 OPV, V.16 en V.17.

198 Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 46; OPV, V.21 en V.33.

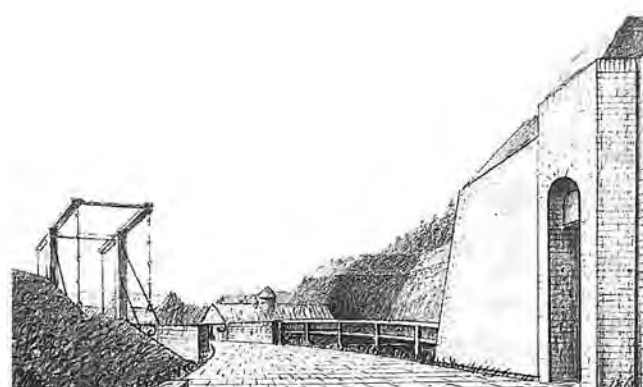
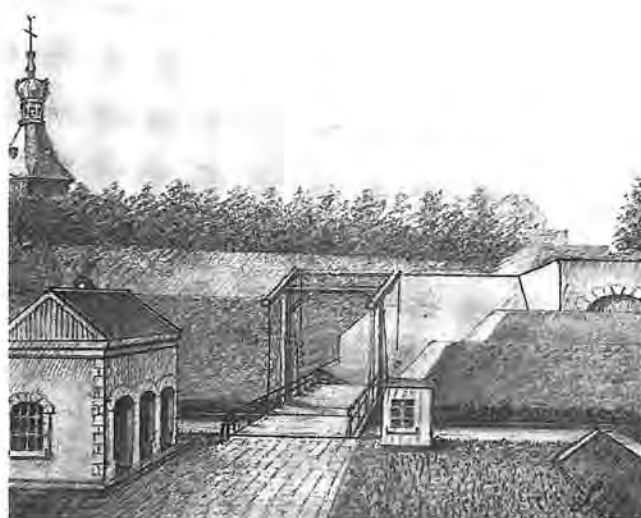
199 Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 47.

200 Keuller, *Geschiedenis*, 132; Uyttenbroeck, *Bijdragen* I, 94; idem, *Bijdragen* II, 46-47; Hesse, *Minderbroedersklooster*, 19; Simons, 'Fort St. Michiel', passim; Schukking, 'Krijgshouw', 364.

97-99 Een viertal tekeningen van de Helppoort in 1866 van L. Jungen

- 97 : gezicht op het hoofdgebouw van de poort vanuit de Lomstraat;
 97a: gezicht vanuit het oosten op de gebouwen van de Helppoort;
 98 : gezicht vanuit het noorden op de ophaalbrug en de buitenwacht voor de Helppoort; links de toren van de Sint-Martinuskerk;
 99 : gezicht vanuit de Helppoort in oostelijke richting.

gracht met de Maas verbonden. In 1731 werd een nieuwe gepallisadeerde enveloppe om het fort gelegd.²⁰¹ Volgens een plattegrond uit 1763 bevonden zich binnen het fort een commandeurs- en majoorwoning, een arsenaal en een kruitmagazijn.²⁰²

Naar de mening van achttiende- en negentiende-eeuwse militairen had het fort weinig feitelijke betekenis voor de verdediging van de stad, omdat het op te grote afstand van de Maas was gelegen; om die reden zou het eerder een bedreiging voor de veiligheid van de stad opleveren.

In de Franse tijd waren er plannen voor de bouw van een kazerne voor 800 manschappen, een kruitmagazijn, een homvrij hospitaal en magazijnen in het fort.²⁰³ Nog in 1848 werden plannen gemaakt voor de bouw van een nieuwe houten kazerne in het fort; uit 1849 dateert een plan voor een nieuw buskruitmagazijn.²⁰⁴ Het fort kwam na de opheffing van de vesting Venlo in particuliere handen; in 1913 werd op de plaats van het voormalige fort de Frederik Hendrik-kazerne gebouwd.

B.11 Garnizoenspaardenstal²⁰⁵

Op het kazerneterrein werd in 1840 een nieuwe militaire paardenstal gebouwd; dit gebouw werd wel als 'stadsstal' aangeduid.²⁰

B.12 'Grote Pulvertoren'/Kwaktoren²⁰⁷ (afb. 96)

De toren op de zuidoostelijke hoek van de vesting fungeerde in de zeventiende en achttiende eeuw als kruit-toren.²⁰⁸

B.13 Helppoort of Gelderse Poort²⁰⁹

(afb. 97, 97a, 98, 99)

De Helppoort lag aan het uiteinde van de Lomstraat, de uitvalsweg naar het noorden. De naam is ontleend aan de 'Hel', ten noorden van de stad. De verklaring 'Sint-Helenapoort' moet van de hand worden gewezen.²¹⁰

De oudste vermelding stamt uit 1349/50.²¹¹ In 1387 vonden grootschalige werkzaamheden plaats.²¹² De poort was aan de buitenzijde beschermd door een bolwerk.²¹³ In 1427 werd een toren van de voorpoort ('uyterporten') gebouwd. Gedurende de eerste helft van de vijftiende eeuw werd meermalen intensief aan de poort gebouwd.²¹⁴ In 1503 werd het gebouw geheel vernieuwd.²¹⁵ In 1514-1515 moest de poort - waarschijnlijk als gevolg van schade vanwege het beleg van 1511 - worden hersteld.²¹⁶ Een steen met het Gelderse wapen werd nog in 1541 ingemetseld.²¹⁷ De poort werd rond 1630 weer vernieuwd.²¹⁸ In 1662 werd een stenen brug over de gracht gebouwd.²¹⁹ De oude hoofdpoort werd in 1710 verbouwd tot militaire gevangenis en 'behuy-singhe voor den geweldigen provost' (gevangenbe-waarder).²²⁰ In de achttiende eeuw kwam de naam 'Gelderse porte' in zwang.²²¹ Rond 1760 werd aan de stadzijde een nieuwe provoost (militaire gevangenis)

201 OPV, V.20 (1740).

202 OPV, V.33.

203 OPG, V.49 (1809, 1812).

204 OPG, V.53 en V.60.

205 Minnebroederskazernen, I.420, 'garnizoenspaar-denstal', eigendom: Departement van Oorlog.

206 Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 18.

207 Aan de Wal, I.756, 'kruidtoren', eigendom: Departe-ment van Oorlog.

208 Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 29-30; zie de kaart van Blaeu.

209 Geldersche Poort, I.9, 'wachthuis' (leg. B.37), I.10, 'Geldersche Poort', I.11, 'portiershuisje' (leg. B.30), I.12, 'oetrootshuis', I.13, 'provoost' (leg. : B.31), I.14, 'gevangenhuis' (leg. B.28), I.1101, 'Geldersche poort'; alles eigendom van Departement van Oorlog.

210 Verzijl, 'Namen', 48; Uyttenbroeck, *Bijdragen* I, 53; Keuller, *Geschiedenis*, 197, 207.

211 Str. 1349/50, 21: 'de Hellenport ... reperanda'.

212 Str. 1387, 9-10, 19 en 36; ter afsluiting werd een 'hieldt' (een beeld) in een nis geplaatst.

213 Str. 1388, 26.

214 Str. 1413, 12, 16-17; Str. 1427, 70; Str. 1430, 20 e.v.; Str. 1441, passim; Str. 1442, 42.

215 Str. 1503, 37.

216 Str. 1514, 25-26; Str. 1515, 31.

217 Str. 1541, 16 en passim.

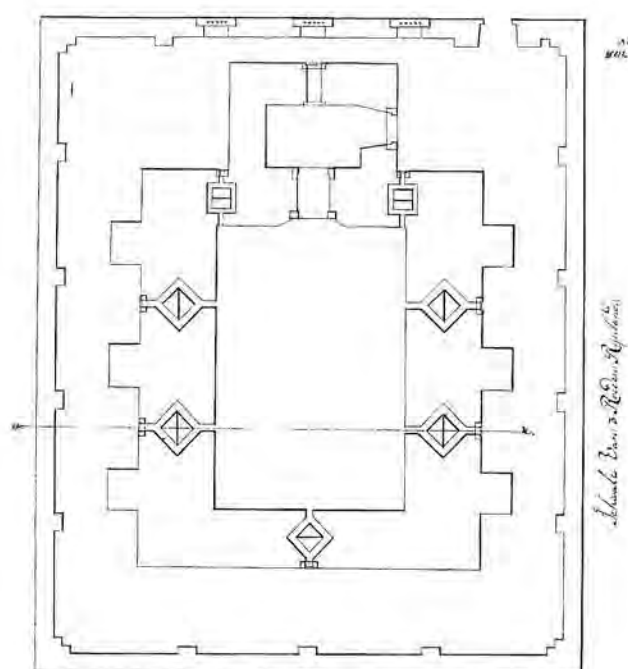
218 Str. 1630, 137.

219 Str. 1662, 7r.

220 Str. 1710, 67-69.

221 Maria-Weide, inv. nr. 616 (1756); Stadsbestuur, inv. nr. 427a/b (1766); Str. 1732, f. 58: 'Geldersche poort'.

Handwritten note: *Handwritten text, possibly a reference or description.*

101 De kruittoren bij de Keulse Poort

Een van de middeleeuwse torens bij de Keulse Poort was in gebruik als kruittoren. Hier zijn de plattegronden van de begane grond en eerste verdieping afgebeeld.

(zie D.1) Klein Arsenaal²³¹

Kort na de opheffing van het klooster van de Heilige Geest in de Franse tijd werd het kloostergebouw gesloopt; de kapel kreeg een opslagfunctie.²³² Onder het Nederlandse gezag werd het gebouw Klein Arsenaal genoemd, met als voornaamste functie die van tuighuis; het bijbehorende erf werd kogelpark. Het gebouw met de bijbehorende grond werd in 1869 verkocht aan particulieren.

B.19 Kruitmagazijn Helschriksel²³³ (afb. 100)

In 1742 werd op het Helschriksel een ommuurd kruitmagazijn gebouwd.²³⁴ De muren waren ruim twee meter dik, het dak ongeveer anderhalve meter. Sloop vond plaats kort na de opheffing van de vesting.

B.20 Kruitmagazijn Kleine Kerkstraat²³⁵ (afb. 46)

Ook aan de Kleine Kerkstraat, naast de Sint-Martinuskerk, werd in 1742 een versterkt kruitmagazijn gebouwd.²³⁶

100 Het kruitmagazijn bij de Sint-Martinuskerk

gebouwd. (leg. B.28 en B.31) Een beschrijving uit 1817: 'De eigenlijke poort ingestort zijnde is in den jare 1805 vernieuwt, heeft niets aanmerkelijks en is te kort.... Achter deze poort bevindt zich de oude poort, bestaande uit twee zware ronde torens, dewelke door boog vereenigt zijn. Deze twee torens zijn thans van bijna hoegenaamd geen dienst. In ieder derzelve bevindt zich beneden een, wegens vogtigheid onbruikbaar pulvermagazijn, en in die aan de rechterzijde een noodwachthuis, zijnde de ordinaire wacht by hooge stand van het water in de Maas onbruikbaar.'²²² Het gebouw werd kort na de opheffing van de vesting in 1867 gesloopt.

B.14 Hulphospitaal of Klein Hospitaal²²³

Op de westelijke hoek van de Parade/Grote Beek en de Lohofstraat was in de Franse tijd en later een militair hulphospitaal gehuisvest; het gebouw fungeerde ook als kledingmagazijn voor de infanteriekazerne aan de overkant van de straat.²²⁴ In 1842 was in het gebouw de stadstekenschool gehuisvest.

B.15-16 Infanteriekazerne: Groot en Klein Blok²²⁵

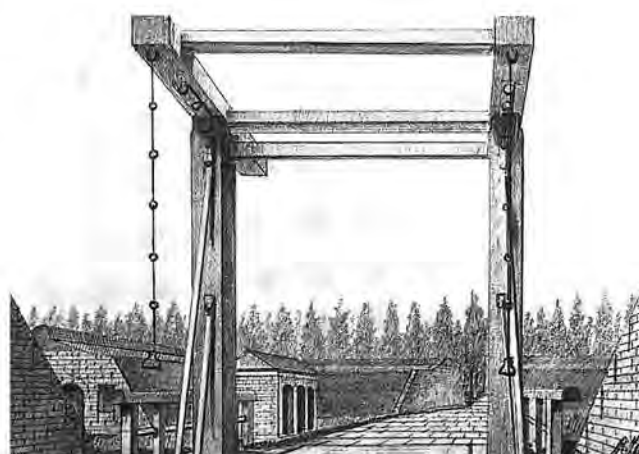
Aan het zuidelijke uiteinde van de Vleesstraat, bij de nieuwe Roermondse Poort, werden in 1732-1733 twee grote kazernes gebouwd, om daarmee de last van de inkwartiering van soldaten in de stad te verlichten.²²⁶ Het grootste van de twee gebouwen werd 'Groot Blok' genoemd (66 x 13 meter), het kleinste werd als 'Klein Blok' aangeduid (33,5 x 13 meter); bij de kazernes behoorden een washuis (leg. B.38), een keuken (leg. B.18) en een privaatgebouw.²²⁷

B.17 Kazerne Jodenstraat²²⁸

Enkele panden in de Jodenstraat, onder meer het huis 'De Valk', werden in 1742 door de stad aangekocht om tot kazernerij van soldaten te dienen.²²⁹

B.18 Keuken van de infanteriekazerne²³⁰

Bij de infanteriekazerne hoorde een apart keukengebouw. De bouw moet plaats hebben gevonden na 1811, aangezien in de kadastrale optekening van dat jaar nog geen kazernekeuken is opgenomen.

102 Gezicht vanaf de Keulse Poort in de richting van fort Keulen, tekening door L. Jungen uit 1866

103 Gezicht vanaf de eerste ophaalbrug voor de Keulse Poort op de Zeven Flanken en de poterne bij de Minderbroederstraat

- 222 Militaire arch., inv. nr. 17 (memorie F. Brunsveld van Hulten).
- 223 Parade, I.1133, 'stadstekenschool', eigendom: Venloo, de gemeente; in 1811 'batiment' in eigendom van 'L'Empire'.
- 224 Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 23-24; Schoenmaker, 'Vesting', 66; Camps, 'Armoede', 83; OPV, V.48 (1818): 'Klein Hospitaal'; in 1826 werd het pand door het Rijk aan de gemeente overgedragen (Stedelijk arch., inv. nr. 523).
- 225 Aan de Roermondse Poort, 1.772, 'kazerne' ('Groot Blok', leg. B.19) en 1.774, 'kazerne' ('Klein Blok', leg. B.20); hiertoe behoorden: Roermondse Poort, 1.1225, 'kazernekeuken' (leg. B.22) en Aan de Oude Roermondse Poort, 1.799, 'gebouw' (washuis, leg. B.43); alles eigendom van Departement van Oorlog. In 1811: 772 en 774 'casernes', 773 'corps de garde'.
- 226 Gallot, 'Rapport', 86; Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 31-32. In OPG, V.39, berust een ongedateerd plan voor de bouw van een 'caserne voor 500 man infanterie'; Stadsbestuur, inv. nr. 2699 (bestek en voorwaarden); Str. 1732, 83-84; Str. 1733, 81.
- 227 Zie voor plattegrond en beschrijving van beide gebouwen: Kaarten en prenten, cat. nr. 591, Eerste Register, onder A (Groot Blok) B (Klein Blok) en C (washuis); OPG V.51 (1854), Mialaret, *Noord-Limburg*, 159.
- 228 Waarschijnlijk Aan de Oude Roermondse Poort, 1806, 'huis & stal', eigenaar Dähmen; volgens Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 70, lag het huis 'De Valk' - dat deel uitmaakte van deze kazerne - in de Jodenstraat tegenover de Grote Beekstraat.
- 229 Str. 1742, 35.
- 230 Roermondse Poort, 1.1225, 'kazerne keuken', eigendom: Departement van Oorlog.
- 231 Joodestraat, 1.1254, 'klein arsenaal' en 1.1255, 'kogelpark', eigendom van beide: Departement van Oorlog.
- 232 OPV, V.37: 'magasin aux fourrages' (1799).
- 233 Helschrikselstraat, 1.44, 'kruid magazijn', eigendom: Departement van Oorlog.
- 234 OPG, V.42 (1778); OPV, V.33; Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 9; Stedelijk arch., inv. nrs. 259 en 498.
- 235 Klein Kerkstraat, 1.389, 'gebouw kruid magazijn', eigendom: Departement van Oorlog.
- 236 Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 13; Stedelijk arch., inv. nrs. 259, 498; OPV, V.33.

104 De Luif in 1905

B.21 Kruittoren bij de Daalkerk²³⁷

De muurtoren in de noordoostelijke hoek van de stad achter de Sint-Martinuskerk werd in de zeventiende en de achttiende eeuw Kwaktoren of Pulvertoren genoemd.²³⁸ Volgens het Franse kadaster verkeerde het gebouw in 1811 in ruïneuze toestand. In de negentiende eeuw was de toren in gebruik als knekelhuisje voor het kerkhof.

B.22 Kruittoren bij de Keulse Poort²³⁹ (afb. 101)

Een massieve middeleeuwse toren van de oude Laarpoort fungeerde in 1842 als kruittoren.²⁴⁰

B.23 Laarpoort of Keulse Poort²⁴¹ (afb. 102-103)

De Laarpoort lag in de oostelijke stadsmuur. Haar naam ontleende zij aan het toponiem De Laar, het gebied onmiddellijk buiten de stad aan de oostzijde. De naamsverklaring 'Sint-Laurentiuspoort' mist elke grond.²⁴²

De oudste vermelding dateert van 1349/50.²⁴³ Omvangrijke werkzaamheden vonden plaats in 1377.²⁴⁴ In 1396 werd een voorpoort gebouwd; toen kwamen ook een stenen brug en naar alle waarschijnlijkheid ook de twee zware torens tot stand, waarvan er in de negentiende eeuw nog een als kruittoren (leg. B.22) in gebruik was; een van beide werd in 1585 aangeduid als 'den groeten toren'.²⁴⁵ In 1447 werd een bolwerk voor de poort gebouwd.²⁴⁶ De dakkap van de poort werd twee jaar later, na de voltooiing van een verbouwing, voorzien van vergulde 'knoipen'.²⁴⁷ Veel bouwwerkzaamheden vonden plaats in 1552.²⁴⁸ In 1674 werd de poort nog eens uitgebreid: tussen de oorspronkelijke poort en de voorpoort werd een derde poort gebouwd.²⁴⁹ Ten zuiden van de poort lag tussen de binnenste gracht en de stadswal een tuin, die 'Lanckwaemes' of 'Lang Wambus' werd genoemd.²⁵⁰

Naamsverandering vond plaats in de achttiende eeuw: de naam 'Ceulsche Poorte' of 'Cölsche Poorte' kwam in zwang.²⁵¹ Een beschrijving uit 1817: 'De eigenlijke poort heeft niets bijzonders. Achter dezelve bevindt zich nog een poort van de oude stadsmuren, dewelke nog heden gesloten word'.²⁵² Ook deze poort werd kort na de opheffing van de vesting gesloopt.

B.24 'De Luif' (afb. 60, 67, 104)

Aansluitend op de Maaspoort was in de loop der tijd een rijtje huizen tegen en deels bovenop de stadsmuur gebouwd. Aan de Maaszijde was hierbij een overdekte weergang gebouwd, waarvan het dak rustte op de borstwering van de stadsmuur. De bewoners van de huizen hadden de nodige vensters in de stadsmuur gemaakt en er waren trappen, haardsteden en 'secreten'

105 De Maaspoort in 1741 door Jan de Beijer

Rechts het Havenpoortje, waardoor in de verte de kerk van Blerick zichtbaar is; de tekening is gemaakt vanaf de voorpoort van de eigenlijke Maaspoort. De tekening biedt een inkijkje in de Maasstraat.

in gebouwd. Dit geheel kreeg de benaming 'De Luif'.²⁵³ Waarschijnlijk was deze naam ontleend aan de visbank of 'vissersloef' die aan de rivierzijde van De Luif lag. (leg. A.21)

In de loop der tijd was de stadsringmuur door de overbelasting van de ertegenaan gebouwde huizen gaan overhellen, zodat bouwkundige maatregelen nodig waren. Al in 1645 waren op de kade vier steunberen ('contreforten') gebouwd.²⁵⁴ Uit 1765 stammen twee fraaie tekeningen, die de nodige informatie bevatten over de huizen in de westelijke gevelwand van de Maasstraat tussen de poort en de Oude Markt. Tussen het pand van Korsten (in 1842: I.1047) en het noordelijke belendende pand was aanvankelijk een 'oud straatje op de kaay wal te komen', met een 'toegemetseld poortje'. Een riool ('canaal') voerde het water van de Maasstraat onder de kade door naar de haven. Ingetekend zijn de hoge waterstanden van 1643 en 1740, die tot enkele meters hoog tegen de muur aan de kade reikten.

De Luif werd tijdens de Tweede Wereldoorlog vrijwel compleet verwoest; een klein gedeelte werd gehandhaafd in een plantsoen op de kade.

B.25 Maaspoort met Havenpoort²⁵⁵ (afb. 105-108)

De Maaspoort gaf vanuit de Oude Markt en de Maasstraat toegang tot de haven, de werf en 't Bat, de aanlegplaats van de veerpont naar de westelijke Maasoever. De eerste vermelding is van 1349/50.²⁵⁶ In 1399 is sprake van een voorpoort.²⁵⁷ In 1527 werd de voorpoort verbonden met het Stenen Bolwerk (leg. B.35).²⁵⁸ In 1577 was er een beugelbaan (beugelen is een balspel) bij de poort.²⁵⁹ De poort werd in 1644 'Maeswerffpoort' genoemd.²⁶⁰ In 1665 werd zij (deels) vernieuwd.²⁶¹ In de zeventiende en de achttiende eeuw gaf een apart poortje aan de rivierzijde van de grote poort toegang tot de eigenlijke havenkade; dit poortje werd in 1765 Havenpoort genoemd.²⁶² De in noordelijke richting leidende weg op de kade liep onderlangs het bastion Lichtenberg; de doorgang door de vestingwerken werd in de achttiende eeuw wel 'Lichtenbergspoort' genoemd.²⁶³ In 1817 werd de poort als volgt beschreven: '...de Maaspoort is een oude poort, waarnevens een oude ronde toren staat welke tot officierswacht dient. Boven de poort zelve bevindt zich een chambre d'orges, waarin zich nog de orgelpijpen bevinden. Tegenover de officierswacht is de soldatenwacht, zijnde een slecht gebouwtje hetwelke de zijde van de poort uitmaakt. Deze poort geeft toegang tot de haven, welke door een soort van poort is afgesloten, alsmede naar het veer over de Maas en alzo naar het fort St. Michiel en naar de beneden-Maas en het fort Ginkel'.²⁶⁴

237 In 1842 had de oude toren geen afzonderlijk kadastraal nummer meer: Klein Kerkstraat, I.391, 'kerkhof', eigendom: Venloo, de R.K. gemeente.

238 Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 13; OPV, V.21 (1740); V.24 (1742).

239 Keulse Poort, I.525, 'kruid toren', eigendom: Departement van Oorlog.

240 Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 26.

241 Keulse Poort, I.524, 'wachthuis' (leg. B.37); I.525, 'kruid toren' (leg. B.22); I.528, 'tuin'; I.1162-1164 en I.1167, 'Keulse Poort'; I.1165, 'portiershuis'; I.1166, 'octrooihuis'; eigendom van alles: Departement van Oorlog.

242 Verzijl, 'Namen', 48; Uyttenbroeck, *Bijdragen* I, 54.

243 Str. 1349/50, 8, 11-12 en 14 ('iuxta Lorport').

244 Str. 1377, 11 en passim.

245 Str. 1396, 13-14; Str. 1585, 43.

246 Str. 1447, 19.

247 Str. 1449, 30-34. Deze versierselen werden vervaardigd door de klokkengieter Jan van Venlo; zij werden verguld door de Venlose schilder Hein Piddel.

248 Str. 1522, 11, 25-28, 30, 34-37.

249 Str. 1674, 23r.

250 Vermeld onder meer in 1757, in stukken met betrekking tot het reinigen van stadsgrachten tussen de Keulse Poort en de Roermondse poort (Stadsbestuur, inv. nr. 2604, met situatieschets).

251 Str. 1707, 83r: 'Cölsche poorte'; Maria-Weide, inv. nr. 689 (1773): 'Coelsche poorte'; Sint-Martinus I, oorkonde 108 (1782): 'Ceulsche poorte'; H. Geestklooster, inv. nr. 37: 'aan de Keulse poort'.

252 Militaire arch., inv. nr. 17 (memorie F. Brunsveld van Hulten).

253 Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 38.

254 Kaarten en prenten, cat. nr. 536 (25 november 1765) en cat. nr. 537 (1 december 1765); tekeningen kapitein-ingenieur J.J. de Clesheim.

255 Maaspoort, I.89, 'wachthuis' (leg. B.37); I.90, 'laboratorium'; I.1098, 'Maaspoort'; waarschijnlijk is de oude poort I.1098 en I.89.

256 Str. 1349/50, 18.

257 Str. 1399, 12; Str. 1449, 27: 'tussen den twee Mazeporten'.

258 Str. 1527, 35: 'eynen van Naemen der vorster Maespoerten mit grauwen steynen to maiken aent bolwerck'.

259 Str. 1577, 25: 'aender buegelbaenden opten bolwerck bij den Masporten'.

260 Str. 1644, 28r.

261 Str. 1665, 24v-32r en 84r.

262 Kaarten en prenten, cat. nr. 536 (1765, 25 november): 'corps de garde op de havenpoort', een kamer boven het poortje; wellicht hebben bouwwerkzaamheden in 1665 betrekking op dit poortje (Str. 1665, 24v-32r: 'Nieuwen bou aen de Maespoort').

263 OPV, V.17 (1728-1729): 'porte de Lamberborg'.

264 Militaire arch., inv. nr. 17: Memorie F. Brunsveld van Hulten.

106 **Gezicht op de Maaspoort vanaf de stadszijde, een tekening van L. Jungen uit 1866**

De poort werd kort na de opheffing van de vesting in 1867 gesloopt.

B.26 Magazijn van levensmiddelen²⁶⁵

Op het terrein van Maria-Weide werd in de achttiende eeuw een militair magazijn van levensmiddelen gebouwd. Op kaarten uit omstreeks 1742 wordt het gebouw als 'Arsenaal' aangeduid.²⁶⁶

(zie A.3) Militair Hospitaal²⁶⁷ (afb. 71, 109-110)

In 1794 werd het gouvernement aan de Minderbroedersstraat (leg. A.3) in gebruik genomen als militair hospitaal. Pastoor Van Postel omschreef het in zijn dagboek plastisch: 'het heele commandantshuis werd dooreengeslagen voor een Fransch hospitaal'.²⁶⁸ Onder het herstelde Nederlandse gezag werd het complex gerenoveerd; plattegronden uit 1820 verschaffen een gedetailleerd beeld van het hospitaal met al zijn voorzieningen, die toen in 'een vrij goede staat' verkeerden.²⁶⁹ Dit grote gebouw, bestaande uit een hoofdgebouw aan de Minderbroedersstraat en twee bijgebouwen op het binnenterrein, werd in 1916 tegelijk met het oude minderbroedersklooster gesloopt.

B.27 Militaire bakkerij²⁷⁰

In 1786 werd aan de Kwietheuvel een grote militaire paardenstal gebouwd, die niet lang daarna tot bakkerij werd verbouwd.²⁷¹ In de Franse tijd fungeerde het gebouw als levensmiddelenmagazijn.²⁷² Tijdens het Belgische gezag werd de bakkerij in gebruik genomen als kazerne, vanaf 1839 was het weer een bakkerij.²⁷³

B.28 Militaire gevangenis bij de Helpoort²⁷⁴

Zie bij leg. B.31.

B.29 Nieuwe Poort

De oudste vermelding van de 'Nieuwe Poort', die vanuit de Kolenstraat toegang gaf tot de havenkade, dateert van 1537.²⁷⁵ Waarschijnlijk werd deze poort gebouwd op de plaats van een kleiner poortje, dat reeds in 1387 is vermeld ('Alaertspasterne' of 'Kaelpasterne' in de Kolenstraat).²⁷⁶

De poort is weergegeven bij Blaeu (afb. 30). Een portiershuisje bij deze poort werd in 1644 afgebroken.²⁷⁷ Het is onduidelijk wanneer deze poort buiten gebruik is geraakt.

B.30 Portiershuizen²⁷⁸

Bij de stadspoorten aan de drie landzijden van de vesting stonden in 1842 portiershuizen.²⁷⁹

B.31 Provoost bij de Helpoort²⁸⁰

Rond 1760 werden aan de stadszijde van de Helpoort een 'provoost' (een gebouw waarin officiersverblijven en een kamer voor de krijgsraad waren gesitueerd) en een militaire gevangenis (leg. B.28) gebouwd.²⁸¹

B.32 Roermondse Poort²⁸² (afb. 52-53, 111-113)

Ter vervanging van de Tegelpoort werd in 1725 in het midden van de zuidelijke wal een nieuwe poort, een eenvoudige doorgang in de wal, gebouwd.²⁸³ Een beschrijving uit 1817: 'Deze poort is niet met een boog voorzien maar bestaat alleen in 2 profilmuren in de wal ...'.²⁸⁴ De poort werd gesloopt kort na de opheffing van de vesting in 1867.

B.33 Stal Keulse Poort²⁸⁵

In 1818 werd bij de Keulse Poort een grote militaire paardenstal gebouwd.²⁸⁶

B.34 Stal Keulse Poort²⁸⁷

In 1841 werd aan de Vildersgats bij de Keulse Poort nog een militaire paardenstal gebouwd.²⁸⁸

B.35 Stenen Bolwerk (afb. 23)

Voor de Maaspoort lag in de zestiende en zeventiende eeuw een groot stenen verdedigingswerk, op de kaart van Blaeu aangeduid als 'Stenen Bolwerk'. De oudste vermelding dateert wellicht van 1451.²⁸⁹ Uit 1516, 1528 en 1552 zijn zeer omvangrijke werkzaamheden aan 'den groeten bolwerk bij den Maesspoiten' bekend. Het bouwwerk zal toen de vorm hebben gekregen zoals weergegeven door Blaeu en Van Geelkercken.²⁹⁰

De stadsrekeningen, vooral uit 1552, bevatten een groot aantal posten in verband met de bouw. Men ging naar het naburige stadje Geldern 'umb eynen meister to haelen totten wall' en naar Namen voor steenhouwers. In Maastricht werden mergelblokken gekocht. De stad nam metselaars en opperlieden aan; grote hoeveelheden 'grauwe steen', baksteen, leien en ijzerwerk werden verwerkt. 'Mijne genediger vrouwen van Gelre bouwemeister' (?) kwam het werk inspecteren. Over de verdere geschiedenis van het gebouw is niets bekend. Waarschijnlijk werd het in de loop van de zeventiende eeuw afgebroken. In elk geval vonden in 1638 sloopwerkzaamheden plaats.²⁹¹ Op de tekening van Baldi uit 1660 (afb. 35) is het Stenen Bolwerk niet te zien. Kennelijk stond in 1684, toen 'met 2 peerden het canon van het bollwerck aen der Maespoorte' werd weggehaald, toch nog een deel van het gebouw overeind.²⁹²

B.36 Tegelpoort of Oude Roermondse Poort

De Tegelpoort lag in de zuidwestelijke hoek van de stadsmuur. De naam is afgeleid van het dorp Tegelen.

De eerste vermelding stamt uit 1349/50.²⁹³ Groot-schalige werkzaamheden aan deze poort vonden plaats in 1377.²⁹⁴ In 1388 werd een bolwerk voor de poort aangelegd.²⁹⁵ In hetzelfde jaar is sprake van een brug over de gracht buiten de Tegelpoort.²⁹⁶ In 1393 wordt een voorpoort gebouwd.²⁹⁷ In 1442 werd de Tegelpoort vernieuwd; het werk werd afgerond met het plaatsen van een vergulde weerhaan op het dak van de poort.²⁹⁸

In 1534 werd de poort nog eens uitgebreid²⁹⁹; dit gebeurde nadat hertog Karel van Gelre het stadsbestuur dankte vanwege de 'affbreeckonge van den huysen bij der Tiegelpoerten'.³⁰⁰ In de loop van de zeventiende eeuw werd nog regelmatig gewerkt aan de poort, onder meer in 1673 toen 'de quaeden thooren boeven de Tiegelpoerte' werd hersteld.³⁰¹ Toen in 1725 de nieuwe Roermondse Poort (leg. B.32) werd geopend, verloor de oude Tegelpoort haar functie; in 1748 werd zij ten dele gesloopt.³⁰² In het restant van de poort en de bijgebouwen was in de achttiende eeuw een kolenmagazijn gevestigd. Uit 1774 dateert een 'Plan van de oude Roermondse Poort en kolenmagasijn of alle twee kolen gasijne voor het guarnisoen'. De legenda bij deze tekening licht onder 'B' toe dat de oude Roermondse Poort 'sedert het jaar 1726 door de stad geabandonneert, de aanneemers van het leevere van kolen voor het guarnisoen geoccupeert en aangewezen wordt';

265 Nieuwstraat, I.1301, 'bergplaats', eigendom: Bergen.
266 OPV, V.21 (1740), V.23 (1742), V.24 (1742).

267 Minderbroederskazerne, I.419: militair hospitaal, eigenaar: Departement van Oorlog. Het complex bestond uit drie gebouwen en twee 'plaatsen'.

268 Uyttenbroeck, *Bijdragen* III, 92; OPV, V.37 (1799).

269 OPV, V.40; vgl. Kaarten en prenten, cat. nr. 591, Eerste Register, onder H.

270 Helsehrikselstraat, I.37, 'militaire bakkerij', eigendom: Departement van Oorlog.

271 Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 9; idem, *Bijdragen* IV, 31; Gallot, 'Rapport', 87; Str. 1786, 20v: 'Voor het opbouwen van den nieuwen paardenstal staande bij de Geldersche poort op den Quythuevel'. Al in 1742-1745 werden er bij de Helpoort stallen gebouwd: in 1742 leende het stadsbestuur van de Sint-Martinusparochie geld voor de bouw van 'een block nieuwe peerde stallen aen de Helpoorte, ende andere nootsaekelijckheeden' (Sint-Martinus I, oorkonde nr. 90).

272 OPV, V.37.

273 Stedelijk arch., inv. nr. 531, 1838; plattegronden in Kaarten en prenten, cat. nr. 591, Eerste Register, onder I; OPV, V.51 (1855).

274 Geldersche Poort, I.14, 'gevangenhuis', eigendom: Departement van Oorlog; 1811: 'batiment' in eigendom van 'L'Empire'.

275 Str. 1537, 15-20: 'ain der Nyeher porten bij der Wyerd'; Str. 1562, 7 en 19: 'Nyerporten'; Str. 1632, 66: 'in die Kolstraat aen die Nieupont'.

276 Str. 1387, 25 en 30 ('Alaerts pasterne'); Tafel H. Geest, 45 (1426): 'Alertz pasterne' bij de 'Koellstraten'; Schepensbank, oorkonde van 23 april 1468: 'in der Kaelgatssen, aen der Kaelpasternen'; Str. 1407, 17: 'die pasterne opter Joedenstrate te hueden doe der brandt was opter Joedenstraten'.

277 Str. 1644, 6r, 28r.

278 Geldersche Poort, I.11; Keulse Poort, I.1165; Roermondsche Poort I.1226.

279 Zie voor een beschrijving en plattegrond van het portiershuis aan de Roermondse poort: Kaarten en prenten, cat. nr. 591, Eerste Register, onder D.

280 Geldersche Poort, I.13, 'provoost'.

281 Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 11; Gallot, 'Rapport', 87.

282 Aan de Roermondsche Poort, I.773, 'wachthuis' (leg. B.37); in 1842 verbouwd tot stalling voor paarden van de marechaussee (Kaarten en prenten, cat. nr. 591, eerste register, letter R); I.1225, 'kazerne-keuken' (leg. B.18), I.1226, 'portiershuis & tuin' (afb. en tekst in coll. kaarten en prenten, cat. nr. 591, letter D); eigendom van alles: Departement van Oorlog.

283 Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 33; aanbesteding vond plaats in 1725.

284 Militaire arch., inv. nr. 17 (memorie F. Brunsveld van Hulten).

285 Keulse Poort, I.521, 'garnizoenspaardrijstal', eigendom: Departement van Oorlog.

286 Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 19; Kaarten en prenten, cat. nr. 591, Eerste Register, onder R (stal XI).

287 Keulse Poort, I.1154, 'garnizoenspaardenstal', eigendom: Departement van Oorlog.

288 Kaarten en prenten, cat. nr. 591, Eerste Register, onder R (stal X).

289 Str. 1451, 23: 'an den thoeren hyr voir buten der Maespoiten'.

290 Str. 1516, 15: 'halcken daer 't bolwerck voer die Maesspoort mede geanckent is'; Str. 1528, 29-30: 'dat bolwerck voir die Maezeport gehoeght mit naemsche steynen'; Str. 1552, 11-12, 23-26 en 29-34.

291 Str. 1638, 26r: 'dese naevolgende persoonen die steenen afgebroken hebben opt bolwerck aen de Maespoort...; aende arbeiders die de muyr opt bolwerck aende Maespoort afgebroken hebben ende die steenen schoongemaect...'.

292 Str. 1684, 48r.

293 Str. 1349/50, 12: 'facienti murum iuxta Telgelrepor'; Str. 1366, 15: 'ad portam de Tygelen'.

294 Str. 1377, 5.

295 Str. 1388, 28.

296 Str. 1388, 4 en 11; Str. 1400, 6; Str. 1401, 18.

297 Str. 1393, 22-23; Str. 1411, 16.

298 Str. 1442, 20 en 36.

299 Str. 1534, 8 en 15; een 'Rutger der melre' (Rutger van Würzburg, vader van de bekendere Venlose schilder, drukker en numismaat Hubertus Goltzius, werkte veelvuldig in opdracht van het Venlose stadsbestuur; zie Janssen en Gorissen, Hubertus Goltzius, 5) maakte een 'concept ind ontwerp des nien bouwes aen der Tiegelpoerten'.

300 Str. 1534, 37.

301 Str. 1673, 56; Str. 1639, 27; Str. 1642, 20r-28r; Str. 1643, 19v-23v; Str. 1644, 15r-16v.

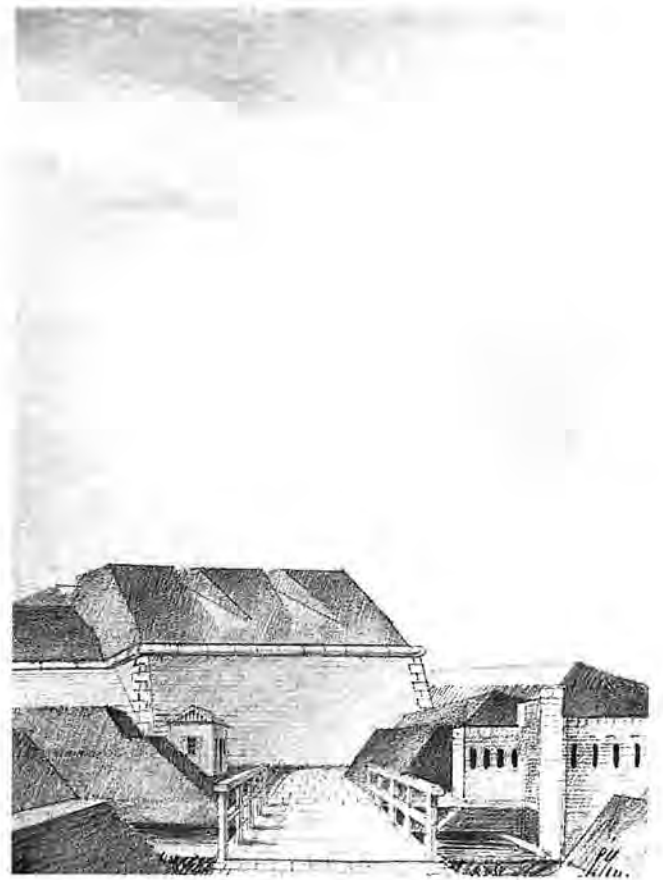
302 Stadsbestuur, inv. nr. 2603.

107 Gezicht vanaf de Maaspoort in noordelijke richting; links de doorgang naar 't Bat, rechtdoor het bastion Lichtenberg; tekening van L. Jungen, 1866

108 Gezicht vanuit het noorden op de brug over de stadsgracht voor het bastion Lichtenberg; rechts van de brug bevond zich 'de Broeser'

- 303 VTH 3665.
304 OPV, V.35.
305 OPV, V.37.
306 Militaire arch., inv. nr. 17 (memorie F. Brunsveld van Hulten).
307 Geldersche Poort, 1.9; Maaspoort, 1.89; Keulsche Poort, 1.524; Roermondsche Poort, 1.773.
308 Uyttenbroeck, *Bijdragen* II, 6. Zie verder: OPG, V.43, 1822; Plan van een 'officiers en soldate wacht aan de Gelderse Poort te Venlo 1822' en OPG, V.51, 1851: 'Plan van het defensieve wachthuis bij de Maaspoort'.
309 Aan de Oude Roermondsche Poort, 1.799, 'gebouw', eigendom: Departement van Oorlog.
310 St. Nicolaasstraat, 1.622, 'huis', eigendom: Venloo, de R.K. kerk.
311 Str. 1396, 6: 'van den hoeffstaet daer der baghinen huus op steyt'; H. Geestklooster, inv. nr. 26.
312 H. Geestklooster, inv. nr. 9-II, regest 2; in 1549: 'den susteren opten beglyn hoff achter Sunter Claess cloester' (inv. nr. 11a).
313 H. Geestklooster, inv. nr. 10, reg. 10.
314 H. Geestklooster, inv. nr. 26. Str. 1624, 126: 'Also die systeren van den begijnhoff ... haer aldt wooninghe achter S. Nicolaes cloister verandert ende aen die Heyligh Geystkerck alhier een nieu woonplaetz gegolden ende daerop getimmer, als heeft die stadt die bedekamer van den alden begijnhoff tot een schoel gekocht mit ombtrint (1 1/2) roeij coel-hoffs'.
315 Str. 1624, 126.
316 In *Archeologie in Limburg* (afl. 41 van oktober 1989) wordt de vondst gemeld van resten van de kapel, die uit de veertiende eeuw zouden stammen.
317 Str. 1511, 49: 'op ten toren in gen Dael'; Str. 1529, 27.
318 Str. 1584, f. 65.
319 Str. 1635, f. 68r; Str. 1638, f. 41r; Str. 1654, f. 9r.
320 Bogers, *Geschiedenis*, 6; Flament en Michels, 'Huislieden- of akkermansgilde', 3; Jolles, 'Schuttersgilden', 84-85.
321 Stadsbestuur, inv. nr. 1653 B.2; Bogers' stelling dat de kapel voor 1653 moet zijn afgebroken is dus niet juist (Bogers, *Geschiedenis*, 6).
322 In 1811: perceelnr. 757 is een 'batiment en ruïnes', perceel 758: 'jardin'. In 1842: Klein Beekstraat, 1.1297, 'huis', 1.1298, 'bergplaats', 1.1299, 'bergplaats', alles eigendom van Schmasen. 1.1298 moet de zeventiende-eeuwse kerk zijn, de beide andere gebouwen zijn de oude kloostergebouwen.
323 Str. 1486, 41; Franquinet, 'Trans-Cedron', 153; 300 Schoengen, *Monasticon*, I, 190, supplement I, 158, II, 195.
324 Str. 1487, 13 en 17.
325 Str. 1534, 11.
326 Franquinet, 'Trans-Cedron', 161.
327 Van Rensch en Van Pinxteren in *Pronkstukken* nr. 37; Nissen in *Pronkstukken* nr. 36.
328 Str. 1618, 20; De Stuers, 'Transcedron', 352.
329 Annunciaten, inv. nr. 68: 'ongeveer vijf roeyen erfs ende plaetzen van hunnen convents bleyck naest den voerss. convent van Transcedron gelegen'.
330 Annunciaten, inv. nr. 70-72 (1628-1630), 73 (1649).
331 Schepenbank, oorkonde van 17 juli 1682: land 'aende capelle int Oeyer veldt'; Mialaret, *Noord-Limburg*, 154-155.
332 Str. 1712, 79.
333 De Stuers, 'Transcedron'; Mialaret, *Noord-Limburg*, 186-188.
334 In 1811: 931 'cour' (=batiment), 932 'batiment', 933 'cour', 934 'batiment', 935 'batiment', alles in eigendom van l'empire; in 1842: Joodestraat, 1.1254, 'klein arsenaal', 1.1255, 'kogelpark'; Joodestraat, 1.256, 'bergplaats', eigendom: Ariëns, behoorde tot het complex van het klooster; Joodestaat, 1.936, 'huis', eigendom: Ariëns.
335 Zie hierover Van Rensch, *Inventaris klooster Heilige Geest*, 100-101.
336 H. Geestklooster, inv. nr. 32-I.

delen van de gebouwen waren toen zeer vervallen.³⁰³ Op plattegronden uit 1782³⁰⁴ en 1799³⁰⁵ is de poort nog te zien. Ook in 1817 stond zij nog overeind; het gebouw gaf toen geen aansluiting op wegen buiten de stad, maar diende alleen als toegang tot de buitenwerken van de vesting.³⁰⁶ Het doodlopende straatje bij de voormalige poort heette 'Aan de Oude Tegelpoort'.

B.37 Wachthuizen³⁰⁷

In 1825 werden bij de vier stadspoorten wachthuizen gebouwd.³⁰⁸

B.38 Washuis van de infanteriekazerne³⁰⁹

Een over de Cedronsbeek gebouwd pand westelijk van het grote kazerneblok was in 1842 eigendom van het Ministerie van Oorlog.

C. Kerkelijke gebouwen

C.1 Begijnenhuis³¹⁰

Op of vlakbij de westelijke hoek van de Begijnengang en de Klaasstraat lag tenminste vanaf de late veertiende eeuw een begijnenhuis.³¹¹ Volgens een beschrijving uit 1402 lag dit achter het koor van de kerk van het kruisherenklooster.³¹² In 1448 kochten de begijnen een belendend perceel.³¹³ De huisvesting in de Begijnengang was begin zeventiende eeuw zo bouwvallig geworden, dat werd omgezien naar een ander gebouw. Nieuwbouw op de oude plaats was te duur, zodat de zusters 'van het begijnhoff binnen onse stadt Venlo' met toestemming van infante Isabella twee huizen kochten naast de oude kapel van de Heilige Geest om die te vervangen door nieuwbouw.³¹⁴ Een jaar later kocht de stad het voormalige begijnenhuis, in verband met de bouw van een nieuwe school in het kruisherenklooster.³¹⁵

C.2 Kapel 'Ingen Dael'

Naast de Sint-Martinuskerk, op het 'Duister Kerkhof', lag in de zestiende en zeventiende eeuw een kapel genaamd 'Onze Lieve Vrouw ingen Dael'.³¹⁶ Over het ontstaan van dit bouwwerk is niets bekend. De naam is afgeleid van het toponiem 'in gen Dael' of 'in den Daell'.³¹⁷ In 1584 is sprake van 'die kerck ingenn daell'.³¹⁸ 1635: 'dat portael voor die Daelkerck'; 1638 en 1654: 'Daelkercksthoren'.³¹⁹

De kapel was in gebruik bij de broederschap van Onze Lieve Vrouwe Ingendaell, later het Akkermansgilde geheten.³²⁰ In 1736 werd in het kader van de voorbereiding van de bouw van het kruitmagazijn (leg. B.20) bestek gemaakt voor 'het aefbreken van het toorentien met het alt kerckskken op den duesteren kerck-

hof, van oude mueren aen den voors. kerckhof'.³²¹ Het oude kerkje moest tot op de fundamenteën worden gesloopt; ook werd een tegen de kerk gebouwd doodgravershuisje opgeruimd.

C.3 Klooster Trans-Cedron³²²

Reeds in 1486 verbleef in een huis genaamd 'Robbenhuys' een gemeenschap van celledoeders, afkomstig uit Maastricht en naar verluidt overgekomen ter verpleging van pestlijders in Venlo.³²³ In 1487 werd er op De Weide, 'over de beek', een nieuw huis voor de broeders gebouwd.³²⁴ In 1534 ontving de gemeenschap van de stad een glazen raam in de refter.³²⁵ Het klooster werd tijdens de Staatse bezetting in 1578 verlaten.³²⁶ In 1599 werd het in gebruik genomen door de uit Genooi verdreven zusters van Catharinadal, die in 1614 overgingen naar de orde der annunciaten.³²⁷ In 1618 werd de eerste steen gelegd voor de nieuwe kerk, die een jaar later werd voltooid.³²⁸ Het naburige klooster Maria-Weide stond in 1623 grond af voor de nieuwbouw van het klooster der annunciaten, 'om die selve in quadrangul te brenghen te incorporeren ende te betimmeren, mits dat het convent van Transcedron een scheydtsmuere tusschenbeids maecken sall'.³²⁹ Het klooster werd in 1625 voltooid. Het kloostercomplex groeide in de loop van de zeventiende eeuw verder door aankoop van aanpalende huizen en erven.³³⁰ In 1631 lieten de zusters in Genooi op de plaats van het oude klooster een nieuwe kapel bouwen.³³¹ Het beleg van 1702 richtte grote schade aan. In 1712 kregen de religieuzen steun van de stad bij het herstel van de kerk.³³²

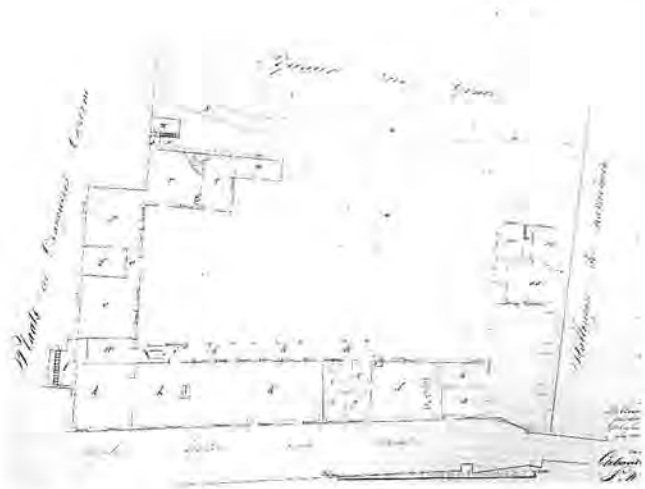
Trans-Cedron werd in februari 1797 opgeheven. De gebouwen kwamen in particuliere handen. Kerk en klooster werden vanaf 1879 gerestaureerd door uit Duitsland afkomstige dominicanen.³³³ Het gehele complex werd in de Tweede Wereldoorlog verwoest.

(zie leg. D.1) Klooster van de Heilige Geest³³⁴

In 1623 werd begonnen met nieuwbouw van een klooster bij de Heilige Geestkapel, dat werd betrokken door vrouwen afkomstig uit het begijnhuis in de Begijnengang (leg. C.1). Er heerst onduidelijkheid over de kloosterorde waartoe het klooster behoorde.³³⁵

In 1733 richtten de zusters zich tot het stadsbestuur met klachten over de huisvesting. Zij wilden het belendende pand aankopen, 'vermits de kleynte van haer clooster notoirlyck van competente wooninghe onvoorsien, ende tot dyen aentgesicht van gem. huyse soodanigh geexporeert dat eenighe caemers van haar clooster daer van niet en kosten bevrijen...'.³³⁶ Niet lang daarna, in 1750, beklagden de zusters zich over de grote aantallen soldaten en 'geringhe luyden' in veel te

109 Plattegrond van het militair hospitaal in 1820

110 Het militair hospitaal in 1916

Links de keuken, daarachter ziekenzaal nr. 1 (met een houten galerij); hierin bevonden zich in 1820 '30 eenmans kribben'; recht door de chirurgijnskamer, de apothek en het magazijn van geneesmiddelen; rechts een gebouw waarin zich de 'tissesserie', een privaat en een 'desinfecteerboks' bevond; het plein diende als wandelplaats voor de zieken.

kleine woningen in de buurt van het klooster. Het klooster zelf had te kampen met ruimtegebrek, hetgeen zou kunnen worden verholpen door de aankoop van enkele belendende pandjes.³³⁷

In 1796 protesteerden de commandanten van de acht burgerwijken bij de municipaliteit tegen de sluiting van het klooster, 'een arm cloosterken ... maar aan de gelegentheit voor het overige zijn dezelve tog van groot nut voor de omleggende buuren die gemakkelijk bij deselve haaren dienst vinden'.³³⁸ Toch werden de gebouwen op de kapel na gesloopt; tot aan de opheffing van de vesting was de kapel in gebruik als 'klein arsenaal' en het omliggende terrein als kogelpark voor de artillerie.

C.4 Klooster Maria-Weide³³⁹ (afb. 114)

In 1413 kocht een gemeenschap van begijnen, die voordien onder leiding van een zekere Aleid Horren in de Heilige Geeststraat woonden³⁴⁰, een perceel in De Weide om er een klooster te vestigen.³⁴¹ In korte tijd werden vervolgens meerdere huizen en percelen gekocht, zodat een ruim kloostercomplex in de zuid-oostelijke hoek van de stad ontstond.³⁴² De nieuw gebouwde kerk werd in 1416 gewijd.³⁴³ Op het terrein van het klooster bevonden zich onder meer een bleek en een 'hoppengairde'.³⁴⁴ In 1456 werd een grote hoeveelheid aarde, geladen in twintig schepen, uit het erf van Maria-Weide gehaald in verband met de aanleg van een bolwerk. Wellicht ontstond toen de vijver die er nog in de negentiende eeuw was.³⁴⁵ Vanwege 'quaede tijden' moest het klooster in 1588 bezittingen verkopen ten behoeve van het onderhoud van de kerk.³⁴⁶ In 1652 rees een conflict met het stadsbestuur over het molenrecht op de beek en de afwatering van de beek die over het kloosterterrein stroomde.³⁴⁷

Het klooster werd in 1798 door de zusters verlaten. De gebouwen kwamen in particuliere handen. Bij een brand in 1866 werd een deel van het oude complex verwoest. Het klooster werd in de Tweede Wereldoorlog verwoest; de kapel werd gerestaureerd.

C.5 Klooster Sint-Catharinadal (Genooi)³⁴⁸

In 1410 vestigden vier devote vrouwen zich vlakbij de Maas even ten noorden van de stad, 'in gen Oede' (in Genooi, op de netkaart van Jacob van Deventer 'Nue', afb. 2). Niet lang daarna, in 1423, kreeg het inmiddels groter geworden gezelschap toestemming van de pastoor van Venlo en van de bisschop van Luik een klooster met kapel te bouwen.³⁴⁹ Dit werd het tertiariissen-klooster Sint-Catharinadal, ook wel Mariëndaal of gewoonweg 'het klooster in der Oede' geheten.³⁵⁰

Gedurende de vijftiende eeuw groeide de gemeenschap gestaag. De stad ondersteunde de bouwactiviteiten van de zusters.³⁵¹ In 1532 werd een nieuwe kerk in gebruik genomen.³⁵² Kerk en klooster werden in 1582 verwoest door het Staatse garnizoen van Venlo. De zusters vertrokken daarop naar Roermond en konden pas na de herovering door Parma in 1586 terugkeren naar Venlo. Omdat de restanten van het klooster in Genooi inmiddels waren opgeruimd³⁵³, vestigden de zusters

zich in 1599 in het leegstaande Trans-Cedron-klooster, waarin vroeger de cellebroeders hadden gewoond.³⁵⁴ (leg. C.3)

C.6 Minderbroedersklooster³⁵⁵ (afb. 76, 115)

Vanaf 1612 verbleven enkele uit Roermond overgekomen minderbroeders in het Sint-Jacobsgasthuis op de hoek van het Helschriksel en het Maasschriksel. Hieraan vooraf ging een verzoek van stadhouder Frederik van den Berg aan de Venlose magistraat. Hij had vernomen 'dat in der stad Venlo een huijs voer alde mannen gefundeert, tegenwoordig uijtgestorven is, dewelcke seer begint te vervallen', en hij verzocht de stad de minderbroeders er in te huisvesten, 'tot augmentatie vande catholycke religie'.³⁵⁶ Het gebouw werd echter niet geschikt bevonden. Het was 'très incommode pour y faire ung cloistre', vanwege de te kleine kapel en vanwege de ongunstige ligging op een drukke plaats vlakbij de Maas, 'où nuiet et jour passent les chariots pour deux rues qui passent du long tirans vers la Meuse'. Aanvankelijke plannen om het gasthuis te verbouwen werden niet doorgezet.

De minderbroeders verkregen vervolgens in 1613 van de aartshertogen de beschikking over het terrein van het voormalige hertogenhof (leg. A.4). De bouw van het klooster begon in 1614 en werd in 1616 afgesloten. Het stadsbestuur leende van een schepen 1500 gulden 'totten bouw der heeren recollecten'.³⁵⁷ De kerk werd tussen 1617 en 1620 gebouwd.³⁵⁸ De stad schonk 169.400 'tichgelsteen ende puttsteen' en glas voor de kerkramen.³⁵⁹ Enkele belendende pandjes aan de zijde van de Lohofstraat, waarin volgens de gardiaan van het klooster 'dickwils lichtverdighen ongebonden luijden van seer kleinje stichtinghe woenen, alsoo dat oock voor de gestichticheijt der stad ende betaemlickheijt der kercken deze huijskens seer out, slecht en vuil wel dienen afgeworpen te wesen', werden in 1669 en 1671 aangekocht.³⁶⁰ Het klooster werd waarschijnlijk in de achttiende eeuw uitgebreid met een vleugel aan de Lohofstraat en langs de noordelijke stadsmuur.

Ook dit klooster werd door de Franse overheid in 1796 opgeheven. De kloosterkerk was in 1795 al aangewezen als hospitaal.³⁶¹ Het uitgebreide gebouwencomplex werd in die jaren omgebouwd tot kazerne; deze situatie zou gehandhaafd blijven tot de sloop in 1916. Alleen de kerk werd gehandhaafd.

(zie D.4) Nederduitse Gereformeerde Kerk³⁶²

De kapel van het Sint-Jorisgasthuis, tijdens het Staatse intermezzo van 1632-1637 al dienende tot de protestantse eredienst, kwam vanaf 1702 definitief in gebruik bij de protestantse gemeenschap.³⁶³ In 1704 werd het gebouw omschreven als de 'Lutherse kerke'.³⁶⁴ Het oorspronkelijk kleine kapelletje werd in 1717-1718 door bouwmeester Pleun van Bolnes aanzienlijk vergroot, waartoe een drietal westelijk van het oorspronkelijke kapelletje gelegen huizen en enkele noordelijk van de kapel gelegen tuinen werden aangekocht.³⁶⁵

337 H. Geestklooster, inv. nr. 35-1.

338 Stadsbestuur, inv. nr. 1692.

339 In 1811: alles één perceel (750) in handen van Linssen, 'fabriquaht'; daarnaast waren perceelnr. 751-753 en 755 'jardin', en nr. 754 'pature' (weide). In 1842: de kerk van het oude klooster: Nieuwstraat, 1.1210, 'bergplaats', eigendom: Berger. De kloostergebouwen waren verdeeld in: 1.1214, 'zoutziederij', eigendom: Seydlitz; 1.1215, 'huis', eigendom van Seydlitz; 1.1218 en 1.1219, tweemaal een 'huis', el.1220: huis en tuin van Berger. De gebouwen aan de Nieuwstraat: 1.1209, 'huis' van Berger; 1.1216, 'huis & stal' van Seydlitz; 1.1217, 'huis & tuin' van Justen; 1.1300, 'bergplaats' van Berger. Aan de Floddergats/Keizerstraat lagen: 1.1211, 'bierbrouwerij' van Verwins; 1.1212, 'plaats' van Seydlitz; 1.1213, 'bergplaats' van Seydlitz; 1.1221, 'huis' van Berger. De voormalige kloostertuin met vijvers: 1.755, 'tuin', eigendom van Berger.

340 In 1405 werden de begijnen door het stadsbestuur bevestigd in het bezit van hun 'huysinghe ende erve ... gelegen by den heiligen geist' (Maria-Weide, inv. nr. 171).

341 Str. 1416, 16: begijnen 'op'ter Nyerstraten als Aleide Horren ende oer geselschap'; Maria-Weide, inv. nr. 171, reg. 51; inv. nr. 329, reg. 166 (1438): 'erve des nien conventz op'ter Nyerstraten gelegen dat Aleit Horren gesticht heeft'. Het begijnenhuis in de Heilige Geeststraat werd in 1415 verkocht (H. Geestklooster, inv. nr. 34).

342 Maria-Weide, inv. nr. 1 (reg. 69), 172-175 (reg. 66-67, 72-73) en 343 (reg. 97); Str. 1416, 10: 'gescint den beginen in der weiden doe sij besloeten woorden'; Str. 1416, 11: 'gescint den beginen in der weiden doe den wijebisscop oer kerke wijen solden'; Mialaret, *Noord-Limburg*, 190-193; de hier afgebeelde tekening van het klooster uit 1684 (afb. 114) (Maria-Weide, inv. nr. 412) wordt beschreven door Plötz in *Pronkstukken* nr. 57, 165-167.

343 Str. 1416, 11: De kerk werd na een uitbreiding opnieuw ingewijd in 1435 (Maria-Weide, inv. nr. 181, reg. 140: moestuin en erf 'aen des vurs. cloisters erve dair nu dat coer van des selver cloisters kercken eyndeils op getymmet steer'; Str. 1435, 23).

344 Maria-Weide, inv. nr. 188 (1519); inv. nr. 191 (1535).

345 Str. 1456, 22.

346 Maria-Weide, inv. nr. 624. Het klooster kwam in de problemen door achterblijvende inkomsten (inv. nr. 454, 1589).

347 Maria-Weide, inv. nr. 198.

348 Van Rensch en Van Pinxteren in *Pronkstukken* nr. 37, passim.

349 Van Rensch, *Inventaris annunciaten*, 7; Str. 1423, 18: 'gescinct den wybuscop in der Oede'.

350 Annunciaten, inv. nr. 35, reg. 20: 'convente geheiten in Marien dale in der Oeden'; Str. 1440, 29: 'den begijnen inder Venne', waarmee vrijwel zeker het klooster in Genooi zal zijn bedoeld.

351 Onder meer Str. 1453, 28, schenking van bakstenen.

352 Str. 1532, 10: 'meister Tewes den gelaesmecker in affkortinge des gelaes dat der raet in die nye kerck inger Oede gegeven heeft'; 40: 'der raet in der Oeyden te gast geweest doe die nye kerck reij was'; Str. 1533, 6: 'so die stat eyn gelaess den systemen in der Oeden tot oere kercken vergund in gegeven heeft'.

353 Str. 1586, 23, 26, 42, 44.

354 Annunciaten, inv. nr. 76: 'huis en erf 'bie dem conventz van Seedrom'.

355 Het oude klooster: Minderbroederskazernen, 1415, aangeduid als 'affuitloods'; Hesse, *Minderbroedersklooster*, passim; Dalmatius van Heel, 'Bijdragen', 22-24.

356 Stadsbestuur, inv. nr. 1684.

357 Bijlage bij de Str. van 1614; Str. 1614, 6.

358 Consecratie vond plaats in laatstgenoemd jaar; Hesse, *Minderbroedersklooster*, 8; Stadsbestuur, inv. nr. 308 (1625): een huis tegenover de 'Recollectenkerk'.

359 Str. 1614, 114.

360 Hesse, *Minderbroedersklooster*, 21-23.

361 Uyttenbroeck, *Bijdragen* III, 102 (17 maart 1795).

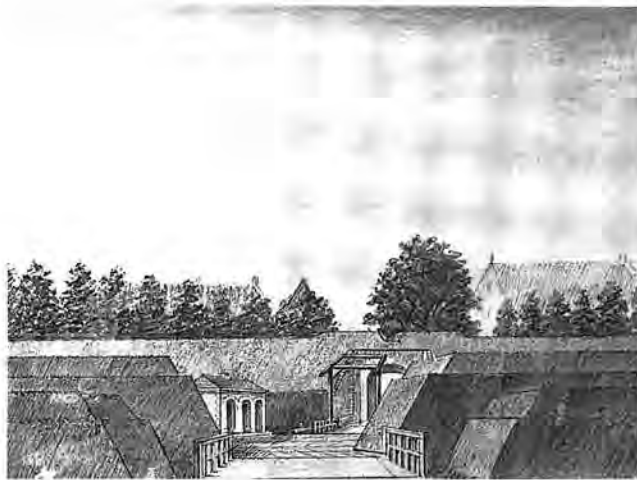
362 Gereformeerde plaats, 1345, 'kosterhuis', 1346, 'kerk', 1.1119, 'plaats', alle eigendom van de protestantse gemeente.

363 Derckx en Van Pinxteren in *Pronkstukken* nr. 46, passim.

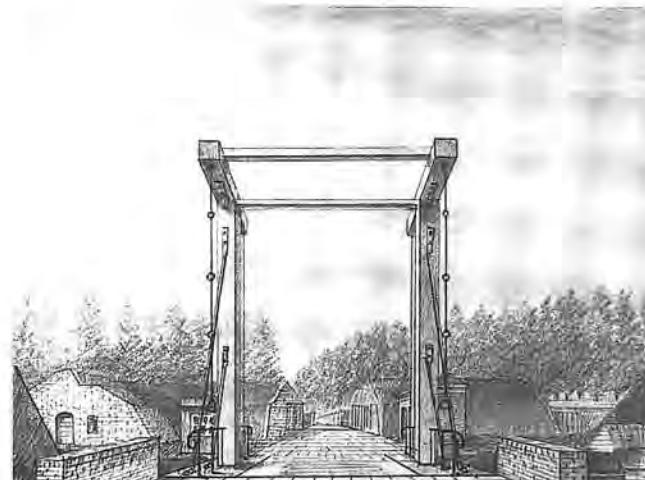
364 Str. 1704, 82.

365 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV 35; Mialaret, *Noord-Limburg*, 168-170; Grambusch, *De staat der Gereformeerde kerkgemeenten*, 33-35.

111 *Gezicht op de Roermondse Poort vanuit het zuiden; tekening door L. Jungen, 1866*

112 *Gezicht op de Roermondse Poort op de eerste ophaalbrug; tekening door L. Jungen, 1866*

C.7 Sint-Antoniuskapel

De ten zuiden van de stad gelegen Sint-Antoniuskapel, die voor het eerst is vermeld in 1482, is zichtbaar op de kaart van Jacob van Deventer.³⁶⁶

C.8 Sint-Martinuskerk³⁶⁷ (afb. 46, 56, 68, 116)

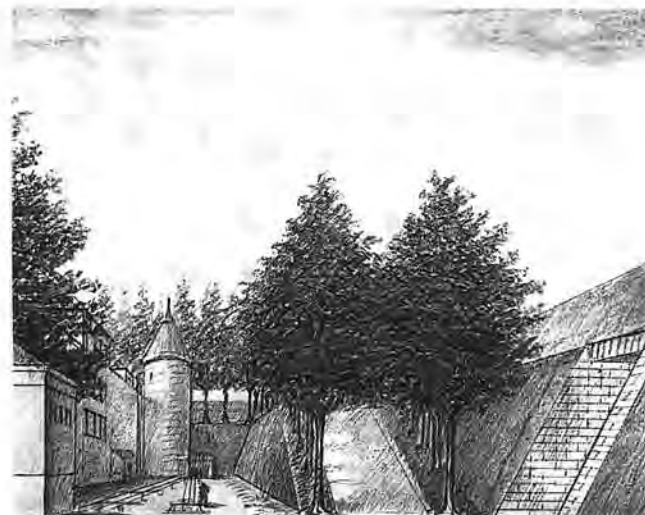
De parochiale Sint-Martinuskerk bestaat sinds ten minste het einde van de tiende eeuw (zie hoofdstuk 2). Deze ouderdom is door opgravingen bevestigd.³⁶⁸ De oudste te traceren bouwphase is een zaalkerkje van ongeveer 6 x 11,5 meter. Dit eerste kerkje werd enkele malen vergroot.³⁶⁹ In het jaar 1299 is sprake van een aanzienlijk complex aan kerkelijke goederen.³⁷⁰ In datzelfde jaar ontving de kerk een schenking van een inwoner van Venlo, 'ad usum ecclesie de Venlo et pro luminari eiusdem'.³⁷¹ In 1368 schonk Sander Vinck de kerk een jaargeld 'in behoef derre voerg. kerken te gebouwe ende te gelught te helpen'.³⁷² Ook het stadsbestuur schonk periodiek een bijdrage ten behoeve van de kerkbouw.³⁷³

Begin vijftiende eeuw bestond de behoefte aan een nieuwe, grotere kerk. Al in 1401 en 1408 was sprake van bouwwerkzaamheden³⁷⁴, maar vooral vanaf 1411 werd er grootscheeps gebouwd. De stadsrekeningen bevatten over dit werk een grote hoeveelheid detailgegevens, die hier niet zullen worden weergegeven. Tussen 1411 en 1430 ontstond een volledig nieuw kerkgebouw dat veel groter was dan het oude. De bouw werd ruimschoots van stadswegen ondersteund, in baar geld en in bouwmaterialen.³⁷⁵ Onder meer het burgergeld³⁷⁶ en de inkomsten van 'afgegraven land'³⁷⁷ werden geschonken aan de kerk; tevens werden speciale belastingen ten behoeve van de kerkenbouw geheven.³⁷⁸ Ook particulieren schonken geld.³⁷⁹

Bouwmeester was aanvankelijk 'meister Dries'³⁸⁰, vanaf 1419 is sprake van 'meister Gerard'.³⁸¹ Over laatstgenoemde was men in Venlo kennelijk zo tevreden dat men hem probeerde over te halen zich blijvend in Venlo te vestigen.³⁸² Materialen werden zowel van verre (kalk, natuursteen, hout, lood) als uit de directe omgeving (zand uit de bantuin, baksteen van klei uit het Ven, hout uit de bossen in de omgeving) aangevoerd. De kerk werd in 1430 gewijd³⁸³; niettemin werd er in de jaren dertig nog allerlei werk verricht. In 1447 vond opnieuw een inwijding plaats.³⁸⁴ Ook daarna werd het werk voortgezet, onder meer aan de koorpartijen; in 1457 werd het Heilige-Geestkoor gewijd.³⁸⁵ De oude kerkstoren bleef staan, maar kwam in de schaduw te staan van de nieuwe grote stadstoren. (leg. A.18)

De kerk werd bij het beleg van 1511 beschadigd.³⁸⁶ In 1592 werden nieuwe koorbanken geplaatst.³⁸⁷ In 1611 vonden weer bouwwerkzaamheden plaats³⁸⁸; een jaar later werd het grote orgel gerepareerd³⁸⁹, terwijl in 1619 het nu nog bestaande monumentale doopvont werd gegoten door de plaatselijke geelgieter Herman Potgieter.³⁹⁰ In 1624 werd het interieur van de kerk gewit en in 1691 werd een nieuw hoogaltaar gewijd.³⁹¹ Het interieur werd verder verrijkt met een monumentale in rococo-stijl uitgevoerde preekstoel (1707).³⁹²

Toen in de achttiende eeuw de oude stadstoren was gesloopt, was Venlo een nuttig gebouw armer. De militaire autoriteiten stelden spoedig vast dat 'de stad ende fortressse van Venlo leght in eene considerable laeghte,

113 *Gezicht vanaf de binnenzijde van de Roermondse Poort op de Kwaktoren; rechts de walopgang; tekening door L. Jungen, 1866*

waer toe men geen toeganck op eenige distantie can ontdekken dan alleen van seeckere hoogte die binnen de stad moet weesen'; daarom moest 'den tweeden daer aen staende klokken thooren (worden) gerestaureert ende eenigsints verhoogt oftewel een anderen gemaect'. Besloten werd tot restauratie van de oude kerkstoren, die sinds de vijftiende eeuw in de schaduw van de grote stadstoren had gestaan. De precieze gang van zaken is te volgen in een rapport van J.H. Kock, 'eerst aanwesende ingenieur in guarnisoen alhier', gedateerd 30 december 1776.³⁹³ De toestand van de oude - 78 voet en 8 duim (ongeveer 22,5 meter) hoge - toren bleek dermate slecht te zijn dat zelfs de klokken niet meer zonder gevaar geluid konden worden. Het dak was lek en door het slopen van de grote toren ernstig beschadigd. Reparatie van het dak en de klokkenstoel alleen voldeed niet, want in dat geval zou de toren niet eens boven het dak van de Martinuskerk uitkomen, waardoor de stad nog geen goede uitkijktoren zou hebben. Op advies van de militaire ingenieur werd besloten de toren verder op te metselen tot een hoogte van 171 voet (ca. 49 meter), inclusief een nieuwe koepel met daarin de poortklok. De werkzaamheden werden afgesloten in 1776. Voortaan kon de torenwachter 4,5 tot 5 uren 'rontomme dese stad' zien. Over de financiering van de opbouw rees nog een conflict tussen de stad en het bisdom.³⁹⁴

De Sint-Martinuskerk werd gerestaureerd tussen 1872 en 1880.³⁹⁵ De toren werd in 1879 gerestaureerd en verhoogd; het bouwwerk werd voorzien van een in neogotische stijl uitgevoerde spits. De toren ging verloren tijdens de Tweede Wereldoorlog.

C.9 Sint-Nicolaaskerk en kruisherenklooster³⁹⁶

In 1378 verkreeg de Sint-Nicolaasbroederschap, de broederschap van de schippers, toestemming van het stadsbestuur om buiten de stad op De Laar een kapelletje voor het Nicolaasbeeld te bouwen.³⁹⁷ In 1381 schonk de stad nog een perceel land bij de kapel.³⁹⁸ In 1383 verkreeg de broederschap een bouwplaats aan de Jaarmarkt- of Klaasstraat.³⁹⁹ Dat gebeurde opnieuw in

³⁶⁶ Str. 1482, 18.

³⁶⁷ In 1811: 390 (toren) 'en ruïne', 391 'cimetière'; in 1842: Klein Kerkstraat, 1.391, 'kerkhof', 1.392, 'kerk', beide eigendom van: Venloo, de R.K. gemeente.

³⁶⁸ Glazema, 'Overzicht', 33-53; idem, 'Oudheidkundige opgravingen', 275-279.

³⁶⁹ Mialaret, *Noord-Limburg*, 170-182.

³⁷⁰ AAA, charter nr. 574.

³⁷¹ RA Limburg, arch. par. Afferden, inv. nr. 1; Janssen, 'Een stichting voor licht', 30-31.

³⁷² Tafel H. Geest, 9.

³⁷³ Bijvoorbeeld Str. 1394, 8.

³⁷⁴ Str. 1401, 20: 'der prochien kircken van Venle gegeven tot huren getimmer...'; Str. 1408, 15: 'die kerk verdyngt te maken...'

³⁷⁵ In 1415 43.000 stenen en 300 Gelres guldens (Str., 55); een jaar later schonk de stad 100 Rijnse guldens 'toe hulpen tot der hoeger kercken tot der tymmeringenn' (Str. 1416, 31); in 1417 schonk de stad hout (Str., 34); in 1423 nog eens 30.000 stenen (Str., 46).

³⁷⁶ In 1413 betaalden 32 nieuwe burgers hun burgergeld, 'dat gelt hieraef is der kercken gegeven' (Str., 1); Str. 1416, 3 en Str. 1417, 3.

³⁷⁷ Zo in 1416 (Str., 61-63).

³⁷⁸ In 1416 vergaderden burgemeesters, schepenen en raden 'om der schattingen will te setten tot der kerken' (Str., 1416, 3).

³⁷⁹ Str. 1418, 3: 'dat gelt dat Derick Menseneir der kerken gaf'.

³⁸⁰ Str. 1411, 21: 'gescint meister Dries doe he ons vraget of wi meer tymmeren wulden aen de kerk'; Str. 1416, 13: 'doe meister Dries te Venlo was om onser kerken wille'; Dries bezag tevens de stadsmuur aan de Mjas.

³⁸¹ Str. 1418, 12: 'doe waren scepenen ende rait, meister Dries ende Gerard ons meister bi ende ordenetden so wie men die kerke maken solde'.

³⁸² Str. 1418, 48: 'gegeven meister Gerard toe liefnis, doe he die kerke verdinget te tymmeren...'; 'doe men oeverdreegh mit meister Gerard dat he te Venlo solde blieden woenen'.

³⁸³ Str. 1430, 16: 'dat gelt te Ludick droech vander wyonghe'.

³⁸⁴ Str. 1447, 26.

³⁸⁵ Str. 1454, 12, 20; str. 1457, 24.

³⁸⁶ Str. 1512, 29, 33.

³⁸⁷ Str. 1592, 112-114.

³⁸⁸ Str. 1611, 173-225.

³⁸⁹ Str. 1612, 31-32.

³⁹⁰ Str. 1619, 33v-34r ('Die nieuw funt oft doep'); Str. 1621, 62r-63v ('Costen totte funt in die hoig kerck').

³⁹¹ Str. 1624, 27; Str. 1691, 20r.

³⁹² Str. 1707, 23.

³⁹³ Stadsbestuur, inv. nr. 1655/33; zie ook 1655/29, 31.

³⁹⁴ Uytendroek, *Bijdragen* III, 16.

³⁹⁵ Hendriks, 'St. Martinuskerk', passim.

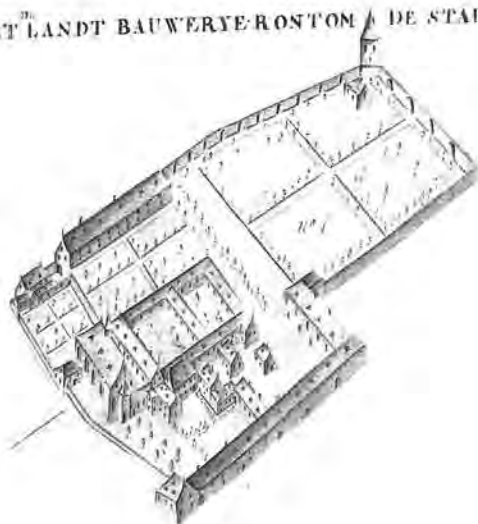
³⁹⁶ In 1811: 622 'batiment', 623 'batiment en ruïne', 624 'église', 625 'batiment', 626-628: 'batiment'. De kerk van het oude klooster in 1842: St. Nikolaasstraat, 1.624, 'bergplaats', eigendom: Venloo, de R.K. kerk. Het oude klooster: 1.1190, 'bergplaats', eigendom: Venloo, de R.K. kerk. Jongere gebouwen die tot het complex van het voormalige kruisherenklooster behoorden: 1.622, 'huis', 1.626-628, 'huis', 1.658-659, 'huis', 1.1189, 'stads armenschool', (leg. A.26), 1.1191, 'stads collegie' (leg. A.7) 1.1191, 'huis', 1.1193, 'bergplaats', 1.1194, 'huis', eigendom van alles: Venloo, de R.K. Kerk.

³⁹⁷ Kruisherden, inv. nr. 214, fol. 84v, 273v; reg. nr. 15.

³⁹⁸ Kruisherden, inv. nr. 3, reg. nr. 23: 'dat stuck lands dat plads dat da vur der capellen opten Laer gelegen is, also dat men dat plads vurs, nummerrere en sal betynnumeren noch betunen - mar dat plads vurs, sal allewegen ledich blyven liggen in behoef der capelle vurs'.

³⁹⁹ Kruisherden, inv. nr. 6, reg. 28.

114 Vogelvluchtperspectief van het klooster Maria-weide, 1684

Het klooster en de kerk waren compleet afgezonderd van de stad. Volgens deze tekening kende het klooster in 1684 twee binnenboven; in de negentiende eeuw was dat - volgens de kadastrale tekening - niet meer zo.

115 De noordelijke vleugel van het voormalige minderbroedersklooster in 1916

1392, toen met de toevoeging 'in behoef ende urbaer sinter Claes timmeringen ende geluchten sijne capellen'.⁴⁰⁰ Hier werd een nieuwe kapel gebouwd.⁴⁰¹ De oude kapel op De Laar bestond nog in 1437.⁴⁰² In 1399 droeg het stadsbestuur de nieuwe kapel over aan de kruisheren van Sint-Agatha, ten behoeve van de stichting van een klooster in Venlo. Als termijngedebied voor het nieuwe kruisherenklooster werd het Land van Kessel aangewezen, dat daartoe van het moederklooster Sint-Agatha werd losgemaakt.⁴⁰³ In 1399 ging de abt van Averbode, als patroon van de Venlose parochiekerk, accoord met de bouw van een klooster bij de Nicolaaskapel.⁴⁰⁴ In datzelfde jaar verklaarde de electbisschop van Luik, op verzoek van hertog Willem van Gelre en van het Venlose stadsbestuur, zijn goedkeuring te hechten aan de stichting van het klooster en aan de incorporatie van de Nicolaaskapel.⁴⁰⁵ Met de bouw van een nieuwe kerk werd nog in het jaar 1400 begonnen.⁴⁰⁶ De bouw werd gesteund door hertog Willem, die in 1401 een erfrente beschikbaar stelde uit zijn tienden te Venlo.⁴⁰⁷ Het kloostergebouw was in elk geval in 1414 klaar.⁴⁰⁸ Nadien vonden regelmatig uitbreidingen plaats, waartoe verschillende percelen werden aangekocht. Uiteindelijk was een groot deel van het stratenblok tussen de Jaarmarktstraat, Begijnengang, Gasthuisstraat en Vleesstraat bebouwd met de kerk, het klooster en een aantal bijgebouwen van de kruisheren.⁴⁰⁹ In 1428 vond een altaarwijding plaats.⁴¹⁰ In 1436 begon 'meister Andries' met metselwerk aan de kerk.⁴¹¹ Er vond kennelijk uitbreiding van het kerkgebouw plaats, want in 1451 onderhandelde de prior van het klooster met het stadsbestuur over een huis dat in verband met 'dat nije choer' moest worden afgebroken.⁴¹² Het klooster kreeg in de jaren 1454-1456 grote aantallen bakstenen om de bouw te helpen voltooiën.⁴¹³

In de achttiende eeuw was de hoofdingang van het klooster aan de Gasthuisstraat, waar een monumentale poort stond. In de Franse tijd (1797) werden kerk en klooster ontruimd; de kerk fungeerde tot aan de restauratie en ingebruikname als hulpkerk van de Sint-Martinusparochie in 1877-1879 als pakhuis; het klooster en de bijgebouwen kregen verschillende functies, zo waren er verschillende scholen in het complex gehuisvest. (leg. A.7 en A.15)

Het klooster werd in 1852 gesloopt om plaats te maken voor de bouw van het Sint-Josephziekenhuis. De kerk werd in 1879 gerestaureerd; tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het gebouw zwaar beschadigd, waarna afbraak volgde.

Op het bijkantje van Jacob van Deventer (afb. 16) is het kruisherenklooster abusievelijk aangeduid als 'Dominicani'.

(zie D.6) Synagoge⁴¹⁴

In 1827 werd in het voormalige protestants armenhuis (leg. D.6) een joods gebedshuis geopend. Een jaar later ressorteerde dit gebouw onder de Maastrichtse synagoge. Vanaf 1865 beschikte de joodse gemeenschap in Venlo over een eigen volwaardige synagoge aan het Maasschriksel.⁴¹⁵

C.10 Terminarishuis minderbroeders van Wesel⁴¹⁶

Reeds in 1320 was er in Venlo in de Gasthuisstraat, naast het oude Sint-Jorisgasthuis, een 'domus fratrum minorum', een terminarishuis, van de minderbroeders van Wesel.⁴¹⁷

C.11 De Weem⁴¹⁸

De pastorie of 'Weem', direct naast de kerk gelegen, wordt voor het eerst vermeld in 1299.⁴¹⁹ In de jaren veertig van de zeventiende eeuw werd een nieuw groot pand gebouwd; hiertoe werd een belendend perceel aangekocht.⁴²⁰ Aangezien deze nieuwe pastorie alweer vervallen was geraakt, vond in 1764-1765 nieuwbouw plaats. In 1795 was in de Weem een kantoor van de Franse bezetting gehuisvest. In 1892 werd de Weem uitgebreid; de voorhof werd toen gesloten.

D. Liefdadige instellingen

D.1 Heilige Geestkapel⁴²¹

De Heilige Geestkapel op de hoek van de Jodenstraat en de Heilige Geeststraat werd in 1360 gesticht, ten behoeve van de huisvesting van arme zieken en ouden van dagen.⁴²² Daarnaast werden er thuis verblijvende armen ('huisarmen') bedeed. De gebruikelijke naam van de instelling was 'Tafel van de Heilige Geest' of 'Huisarmen'. De kapel werd beheerd door twee provisoren, die in de jaren na 1360 regelmatig schenkingen ten behoeve van de uitbouw van de kapel ontvingen.⁴²³

In 1361 en 1415 werden door de provisoren belendende panden opgekocht.⁴²⁴ De kerkelijke bediening in de kapel van de Heilige Geest was midden vijftiende eeuw in handen van de kruisbroeders.⁴²⁵ In 1587 werden de vensters van het kerkje dichtgemetseld.⁴²⁶

In 1623 werd in de kapel en de bijgebouwen het klooster van de Heilige Geest gevestigd. Het gebouw verkeerde in 1631 in slechte staat.⁴²⁷ (zie verder onder 'Klein Arsenaal')

D.2 Leprozenhuis

Op de minuutkaart van Jacob van Deventer is te zien dat ten zuid-oosten van de stad, aan de weg naar Keulen, een leprozenhuis (aangeduid als 'Leprosen') lag. De oudste vermelding van een leprozenhuis in

⁴⁰⁰ Kruisheren, inv. nr. 6, reg. 28; inv. nr. 8, reg. 43 en inv. nr. 60, reg. 44.

⁴⁰¹ Kruisheren, afschrift in inv. nr. 214, f. 41r, reg. 33: 'hoefstat ... op ter Nyer straten neven senter claes capellen'.

⁴⁰² Kruisheren, reg. 183-185 (afschriften in inv. nr. 214, f. 19v-20r, 20r, 30r-v).

⁴⁰³ RA Noord-Brabant, arch. kruisherenklooster Sint-Agatha, inv. nr. 130, reg. 47 (4 juli 1399).

⁴⁰⁴ Kruisheren, reg. 50, afschrift in inv. nr. 214, f. 284.

⁴⁰⁵ Kruisheren, reg. 51, afschrift op perkament inv. nr. 9, afschrift in inv. nr. 214, f. 284v-286.

⁴⁰⁶ Kruisheren, reg. 66, afschrift in inv. nr. 214, f. 40v; 'in behoef ind in oerber senter Claes kercken tymmeringen ind gelucht'.

⁴⁰⁷ Kruisheren, inv. nr. 214, f. 32v-33r, reg. 55.

⁴⁰⁸ Str. 1414, 13: 'in sent ter claes cloester'.

⁴⁰⁹ Enkele aankopen van percelen: Kruisheren, inv. nr. 43, reg. 94 (1413, een gastenhuis); inv. nr. 45, reg. 128 (1425); inv. nr. 47 (1437), reg. 178; inv. nr. 48 (1438), reg. 191; inv. nr. 49 (1455), reg. 248. In 1465 werd de boomgaard van het klooster vergroot door de verwerving van 'eyn cleyn lepken lantz ende erves' (inv. nr. 50, reg. 275).

⁴¹⁰ Str. 1428, 23: 'doe men die elter wijde tcenter clais gescint den wybisscop'.

⁴¹¹ Str. 1436, 12.

⁴¹² Str. 1451, 11.

⁴¹³ Str. 1454, 20; Str. 1455, 13; Str. 1456, 14: 'te volleston oirre tymmeringen'.

⁴¹⁴ Hellschrikselstraat, 142, 'armenhuis', eigendom: Venloo, de protestantsche armen.

⁴¹⁵ Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 58: Seelen, 'Herstel', 92.

⁴¹⁶ Gasthuisstraat, 1244, 'huis', eigendom: Kounen.

⁴¹⁷ Stadsbestuur, inv. nr. 2040-1: Meijer, *Predikheren*, 107.

⁴¹⁸ Grote Kerkstraat, 1374, 'huis (pastorij)', eigendom: Venloo, de R.K. gemeente.

⁴¹⁹ AAA, charter nr. 574: 'domo in qua investitus ... consuetus est morari'; Str. 1455, 14: 'des pastoirs vrin den opten Wedem iii der stat kannen voll wijns'; Str. 1616, 12r: 'een lamb betaft op den wedemhoff verdaen als den pastoir zijn intredt dede'.

⁴²⁰ Volgens Uyttenbroeck (*Bijdragen* II, 48) gebeurde dat in 1644; Denessen, 'Timmeratie', passim, waarop wij ons hier verder baseren.

⁴²¹ Joodestraat, 11254, 'klein arsenaal', eigendom: Departement van Oorlog, 11255, 'kogelpark'.

⁴²² Camps, *Inventaris, inleiding*, blz. 3; Stadsbestuur, inv. nr. 1819: legger van vaste inkomsten van de provisoren van de Tafel van de H. Geest, van het Sint-Jorisgasthuis en van het oude gasthuis, aangelegd ca. 1550. Op het omslag een aantekening uit ca. 1550: hertog Eduard van Gelre verleende het stadsbestuur op 4 januari 1360 toestemming een 'capell in eeren [van] den heiligen Geijst' te bouwen; AAA, charter nr. 926: het stadsbestuur van Venlo bevestigt dat Johan, pastoor van Venlo, toestemming heeft gegeven tot de stichting van de kapel, 28 mei 1360. In 1377 bestond de kapel (Tafel H. Geest, inv. nr. 13, 28 september 1377).

⁴²³ Str. 1391, 10v; 27.000 stenen van stadswege; H. Geestklooster, inv. nr. 20 (1395): een schenking 'tot behoef der huisernen lude ende des heiligen Gheists capellen tymmeringen ende gelucht'.

⁴²⁴ Tafel H. Geest, inv. nr. 4 (1361) en inv. nr. 34 (1415). Aangekocht werd het belendende pand, dat tot die tijd werd bewoond door begijnen, die in dat jaar naar De Weide vertrokken om daar het klooster Maria-Weide te stichten.

⁴²⁵ Str. 1451, 21: 'van des heiligen geistz wegen senter claes broederen gegeven ... omdat sij die misse in den heiligen geist eyn tyt lanck verwart hadden'.

⁴²⁶ Str. 1587.

⁴²⁷ Str. 1631, 91: 'in die H. Geijstkerck als dat gewicht van't uhrwerck duer het gewolffsel gevallen was'.

116 De Sint-Martinuskerk na de sloop van de stadstoren en de opbouw van de oude kerkstoren, 1744

117 De restanten van het Sint-Jacobsgasthuis in het begin van de twintigste eeuw

- 428 Str. 1349/50, 11-13, 14, 16 en 20 ('de domo leprosorium'); Str. 1366, 9 en 16: 'ad domum leprosorium', 18: 'domus leprosorium'; Str. 1500, 8: glas in het 'melaetehuis'; Schepenbank, oorkonde van 9 mei 1600: erf 'achter den melaten gelegen beneven der stadt lantwheer'.
- 429 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 74-75.
- 430 Str. 1644, 40v: 'int' affbreken van't lazarihuys'.
- 431 Crispijnstraatje, 1402, 'armenhuys en tuin', eigendom: Venloo, de R.K. Godshuizen; 1811: 401 'jardin' en 402 'hospita', eigendom van de 'hospice des infirmes'.
- 432 Het jaartal 1626 stond nog in de twintigste eeuw in muurankers op het gebouw. Str. 1624, 100: bier voor 'den arbeyders aent nieu sieckhuys'; Mialaret, *Noord-Limburg*, 195-196.
- 433 Stadsbestuur, inv. nr. 249 (notulen raad Venlo), 27 februari 1830; vgl. Camps, *Inventaris*, 15.
- 434 Camps, *Inventaris*, 16.
- 435 Gemeentebestuur IV, code 1.853.1, voorl. inv. nr. 00993 (St. Joristgasthuis aan de Lohofstraat); Sint-Joristgasthuis; *Nieuwe Venlosche Courant* van 31 augustus 1943.
- 436 Gereformeerde Plaats, 1.345-346, 'kosterhuys en kerk'; 1.119, 'plaats'.
- 437 Schepenbank, akte uit 1375; Schepenbank, oorkonde van 17 januari 1402; Kruisheren, inv. nr. 49, reg. 248 (1455). In 1498 is sprake van huizen in de Gasthuisstraat, tegenover 'Sint Joeris gasthuys' (Kruisheren, inv. nrs. 53-5, reg. 375 en 377).
- 438 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 35.
- 439 Schepenbank, oorkonde van 24 november 1438.
- 440 Str. 1509, 41: 'burgermeister Gaert Boegell ind ock Arnt van Loni der iersten steen van Sint-Joristgasthuys koer gelacht hebn'.
- 441 Vleeschstraat, 1982, 'huys', eigendom: Wed. Op den Acker.
- 442 AAA, charter nr. 574.
- 443 Arch. Caen, 8.
- 444 Kruisheren, inv. nr. 214, cart., f. 43r-v (1366): 'Oppter Vleisstraeten op eyn steynen huys by Sent Jacops gasthuys gelegen neven den gemeynen straten'. In 1533 (4 mei): 'dat alde gasthuys ind plaats mit sijnen toebehoor gelegen tegen der cruysbroederen kirk aever neest opten oirde vanden heligist straeten' (Schepenbank, nr. B2650, register van overdracht van bezittingen, niet gefoliceerd). Dat het een vrij klein gebouw was kan worden afgeleid uit Schepenbank, oorkonde van 12 mei 1433, waarin sprake is van het erf van de kruisheren, gelegen tegenover het 'hospitaelsghuysken'. In 1413 kocht het kruisherenklooster een huis in de Vleesstraat 'teghen den hospitaal van Venle oever ... achter aen streckende aen Sent ter Claes broederen erve' (Kruisheren, inv. nr. 43, reg. 94); de ingang van het klooster was destijds aan de Vleesstraat, tegenover het gasthuis (aldus omschreven bijvoorbeeld in Schepenbank, akte van 12 mei 1433).
- 445 Schepenbank, nr. B2650 (zie vorige noot); Verzijl, 'St. Jacobsgasthuis', 155.
- 446 Hellschrikselstraat, 142, 'armenhuys', eigendom: Venloo, de protestantsche armen; 1811: 'batiment' in eigendom van de 'hospice des réformés'.
- 447 In 1721 kochten de diakenen van de gereformeerde kerk een huis en erf aan de Kleine Kerkstraat ten behoeve van de gereformeerde armen (Stadsbestuur, inv. nr. 398).
- 448 OPV, V.33.
- 449 Stedelijk arch., 136: manhuys, huisvesting van krankzinnigen; Maasschriksel, 1.121, 'bergplaats'; Hellschrikselstraat, 1.122-123, 'huys', eigendom: Venloo, de R.K. Godshuizen; 1.124, 'tuin', 1.125, 'huys'; 1078-1079, 'huys'; alles eigendom van: Venloo, de R.K. Godshuizen. Het oude gasthuis is waarschijnlijk: 1.121 en 1.1078.
- 450 Str. 1533, 33: 'den ierste steyn van Sante Jacopsgasthuys gelacht'; Str. 1537, 13: 'stratemaken bij Sint-Jacobskapel'; Verzijl, 'St. Jacobsgasthuis', 157; Mialaret, *Noord-Limburg*, 185-186.
- 451 Stadsbestuur, inv. nr. 1824 (eerste stuk), 1v (1538).
- 452 Str. 1535, 10.
- 453 Str. 1539, 31, 58; Str. 1580, 12.
- 454 Str. 1580, 66.
- 455 Str. 1616, 18: een huis op het Schriksel 'neffen het manhuys'.
- 456 OPV, V.37.
- 457 Stadsbestuur, inv. nr. 249 (notulen raad Venlo), 27 februari 1830.
- 458 Camps, *Inventaris*, 16-17.
- 459 Stedelijk arch., inv. nr. 136.
- 460 Grote Kerkstraat, 1.315, 'Wezenhuys', eigendom: Venloo, de R.K. Godshuizen; in 1811: 314, 'batiment', 315 'hospice des orphelins catholiques, en ruïne' en 316 'jardin', alles in eigendom van de 'hospice des infirmes'.
- 461 GA Venlo, arch. Godshuizen, inv. nr. 11.
- 462 In 1842, sectie H, Aan het Kerkhof, H.978, 'doodgravershuys', H.979, 'kerkhof', eigendom: gemeente, H.980, 'kerkhof', protestantse gemeente; H.981: Israëlitische gemeente, 'begraafplaats'.

Venlo dateert van 1349/50.⁴²⁸ Volgens Uyttenbroeck lag er aanvankelijk een leprozenhuis bij de Tegelpoort; in 1464 zou nieuwbouw op de Laar (= de door Jacob van Deventer aangegeven plaats?) zijn geopend.⁴²⁹ Het gebouw werd afgebroken in 1644.⁴³⁰

D.3 (Nieuw) Sint-Joristgasthuis⁴³¹

In 1626 werd aan de Lohofstraat een nieuw Sint-Joristgasthuis geopend.⁴³² Van 1830 tot 1856 was hierin gevestigd het Armenhuys of Armengesticht van het RK Armbestuur, bedoeld voor vondelingen, wezen, onwetige kinderen en ouden van dagen voor wie elders geen plaats was.⁴³³ Een kamer was ingericht als vergaderruimte voor het RK Armbestuur; daarnaast was er een hulpbureau gevestigd, waar elke woensdag bedeling aan huisarmen plaatsvond. In 1856 werd het gebouw gesloten.⁴³⁴ Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden plannen ontwikkeld om het vervallen gebouw te restaureren en er een streekmuseum in onder te brengen. Stadsarchitect Jules Kayser werd gevraagd een ontwerp voor herstel en verbouwing te maken. Tijdens de laatste maanden van de bezetting werd het gebouw verder beschadigd. Pogingen om na oorlog met steun van het rijk alsnog tot restauratie over te gaan, strandden definitief in 1952, waarna afbraak volgde.⁴³⁵

D.4 (Oud) Sint-Joristgasthuis⁴³⁶ (afb. 81)

In de Gasthuisstraat lag in de veertiende eeuw het Sint-Joristgasthuis met kapel.⁴³⁷ Het eigenlijke gasthuis lag westelijk van de kapel.⁴³⁸ In 1438 werd er aan het gasthuis gebouwd.⁴³⁹ In 1509 werd de kapel uitgebreid met een nieuw koor.⁴⁴⁰ Van het gasthuis restte na de opening van het nieuwe Sint-Joristgasthuis (leg. D.3) niets dan de kapel.

D.5 Oud Sint-Jacobsgasthuis⁴⁴¹

De oudste vermelding van het Oude Sint-Jacobsgasthuis in de Vleesstraat is van 1299⁴⁴²; in 1358 was sprake was van 'een huis op de Vleesstraat bij het gasthuis gelegen'.⁴⁴³ Uit teksten uit 1366 en 1533 kan worden afgeleid dat het, waarschijnlijk vrij kleine, gebouw op de noordelijke hoek van de Heilige Geest- en de Vleesstraat, tegenover het latere kruisherenklooster lag.⁴⁴⁴ Het gebouw werd in 1533, toen aan het Hellschriksel een nieuw gasthuis werd gebouwd (leg. D.7), door de provisoren verkocht.⁴⁴⁵

D.6 Protestants armenhuys⁴⁴⁶

Nadat zich begin achttiende eeuw in Venlo een Nederlandse gereformeerde gemeenschap vestigde, werd ook een armenhuys voor deze in omvang beperkte bevolkingsgroep geopend.⁴⁴⁷ Op een plattegrond uit 1763 wordt een 'gereformeerd armenhuys' vermeld aan het Hellschriksel.⁴⁴⁸ Het Franse kadaster uit 1811 omschrijft

dit perceel als 'hospice des réformés'. De Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel uit 1842 vermeldt op die plaats het protestants armenhuys.

D.7 Sint-Jacobsgasthuis⁴⁴⁹ (afb. 117)

In 1533 werd een begin gemaakt met de bouw van het nieuwe Sint-Jacobsgasthuis met kapel, op de hoek van het Hel- en het Maasschriksel.⁴⁵⁰ Een belangrijk begunstiger was Hermannus Kiespenninck, 'stadsphysicus van Venlo' en lijfarts van hertog Karel.⁴⁵¹ Het stadsbestuur schonk in 1535 een venster voor de nieuwbouw.⁴⁵² Vier jaar later betaalde de stad de plaatsing van een 'oirwerck' op het gasthuis; aangenomen mag worden dat dat bij gelegenheid van de voltooiing gebeurde.⁴⁵³ In 1580 diende het complex voor de opslag van geschut.⁴⁵⁴ Later werden in het gasthuis de oude mannen ondergebracht; het gebouw werd toen aangeduid als het 'Manhuys'.⁴⁵⁵ In 1799 is het aangeduid als 'maison des vicillards'.⁴⁵⁶ De kerk werd zwaar beschadigd tijdens het beleg in 1702.

Volgens de omschrijving in het Franse kadaster van 1811 was in het complex het 'hospice des infirmes' (ziekenhuis) gehuisvest. Toen in 1820 een nieuw weeshuis aan de Grote Kerkstraat werd geopend (leg. D.8) verloor het Sint-Jacobsgasthuis zijn functie van onderkomen van ouden van dagen en wezen. In 1830 werd het aangeduid als 'voormalig oud mannen en vrouwenhuys'.⁴⁵⁷ Tussen 1830 tot 1832 was in het pand de 'Armenfabriek' van het RK Armbestuur gevestigd, een tewerkstellings- en opvoedingsinrichting voor de stedelijke armen.⁴⁵⁸ In 1838 werden plannen ontwikkeld tot aanpassing van het gebouw voor de verpleging van krankzinnigen.⁴⁵⁹ Later werd het gebouw gesloopt en vervangen door een school.

D.8 Weeshuis⁴⁶⁰ (afb. 46)

In 1577 vermaakte een vermogend echtpaar zijn goederen aan de Venlose wezen.⁴⁶¹ Naast de school tegenover de Sint-Martinuskerk werd een weeshuis gevestigd. Volgens het Franse kadaster verkeerde het weeshuis in 1811 in staat van ruïne. In 1820 werd een nieuw pand geopend.

E. Kerkhoven

E.1 Algemene begraafplaats in de Bantuin⁴⁶²

Hoewel een decreet uit de Franse tijd had bepaald dat er binnen de stad geen doden meer mochten worden begraven, was het kerkhof bij de Sint-Martinuskerk in 1818 nog steeds in gebruik. De Sint-Martinusparochie weigerde protestanten te laten begraven op haar kerkhof, hetgeen tot een moeilijke situatie leidde omdat de kleine begraafplaats voor protestantse inwoners en

militairen aan het Helschriksel toen al enkele decennia was gesloten. Omdat begraven in de dichtbevolkte stad niet langer verantwoord werd geacht, drong het college van Gedeputeerde Staten bij het stadsbestuur aan op een regeling. Besloten werd tot de aanleg van een nieuwe algemene begraafplaats. In 1819 werd in de zuidoostelijke Bantuin aan de Ganzenstraat een nieuw kerkhof voor alle inwoners van de stad geopend.⁴⁶³ Voor de verschillende geloofsgemeenschappen (katholieken, protestanten en Israëlieten) waren wel aparte afdelingen gereserveerd.

Al in de jaren twintig van de negentiende eeuw beklagde de katholieke kerk zich erover dat het nieuwe kerkhof vol was. Een onderzoek van stadswege leidde tot de conclusie dat het kerkhof niet efficiënt werd benut. Er werden regels voor het begraven opgesteld; in 1835 werd besloten tot uitbreiding van het kerkhof met een nieuwe afdeling voor vaste graven.⁴⁶⁴ In 1866-1867 werd het kerkhof nog uitgebreid; in 1910, toen een nieuwe ruime begraafplaats aan de Tegelseweg werd geopend, werd het oude kerkhof gesloten.⁴⁶⁵

E.2 Kerkhof bij de Sint-Martinuskerk

De Venlose doden werden van oudsher in en om de Sint-Martinuskerk begraven. Volgens een bron uit 1379 was er echter ook een begraafplaats vlak buiten de stadsmuur; waar dat precies was is onbekend.⁴⁶⁶ Het kerkhof bij de kerk was door middel van roosters afgeschermd tegen rondlopend vee.⁴⁶⁷ Het gedeelte van het kerkhof tussen het kerkgebouw en de stadsmuur werd in de achttiende eeuw het 'Duister Kerkhof' genoemd. De oude muurtoren in de noordoostelijke hoek van de stad, die volgens het Franse kadaster in 1811 in ruïneuze staat verkeerde, diende in de achttiende en negentiende eeuw als knekelhuisje. Op het Duister Kerkhof, tegen de muur van de kerk, stond een doodgravershuisje.

Al in de zeventiende eeuw was de ruimte rondom de kerk kennelijk te krap geworden; de stad betaalde de pastoor een schadevergoeding omdat hij een schuur op zijn erf had laten afbreken voor een uitbreiding van de begraafplaats.⁴⁶⁸ De grafzerken werden in juli 1796 plat gelegd en het hele kerkhof met een laag zand bedekt, om er een grote kudde runderen te kunnen stallen. Venlo fungeerde als distributieplaats voor de bevoorrading van de Franse legers aan de Rijn.⁴⁶⁹ Op last van de Franse overheid mocht er toen niet meer binnen de stad begraven worden; buiten de stad moest een nieuw kerkhof worden aangelegd.⁴⁷⁰

E.3-4 Gereformeerd en militair kerkhof

In 1675 was er sprake van een 'Geusenkerckhoff'.⁴⁷¹ Op het Helschriksel bij de Lichtenberg was in de achttiende eeuw een klein protestants kerkhof.⁴⁷² Ook was dit kerkhof in die tijd in gebruik als militaire begraafplaats.⁴⁷³

F. Molens

Aan de verschillende beken die in en rond de stad stroomden, waren watermolens gebouwd. De kaarten van Jacob van Deventer geven hiervan een beeld (afb. 2, 16, 19). De oudste vermeldingen van molens kunnen worden ontleend aan de landsheerlijke rekening van 1294/95 ('de tribus molendinis in Mosa').⁴⁷⁴ In de stadsrekening van 1349/50 worden molens van Henricus de Lum en van Gerardus de Bucholt genoemd, in die van 1366 een molen in gezamenlijk bezit van Gubbelinus Suepken en Theodericus Ratinc.⁴⁷⁵ De ligging van deze molens is niet bekend, hetgeen eveneens geldt voor de 'Slijpmolen' (1480⁴⁷⁶) en de molen van Heinrick Lentgens (1418⁴⁷⁷). Buiten de Helpoort lag in 1389 een molen in bezit van Peter Borchgreve⁴⁷⁸, op De Laar in 1390 een 'olymoelen'.⁴⁷⁹

Jacob van Deventer geeft in de noordelijke stadsgracht een vijftal molens weer. De namen van deze molens wisselden nogal eens. Direct ten oosten van de Helpoort lag de Helmolen (leg. F.2). Deze molen wordt voor het eerst vermeld in 1429.⁴⁸⁰ Blaeu duidt deze molen aan met 'Ottentmolen'. Oostelijk van de Hel-

molen lag de Monniken- of Broederenmolen (leg. F.5) van de kruisheren, vermeld vanaf 1427.⁴⁸¹ Achter de Sint-Martinuskerk lag een molen die in 1467 in bezit was van de kinderen van Merten van Ruremunde.⁴⁸² (leg. F.10) Bij Blaeu wordt deze molen met 'Doverensmolen' aangeduid; later werd hij 'Spanjaardsmolen' genoemd.⁴⁸³ Westelijk van de Helpoort lagen volgens Jacob van Deventer nog twee molens. Bij Blaeu wordt de molen die het dichtst bij de Helpoort lag 'Distelmolen' genoemd (leg. F.1); deze molen komt in de bronnen vanaf het jaar 1400 voor.⁴⁸⁴ Van de andere molen, tussen de Distelmolen en de Maas (leg. F.13), is geen naam bekend.

Op de kade buiten de Tegelpoort lag - blijkens de plattegrond van Blaeu - eveneens een watermolen ('Stadsmolen').⁴⁸⁵ (leg. F.11) Wellicht is het een van de molens die in 1294/95 werden genoemd (zie boven). In 1412 is sprake van 'de moelen aen der Maesen'.⁴⁸⁶ In 1549 en 1550 werd arbeidsloon betaald 'van den werff ind der watermoelen dairop stainde'.⁴⁸⁷ Noordoostelijk van de stad lag de 'Hoogmolen' (leg. F.3). Deze molen stamt in elk geval uit de zestiende eeuw; hij is afgebeeld bij Jacob van Deventer.⁴⁸⁸

F.1 Distelmolen

F.2 Helmolen

F.3 Hoogmolen

F.4 Lohofmolen⁴⁸⁹

Op de plattegrond van Jacob van Deventer staat de Lohofmolen, een watermolen, al ingetekend. In 1842 was het een schorsmolen, waar eikeschors werd gemalen. Het maalproduct looi of run werd gebruikt voor het looien van runderhuiden. Gezien de ligging bij de looihof, op een plaats waar traditioneel in Venlo de leerlooiers waren gehuisvest, kan de molen deze functie al geruime tijd hebben gehad. In 1842 hoorden bij de molen enkele grote bijgebouwen en een molenaarswoning. De gebouwen werden in 1901 door de stad aangekocht, waarna in 1909 sloop volgde.⁴⁹⁰

F.5 Monnikenmolen

F.6 Moutmolen Grote Kerkstraat⁴⁹¹

In de Grote Kerkstraat bevond zich vanaf het begin van de negentiende eeuw een door paardenkracht aangedreven moutmolen. Hier werd gebrande of geëeste gerst, grondstof voor de bierbrouwerij, gemalen. Venlo telde in de negentiende eeuw diverse brouwerijen en branderijen. Aan het einde van de negentiende eeuw werd de molen ontmanteld en werd er een pakhuis in gevestigd.⁴⁹²

F.7 Panhuismolen⁴⁹³

Bij Jacob van Deventer (afb. 2) is even oostelijk van de stad een watermolen aan een grote molenvijver weergegeven. Deze molen stond bekend als de 'Wezenmolen' of 'Muizenmolen'. De vijver werd gevoed door de Panhuismolenbeek, die ontsprong aan de rand van het hoogterras ten oosten van de stad (op de netkaart van Jacob van Deventer aangeduid met 'fons', bron). De oorspronkelijke molen lag aan de zuidrand van de vijver; deze brandde in 1813 af, waarna een nieuwe molen werd gevestigd in het 'panhuis' aan de noordrand van de vijver.⁴⁹⁴ Toen ontstond de naam Panhuismolen.

F.8 Picardiemolen of Roffartsmolen⁴⁹⁵

Deze watermolen aan het uiteinde van de Picardie bij de stadsmuur is ingetekend op de plattegrond van Jacob van Deventer; hij zou reeds zijn vermeld in de veertiende eeuw.⁴⁹⁶ De naam Roffartsmolen ontstond na 1434, toen door Johan Vinck werd verkocht aan Gerard Roffaert 'den hoff ende erva toe moelenhuesen geheiten, mitter hovereisingen ende mit alle sijnen toebehoer', gelegen buiten de stad, en de watermolen daarbij, aan de stadsmuur, de sluizen achter de molen en de wellen daartoe behorende.⁴⁹⁷ In 1691 kwam de molen in bezit van de huisarmen van de stad; later kwam de molen in handen van particulieren.⁴⁹⁸ In 1823 was het een oliemolen. Vijf jaar later vroeg eigenaar

463 Stedelijk arch., inv. nr. 439; Bergevoet, 'Het voormalige kerkhof', 16.

464 Stedelijk arch., inv. nr. 439.

465 Bergevoet, 'Het voormalige kerkhof', 17.

466 Schepenbank, oorkonde van 2 april 1379.

467 Str. 1635, 45v: 'die rosters aen die grotte kerk gevecht'.

468 Str. 1637, 62v.

469 Uyttenbroeck, *Bijdragen* III, 120-121.

470 Bergevoet, 'Het voormalige kerkhof', 16.

471 Str. 1675, 45r.

472 Stedelijk arch., inv. nr. 438.

473 Stedelijk arch., inv. nr. 438; OPV, V.31 (1753 of later); V.33, nr. 15; V.34 (1773).

474 Meihuizen, 1294/95, tekst van de rekening, 26.

475 Str. 1349/50, 11, 13, 14, 18; Str. 1366, 17.

476 Str. 1480, 2; Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 9; buiten de Helpoort.

477 Kruisheren, 140.

478 Str. 1389, 10-11; Tafel H. Geest, inv. nr. 86 (1451): molen van Borchgreve, buiten de Helpoort.

479 Tafel H. Geest, inv. nr. 16.

480 Kruisheren, 61: 'Hellenmoelen buten der statmuieren tegen der Hellenporten'.

481 Kruisheren, inv. nr. 62c.

482 Tafel H. Geest, inv. nr. 98; in 1653 wordt deze molen nog 'Ruremundts muelen op de stadzgracht achter de Hoochkerck' genoemd (Schepenbank, akte van 13 februari 1653).

483 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 11; Van Bussel, *Molens*, 595.

484 Str. 1400, 3; 1401, 3; Schepenbank, oorkonde van 5 augustus 1573 ('oever die Beeck achter der Distelmoelen'); Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 10-11.

485 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 11.

486 Str. 1412, 6.

487 Str. 1549, 23-30; Str. 1550, 5: 'die stat watermoelen'.

488 Uyttenbroeck, *Bijdragen* IV, 10; Lamberts, 'Monumentale molens', 98-100; Van Bussel, *Molens*.

489 Crispijnestraatje, 1395, 'waterschorsmolen', eigenaar: Michels.

490 Van Bussel, *Molens*, 602.

491 Kerkstraat, L1117, 'moutmolen', eigenaar: Verzijl.

492 Van Bussel, *Molens*, 607.

493 In 1842: Sectie D, percelen D.796, 'huls', D.797, 'watergraanmolen' en D.798, 'lustuin'.

494 Van Bussel, *Molens*, 596-597; VTH 3653, een 'Plan van de vestingwerken voor de Keulse Poort te Venlo' uit 1753, alwaar 'Wijsmolen' nog apart van 'Panhuys' staat; Lamberts, 'Monumentale molens', 102-104.

495 Picardiestraat, L1149, 'water oliemolen', eigenaar: Michels.

496 Verzijl, 'De Roffarts- of Picardie-molen', 63; Van Bussel, *Molens*, 600-602.

497 Tafel H. Geest, inv. nr. 55.

498 Verzijl, 'De Roffarts- of Picardie-molen', 65.

- 499 Nieuwstraat, 1.1208, 'ros oliemolen', eigenaar: Benders.
- 500 Van Bussel, *Molens*, 606-607; Kruisheren; inv. nr. 176.
- 501 Oude Roermondsche Poort, 1.1239, 'water-, graan-, olie- en pelmolen', eigenaar: Verzijl.
- 502 Str. 1349/50, 11: 'iuxta molam domini Gerardi de Bucholt iuxta Tilgelreporten'; Str. 1523, 25-32; Str. 1525, 2; Str. 1546, 28 en 1547, 19: een plaats waar een volmolen 'plach te staen'; Str. 1625, 45: twee huisjes 'gelegen aen die Tichelpoort bij die voll-muelen'; Maria-Weide, inv. nr. 196 (1652); Str. 1662, 18v-21r en Str. 1665, 21v-23r: 'nieuwen bouw van die volmeulen'; Verzijl, 'Italiëmolens', 87, vermeldt een 'huurcontract' uit 1524, waaruit zou blijken dat een timmerman Jan de volmolen van de stad pachtte (zonder bronvermelding).
- 503 Verzijl, 'Italiëmolens', 88: 'bij de Oude Roermondse Poort, vulgo in Italiën' (1733).

Michels toestemming voor de oprichting van een tras-molen (tras is gemalen tufsteen, een bouw materiaal). Na 1836 werd het molencomplex enkele malen uitgebreid. In 1883 brandde de molen uit; er vond geen herbouw plaats.

F.9 Rosoliemolen Nieuwstraat⁴⁹⁹

Vanaf het begin van de negentiende eeuw bevond zich in de Nieuwstraat een rosoliemolen; deze werd in 1900 gesloopt.⁵⁰⁰

F.10 Spanjaardsmolen

F.11 Stadsmolen

F.12 Volmolen of Italiëmolens⁵⁰¹

Binnen de stad bij de Tegelpoort, was boven de Sloterbeek of Cedronsbeek een volmolen gebouwd.

Vollen is het verdichten en verstevigen van wollen laken ten behoeve van productie van kleding. De oudste vermelding dateert van 1523, wellicht 1349.⁵⁰²

Omdat voor dit hoekje van de havenbuurt de naam Italië in zwang kwam, werd het gebouw doorgaans 'Italiëmolens' genoemd.

In de achttiende eeuw werd de molen omgebouwd tot een graanmolen met onderslagrad. In 1762 brandde de molen af; nieuwbouw vond plaats in 1786.

Volgens de kadastrale omschrijving van 1842 was het toen een koren-, olie- en pelmolen. Toen na de opheffing van de vesting in 1867 de waterhuishouding in en rond de stad werd aangepast, verloor de watermolen haar functie. In 1873 werd het gebouw deels afgebroken en in 1882 geheel stilgelegd; in de gebouwen werd vervolgens een pakhuis gevestigd.⁵⁰³

F.13 Molen, naam onbekend

Gebruikte bronnen en literatuur

N.B. In de linker kolom zijn de in de noten gebruikte afkortingen weergegeven. Ter besparing van ruimte in de noten is bij verwijzingen naar veel gebruikte archieven (bijvoorbeeld het archief van het stadsbestuur van Venlo, de stadsrekeningen, de kloosterarchieven) alleen bij de eerste verwijzing ook de archiefbewaarplaats opgegeven.

Archieven

GA Venlo

Stadsbestuur

Stedelijk arch.

Gemeentebestuur I

Gemeentebestuur II

Gemeentebestuur III

Gemeentebestuur IV

Kaarten en prenten

Sted. plannen

Str.

Sint-Martinus I/II

Tafel H. Geest

arch. par. Blerick

Schepenbank

Godshuizen

Venloosch Weekblad

Venlosche Courant

Nieuwe Venlosche Courant

Dagblad voor Noord-Limburg

Dagblad de Limburger

GA Roermond

Oud stadsarch.

GA Arnhem

Oud-arch.

GA Zutphen

Oud-arch.

GA Nijmegen

Oud-arch.

GA Dordrecht

Stadsarch. 1200-1572

ARA

arch. Van Gendt

OMM

OPG

OPV

OSK

OSPV

VTH/VTHR

RA Limburg

Annunciaten

H. Geestklooster

Kruisheren

Maria-Weide

arch. par. Afferden

Gemeentearchief Venlo

archief van het stadsbestuur van Venlo 1272 - 1795 (arch.nr. 1); inventaris: H. Hanssen, *Inventaris van het oud archief der stad, municipaliteit en gemeente Venlo* (Venlo 1919); supplement: H. op de Laack, *Supplement I op den inventaris van het oud en Fransch archief van Venlo van H. Hanssen pr.* (Venlo [1928]); twee latere supplementen zijn in machineschrift uitgebracht. G.D. Franquinet, 'Inventaris der oorkonden en bescheiden berustende ten archieve van de gemeente Venlo', in: idem, *Overzicht der gemeente archieven en beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van de gemeente Sittard en Venlo, uitgegeven op last van gedeputeerde staten* (Maastricht 1872) is verouderd

archief van het stadsbestuur van Venlo 1814-1850 (arch.nr. 22); inventaris: H. op de Laack, *Inventaris van het stedelijk archief van Venlo van 1814-1850* (Venlo [1928])

archief van het gemeentebestuur van Venlo 1851-1900 (arch.nr. 37); inventaris: H. op de Laack, *Inventaris van het gemeentelijk archief van Venlo van 151 - 1900 met aanvulling van inventaris 1814 - 1850 alsmede de inventarissen van enige gedeponeerde archieven* ([Venlo 1939])

archief van het gemeentebestuur van Venlo 1901-1920 (arch.nr. 54); inventaris: M.J.J. Bergevoet, *Inventaris van het gemeente-archief van Venlo 1901-1920* ([Venlo 1972])

archief van het gemeentebestuur van Venlo 1921-1938 (arch.nr. 70); inventaris: M.J.J. Bergevoet, *Inventaris van het archief van het gemeentebestuur van Venlo over de periode 1921 - 1938* ([Venlo 1985])

archief van het gemeentebestuur van Venlo 1939-1978 (in bewerking; hier wordt voorsnog verwezen naar archief-codes en voorlopige inv. nrs.) (arch.nr. 141)

Hoofdverzamelgebied Beeld en Geluid: collectie Kaarten en Prenten, cat.: kaartsysteem

Bestand stedenbouwkundige plannen 1930-1950 (arch.nr. 226)

De stadsrekeningen zijn oorspronkelijk beschreven in de inventaris van Hanssen (zie boven); de rekeningen zijn nu apart beschreven in: Fr.J. Hermans, *Stadsrekeningen 1349-1795* (Venlo 1988, voorlopige versie). De stadsrekeningen zijn deels gepagineerd, deels gefolieerd (arch.nr. 33)

Het archief van de parochie Sint-Martinus bestaat uit een deel I en een deel II. Deel I (arch.nr. 12, 1298-1940) is slechts zeer gedeeltelijk beschreven; hier zijn alleen de oorkonden gebruikt. Verwezen wordt naar de datum van een oorkonde. Deel II (arch.nr. 172, 1820-1987) is beschreven (niet-gepubliceerde inventaris).

H. op de Laack, *Inventaris van de archieven van de provisoren der Tafel van den H. Geest, van het Bureau de Bienfaisance en RK Ambestuur van Venlo (1354-1900)* (z.p., z.j.) (arch.nr. 6)

archief van de parochie van Sint-Antonius van Padua te Blerick; inventaris in bewerking (arch.nr. 25)

archief van de schepenbank van Venlo (1361-1795); gedeeltelijke inventaris in machineschrift; gebruikt zijn vrijwel alleen de niet-geïnteriseerde charters; verwezen wordt naar de datum van het stuk (arch.nr. 150)

manuscript-inventaris: W.G.J. Renkens, *Inventaris van het archief van de RK Burgerlijke Godshuizen te Venlo 1433-1967* (Venlo 1977) (arch.nr. 10)

alle in GA Venlo, bibliotheek

Gemeentearchief Roermond

Inventaris: G.W.G. van Bree, *Inventaris van de oude archieven van de stad Roermond, 1259-1796* (Roermond 1989)

Gemeentearchief Arnhem

Inventaris: D.P.M. Graswinckel, *Het oud-archief der gemeente Arnhem* (Arnhem 1935, 3 delen)

Gemeentearchief Zutphen

Inventaris: W.E. Smelt, *Het oud-archief van de gemeente Zutphen* (Utrecht 1941, 2 delen)

Gemeentearchief Nijmegen

Inventaris: J.A.B.M. de Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen* (Nijmegen 1960, 4 delen)

Gemeentearchief Dordrecht

J.L. van Dalen, *Inventaris van het archief der gemeente Dordrecht. I. De grafelijke tijd 1200 - 1572* (Dordrecht 1909-1912, 2 delen)

Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage

H.A.J. van Schie, *Inventaris van het archief van de ingenieur der domeinen voor de ontmanteling der vestingen 1868-1900* ('s-Gravenhage 1979, 2.08.25); de inv. nrs. 56-60 hebben betrekking op de ontmanteling van de vesting Venlo

Ministerie van Oorlog, *Memories der Genie*; toegang 4.OMM: Joh. C. van Aartrijk, *Lijst van de Memories der Genie, kaarten, plans, atlassen en verslagen van commissies op het gebied van de defensie, afkomstig van het Ministerie van Oorlog, 17e-20e eeuw* (Den Haag 1976, machineschrift); de memories met betrekking tot Venlo bevinden zich in de inv. nrs. 175-186. De memories worden aangeduid met de letter V gevolgd door een cijfer (V1-V126)

V. van den Bergh, R.M. Haubourdin (inl.), F.E.Ch. Hoste en E.R. Ooijevaar, *Inventaris van de plans van gebouwen en van de modeltekeningen van het archief der Genie van het ministerie van Oorlog/Defensie, (1696) 18e eeuw-1940* (Den Haag 1996); de kaarten zijn alfabetisch op plaatsnaam geordend, daarbinnen genummerd

Inventaris van de plans van vestingen van het archief der Genie van het ministerie van Oorlog/Defensie, deel I: 16e eeuw-1813 (Den Haag 1996); R.M. Haubourdin, *Inventaris van de plans van vestingen van het archief der Genie van het ministerie van Oorlog/Defensie, deel II: 1813-ca. 1940*

Ministerie van Oorlog, *Situatie-Kaarten*; Kees Zandvliet, *Voorlopige inventaris van de situatiekaarten afkomstig van het archief der Genie, (13e) 17e-20e eeuw* (Den Haag 1979, machineschrift)

R.M. Haubourdin (inl.) en V. van den Bergh, *Inventaris van de situatieplans van vestingen van het archief der Genie van het ministerie van Oorlog/Defensie, (1644) 18e eeuw-1927* (Den Haag 1995)

J.H. Hingman, *Inventaris der verzameling kaarten berustende in het Rijks-archief (tweede gedeelte)* ('s-Gravenhage 1871; VTHR = supplement op VHT; A.J.H. Rozemond, *Inventaris der verzameling kaarten berustende in het Algemeen Rijksarchief, zijnde eerste en tweede supplement op de collectie Hingman* (Den Haag 1969)

Rijksarchief in Limburg te Maastricht

archief van het klooster der annunciaten te Venlo; inventaris: Th.J. van Rensch, *Inventaris van het archief van het Klooster der Annunciaten te Venlo 1361-1793* (Maastricht 1981; inventarissenreeks Rijksarchief in Limburg nr. 21)

archief van het klooster van de H. Geest te Venlo; inventaris: Th.J. van Rensch, *Inventaris van het archief van het Klooster van de H. Geest te Venlo 1382 - 1793* (Maastricht 1981; inventarissenreeks Rijksarchief in Limburg nr. 21)

archief van het kruisherenklooster te Venlo; inventaris: M.H.W.M. Hoorn, *Inventaris van het archief van het Kruisberenklooster te Venlo (1334) 1399-1796* (Maastricht 1989; inventarissenreeks Rijksarchief in Limburg nr. 42)

archief van het klooster Maria Weide te Venlo; inventaris: S.F.G. Buytendijk en A.M.T. Peeters, *Inventaris van het archief van het klooster Maria Weide te Venlo (1339) 1405-1798* (Maastricht 1991; inventarissenreeks Rijksarchief in Limburg nr. 45)

archief RK parochie Afferden, 1299-1481 (3 charters, toegang: plaatsingslijst)

arch. Hypotheekbewaarder Roermond Munsterabdij	toegang: Magazijnlijst van de registers van de hypotheekbewaarder, rayon Roermond, Franse Tijd - 1840, 1879-1948 (z.p., z.) archief van de Munsterabdij van Roermond, inventaris: M.K.J. Smeets en W.F.S.L. Keyser-Schuurman, <i>Inventaris van het archief van de Munsterabdij te Roermond 1220-1797</i> (Maastricht 1974; inventarissenreeks Rijksarchief in Limburg nr. 17)
arch. kap. Venlo Militair arch.	archief van het Kapittel van de parochiekerk te Venlo, 1391-1794 (51 charters, geen toegang) <i>Magazijnlijst oud militaire archieven, samengesteld door Jos Notermans</i> (Stichting Maastricht Vestingstad, 1978). doorlopend genummerd en aangevuld door Régis de la Haye (Maastricht 1981)
arch. Staten Overkwartier	G.H.A. Venner, <i>Inventaris van het archief van de staten van het Overkwartier van Gelder 1404-1794</i> (Maastricht 1979; inventarissenreeks van het rijksarchief in Limburg nr. 17)

RA Gelderland graven en hertogen van Gelre charterverzameling arch. Mechteld aanwinst (...) charters München	Rijksarchief in Gelderland te Arnhem archief der graven en hertogen van Gelre (963) 1306-1543 (archiefblok 0001) charterverzameling (1179) 1190-1542 (archiefblok 0243) archief hertogin-pretendente Mechteld 1309-1382 (archiefblok 0240) aanwinsten 1940-1977, 1290-1542 (archiefblok 0238) charters München 1107-1529 (archiefblok 0239) (Regestenlijst en inleiding: P.J. Meij, <i>Gelderse charters uit München teruggekeerd</i> ('s-Gravenhage 1953)) archief van de Gelderse rekenkamer 1559-1795 en de commissarissen belast met het beheer van de Gelderse domeinen 1543-1559 (inventaris A.H. Martens van Sevenhoven, 's-Gravenhage 1925-1926) (archiefblok 0012) A.P. van Schillgaarde, <i>Het archief van het buis Bergh</i> ([Nijmegen] 1932, 9 delen)
RA Noord-Brabant kruisherenklooster Sint-Agatha	Rijksarchief in Noord-Brabant H. Douma, <i>Inventaris van het archief van het kruisherenklooster Sint-Agatha (tweede stuk: regesten 1371-1887)</i> ('s-Hertogenbosch 1972)
RA Gent arch. graven van Vlaanderen	Rijksarchief in Gent (België) archief van de graven van Vlaanderen, inventaris: Jules de Saint-Genois, <i>Inventaire analytique des chartes des comtes de Flandre</i> (Gand 1843-1846)
NRWHStAD hertogdom Gulik Dalheim	Nordrheinland-Westfälisches Hauptstaatsarchiv Düsseldorf (Duitsland) archief van het hertogdom Gulik tot 1423 (vereniging met Berg) bestand Cistercienserinnenklooster Dalheim (Arsbeck), Urkunden 1201-1800
StA Köln Haupturkundenarchiv	Historisches Archiv der Stadt Köln toegankelijk via: <i>Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln</i> , vanaf deel 1 (1882)
AAA	Norbertijnerabdij van Averbode (België) archief abdij Averbode, sectie I, charters (geen inventaris; uitgebreide regesten in machineschrift)
arch. Caen	Archiv Haus Caen, bij Straelen (Duitsland) particulier archief
arch. Dep. Lozère	Archief van het Departement Lozère te Mende (Frankrijk)

Uitgegeven bronnen

Aders, G., 'Regesten aus dem Urkundenarchiv der Herzöge von Brabant (ca. 1190-1382), in: *Düsseldorfer Jahrbuch 44* (1947)
Aefferden, François Adam van, 'Staat van het Roermondsche Overkwartier des Vorstendoms Gelre in den jaare 1729, beschreven door (...), Eerste Presiderende Raad en Landrentmeester van 't Overkwartier van Gelderland, ressorterende onder Haar Hoog Mogende', uitgegeven door Jac. Vrancken in *Limburg's Jaarboek* 9 (1903) 264-310

Bondam, P., *Charterboek der hertogen van Gelderland en graaven van Zutphen* (...) (Utrecht 1783-1809)
Byvanck, A.W., *Excerpta Romana. De bronnen der Romeinse geschiedenis van Nederland I (Teksten) en III (Overblijfselen der Romeinse beschaving)* (Den Haag 1931 en 1947, RGP 73 en 89)

Camps, H.P.H., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* ('s-Gravenhage 1979)

Doorninck, P.N. van, *Het oudste leenactenboek van Gelre van 1326* (Haarlem 1898)
Doorninck, P.N. van, *Schatting van den lande van Gelre voor het Overkwartier en de Betuwe van 1369* (Haarlem 1903)
Doorninck, P.N. van, J.S. van Veen, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1107-1415* (Haarlem 1908)
Dronke, E., *Traditiones antiquitates Fuldenses* (Fulda 1844)

Fahne, A., *Urkundenbuch des Geschlechts Spede jetzt Spee* (I. Band, bis 1444) (Cöln 1874)

Gysseling, M., en A.C.F. Koch, *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta* (Brussel 1950)

Habets, Josef, *De archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn. Eerste deel: chaters en andere bescheiden van 966 tot 1550* ('s-Gravenhage 1889)
Harenberg, E.J., e.a., ed., *Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326* ('s-Gravenhage 1980 en later; losbladige uitgave) (hier verkort weergegeven als OBGZ)
Huyskens, Albert (Hrsg.), bewerkt von Dr. Wilhelm Mummenhoff, *Regesten der Reichsstadt Aachen (einschliesslich des aachener Reiches und der Reichsabtei Burscheid* (Köln/Bonn 1937-1961, twee delen)

Janssen de Limpens, K.J.Th., *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond* (Utrecht 1965; Werken der Vereeniging tot Uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsch Recht, derde reeks, 20)

Lacomblet, Th.J., *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins* (Düsseldorf 1840-1857)

Meihuizen, L.S., *De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294/95* (Groningen/Djakarta 1953)
Meij, P.J., *Gelderse charters uit München teruggekeerd* ('s-Gravenhage 1953)
Monumenta Germaniae Historica. *Scriptorum* Tomus IV. B. *Chronica XIII: Chronicon Gladbacense a. 973-974, 74-77*, ed. G.H. Pertz (Hannover 1841, herdruk Stuttgart/New York 1963)
Mieris, Frans van, *Groot charterboek der graaven van Holland* (...) (Leiden 1753-1756)

Niermeyer, J.F., *Bronnen voor de economische geschiedenis van het beneden-Maasgebied. Eerste deel: 1104-1399* ('s-Gravenhage 1968; (RGP, Grote Serie, 127)
Nijhoff, I.A., *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland door onuitgegeven oorkonden opgebelderd en bevestigd* (Arnhem 1830-1875, 6 delen)

Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter (Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde, 21): I (313-1099) ed. F.W. Oediger (Düsseldorf 1978, herdruk van de uitgave Bonn 1954-1961); II: (1100-1205) ed. R. Knipping (Bonn 1901); VI: (1349-1362) ed. W. Janssen (Köln/Bonn 1977) (hier verkort aangeduid als *REK*)

Scholten, Robert, *Das Cistercienserinnen-Kloster Grafenthal oder Vallis Comitis zu Asperden im Kreise Kleve* (Kleve 1899; herdruk Geldern 1984; Veröffentlichungen des historischen Vereins für Geldern und Umgegend, 85)

Stoel, J.G.M., Archief kasteel Arcen, Deel 1: Oorkondenboek 1303-1450 (Lomm 1987; Cahiers van de Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden, 13); Deel 2: Oorkondenboek 1400-1782 (Lomm 1993; Cahiers (...), 22) (beide in bibliotheek GA Venlo)
Sloet, L.A.J.W., *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288* ('s-Gravenhage 1872-1876)

Tricht, H.W. van (ed.), *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft, dl.II* (1630-1637) (Culemborg 1977)

Weiler, P., *Urkundenbuch des Stiftes Xanten I (vor 590-1359)* (Bonn 1935)

Literatuur

- Aa, A.J. van der**, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden 11* (Gorinchem 1848; fotomechanische herdruk Zaltbommel 1980)
- Aa, A.J. van der**, *Geschied- en aardrijkskundige beschrijving van het koninkrijk der Nederlanden en het groothertogdom Luxemburg* (Gorinchem 1841)
- Aa, A.J. van der**, *Ons vaderland en zijne bewoners. Beschrijving van de steden, dorpen en verdere merkwaaardige plaatsen in Nederland* (...) (Amsterdam 1857)
- Adam, Hildegard**, *Das Zollwesen im fränkischen Reich und das spätkarolingische Wirtschaftsleben. Eind überblick über Zoll, Handel und Verkehr im 9. Jahrhundert* (Stuttgart 1996; Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte, 126)
- Agricola, Esther en Martijn Vos**, 'De regio Noord-Limburg. Platteland in overgang', in: Bosma en Wagenaar, *Een geruisloze doorbraak*, 392-410
- Ammerlaan, N. e.a.**, Venlo 1921-1946. *Uitgegeven ter gelegenheid van het zilveren ambtsjubileum van Mr. B.M. Berger, burgemeester van Venlo* (Venlo 1946)
- Arand, Werner en Jutta Prieur**, "zu Allen theilen inss mittel gelegen". *Wesel und die Hanse an Rhein, Ifssel & Lippe* (Wesel 1991)
- Atlas van Nederland**, deel 16: *Landschap* ('s-Gravenhage 1987)
- Atlas Ruraemundensis. Kaarten, prenten en stadsgezichten van Roermond**, met een toelichting door G.W.G. van Bree en J.Th.C.M. Spreuwenberg (Roermond 1982)
- 'B., J.'**, 'Puteanus en de fontein'. *De Luif. Uit Venlo's beden en verleden. Tweemaandelijks tijdschrift* 2 (sept.-okt. 1954) nr. 4, 28-31
- Baalbergen, J. e.a., red.**, *Atlas van historische vestingwerken in Nederland: Limburg* (Zutphen 1998)
- Baedeker, C.**, *Die Stadt und Festung Venlo besonders in kriegsgeschichtlicher Beziehung* (Coblenz 1839)
- Baerten, J.**, *Het graafschap Loon 11e-14e eeuw* (Assen 1969; Maaslandse Monografieën, 9)
- Batta, E.C.M.A. e.a., red.**, *Limburgs Verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815* (Maastricht 1960-1967, 2 delen)
- Bauermann, Johannes**, 'Zu den Güterlisten Philipps von Heinsberg', in: Corsten en Gillesen, *Philipp von Heinsberg*, 55-78
- Bechert, Tilmann, Harry van Enckevoort en Willem J.H. Willems**, 'Van de Lippe tot de Waal', in: Tilmann Bechert en Willem J.H. Willems, *De Romeinse Rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust* (Utrecht/Stuttgart 1995) 63-75
- Beijer, J.C.**, *Geschied- en aardrijkskundige beschrijving van het Koninkrijk der Nederlanden, het hertogdom Limburg en het groothertogdom Luxemburg, zoo als die bij het tractaat der 24 artikelen bepaald zijn, benevens een aanbangsel over 's rijks buitenlandsche bezittingen, uit de nieuwste bronnen zamengesteld* (Deventer 1841)
- Berg, C. van den, H.B.J. van Rijn**, *Burgemeester van Venlo, pionier der milieubygiëne* (Assen 1971; Maaslandse Monografieën, 12)
- Berg, H. van den**, *Zur Geschichte des Straelener Veens* (Geldern 1924; Veröffentlichungen des historischen Vereins für Geldern und Umgegend, 38)
- Bergevoet, Martin**, 'Industriële monumenten', in: Berghs e.a., red., *Monumenten in Venlo en Blerick*, 107-113
- Bergevoet, M.**, 'Het voormalige kerkhof aan de Ganzenstraat te Venlo (1819-1909)', *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie* 19 (1991) 16-28
- Bergevoet, M.J.J.**, 'De Puteanus-Parkvereniging en het Villapark te Venlo (1891-1908)', in: Hermans e.a., red., *Venlo's Mozaïek*, 243-258
- Bergevoet, M.J.J.**, '5. Venlo', in: Baalbergen e.a., red., *Atlas van historische vestingwerken in Nederland: Limburg*, 53-62
- Berghs, Koos**, 'Landschappelijke monumenten', in: Berghs e.a., red., *Monumenten in Venlo en Blerick*, 60-67
- Berghs, J.W.J., Fr.J. Hermans en T.P.M. Huijs, red.**, *Monumenten in Venlo en Blerick* (Venlo 1993)
- Berkvens, A.M.J.A.**, 'De instelling van het Staats Interimbewind in het Overkwartier 7 oktober 1702-24 april 1703', *PSHAL* 123 (1987) 146-161
- Berkvens, A.M.J.A.**, *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794. Deel I: Spaans Gelre. Instellingen, Territorium, Wetgeving (1580-) 1665-1702* (Nijmegen 1990; Rechtshistorische Reeks van het Gerard Noodt Instituut, 19); *Deel II: Staats-bezet en Oostenrijks Gelre 1702-1716; 1716-1794* (Nijmegen 1992; Werken der Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlanse Recht, 22)
- Berkvens, A.M.J.A. en G.H.A. Venner, m.m.v. G. Spijkerboer (eds.)**, *Het Gelderse Land- en Stadsrecht van het Overkwartier van Roermond 1620* (Arnhem 1996; Werken der Stichting tot Uitgaaf der bronnen van het Oud-Nederlandse Recht, 25)
- Bers, Günther en Conrad Doose (Hrsg.)**, *Der italienische Architekt Alessandro Pasqualini (1493-1559) und die Renaissance am Niederrhein. Kenntnisstand und Forschungsperspektiven* (Jülich 1994)
- Beyleen, J. van**, 'Model van een herna (...)', in: *Pronkstukken* nr. 68, blz. 204-207
- Blockmans, W.P., G. Pieters, W. Prevenier en R.W.M. van Schaik**, 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500', in: D.P. Blok e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden (=AGN)* 4 (Bussum/Haarlem 1980) 42-86
- Bloemen, J.**, 'Over de Quartiermeesters en adelborsten te Venlo', *Limburgs jaarboek* 15 (1909) 248-264
- Bloemen, J.**, 'Reglement voor de adelborsten van 't Quartier van de Helpoort der Stadt Venlo', *Limburgs jaarboek* 16 (1910) 47-55
- Bloemen-Van der Grinten, M.J.E.**, 'J.M. Ewalds (...)', in: *Pronkstukken* nr. 62, blz. 179-183
- Blok, D.P.**, 'De Frankische periode tot 880', in: *AGN* 1 (Bussum/Haarlem 1981) 288-304
- Blok, D.P.**, 'Hoofddlijnen van de bewoningsgeschiedenis', in: *AGN* 1 (Bussum/Haarlem 1981) 143-152
- Blok, D.P.**, 'Ortsnamenmigration als wissenschaftliches Problem', *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* 94 (1971) 7-16
- Blok, D.P.**, 'De eigen inbreng van de plaatsnaamkunde in de nederzettingsgeschiedenis', *Naamkunde* 5 (1973) 223-240
- Blok, D.P.**, *De Franken in Nederland* (Haarlem 1979³)
- Blok, D.P., J.M. Verhoeff en R. Künzel**, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200* (Amsterdam 1988; Publicaties van het P.J. Meertensinstituut, 8)
- Blok, P.J.**, *Verspreide studien* (Groningen 1903)
- Blondel, Martien (pseudoniem van G.J. Bertels)**, *Oorlog en berstel in Noord-Limburg 1940-1950. een herinnering in foto's* (Venlo 1975, derde herziene editie)
- Blondel, Martien (pseudoniem van G.J. Bertels)**, *Die Swaere Noodt. Kroniek van een belegerde stad* (Venlo 1945))
- Bodemkaart van Nederland schaal 1 : 50.000**. Toelichting bij kaartblad 52 Oost, Venlo (Wageningen, Stiboka, 1975)
- Boele van Broek, P.A.M.**, 'Ludovico Guicciardini', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 1 (1878) 199-287
- Bogers, Ad**, 'Economie onder druk', in: Hermans, Schatorjé en Verkuylén, *Tussen Twee Tricolores*, 51-62
- Bogers, A.W.M.**, 'Stadspompen te Venlo', *De Maasgouw* 112 (1993) 223-231
- Bogers, A.W.M.**, *Geschiedenis van het Akkermansgilde* (Venlo 1994)
- Bogers, A.W.M.**, 'Een verdwenen monument: de Klaaskerk te Venlo (1830-1944)', *De Maasgouw* 115 (1996) 29-56
- Bontamps, C.H.L.**, *Memorie over den toestand van den handel der stad Venlo* (...) (Venlo, Wed. H. Bontamps, 1841)
- Boogman, J.C.**, *Nederland en de Duitse Bond 1815-1851* (Groningen/Djakarta 1955; 2 delen)
- Bosma, Koos**, *Ruimte voor een nieuwe tijd: vormgeving van de Nederlandse regio 1900-1945* (Rotterdam 1993)
- Bosma, Koos**, *Verleidelijk stadsbeeld. Ontwerpen voor stedelijke vernieuwing* (Rotterdam 1990)
- Bosma, Koos en Helma Hellinga (red.)**, *De regio van de stad II. Noord-Europese stedenbouw 1900-2000* (Rotterdam 1997)
- Bosma, Koos en Helma Hellinga**, 'Nederlandse stedenbouw. Tussen centralisatie en decentralisatie', in: Bosma en Hellinga, *De regio van de stad II*, 80-87
- Bosma, Koos en Cor Wagenaar (red.)**, *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland* (Rotterdam 1995)
- Braat, W.C.**, 'Overblijfselen uit de Romeinse tijd bij Hout en Holt-Blerick', *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, Nieuwe reeks 17 (1936) 47-53
- Bracker, Jörgen, Volker Henn en Rainer Postel (Hrsg.)**, *Die Hanse. Lebenswirklichkeit und Mythos* (Lübeck 1998)
- Brand Czn., M.P.J. van den**, *Bijdrage tot de vroegste geschiedenis van Wansum en zijn gemiste stadsrechten* (Meerlo/Wansum 1973)
- Brec, G.W.G. van, e.a., red.**, 'Van der Nyersen upwaert'. *Een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs. M.K.J. Smeets bij zijn afscheid als Rijksarchivaris in Limburg* (Maastricht 1981; Werken LGOG, 7)
- Breuer, Helmut**, *Die Maas als Schifffahrtsweg* (Wiesbaden 1969)
- Broek, J.M.M. van den**, *De bodem van Limburg. Toelichting bij blad 9 van de bodemkaart van Nederland schaal 1 : 200 000* (Wageningen 1966)
- Bruijnzeels, J.M.C. en J.M.W.C. Schatorjé, red., m.m.v. E.P.M. Voermans**, *Momentopnamen langs de Maas. Topografische tekenkunst uit Limburg 1600-1800* (Maastricht 1989)
- Bruns, Friedrich en Hugo Weczerka**, *Hansische Handelsstrassen. Textband/Atlas* (Köln/Graz 1962-1967; Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte. Herausgegeben vom Hansischen Geschichtsverein. Neue Folge. Band XIII. Teil 1 und 2)
- Bursch, F.C.**, 'Een Romeinse pannenoven te Venlo', *Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* (1940) 25-28
- Busching, Antoni Fredrik**, *Nieuwe geographie of aardryksbeschryving* (...) *Vierde Deels, Zesde Stuk, Behelzende de algemene Beschryving der Generaliteitslanden. Staats-Vlaanderen en Staats-Brabant* (...) (te Amsterdam en Utrecht, bij de Wed. Van Esveldt, en Holtrop, en Abraham van Paddenburg, 1779)
- Bussel, P.W.E.A. van**, *De molens van Limburg. Een inventarisatie van en een onderzoek naar de geschiedenis, de functies, de ontwikkeling en de achteruitgang van de Limburgse wind- en watermolens vanaf 1839* (Eindhoven [1991])
- Byvanck, A.W.**, 'Tabula Peutingeriana', in: Byvanck, *Excerpta Romana* I, nr. 119, 541-548
- Cammen, H. van der en L.A. de Klerk**, *Ruimtelijke ordening. Van plannen komen plannen. De ontwikkelingsgang van de ruimtelijke ordening van Nederland* (Utrecht 1996³; Aula Paperback 126)
- Camp, Rico op den**, "Wandelend in den vreemde". Limburg en de Nederlandse natie in de reisverslagen van J. Graandijk', *De Maasgouw* 113 (1994) 161-176
- Camps, R.L.M.M.**, 'Valuas en Guntrud (...)', in: *Pronkstukken* nr. 64, blz. 189-193
- Camps, R.L.M.M.**, 'Oude regenten onder een nieuwe vlag. De Venlose magistraat in het begin van de Franse tijd (1794-1796)', in: Hermans e.a., red., *Venlo's Mozaïek*, 201-222
- Camps, R.L.M.M.**, Inventaris van de archieven van het Rooms-Katholiek Ambbestuur te Venlo (1826) 1830-1942 (1947) (Venlo 1993, voorlopige uitgave)
- Camps, Rob**, 'Vagebonden in Venlo 1713-1794', *PSHAL* 124 (1988) 201-263
- Camps, Rob**, 'Onder den blaauwen hemel', *De Buun* 1 (1993) nr. 1, 15

Camps, Rob, ‘Gelderse kranteberichten over het begin en het einde van de Belgische tijd in Venlo (1830 en 1839)’, *De Maasgouw* 110 (1991) 79-88

Camps, Rob, ‘Venlo en de cholera-epidemieën van 1866 en 1867’, *De Maasgouw* 110 (1991) 161-174

Camps, Rob, ‘De bakermat: drukkerij Korsten; later de firma Wed. H. Bontamps (1743-1936)’, in: Rob Camps, Adri Gorissen en Ragdy van der Hoek, *Venlo enveloppenstad* (Venlo [1992]) 15-24

Camps, Rob, ‘Venlo in het voorjaar van 1945’, *De Maasgouw* 114 (1995) 77-118

Camps, Rob, e.a., *Venlo vijftig jaar bevrijd* (Venlo 1995)

Camps, Rob, ‘Armoede en armenzorg’, in: Hermans, Schatorjé en Verkuylen, *Tussen Twee Tricolores*, 77-86

Camps, Rob, en Theo Huijs, *Historisch Vademecum Venlo 650 jaar stad. In opdracht van het gemeentebestuur samengesteld door het gemeente-archief ter gelegenheid van de viering van 650 jaar stadsrechten 1343-1993* (Venlo 1993; Publicaties van het gemeentearchief Venlo, 1)

CanTERS, Theo, ‘Politieke ontwikkelingen, 1815-1840’, in: Hermans, Schatorjé en Verkuylen, *Tussen Twee Tricolores*, 11-22

CanTERS, Th.A.M., ‘Liberalen, klerikalen en antiklerikalen in Venlo, 1830-1839’, *PSHAL* 120 (1984) 7-161

Cauteren, J. van, ‘Marcus L.A. Clifford (...)’, in: *Pronkstukken* nr. 39, blz. 122-124

Clemens, C.H., *Herinneringen en ontmoetingen. Nieuwe schetsen uit Noord-Brabant, Limburg en België* (Nijmegen 1840)

Clermonts, E.J.M., Venlo spoorwegcentrum van Noord-Limburg. De ontwikkeling en realisatie van spoorwegen in Venlo en omstreken (1830-1870) (onuitgegeven kandidaatscriptie 1978; in GA Venlo, OV 1/19)

Clevis, H. en J.A. Coldewelij, ‘De graven van Kessel’, in: *Castellogica* III (11987l) 71-85 en 91-100

Corsten, Severin, ‘Erzbischof Philipps Familie’, in: Corsten en Gillessen, *Philipp von Heinsberg*, 7-32

Corsten, Severin en Leo Gillessen, red., *Philipp von Heinsberg. Erzbischof und Reichskanzler* (1167-1191) (Heinsberg 1991; Museumsschriften des Kreises Heinsberg, 12)

“Cort verhael van den aenslach ghedaen door de Rebellen van haere Hoocheden op de stad van Venloo, den 2 October 1606...”, *De Maasgouw* 2 (1880) 230

Craandijk, J., *Wandelingen door Nederland. Het kasteel van Kessel. In en bij Roermond. In en bij Valkenburg. Over de bergen. Meerssen. Limburgsche landschappen. Het oude huis in de Brugstraat* (Haarlem 18832)

Dalmatius van Heel OFM, P., ‘Bijdragen tot de geschiedenis van het klooster der Franciscanen te Venlo’. *De Maasgouw* 22 (1900) 15-16, 22-24

Dassel, Wolfgang en Robert Plötz (red.), *Fossa Eugentiana. Weltgeschichte in der Region* (Kevelaer 1997)

Dassel, Wolfgang, ‘Navigare necesse est. Kanalprojekte zwischen Rhein und Maas’, in: Dassel en Plötz, red., *Fossa Eugentiana*, 8-15

Denessen, R.H.M., “Timmeratie van het nieuw pastoreel huys oft Weym tot Venlo”. Bouwgeschiedenis van de Venlose pastorie’ (in druk 1999)

Denessen, Roy Hendrikus Marie, ‘Vonnis tusschen Kunst en Vandalisme’. Het stadhuis van Venlo 1876-1887, een restauratiegeschiedenis (doctoraalscriptie kunstgeschiedenis Katholieke Universiteit Nijmegen, 1999)

Derkx, J.W.G., ‘Brouwerijen in Venlo 1843-1944. De teloorgang van een nijverheid’, in: Hermans, e.a., red., *Venlo's Mozaïek*, 223-242

Derkx, J.W.G en A.A.J.J. van Pinxteren, ‘Hendrick Klingerborch (...)’, in: *Pronkstukken* nr. 46, blz. 138-141

Dhondt, Jean, ‘L'essor urbain entre Meuse et Mer du Nord à l'époque mérovingienne’, in: Adriaan Verhulst (Hrsg.), *Anfänge des Städtewesens an Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000* (Köln/Weimar/Wien 1996; Städteforschung. Veröffentlichungen des Instituts für ver-gleichende Städtegeschichte in Münster, Reihe A Band 40) 59-76, eerder gedrukt in *Studi in onore di Armando Saporì* (Milano 1957, 55-78)

Dickhaut, Monique, ‘Het Prinsenhof dat “sal wesen cieraedt van dese stad”, 1665-1701’, in: G.C.P. Linssen (eindred.), *Thuis in het Godshuis. Bijdragen over de geschiedenis van het R.C. Godshuis ter gelegenheid van het tweehonderd en vijftigjarig bestaan in 1989* (Roermond 1989) 25-36

Dickhaut, Monique F.A., ‘Het beleg van Venlo in 1646. Een geschilderd verslag’, in: Hermans e.a., red., *Venlo's Mozaïek*, 183-200

Dilz, J.E., ‘Het Gebroken Slot te Grubbenvorst’. *Castellogica. Verkenningen. Mededelingen van de Nederlandse Kastelen Stichting* III (11987j) 256-268

Dingemans, P.A.W., ‘De perpetuïteit der magistraten van Roermond en Venlo. Een confrontatie tussen stedelijke autonomie en landsheerlijk gezag 1637-1653’, in: Van Bree e.a., red., *‘Van der Nyersen upwaen’*, 155-175

Doppler, Pierre, ‘Het raadhuis te Venlo’, *De Maasgouw* 18 (1896) 34

Dosker, Mireille, ‘Eindhoven 1930. Algemeen Uitbreidingsplan’, in: Bosma en Hellinga, *De regie van de stad* II, 208-215

Driessen, A.M.A.J. en G.P. van de Ven, *Niets is bestendig. De geschiedenis van de rivieroverstromingen in Nederland* (Utrecht 1995)

Driessen, Th.W.J., ‘Twee schepenbanken te Venlo omstreeks het jaar 1300’, in: *Libellus Festivus. Een bundel historische opstellen aangeboden aan Joseph H.F.H. Linssen bij gelegenheid van zijn 70ste verjaardag* (Roermond 1964) 39-46

Drijber-Vos, Annemieke, M.P.J.H. Klijnen (1887-1973). *Individualist en estheet* (Rotterdam 1998; Bonas-reeks: Bibliografieën en oeuvrelijsten van Nederlandse architecten en stedebouwkundigen, 5)

Dubled, H., ‘Quelques observations sur le sens du mot villa’, *Le Moyen Age* 59 (1953) 1-9

Dun, F.S. van, ‘De bouwplannen 1883-1889’, in: Van Hoof e.a., red., *Een gebouw dat blijft. De Oude Rijks van school tot woning*, 29-38

Durme, L. van, ‘De namen op -(i)acum in het noorden van de Romeinse provincie Gallia Belgica. Kronologische, etnolinguistische en andere aspecten’, *Naamkunde* 17 (1995) 47-97

Dijk, R.Th.M. van, *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters vóór 1559. Bijdrage tot de institutionele geschiedenis van het kapittel van Windesheim* (Nijmegen 1986; Middeleeuwse studies, Band III-1 en III-2)

Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, ‘Van apotheker naar producent van boterkleursel, 1877-1918’, in: Van den Eerenbeemt, red., *Van boterkleursel*, 88-170

Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, ‘Venlo en Van der Grinten’, in: Van den Eerenbeemt, red., *Van boterkleursel*, 14-87

Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, red., *Van boterkleursel naar kopieersystemen. De ontstaansgeschiedenis van Océ-van der Grinten, 1877/1956* (Leiden 1992)

Een eeuw armen- en ziekenzorg in Venlo (Venlo 1961)

Ellerbrock, Karl-Peter, en Marina Schuster, Hrsg., *150 Jahre Köln-Mindener Eisenbahn. Katalog zur gleichnamigen Ausstellungs- und Veranstaltungsreihe (...)* (Essen 1997)

Engelen, F.H.G., ‘Oost-West waterwegen in Limburg. De Fossa Eugenia en het Grand Canal du Nord’, *Archeologie in Limburg* 1 (1977, december) nr. 2, 35-44.

Engels, Odilo, ‘Die Stauferzeit’, in: Egon Boshof, Odilo Engels en Rudolf Schieffer, *Rheinische Geschichte in drei Bänden. I.3: Hobes Mittelalter* (Düsseldorf 1983) 199-275

Ennen, Edith, *Die europäische Stadt des Mittelalters* (Göttingen 1979s)

Ennen, Edith, ‘Zur Typologie des Stadt-Landverhältnisses im Mittelalter’, in: Ennen, *Gesammelte Abhandlungen*, 181-198

Ennen, Edith, ‘Die Stadtwerdung Bonns im Spiegel der Terminologie’, in: Ennen, *Gesammelte Abhandlungen*, 316-325

Ennen, Edith, *Gesammelte Abhandlungen zum europäischen Städtewesen und zur rheinischen Geschichte* (Bonn 1977)

Ennen, Edith, Alfred Hartlieb von Wallthor en Manfred van Rey (Hrsg.), *Franz Petri. Zur Geschichte und Landeskunde der Rheinlande, Westfalens und ihrer westeuropäischen Nachbarländer. Aufsätze und Vorträge aus vier Jahrzehnten* (Bonn 1973)

Ennen, Edith en Klaus Flink, *Soziale und wirtschaftliche Bindungen im Mittelalter am Niederrhein. Referate der 1. Niederrhein-Tagung des Arbeitskreises niederrheinischer Kommunalarchivare (10.-11. Oktober 1980)* (Kleve 1981)

Enno van Gelder, H., ‘Muntschat Venlo 1945’, in: *Pronkstukken* nr. 18, blz. 55-57

Ermen, E. van, *Het kaartboek van Averbode, 1650-1680* (Brussel 1997; Cartografische en iconografische brönnen voor de geschiedenis van het landschap in België, 1)

Ermen, Eduard van, e.a., *Limburg in kaart en prent. Historisch en cartografisch overzicht van Belgisch en Nederlands Limburg* (Tiel/Weesp 1985)

Esser, Friedrich J., Studien zum köln'er Erzbischof Philipp von Heinsberg (1167-1191) (Inaugural Dissertation Köln 1955)

Eussen, G.H.M., ‘Een bijdrage tot de geschiedenis van burcht en heerlijkheid Millen’, in: *Nieuwstadt van stad tot dorp* (Nieuwstadt 1977) 44-75

Evers, Ingrid M.H., ‘Liever Turks dan Pruisisch. De publieke opinie in de provincie Limburg 1866-1867’, *De Maasgouw* 100 (1981) 129-149

Evers, M. en P.A.M. Geurts, ‘School tussen stad en klooster. Het Latijns onderwijs in Venlo tussen 1610 en 1632’, in: Hermans e.a., red., *Venlo's Mozaïek*, 143-166

Evers, M. en P.A.M. Geurts, ‘Erycius Puteanus (?). Ontwerp voor fontein op de Grote Markt te Venlo’, in: *Pronkstukken* nr. 52, blz. 154-156

Evers, M. en P.A.M. Geurts, ‘Bijzonderheden aangaande de betrekkingen van Erycius Puteanus (1574-1646) met zijn vaderstad Venlo’, *De Maasgouw* 111 (1992) 31-46

Ewig, Eugen, ‘Das Bistum Köln im Frühmittelalter’, *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein* 155/156 (1954) 205-243

Ewig, Eugen, *Rheinische Geschichte in drei Bänden. I.2: Frühes Mittelalter* (Düsseldorf 1980)

Faldera, August, *Venlo en de Ventlonaren voor een halve eeuw* (Venlo 1928)

Fanchamps, M.L., ‘Étude sur les tonlieux de la Meyse moyenne du VIIIe siècle au milieu du XIVe siècle’, *Le Moyen Age* 70 (1964) 205-265

Filarski, R., *Kanalen van de koning-koopman. Goederenvervoer, binnenscheepvaart en kanalenbouw in Nederland en België in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1995; NEHA Series III nr. 21)

Finaly, Isja, *Doorbroken barrières. Architect F.W. van Gendt (1831-1900) en de negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen* (Bussum 1996)

Flament, A.J. ‘Enige aantekeningen over de Sint-Martinuskerk te Venlo in verband met oude aflaatbrieven voor den bouw en het herstel dier kerk’, *De Maasgouw* 20 (1898) 49-52

Flament, A.J., ‘Het verblijf des Hofs van het Staatsch Overkwartier te Venlo’, *De Maasgouw* 22 (1900) 89-91

Flament, A.J. en M.H. Michels, ‘Het huislieden- of akkermans-gilde, of Broederschap van O.L. Vrouw in gen dael te Venlo’, *De Maasgouw* 16 (1894) 1-4, 5-8, 9-11

Flink, Klaus, Rees, Xanten, Geldern. *Formen der städtischen und territorialen Entwicklung am Niederrhein* I (Kleve 1981; Schriftenreihe des Kreises Kleve, 2)

Flink, Klaus, Emmerich, Kleve, Wesel. *Formen der städtischen und territorialen Entwicklung am Niederrhein* II (Kleve 1995)

Flink, Klaus, ‘Zur Entstehung des Landes und der Stadt Geldern’, in: idem, *Rees, Xanten, Geldern*, 57-72

Flink, Klaus, ‘Burg und Stadt Geldern in den Rechnungen des 14. Jahrhunderts’, in: idem, *Rees, Xanten, Geldern*, 73-128

- Flink, Klaus**, *Die niederrheinländische Stadt des Spätmittelalters als Forschungsaufgabe* (inaugurale rede, [Nijmegen 1987])
- Flink, Klaus**, 'Der Stadtwerdungsprozess von Ahrweiler und die Kurkölnischen Stadtgründungen', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 39 (1975) 116-147
- Flokstra, M.**, 'De burcht Grebben rond 1300', *Castellogica* 1991-2, 221 - 226
- Flokstra, M.**, 'Hendrik van Gelre alias van Grebben', *De Maasgouw* 110 (1991) 173-178
- Flokstra, M.**, 'Van Hertogenhof tot Prinsenhof te Venlo', *Castellogica* 1998-1, 307-312
- Fockema Andreae, S.J.**, *Dutzend jaar bouwen in Nederland. Deel I: De bouwkunst van de middeleeuwen. Stad en dorp* (Amsterdam 1948)
- Frankewitz, Stefan**, 'Straelen im hohen Mittelalter', in: Keuck, red., *650 Jahre Stadt Straelen*, 19-28
- Frankewitz, Stefan**, "Schönste Gemeinde des Kreises Geldern". Herongen', in: Keuck, red., *650 Jahre Stadt Straelen*, 393-415
- Frankewitz, Stefan**, 'Das Amt Krickenbeck und die Stadt Venlo im späten Mittelalter', in: Hermans e.a., red., *Venlo's Mozaïek*, 37-54
- Frankewitz, Stefan**, 'Das Kindskreuz im Straelener Veen', *Geldrischer Heimatkalender* 1992, 174 - 179
- Frankewitz, Stefan**, 'Geldern - Arcen - Venlo. Gewohnheitsrecht contra Stadtrecht', in: Marlene Nikolay-Panter, Wilhelmi Janssen, Wolfgang Herborn (Hrsg.), *Geschichtliche Landeskunde der Rheinlande. Regionale Befunde und raumübergreifende Perspektiven. Georg Droege zum Gedenken* (Köln/Weimar/Wien 1994) 290-303
- Frankewitz, Stefan**, *Privilegien der Grafen und Herzöge von Geldern für die Stadt Goch* (Goch 1985)
- Frankewitz, Stefan**, 'Hoff vnd woenonge genant Duyckers hoff. Zur früheren Geschichte des Dückerhauses bei Oedt', *Heimatbuch des Kreises Viersen* 37 (1986) 101-104
- Frankewitz, Stefan**, *Die geldrischen Ämter Geldern, Goch und Straelen im späten Mittelalter* (Geldern 1986: Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend, 87)
- Frankewitz, Stefan**, 'Die Städte des Geldrischen Oberquartiers im späten Mittelalter', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 53 (1989) 21-37
- Frankewitz, Stefan**, 'Hinsbeck im geldrischen Amt Krickenbeck', in: Rehm, red., *Hinsbeck*, 73-85
- Frankewitz, Stefan en Gerard Venner**, met medewerking van diverse auteurs, *De zegels der steden en dorpen in het Overkwartier van Gelre. Siegel der Städte und Dörfer im geldrischen Oberquartier, 1250-1798* (Venlo 1987)
- Franquinet, G.D.**, 'De makelaardij te Venlo', *De Maasgouw* 1 (1879) 125-127
- Franquinet, G.D.**, 'De kloosters Transcedron te Venlo. I. Het Mannenklooster of de Cellebroeders', *De Maasgouw* 1 (1879) 153-154, 161-162
- Franquinet, G.D.**, 'De kloosters Transcedron te Venlo. II. Het vrouwenklooster of de Annunciaten', *De Maasgouw* 1 (1879) 193-195, 197-198, 202-204
- Franquinet, G.D.**, 'Un poème sur Venlo, 1643', *PSHAL* 14 (1877) 115-124
- Friedhoff, G.**, 'Ontwerpen voor post- en telegraafkantoren te Venlo en Sittard', *Bouwkundig Weekblad en Architectura* 43 (1922) 483-485
- Fruin, R.**, *Nederlandsche steden in de 16e eeuw. Plattegronden van Jacob van Deventer. 111 Teekeningen en 97 cartons in facsimile uitgegeven met eene inleiding van R. Fruin. Algemeen Rijksarchivaris* ('s-Gravenhage 1916-1923)
- Gallot, [L.K.]**, 'Rapport over de gedane rechenen in de Stads Archieven van Venlo betreffende het bewijs van eigendom der aan de stad oorspronkelijk behoorende gebouwen, waarvan de Militaire Genie zich in bezit heeft gesteld, of wel den eigendom zoekt te constesteeeren, door Gallot, secretaris der gemeente' (medegedeeld door H.H. Uyttenbroeck), *De Maasgouw* 26 (1904) 86-87
- Ganshof, F.L. en G. Berings**, 'De staatsinstellingen in de Karolingische tijd', in: *AGN* 1 (Bussum/Haarlem 1981) 243-263
- Ganshof, F.L. en D.P. Blok**, 'De staatsinstellingen in de Merovingische tijd', in: *AGN* 1 (Bussum/Haarlem 1981) 232-242
- Gerits O.Praem., Trudo J.**, 'De kruisheren van Venlo en de abdij van Averbode in het begin der XVe eeuw', *Clairlieu. Tijdschrift gewijd aan de geschiedenis der kruisheren* 22 (1964) 111-115
- Geschwendt, Fritz**, (mit Beiträgen von Heinz Cüppers und Arthur Zobel), *Archäologische Funde und Denkmäler des Rheinlandes. Band 1: Der Kreis Geldern* (Köln/Graz/Kevelaer 1960)
- Geurts, A.J., e.a.**, 'De magistraatsverzetten te Venlo in 1579', *De Maasgouw* 98 (1979) 40-63
- Geurts, J.H.J.**, 'Tractaat van Venlo (...)', in: *Pronkstukken* nr. 22, blz. 66-69
- Geurts, J.H.J.**, 'Omstreden veste. Venlo tussen twee vuren 1473-1543' in: Hermans e.a., red., *Venlo's Mozaïek*, 79-112
- Gille Heringa, Salomo**, 'Mijne eerste missie', uitgegeven door J.S. en E.R. in *De Maasgouw* 108 (1989) 112-120, 154-160 en 109 (1990) 95-100; eerder verschenen in *Venloosch Weekblad* van 13 en 20 juli 1889
- Glazema, P.**, 'Oudheidkundige opgravingen in door de oorlog verwoeste Limburgse kerken', *PSHAL* 84 (1948) 197-281, met name 275-278
- Glazema, P.**, 'Overzicht van de oudheidkundige opgravingen welke in het jaar 1948 in Nederland verricht zijn', *Bulletin KNOB*, 6e serie 2 (1949) 33-53
- Gorissen, Adri en R. van der Hoek**, 'Stedelijke monumenten', in: Berghs, Hermans en Huijs, red., *Monumenten in Venlo en Blerick*, 128-163
- Goudswaard, B.**, 'Middelaar. Een laat-Romeinse brug over de Maas', in: H. Stoepker, red., 'Archeologische kroniek van Limburg over 1991', *PSHAL* 128 (1992) 246-318, m.n. 289-292
- Graatsma, B.G.**, *Limburg 1802-1807. Landschap en vegetatie in kaart gebracht. De Tranchotkaart als historische informatiebron* (Maastricht 1993: Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, reeks XL, aflevering 2)
- Grambusch, Johannes**, *De Staat der gereformeerden kerkgemeenten in het Opper-Quartier van Gelderland bijzonder te Venlo (...)* (Nijmegen, bij Isaac van Kampen, 1789)
- Grubben, Jacq. e.a.**, *En toen ging de schoolbel.... Vier eeuwen lager onderwijs in Blerick* (Blerick 1991)
- Gysseling, Maurits**, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (voor 1226)* ([Brussel] 1960)
- Haalebos, J.K.**, 'Scherven zogenaamd Arretijns aardewerk of Italische terra sigillata (...)', in: *Pronkstukken* nr. 5 a-f, blz. 17-23
- Haans, F.A.C.**, 'Jan de Beijer (1703-1780). Het stadhuis te Venlo (...)', in: *Pronkstukken* nr. 63, blz. 183-188
- Haarhuis, A.**, 'Hercules', in: *Pronkstukken* nr. 9, blz. 31-33
- Haarhuis, A.**, 'Osiris', in: *Pronkstukken* nr. 10, blz. 33-35
- Haase, Carl**, 'Stadtbegriff und Stadtentstehungsschichten in Westfalen. Überlegungen zu einer Karte der Stadtentstehungsgeschichte', in: Carl Haase, Hrsg. *Die Stadt des Mittelalters I: Begriff, Entstehung und Ausbreitung* (Darmstadt 1978; Wege der Forschung, 243) 67-101
- Haass, R.**, 'Philipp von Heinsberg', *Lexikon für Theologie und Kirche* 8 (Freiburg 1963) 451
- Habets, J.**, 'Het Romeins schild van Blerick', *De Maasgouw* 7 (1885) 1112
- Habets, J.**, 'Un bouchier Romain trouvé à Blerick', *PSHAL* 22 (1885) 539
- Habets, J.**, 'Découvertes d'antiquités dans le duché de Limbourg', *PSHAL* 18 (1881) 5-300
- Habets, Jos.**, 'Chroniek van het vrouwenklooster in de Oude, later Trans-Cedron, te Venloo', *PSHAL* 16 (1879) 427-506
- Hageau, A.**, *Description du canal de jonction de la Meuse au Rhin, projeté et exécuté par A. Hageau, inspecteur divisionnaire au corps royal des ponts et chaussées, met kaartenband Atlas pour servir à l'intelligence de la description du Canal du Jonction de la Meuse au Rhin* (Paris 1819) (in bibliotheek GA Venlo)
- Hall, J.H.M.M. van**, *Inventaris van het archief van de schepenenbank Kessel* (Maastricht 1980; inventarisatie reeks Rijksarchief in Limburg, 20)
- Hanssen, Jan H.**, 'De gereformeerde gezinde magistraat van Venlo, 1634-1637', *De Nederlandsche Leeuw* CI nr. 9-12 (september-december 1993) 387-436
- Hardenberg, H.**, 'Bijdragen tot de geschiedenis van Limburg in den Romeinischen tijd. I. De plaatsen aan den Romeinischen weg Nijmegen-Tongeren', *De Maasgouw* 64 (1944-1945) 40-51
- Hardenberg, H.**, 'Limburgse plaatsnamen en hun betekenis voor het oudheidkundig bodemonderzoek', *PSHAL* 83 (1947) 207-236
- Hardenberg, H.**, 'De Romeinse tijd', in: Batta e.a., red., *Limburgs Verleden*, deel 1, 117-164
- Havard, Henry**, *La Hollande pittoresque. Les frontières menacées. Voyages dans les provinces de Frise, Groningue, Drenthe, Overijssel, Gueldre et Limbourg* (Paris 1876)
- Havard, Henry**, *La Hollande à vol d'oiseau* (Paris 1882)
- Heere OSC, L.**, 'De kruisheren te Venlo', *De Maasgouw* 72 (1953) 149-156
- Heere OSC, L.**, 'Het kruissherenklooster te Venlo', *PSHAL* 92/93 (1956-1957) 255-369, en 94/95 (1958-1959) 209-301
- Heidinga, H.** Anthonie en Gertrudis A.M. Offenberg, *Op zoek naar de vijfde eeuw. De Franken tussen Rijn en Maas* (Amsterdam 1992)
- Heijbroek, J.F.**, eindredactie, *Met Huygens op reis. Tekeningen en dagboeknotities van Constantijn Huygens jr. (1628-1697). secretaris van stadhouder-koning Willem III* (Zutphen z.j.)
- Heijden, Henk van der**, 'Nogmaals: de Fossa Eugeniana', *Caert-Thresoor* 17 (1998) nr. 2, 25-31
- Heijden, Rob P.W.J.M. van der**, 'De terugkeer van het Nederlands gezag in Limburg, 1839-1840', *De Maasgouw* 108 (1989) 65-78
- Hendriks, Th.J.A.**, 'Tegelen, Venlo en de Hervorming 1563-1565', *De Maasgouw* 98 (1979) 98-108
- Hendriks, W.H.**, 'Oudheidkundige bodenvondsten te Venlo', *De Maasgouw* 63 (1949) 99-100
- Hendriks, W.Th.M.**, 'Uit de geschiedenis der St. Martinuskerk te Venlo', in: Van Bree e.a., red., 'Van der Nyersen upwaert', 327-335
- Hendriks, W.Th.M.**, 'Het stadhuis in 1741 door Jan de Beyer', *Spiegel der Historie* 3 (1968) nr. 9, 314-316
- Hendriks, W.Th.M., L.W.M. van Hout en Th.P.M. Huijs**, *Blerick. Een Pleysantigh Huys. Pastorie en pastoors in een Noordlimburgse parochie* (Blerick 1978)
- Hendriks, W.**, 'Romeinse graven in Noord-Limburg. Brandgraven uit de 2e eeuw na Christus te Lomm en Venlo', *De Maasgouw* 73 (1954) 105-122
- Henrichs, Leopold**, 'Landesherrliche Einkünfte zu Venlo', *Limburgs Jaarboek* 8 (1902) 17-21
- Henn, Volker**, 'Der niederrheinisch-ostniederländische Raum und die Hanse', in: Arand en Prieur, "zu Allen theiden inss mittel gelegen", 11-32
- Henn, Volker**, 'Was war die Hanse?', in: Bracker, Henn en Postel, *Die Hanse*, 14-22
- Hermans, Fr.J.**, 'De stadswording van Venlo. Een schets van facetten en ontwikkelingen tot circa 1400 (doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1985)
- Hermans, Fr.J.**, 'Rondom "1343": aspecten van de stadswording van Venlo', *De Maasgouw* 112 (1993) 181-204
- Hermans, Fr.J.**, 'Tolheffing in Venlo in de late middeleeuwen', in: Hermans e.a., red., *Venlo's Mozaïek*, 17-36
- Hermans, Fr.J.**, 'De Venlose schepenenbank in de dertiende en veertiende eeuw', in: A.M.J.A. Berkvens, A.F. Gehlen en G.H.A. Venner, red., *Ten Werentliken Rechte. Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis* (Venlo 1990) 87-100
- Hermans, Fr.J.**, 'Venlo', in: Frankewitz en Venner, *De zegels*, 239-251
- Hermans, Frans**, 'Jacob van Deventer (omstreeks 1505-1575). Plattegrond van Venlo', in: *Pronkstukken* nr. 58, blz. 167-170

Hermans, Frans, 'Het stadsboek van Venlo. Een bijdrage tot de kennis van de stedelijke archiefvorming in de late middeleeuwen', in: P. Bange en P.M.J.C. de Kort, red., *Die Fonteyn der ewiger Wijsheit. Opstellen aangeboden aan prof. dr A.G. Weiler* (...) (Nijmegen 1989; Middeleeuwse Studies, V) 234-252

Hermans, Frans, 'Het service-station van de American Petroleum Company (1933) aan de Keulse Poort in Venlo', *De Maasgouw* 115 (1996) 175-212

Hermans, Frans, "‘Dir is geen weerzien in het leven’. Wiel van der Randen bezoekt zijn geboortestad, juli 1945', in: Camps e.a., *Venlo vijftig jaar bevrijd*, 70-77

Hermans, Frans, "‘Een beeld van bedrijvigheid, van werklust en werkkraft, dat de schoonste verwachtingen wekt voor de toekomst’. Venlo vóór de oorlog', in: Camps e.a., *Venlo vijftig jaar bevrijd*, 6-13

Hermans, Frans, *Een ‘up-to-date’ modern gebouw. Het Nedinsco-complex te Venlo, 1921-1945* (Venlo 1996; Publicaties van het gemeentearchief Venlo, 4)

Hermans, Frans, 'Belgische bemoeienis met het Venlose stadswapen', in: Hermans, Schatorjé en Verkuylen, *Tussen Twee Tricolores*, 35-38

Hermans, Frans en A.A.J.J. van Pinxteren, 'Stadsbrief (...)', in: *Pronkstukken* nr. 17, blz. 51-55

Hermans, Fr.J. en L.H.M. Wessels, 'Cultureel leven in de provincie. Het "Gezelschap Puteanus" te Venlo, 1863-1888/1890', *PSHAL* 126 (1990) 120-153

Hermans, Fr.J., J.M.W.C. Schatorjé en C.M.F. Verkuylen, red., *Tussen Twee Tricolores. Een Limburgse vestingstad onder Nederlands en Belgisch bestuur, Venlo 1815-1850* (Venlo 1990)

Hermans, Fr.J., e.a., red., *Venlo's Mozaïek. Hoofdstukken uit zeven eeuwen stadsgeschiedenis* (Maastricht 1990; Werken LGOG, 12)

Hesse, Fr.G., *Het voormalige Minderbroedersklooster te Venlo* (Venlo 1911)

Heuvel, Charles van den, 'De verspreiding van de Italiaanse vestingbouwkunde in de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw', in: Sneep e.a., *Vesting*, 9-17

Heyn Jr., Jan, *Mijlpaal 60. 1889-1949 20 maart. Biografie van een bedrijf* (Eindhoven 1949)

Hiddink, Henk A., 'Rural centres in the Roman settlement system of northern Gallia Belgica and Germania Inferior', in: Roymans en Theuws, red., *Images of the past*, 201-233

Hirschfelder, Günther, *Die Kölner Handelsbeziehungen im Spätmittelalter* (Köln 1994; Veröffentlichungen des Kölnischen Stadtmuseums, X)

Uit de historie van vier eeuwen burgerlijke godshuizen te Venlo (Venlo 1979)

Hobbel, J., *Langs de Geul, schetsen uit Limburg* (Gulpen 1886)

Hoebbers, P.G.J., Venlo in de eerste helft van de 18e eeuw 1702-1752 (doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1967, in bibliotheek GA Venlo)

Hoff, B. van 't, 'Bijdrage tot de dateering van de oudere Nederlandsche stadsplattegronden', *Nederlandsch Archievenblad* 49 (1941-1942) 29-68 en 97-150

Hogendorp, Gijsbert Karel grave van, 'Aanteekeningen op eene reis naar Aken, in den zomer van het jaar 1818'. in: idem, *Bijdragen tot de buishouding van staat in het Koninkrijk der Nederlanden, verzameld ten dienste der Staten-Generaal, derde deel* (Zaltbommel 1854; tweede verbeterde uitgave 'onder toezigt van mr. J.R. Thorbecke') 1-59

Holthuizen, Frank, *Nijmegen Vooruit. Honderd jaar VVV voor Nijmegen en omstreken 1893-1993* (Utrecht 1992)

Hoof, A.P.A.W. e.a., red., *Een gebouw dat blijft. De Oude Rijks van school tot woning* (Venlo 1994)

Hoof, J.P.C.M. van, "'Veilig" achter een wankel barrière en slecht te verdedigen frontieren 1702-1795', in: Sneep e.a., *Vesting*, 67-81

Hoogewerff, G.J., *De twee reizen van Cosimo de Medici, Prins van Toscane, door de Nederlanden (1667-1669). Journalen en documenten* (Amsterdam 1919; Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, derde serie, 41)

Hout, L.W.M. van, 'Boer en zielzorger', in: Hendriks e.a., Blerick. *Een Pleysantigh Huys*, 11-26

Hout, L.W.M. van, 'Schonk Albericus van Utrecht het domein Blerick aan Fulda?', *PSHAL* 133 (1997) 5-31

Hout, L.W.M. van, C.J.W.A. Klerken, m.m.v. T.P.M. Huijs, *De Kesselse tynslegger van Blerick 1441-1515* (Venlo 1996; Publicaties van het gemeentearchief Venlo, 4)

Houtte, J.A. van, 'Le tonlieu de Lith et le commerce sur la Meuse de 1551 à 1701. Résultats d'une recherche collective', in: *Histoire économique de la Belgique. Traitement des sources et état des questions/Economische geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek. Actes du Colloque de Bruxelles/Handelingen van het Colloquium te Brussel 17-19 nov. 1971* (Bruxelles/Brussel 1971) 297-310

Huijs, Theo, 'Er stond een school in de weg', in: Grubben e.a., *En toen ging de schoolbel...*, 23-40

Huiskamp, M., 'Frans Everts (werkzaam begin zeventiende eeuw)', in: *Pronkstukken* nr. 51, blz. 150-154

Huiskamp, Marloes, 'Een gemeenschappelijk verleden verbeeld. Drie schilderijen in het stadhuis van Venlo', *Spiegel Historiaal* 29 (1994) 56-60

Huisman, J.H., *De Hel-namen in Nederland. Rede uitgesproken bij de officiële aanvaarding van het hoogleraarsambt aan de Rijksuniversiteit te Utrecht* (Groningen/Djakarta 1953)

Hupperetz, W., De collectie provinciaal-Romeinse archeologie (Goltziusmuseum Venlo, 1993, niet-uitgegeven voorlopig onderzoeksverslag)

Hupperetz, W., 'Spitsen, klingen, schrabbers en stekers', in: *Pronkstukken* nr. 1, blz. 10-11

Hupperetz, W., 'Hallstatt-ketel', in: *Pronkstukken* nr. 3, blz. 13-14

Hupperetz, W., 'Aardewerk en metaalvondsten (...)', in: *Pronkstukken* nr. 4, blz. 14-16

Hupperetz, W., 'Aardewerk, inclusief misbaksels', in: *Pronkstukken* nr. 8, blz. 28-31

Hupperetz, W., 'Romeinse munten', in: *Pronkstukken* nr. 11, blz. 35-39

Hupperetz, Wim, 'De Romeinse bewoning in de binnenstad van Venlo', *De Maasgouw* 112 (1993) kol. 205-212

Hupperetz, W.M.H. e.a., red., *Middeleeuwse kastelen in Limburg. Verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel* (Venlo 1996)

Hupperetz, Wim, 'Vroeg-middeleeuws aardewerk uit de binnenstad van Venlo (500-1250)', *Archeologie in Limburg* 73 (september 1997) 41-45

Hupperetz, Wim, 'Uitpakken: Romeinse amforen uit Venlo', *Archeologie in Limburg* 77 (september 1998) 48-51

Hupperetz, Wim en Johanna Maria van Winter, red., *Dagelijks leven op Limburgse kastelen (1350-1600). Voeding en voedselbereiding* (Venlo 1995)

[J.], 'Beleydongen', *De Maasgouw* 2 (1880) 377

[J.], 'De St. Nikolaaskerk te Venlo', *De Maasgouw* 3 (1881) 469

[J., M.], 'De Laarpoort te Venlo', *De Maasgouw* 2 (1880) 334

[J., M.], 'Drie historische chronogrammen te Venlo', *De Maasgouw* 3 (1881) 522

[J., M.], 'Hanze', *De Maasgouw* 2 (1880) 382

Jaarverslag 1984 van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (Rijswijk 1986); idem over 1985 (Rijswijk 1986), 1987 (Rijswijk 1988), 1988 (Rijswijk 1989), 1989 (Amersfoort 1990), 1991 (Amersfoort 1992), 1993 (Amersfoort 1994) en 1994 (Amersfoort 1995); in dit laatste de artikelen: '31 Venlo, Antoniuslaan' (200-201), '32. Venlo, Blerick, Heierhoeve' (201), '33. Venlo, Julianapark' (201-203) en '34. Venlo, Blerick, Groot Boller' (203-205)

Janicon, M. Francois Michel, *État présent de la République des Provinces-Unies, et des pays qui en dependent (...), tome second* (Den Haag, bij Jean van Duren, 1730)

Janse, H. e.a. (red.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden* ('s-Gravenhage/Bergen op Zoom 1987)

Jansen, J.C.G.M., *Architectuur en stedenbouw in Limburg 1850-1940* (Zwolle/Zeist 1994)

Jansen, Martin, 'Het stadhuis te Venlo', *De Maasgouw* 2 (1880) 253-254, 257-258, 261-262

Jansen, Martin, 'Lombardiers in het Overkwartier', *De Maasgouw* 3 (1881) 433-434

Janssen, A., 'Stadskernonderzoek in Venlo', *Archeologie in Limburg* 15 (november 1982) 4-5

Janssen, A.M.P.P., 'Goswin(us) van Born', *De Maasgouw* 110 (1991) 119-122

Janssen, J.A.M.M., 'Model van een Blériot (...)', in: *Pronkstukken* 81, blz. 243-245

Janssen, M.J., 'Een stichting voor licht in de kerk te Venlo', *De Maasgouw* 10 (1888) 30-31

Janssen, Th.H.P.M. en Adri Gorissen, De schilder, drukker en numismaat Hubertus Goltzius (Venlo 1983)

Janssen, W., 'Die Erhebung des Grafen Reinald II. von Geldern zum Herzog', in: Keverling Buisman, Moorman van Kappen en Scholten, *Van hertogdom Gelre tot provincie Gelderland*, 1-26 (eerder verschenen in: Koppers en Villanueva, *Van Gelre tot Gelderland*, 11-19)

Janssen, Wilhelm, *Landesherrliche Verwaltung und landständische Vertretung in den niederrheinischen Territorien 1250-1350* (Bonn 1971; Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde, 201; ook verschenen in *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 173 (1971) 85-122)

Janssen, Wilhelm, 'Niederrheinische Territorialbildung. Voraussetzungen, Wege und Probleme', in: Ennen en Flink, *Soziale und Wirtschaftliche Bindungen*, 95-115

Janssen, Wilhelm, 'Kleve - Mark - Jülich - Berg - Ravensberg 1400-1600', in: De Werd, red., *Land im Mittelpunkt der Mächte*, 17-40

Janssen, Wilhelm, *Grefrath. Geschichte einer Geldrischen Gemeinde bis 1650* (Kempfen 1968; Schriftenreihe des Landkreises Kempfen-Krefeld, 19)

Janssen de Limpens, K.J.Th., *Venlo 625 jaar stad 1343-1968* (Venlo 1968)

Jappe Alberts, W., *Het Rijnverkeer bij Lobith anno 1306. De tolrekening van Lobith over het jaar 1306-1307 betreffende invoer en uitvoer van handelsgoederen* (Zutphen 1986)

Jappe Alberts, W., *Arnhem. Het leven in een middeleeuwse stad* (Dieren 1983)

Jappe Alberts, W., 'Venlo in het midden van de vijftiende eeuw', in: Van Bree e.a., red., 'Van der Nyersen upwaert', 85-94

Jappe Alberts, W., H.P.H. Jansen en J.F. Niermeyer, *Welvaart in wording. Sociaal-Economische Geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen* (Den Haag 1977)

Jenniskens, A.H., 'De invoering van de gereformeerde religie in het Overkwartier van Gelderland 1632-1633', in: Van Bree e.a., red., 'Van der Nyersen upwaert', 137-153

Jenniskens, A.H., De consolidatie van het Overkwartier. De geschiedenis van een mislukking 1632-1634. De mislukking tekent zich af (doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1972, aanwezig in bibliotheek GA Venlo)

Jolles, J.A., 'De schuttersgilden en schutterijen van Limburg. Overzicht van hetgeen nog bestaat' (vervolg), *PSHAL* 73 (1937) 1-135

Jong, F. de, red., *Stedenbouw in Nederland. 50 jaar Bond van Nederlandse Stedenbouwkundigen* (Zutphen 1985)

Joris, A., 'Der Handel der Maasstädte im Mittelalter', *Hansische Geschichtsblätter* 79 (1961) 15-34

Juten, G.C.A., 'Het Cellebroedersklooster te Venlo', *De Maasgouw* 44 (1924) 18

- Kampen, N.G. van**, *Staat- en aardrijkskundige beschrijving van het koninkrijk der Nederlanden of der XVII. Nederlandsche Provincien, benevens het Groot-Hertogdom Luxemburg, volgens de tractaten en de grondwet des jaars 1815* (Haarlem 1816)
- Die Kartenaufnahme der Rheinlande durch Tranchot und v.Müffling 1801-1828** (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, XII: Erläuterungen zum geschichtlichen Atlas der Rheinlande, zehnter Band; I: Rudolf Schmidt, *Geschichte des Kartenwerkes und vermessungstechnische Arbeiten* (met kaarten in een Anhang) (Köln-Bonn 1973); II: Heinrich Müller-Miny, *Das Gelände. Eine quellenkritische Untersuchung des Kartenwerkes* (Köln-Bonn 1975)
- Kemp, P.H. van der**, *De Belgische omwenteling in Luik en Limburg tot aan het verlies van Venlo in november 1830* (Den Haag 1904)
- Keuck, Bernhard, red.**, *650 Jahre Stadt Straelen 1342-1992. Beiträge zur Geschichte* (Geldern, 1992; Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend, 93)
- Keulards, Harrie**, *Bombardementen op de Maasbruggen te Venlo. oktober-november 1944* (Venlo 1984)
- Keuller, L.J.E.**, *Geschiedenis en beschrijving van Venloo* (Venlo 1843)
- Keverling buisman, F.**, 'De bestuurlijke organisatie van het gewest Gelre (1543-1795/1798)', in: Keverling Buisman, Moorman van Kappen en Scholten. *Van hertogdom Gelre tot provincie Gelderland*, 53-74
- Keverling Buisman, F.**, eindredactie, *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993* (Hilversum 1993; Werken vereniging Gelre, 43)
- Keverling Buisman, F., O. Moorman van Kappen en F.W.J. Scholten**, *Van hertogdom Gelre tot provincie Gelderland. Hoofdstukken uit de geschiedenis van Bestuur en Bestuursinrichting van Gelderland 1339-1989* (Nijmegen 1990; Werken vereniging Gelre, 39)
- Keyser, Erich**, 'Der Stadtgrundriss als Geschichtsquelle', in: Carl Haase (ed.), *Die Stadt des Mittelalters I. Begriff, Entstehung und ausbreitung* (Darmstadt 1978; Wege der Forschung, CCXLIII) 371-383
- Klerken, Chrit**, 'Den bequaemsten moghte aengesteld worden', in: Grubben e.a., *En toen ging de schoolbel...*, 15-22
- Kleyne historie** van den veldtoversten Valuas, opbouwer ende eersten heere van Venlo, toegeeygent aen de achtbaare en lofrycke heeren dese stadt (Venlo, bij Henricus Korsten, 1754; in Koninklijke Bibliotheek te Den Haag)
- Kleyntjens SJ, J.C.J.**, 'Stukken betreffende ketterij en beeldenstorm te Venlo', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 56 (1935) 1-13
- Koeman, C.**, *Geschiedenis van de kartografie van Nederland. Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden* (Alphen aan den Rijn 1983)
- Koeman, C.**, *Atlantes Neerlandici. Bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases and pilot books, published in the Netherlands up to 1880. I. Van der Aa-Blaeu* (Amsterdam 1967), II: *Blussé-Mercator* (Amsterdam 1969)
- Korsten, H.S.M.**, 'Venlo in de Belgische tijd 1830-1839', *Spiegel der Historie* 3 (1968) nr. 9, 327-334
- Korte beschrijving** en tekening van Venlo en deszelfs omstreken (*Met een kaart van het emplacement van het leger te velde*) ('s-Gravenhage 1839) (Maastricht, Stadsbibliotheek, 122 F 44)
- Koster, A.**, 'Zeef', in: *Pronkstukken* nr. 6, blz. 24-25
- Kruijff, T. de**, 'Vestingbouw in Limburg', in: Baalbergen e.a., red., *Atlas van historische vestingwerken in Nederland: Limburg*, 25-32
- Kuppers, W.**, *Die Stadrechnungen von Geldern 1386-1423. Einführung, Textausgabe, Register* (Geldern 1993; Geldrisches Archiv, 2)
- Kuppers, W. en Felix Villanueva**, *Van Gelre tot Gelderland. 650 jaar besturen van Gelderland* ([Arnhem/Nijmegen] 1989)
- Kutsch, Karl-Joseph**, 'Die Pfarr- und Propsteigemeinde St. Gangulfus zu Heinsberg im Wandel der Jahrhunderte', in: Hans-Peter Funken, red., *Heinsberg 700 Jahre Stadt. Beiträge zur Stadtgeschichte aus Anlass der 700. Jahrfeier* 1956 (Heinsberg 1956) 41-113
- Kuyper, J.**, *Nederland, zijne provincien en koloniën. Land en volk beschreven* (Leeuwarden 1866)
- Kuys, J.A.E.**, 'De landsheerlijkheid van Gelre en Zutphen tot 1423', in: *AGN* 2 (Bussum 1982) 324-345
- Kuys, J.A.E.**, 'Het hertogdom Gelre in de periode 1339-1543', in: Kuppers en Villanueva, *Van Gelre tot Gelderland*, 20-35
- Labouchère, G.C.**, 'Aanteekeningen over Alexander Pasqualini en zijn werk', in: *Oudbeidkundig jaarboek. Vierde serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudbeidkundigen Bond* 7 (1938) 7-12
- Lamberts, Albert**, 'Monumentale molens', in: Berghs e.a., red., *Monumenten in Venlo en Blerick*, 98-106
- Lauwerier, Roel C.G.M., e.a.**, 'Voeding op Limburgse kastelen', in: Huiperetz e.a., *Middeleeuwse kastelen in Limburg*, 143-160
- Lebecq, Stéphane**, 'The Frisian trade in the Dark Ages; a Frisian or a Frankish/Frisian trade?', in: *Rotterdam Papers VII. A contribution to medieval archeology* (Rotterdam 1992) 7-15
- Lemmens, J.**, 'Venlo: Stadsmuren en vestingwerken', in: H. Stoeper, 'Archeologische kroniek van Limburg over 1992 en 1993', *PSHAL* 129 (1993) 283-334, met name 324-325
- Lieshout, A. van**, 'Toponiem "Fellenoord"', *Nomina Geographica Neerlandica* XIV (1954) 175-177
- Lieshout, Jan van**, *En de boer, bij gardeniert voort... De geschiedenis van de Coöperatieve Veiling-Vereeniging (1915-1946) en de Coöperatieve Venlose Veilingvereniging (1946-1990)* (dGrubbenvorst 1990)
- Linden, H. van der**, 'Het platteland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300', in: *AGN* 2 (Haarlem 1982) 48-82
- Linssen, C.A.A.**, 'Lotharingen 880-1106', in: *AGN* 1 (Bussum/Haarlem 1981) 305-353
- Linssen, C.A.A.**, "'Laat den Pays toch niet beswijcken... om een stalartjen van u landt.'" De herdenking van de Vrede van Munster, 1648-1998, in het perspectief van de Nederlandse provincie Limburg', *De Maasgouw* 117 (1998) 233-274
- Linssen, G.C.P.**, *Verandering en verschuiving. Industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg, 1839-1914* (Tilburg 1969; Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, XIV)
- Linssen, J.**, 'Venlo en de graven van Gelre', *De Maasgouw* 80 (1961) 1-14
- Linssen, J.**, 'De stichting van de stad Roermond en haar eerste opkomst', *PSHAL* 112 (1976) 7-133
- Linssen, J.**, 'Over de vroegste geschiedenis van Wessem', *PSHAL* 98-99 (1962-1963) 1-57
- Looper, Bert**, 'Hansebewustzijn in den IJsselstädten', *Hansische Geschichtsblätter* 109 (1991) 65 - 81
- Looz-Corswarem, Clemens von**, 'Handelsstrassen und Flüsse. Die Verkehrsverhältnisse am Niederrhein zur Hansezeit', in: Arand en Prieur, *"zu Allen theilen uns mittel gelegen"*, 94-115
- Lyhme, Volkward**, 'Wirtschaftsgeschichtliche Aspekte der Fossa', in: Dassel en Plötz, *Fossa Eugenia*, 34-37
- Maarschalkerwaart, H.M.C.M. van, J. Oosterhoff en G. Arends**, *Bruggen in Nederland 1800-1940. Deel I: Vaste bruggen van ijzer en staal* (Utrecht 1997)
- Maarseveen, Michel P. van**, 'Schilderijen van wapenfeiten uit de tweede helft van de Tachtigjarige Oorlog', in: Michel P. van Maarseveen, Jos W.L. Hilkhuijsen en Jacques Dane, *Beelden van een strijd. Oorlog en kunst vóór de Vrede van Munster 1621-1648* (Zwolle/Delft 1998) 71-106
- Machiels, Roy**, 'Een Federmesser-vindplaats in de gemeente Venlo', *Archeologie in Limburg* nr. 58 (december 1993) 60-64
- Mackes, Karl L.**, 'Entwicklung und Deutung der Ortsnamen im Westen des Kreises Viersen', *Heimathuch des Kreises Viersen* 1992, (Viersen 1991) 25 - 34
- Maelen, Ph. Vander**, *Dictionnaire géographique du Limbourg* (Bruxelles 1835; opnieuw uitgegeven met een inleiding door H.C.W. Roemen, Assen-Amsterdam 1978; Maaslandse Monografieën, 25)
- Martens van Sevenhoven, A.H.**, 'Het hertogelijk hof te Venlo in 1550', *Limburgs Jaarboek* 22 (1916) 184-187
- Mascheck, P.F.H.**, 'Geschiedenis van de vesting Venlo. Met twee toelichtende plans der vestingen (manuscript uit 1874 in gemeentearchief Venlo, arch. Stadsbestuur, inv. nr. 2613) (getypte versie in GA Venlo, OV 10, 66-67)
- Meegeren, P.J.A. van**, 'Diploma (...)', in: *Pronkstukken* nr. 82, blz. 245-248
- Meerman van der Horst, H.J.**, *Korte aardrijkskundige schets der provincie Limburg, voor de jeugd, met eene kaart* (Venlo, bij de weduwe H. Bontamps, 1821)
- Mestrom, P.Th.R.**, *Uurwerken en uurwerkmakers in Limburg, 1367-1850* (Leeuwarden 1997; Maaslandse Monografieën, 60)
- Meij, P.J. e.a.**, *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795*, Boek II (Zutphen 1975)
- Meij, P.J.**, *Arend van Slichtenborst en de Gelderse geschiedschrijving* (Arnhem 1967)
- Meijer, G.A.**, *De predikheren te 's-Hertogenbosch 1296-1770. Een bijdrage tot de geschiedenis van het katholieke Noord-Brabant* (Nijmegen 1897)
- Meijer, J.M.E.**, *Kunstenaars-reisje door Limburg en België in het jaar 1841* (Amsterdam 1843)
- Mialaret, J.H.A.**, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. V: De Provincie Limburg. Tweede stuk: Noord-Limburg* (Den Haag 1937)
- Michels, H.**, 'De Lomstraat te Venlo', *De Maasgouw* 7 (1888/89) 90
- Michels, H.**, 'Romeinse oudheden te Venlo', *De Maasgouw* 14 (1892) 77-78
- Michels, H.**, 'Het oud klooster "in de Oude" bij Venlo', *De Maasgouw* 14 (1892) 21-22
- Michels, M.H.H.**, 'Molens te Venlo in de 17e eeuw', *De Maasgouw* 22 (1900) 87
- Milis, L.**, 'Kerstening en kerkelijke instellingen tot circa 1070', in: *AGN* 1 (Bussum/Haarlem 1981) 266-285
- Moorman van Kappen, O.**, 'Roermond zeventhonderdvijftig jaar stad', *De Maasgouw* 101 (1982) 161-176
- Moorman van Kappen, O.**, 'Nogmaals Roermond zeventhonderdvijftig jaar stad: een aanvulling', *De Maasgouw* 102 (1984) 24-28
- Moorman van Kappen, O.**, 'De vrede van Venlo (1543): keerpunt in de geschiedenis en sluitstuk van een consequent volgehouden politiek', in: Keverling Buisman, eindred., *Verdrag en Tractaat van Venlo*, 7-11
- Morreau, L.J.**, *Bolwerk der Nederlanden. De vestingwerken van Maastricht sedert het begin van de 13e eeuw. Met een inleiding over de militair-strategische betekenis van Maastricht door Drs. J.P.C.M. van Hoof en Drs. E.P.M. Ramakers* (Assen 1979; Maaslandse Monografieën, groot formaat, 2)
- Mülleijans, Rita**, *Klöster im Kulturkampf. Die Ansiedlung katholischer Orden und Kongregationen aus dem Rheinland und ihre Klosterneubauten im belgisch-niederländischen Grenzraum infolge des preussischen Kulturkampfes* (Aachen 1992; Veröffentlichungen des Bischöflichen Diözesanarchivs Aachen, 44)
- Müller, P.L.J.M.A.**, 'De oudste vestingwerken van Venlo', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 58 (1959) 173-177
- Müller, P.L.J.M.A.**, 'De St. Martinuskerk te Venlo', *De Maasgouw* 53 (1933) 68-69
- Müller, P.L.J.M.A.**, 'Venlo, vesting- en garnizoensstad', *Spiegel der Historie* 3 (1968) nr. 9, 305-307
- Müller, P.L.J.M.A.**, 'De vagebondenjacht en het gilde der adelborsten', *De Maasgouw* 77 (1958) 79-84
- Munsters MSC, A.J.**, 'Verkenning van de middeleeuwse kerk in Limburg', in: Batta e.a., red., *Limburgs Verleden*, deel 2, 417-530

Nettesheim, Friedrich, *Geschichte der Stadt und des Amtes Geldern unter Berücksichtigung der Landesgeschichte nach authentischen Quellen. Von den Ursprüngen bis 1863* (Krefeld 1863; herdruk Kevelaer 1963)

Neuss, Wilhelm, Hrsg., *Geschichte des Erzbistums Köln. Erster Band: Das Bistum Köln von den Anfängen bis zum ende des 12. Jahrhunderts* (Köln 1964)

Niermeyer, J.F. en C. van de Kieft, *Mediae latinitatis lexicon minus* (Leiden 1954-1976, herdruk 1984)

Niermeyer, Jan Frederik, 'La Meuse et l'expansion Franque vers le Nord (VIIe - VIIIe siècles)', in: Franz Petri (Hrsg.), *Siedlung, Sprache und Bevölkerungsstruktur im Frankenreich* (Darmstadt 1973; Wege der Forschung, 111; eerder verschenen in 1958) 554-564

Niermeyer, J.F., 'Het Midden-Nederlandse rivierengebied in de Frankische tijd op grond van de Ewa quae se ad Amorem habet', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 66 (1953) 145-169

Niermeyer, J.F., 'Een vijftiende-eeuwse handelsoorlog: Dordrecht contra de Bovenlandse steden, 1442-1445', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 66 (1948) 1-59

Niermeyer, J.F., 'Over het handelsverkeer tussen het Rijnland, Gelre en Holland in het laatst der veertiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 55 (1940) 25-41

Nissen, P.J.A., 'Mechtelis van Lom en anderen (...)', in: *Pronkstukken* nr. 36, blz. 108-110

N.N., 'Het kapelletje van het klooster Trans-Cedron te Venlo', *De Maasgouw* 2 (1880) 240

N.N., 'Een kort verhaal van den oorsprong der Annuntiaten in het klooster Trans-Cedron te Venlo', *De Maasgouw* 9 (1887) 205-206

N.N., 'De oude stadstoren te Venlo', *De Maasgouw* 3 (1881) 572-573

N.N., 'Venlo's verleden', *Archeologie in Limburg* 72 (juni 1997) 40

Nuyens, E.M.Th.W., *De staatkundige geschiedenis der provincie Limburg vanaf haar ontstaan tot aan haar uiteenvallen in 1839* (Maastricht 1956; Werken Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 2)

Nijsten, G., 'De stad en haar metafoor: processie, toneel en openbare feesten in Venlo, ca. 1380-1525', *Volkskundig bulletin. Tijdschrift voor Nederlandse cultuurwetenschap* 17 (1991) 223-247

Oediger, F.W., 'Die ältesten niederrheinischen Kirchen. Möglichkeiten und Grenzen der Forschung', in: *Das gold-blaue Buch geldrischer Geschichte. Festschrift zur Hundertjahrfeier des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend* (Kevelaer 1951; Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend, 60) 17-47

Oediger, F.W., 'Die beschöflichen Pfarrkirchen des Erzbistums Köln', in: F.W. Oediger, *Vom Leben am Niederrhein. Aufsätze aus dem Bereich des alten Erzbistums Köln* (Düsseldorf 1973) 17-52 (eerder verschenen in *Düsseldorfer Jahrbuch* 48 (1956) 1-37)

Oediger, F.W., 'Das Erzbistum Köln bis zum Tode des Erzbischof Philipp von Heinsberg (787-1191)', in: Neuss, *Geschichte des Erzbistums Köln* 1, 151-513

Oediger, F.W., *Die Kirchen des Archidiakonates Xanten* (Bonn 1969; Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, XII)

Ort, J.A., 'Plaatsen in de gemeente Blerick (Limburg) waar voor-geschiedkundige, Germaansche en Romeinsche voorwerpen zijn gevonden', *PSHAL* 19 (1882) 451-463

Ort, J.A., *Oude wegen en landverwen in Limburg en aangrenzende gewesten* (Leiden 1884)

Osta, Ward van, 'Lo, looi, looien en verwanten', *Naamkunde* 26 (1994) 155-206

Osta, W. van, 'Veen, Ven en Peel', *Naamkunde* 29 (1997) afl. 1-2, 31-61

Päffgen, Bernd en Sebastian Ristow, 'Christentum, Kirchbau und Sakralkunst im östlichen Frankenreich (Austrasien)', in: Wiczorek e.a., *Die Franken*, 407-415

Peet, Corjan van der, en Guido Steenmeijer, *De rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers* (Rotterdam 1995)

Peeters, G., 'Geschiedkundige beschrijving van het aloude kerspel Blerick bij Venlo', *PSHAL* 7 (1870) 233-332

Petri, Manfred, *Die Gründungsgeschichte der Abtei St. Vitus zu Mönchengladbach. Herausgegeben und übersetzt von Manfred Petry* (Mönchengladbach 1974; Beiträge zur Geschichte von Stadt und Abtei Mönchengladbach, 5)

Petri, Franz, 'Nordwestdeutschland in der Politik der Burgunderherzöge', in: Ennen e.a., *Franz Petri*, 477-502

Petri, Franz, 'Landschaftliche und überlandschaftliche Kräfte im habsburgisch-klevischen Ringen um Geldern und im Frieden von Venlo (1537-1543)', in: Ennen e.a., *Franz Petri*, 539-555

Petri, Franz, 'Die Stellung der limburgischen Maaslande in der europäischen Geschichte und Kulturentwicklung', in: Ennen e.a., *Franz Petri*, 755-771

Petri, Franz, 'Geldern und der nördliche Niederrhein im Wandel der niederländischen und deutschen Geschichte', in: Ennen e.a., *Franz Petri*, 821-839

Pitz, E., 'Stadt', in: *Lexikon des Mittelalters VII (Planudes bis Stadt (Rus'))* (München...) 2169-2208

Petrikovits, Harald von, *Rheinische Geschichte in drei Bänden. I.1: Altertum* (Düsseldorf 1978)

Philips, J.F.R., 'De Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo in historisch perspectief (1830-1955)', in: *Jaarboek Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 3 (1957) 3-97

Philips, J.F.R., *Een eeuw armen- en ziekenzorg in Venlo. R.K. St Joseph ziekenhuis 1861-1961* (Venlo 1961)

Philips, Rudolf, *Gezondheidszorg in Limburg. Groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen 1850-1940* (Assen 1980; Maaslandse Monografieën, 32)

Pinxteren, A.A.J.J. van, e.a. (red.), *Pronkstukken Venlo 650 jaar stad. Catalogus bij de gelijkenamige expositie in het Goltziusmuseum 1 september - 28 november 1993* (Venlo 1993)

Pinxteren, A.A.J.J. van, 'Anthonie van Dijck', in: *Pronkstukken* 53, blz. 157-159

Pistor, R.G. en H. Smeets, *Die Fossa Eugeniana: eine unvollendete Kanalverbindung zwischen Rhein und Maas, 1626* (Bonn 1979; Landeskonservator Rheinland, Arbeitsheft 32)

Pistor, Rolf-Günther en Jürgen Kwiatkowski, '...wegen der so genannten Fossa Eugeniana. Preussische Pläne und der Traum des Baron von Bilstein', in: Dassel en Plötz, *Fossa Eugeniana*, 76-85

Pitz, E., 'Stadt', in: *Lexikon des Mittelalters Band VII, Lieferung 10 (Planudes bis Stadt (Rus'))* (München 1995) 2169-2208

Plötz, R., 'Plattegrond van klooster Maria Weide', in: *Pronkstukken* nr. 57, blz. 165-167

Poettgen, Jörg, 'Diener zweier Herren. Die spätmittelalterliche Glockengiessereiwerkstatt in Venlo', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 196 (1994) 31-62

Pontani, Ioh. Isaci, *Historiae Gelricae libri XIV* (...) (Harderwijk, bij Nicol. à Wieringen, en Amsterdam 1639)

Prieur, Jutta, 'Die Hansestadt Wesel und ihre Klevischen Beistädte', in: Arand en Prieur, *"zu Allen Theilen ins Mittel gelegen"*, 48-63

Pronkstukken, zie onder Van Pinxteren e.a.

Proos, R.H.P., 'De vroege middeleeuwen in het Maasdal', *Archeologie in Limburg* 64 (juli 1995) 17-21

Pubben, Thijs, 'Landschap en nederzetting', in: Hermans, Schatorjé en Verkuylen, red., *Tussen Twee Tricolores*, 39-44

Raddatz, Carlies Maria, 'Zu allen theilen inss mittel gelegen. Wesels Stellung in der Organisation des Kölner Drittels und seine Bedeutung als Tagungsort', in: Arand en Prieur, *"zu Allen theilen inss mittel gelegen"*, 33-47

Ramaer, J.C., 'Middelpunten der bewoning in Nederland, voorheen en thans', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap*, 2e serie, XXXVIII (1921) 1-38 en 174-214

Rehm, Gerhard, *Hinsbeck. Beiträge zu Geschichte, Sprache und Natur in einer niederrheinischen Gemeinde* (Viersen 1997; Schriftenreihe des Kreises Viersen (vormals Kempen-Krefeld), 42)

Renes, J., 'Het historische cultuurlandschap', in: *Historisch boerderij-onderzoek 1998: Het Land van Kessel* ([Arnhem 1998]) 9-18

Renes, J., *Landschappen van Maas en Peel. geschiedenis, kenmerken en waarden van het cultuurlandschap van Noord- en Midden-Limburg. Historisch-geografische beschrijving* (Wageningen 1997; Dienst Landbouwkundig Onderzoek, Staring Centrum, Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied, rapport 192) [verschijnt nog in 1999 als proefschrift]

Renes, Hans, 'Kastelen in het landschap', in: Hupperetz e.a., red., *Middeleeuwse kastelen in Limburg*, 61-76

Rensch, Th.J. van, 'Het Hof van Justitie van Pruisisch Gelre, enkele aspecten van zijn geschiedenis, competentie en de invloed van de achttiende-eeuwse rechtsonwikkeling in Pruisen', *PSHAL* 113 (1977) 193-268

Rensch, Th.J. van en A.A.J.J. van Pinxteren, 'Gertrudis van Heerdt (...)', in: *Pronkstukken* nr. 37, blz. 111-114

Rentenaar, Robert, *Vernoemingsnamen. Een onderzoek naar de rol van de vernoeming in de Nederlandse toponymie* (Amsterdam 1984; Publicaties van het P.J. Meertensinstituut, 5)

Rentenaar, Robert, 'Niederländische Namen', in: Ernst Eichler e.a., Hrsg., *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik/Name Studies* (...), 1. Teilband (Berlin/New York 1995) 778-781

Rheinischer Städteatlas (Hrsg. Landschaftsverband Rheinland, Amt für rheinische Landeskunde, Bonn): *Lieferung V.31, Straelen* (Köln/Bonn 1979); *Lieferung VI.34, Viersen* (Köln/Bonn 1980); *Lieferung VI.35, Wachtendonk* (Köln/Bonn 1980); *Lieferung VII.40, Rheinberg* (Köln/Bonn 1982); *Lieferung VII.41, Süchteln* (Köln/Bonn 1982); *Lieferung XII.63, Kaldenkirchen* (Köln/Bonn 1996);

Roppe, L., G.W.A. Panhuysen en Elis. A. Nuyens (eds.), *De decadaire, resp. maandelijke rapporten van de commissarissen van het Directoire Exécutif in het Departement van de Nedermaas 1797 - 1800* (Maastricht 1956; Werken LGOG, 1)

Rotthoff, Guido, *Studien zur Geschichte des Reichsgutes in Niederlothringen und Friesland während der sächsisch-salischen Kaiserzeit. Das Reichsgut in den heutigen Niederlanden, Belgien, Luxemburg und Nordfrankreich* (Bonn 1953; Rheinisches Archiv, 44)

Roymans, N. en Theuws, F., *Images of the past. Studies on ancient societies in Northwestern Europe* (Amsterdam 1991; Studies in Pre- en Protohistorie, 7)

Roymans, Nico, 'Late urnfield societies in the northwest European plain and the expanding networks of central European Hallstatt groups', in: Roymans en Theuws, *Images of the past*, 29-90

Ruelens, Ch. (voortgezet door Em. Ouverleaux en J. van den Gheyn S.J.), *Atlas des villes de la Belgique au XVIe siècle. Plans du géographe Jacques de Deventer, exécutés sur les ordres de Charles-Quint et de Philippe II, reproduits en fac-simile chromographique par l'Institut National de Géographie, à Bruxelles* (Bruxelles 1884-1924, in 24 afleveringen)

Rutten, P.J.M., *Maas-Buurtspoorweg. 35 jaar tram en bus in Noord-Limburg 1913-1948* (Haarlem 1991)

- Schaik, R. van**, 'Taxation, public finances and the state-making process in the late middle ages. The case of the duchy of Guelders', *Journal of medieval history* 19 (1993) 252-271
- Schaik, Remi van**, 'Venlo tussen 1470 en 1540. Demografie, sociale stratificatie en topografie van een laatbloeiër', in: Hermans e.a., red., *Venlo's Mozaïek*, 55-78
- Schaik, Remi van**, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)* (Hilversum 1987; Middeleeuwse Studies en Bronnen, VI)
- Schatorjé, J.M.W.C.**, 'Nieuwe Romeinse militaire vondsten uit Venlo', *Archeologie in Limburg* 20 (juni 1984) 4-6
- Schatorjé, J.M.W.C.**, 'De archeologische collectie van het Goltziusmuseum te Venlo', *Archeologie in Limburg* 11 (juli 1981) 18-20
- Schatorjé, J.M.W.C.**, 'Faber en Venlo. Engelbert Faber en de Reformatie in Venlo (1565-1580)', in: Hermans e.a., red., *Venlo's Mozaïek*, 113-142
- Schatorjé, J.M.W.C.**, 'Römer op de "Römer"?', *Archeologie in Limburg* 10 (februari 1981) 19-21
- Schatorjé, J.M.W.C.**, 'Een houten teloor uit Venlo (XVI A)', *Archeologie in Limburg* 12 (november 1981) 16-18
- Schatorjé, J.M.W.C.**, 'Onstaan, bloei en ondergang van de Romeinse villae in het Maasdal', *Archeologie in Limburg* 25 (september 1985) 86-88
- Schatorjé, J.M.W.C.**, 'Een bronzen fabeldier voor een Romeinse barbier', *Archeologie in Limburg* 27 (maart 1986) 132-133
- Schatorjé, J.M.W.C.**, 'Regeerders in een roerig era. Bijdragen tot de geschiedenis van de stadsregering van Venlo in de zestiende eeuw, inzonderheid de eerste twee decennia van de Nederlandse Opstand (doctoraalscriptie Nijmegen 1987, aanwezig in bibliotheek GA Venlo)
- Schatorjé, J.M.W.C.**, 'Gilles Sibrecht (...)', in: *Pronkstukken* nr. 24, blz. 72-80
- Schatorjé, J.M.W.C.**, 'Wittenhorst versus Oranje. Johan II van Wittenhorst, heer van Horst, en de verdediging van Venlo tegen Willem, prins van Oranje (1572)', in: P.A.M. Geurts e.a. (red.), *Horster Historiën 2. Van heren en gemeentenaren* (Horst 1988) 117-144
- Schatorjé, J.M.W.C.**, 'Canal du Nord bij Boekend (...)', in: *Pronkstukken* nr. 65, blz. 194-196
- Schatorjé, J.M.W.C. en S.H.H. van der Hoek**, 'De slechting van de vesting Venlo (1866-1872). Een geschiedenis van tegenstrijdige belangen (kandidaatscriptie Nijmegen 1982, aanwezig in bibliotheek GA Venlo)
- Scheller, H.**, *Der Nordkanal zwischen Neuss und Venlo* (Neuss 1980; Schriftenreihe des Stadtarchivs Neuss, 7)
- Schevichaven, H.D.J. van**, 'Bijdrage tot de geschiedenis van den handel van Gelre vóór 1400 en zijn betrekking tot de Hanze', *Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre* 13 (1910) 1-148
- Schiffler, Rainer** (Historische Beiträge von Gisbert Knopp), *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Kleve. Die Stadt Straelen* (Berlin 1987)
- Schinck, P.J.G.**, 'De gasverzorging te Venlo 1862-1902', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 35 (1990) 30-81
- Schipper, Kirsten en Joosje van Geest, Jos Klijnen** (Rotterdam 1999; Monografieën van Nederlandse stedenbouwkundigen, [2])
- Schoengen, Michael**, *Monasticon Batavum. I. De franciscaanse orden* (Amsterdam 1941; Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, XLV) (Supplement door David de Kok OFM, Amsterdam 1942); *II: De augustijnse orden* (Amsterdam 1941); *III: De benedictijnse orden, benevens de carmelieten en jesuïeten* (Amsterdam 1942)
- Schoenmaker, Ben**, 'Vesting en garnizoen', in: Hermans e.a., red., *Tussen Twee Tricolores*, 63-76
- Schoenmaker, B.**, 'Venlo in de verdediging', *Mars et Historia. Orgaan van de Nederlandse Vereniging ter beoefening van de Militaire Historie* 27 (1993) 22-31
- Scholten, F.W.J.**, *Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland 1579-1795* (Alphen aan den Rijn 1989)
- Schönfeld, M.**, *Veldnamen in Nederland* (Arnhem 1980, ongewijzigde herdruk van de 2e uitgave uit 1950)
- Schönfeld, M.**, 'Hol, hel', *De Nieuwe Taalgids* 37 (1943) *93-*99
- Schotten, J.**, 'Pot (...)', in: *Pronkstukken* nr. 13a - 13e, blz. 42-44
- Schotten, J.**, 'Maquette van een elfde-eeuwse boerderij', in: *Pronkstukken* nr. 14, blz. 44-46
- Schotten, J.**, 'Schaakstuk (...)', in: *Pronkstukken* nr. 15a - 15f, blz. 46-48
- Schotten, J.**, 'Twee elfde-eeuwse boerderijplattegronden in Blerick', in: Stoeper, H. (red.), 'Archeologische kroniek van Limburg over 1991', *PSHAL* 128 (1992) 246-318, met name 306-310
- Schotten, J.**, 'Twee elfde-eeuwse boerderijplattegronden in Blerick', *Archeologie in Limburg* 51 (april 1991) 73-76 (uitvoeriger dan de hiervoor genoemde publicatie)
- Schotten, J.**, 'Blerick. Romeinse nederzetting met "Friese" boerderij te Heierhoeve: Aardewerk uit de vijfde eeuw', in: H. Stoeper, 'Archeologische kroniek van Limburg over 1992 en 1993', *PSHAL* 129 (1993) 283-334, met name 285-290
- Schotten, J.**, 'Laat-middeleeuws stadskasteel', in: H. Stoeper (red.), 'Archeologische kroniek van Limburg over 1991', *PSHAL* 128 (1992) 246-318, 306-310
- Schotten, J.**, *Tussen Rome en Gelre. Een archeologische verkenning van middeleeuws Venlo en Blerick* (Venlo 1995; Publikaties van de Stichting Archeologisch Onderzoek Venlo, 1)
- Schotten, Jacob**, 'Archeologische monumenten', in: Berghs, Hermans en Huijs, red., *Monumenten in Venlo en Blerick*, 56-59
- Schotten, Jacob**, 'Friezen in Venlo. Archeologisch onderzoek van een Romeinse nederzetting te Blerick, gemeente Venlo', *Archeologie in Limburg* nr. 60 (juli 1994) 30-32
- Schukking, W.H.**, 'Krijgsbouw in Limburg', in: Batta e.a., red., *Limburgs Verleden*, deel 2, 356-372
- Schutgens, K.**, 'Venlo is nog geen Maastricht: over de verhouding tussen katholiek en protestant in Venlo 1718-1719', in: Bernadette C.M. van Hellenberg Hubar e.a., red., *Maaslands Melange. Opstellen over Limburgs verleden Dr. P.J.H. Ubachs aangeboden bij gelegenheid van zijn vijftienvestigste verjaardag* (Maastricht 1990; Werken LGOG, 14) 25-54
- Seelen, Paul**, 'Herstel en uitbouw van katholiek Venlo', in: Hermans, Schatorjé en Verkuylen, *Tussen Twee Tricolores*, 87-92
- Seelen, Th.**, 'De verdeling van Opper-Gelre bij de Vrede van Utrecht', *Spiegel der Historie* 3 (1968) nr. 9, 310-313
- Selen, Geer**, 'Monumentale landhuizen en boerderijen', in: Berghs, Hermans en Huijs, red., *Monumenten in Venlo en Blerick*, 68-80
- Simar, Th.**, *Étude sur Erycius Puteanus (1574-1646), considéré spécialement dans l'histoire de la philologie Belge et dans son enseignement à l'université de Louvain* (Louvain 1909)
- Simons, M.**, 'Het fort St. Michiel', *De Luif. Uit Venlo's bed en verleden. Tweemaandelijks tijdschrift* 2 (jan.-febr. 1955) nr. 6, 42-43; 3 (mei-juni 1955) nr. 2, 9-13
- Skelton, R.A.**, *Facsimile edition with an introduction* (Amsterdam 1965)
- Slichtenhorst, Arend van**, XIV, *boeken van de Gelderse Geschiedenissen (...). Getrocken meerendeels uyt de Latynse werken van den Heer Job. Isacus Pontanus; doch doorgaens veranderd (...)* (Arnhem, by Jacob van Biesen, 1653)
- Slofstra, Jan**, 'Changing settlement systems in the Meuse-Demer-Scheldt area during the early Roman period', in: Roymans en Theuws, *Images of the past*, 131-200
- Smeets, H.J.J.F.**, 'Alexander Butkens', in: *Pronkstukken* nr. 59, blz. 170-173
- Smeets, H.J.J.F.**, '3. Arcen', in: Baalbergen, *Atlas van historische vestingwerken*, 45-47
- Smeets, H.J.J.F.**, '4. Fossa Eugeniana', in: Baalbergen, *Atlas van historische vestingwerken*, 49-52
- Sneep, J., H.A. Treu en M. Tydeman (red.)**, *Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland* (s-Gravenhage 1982)
- Sneep, J.**, 'Menno baron van Coehoorn', in: Sneep e.a., *Vesting*, 53-57
- Spaen, W.A. van**, *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland* (Utrecht 1801-1805, 4 delen)
- Spiertz, M.G.**, 'Limburg uit de Duitse Bond', *PSHAL* 102 (1966) 11-29
- Stadt und Festung Venlo**, besonders in kriegsgeschichtlicher Beziehung (tekst van de hand van 'P.v.W.' (Coblenz, bei Karl Baedeker, 1839)
- Steeger, Albert**, 'Die Gebäudenamen Bergfred, Duffes, Berfes, Spieker, Berg und Gam am nördlichen Niederhein', in: *Das gold-blaue Buch Geldrischer Geschichte* (Geldern 1951; Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend, 60) 115-122; gebruikt is de herdruk, in: Steeger, *Studien zur niederrheinischen Landeskunde* (Kevelaar 1981; Schriftenreihe des Kreises Viersen, 32) 230-235
- Steeger, Albert**, 'Orts-, Hof- und Flurnamen an Grenzen und Landwehren des Niederrheins', in: idem, *Studien*, 293-336
- Stockschläger, Hans Joachim**, 'Planungen und Bau der Eisenbahnen in Viersen, Dülken und Süchteln', *Heimathuch des Kreises Viersen* 46 (1995) 108-120 en 47 (1996) 87-99
- Stoel, J.G.M.**, 'De kastelen van Arcen', *Castellogica* 1991-2, 205-220
- Stoel, J.G.M.**, 'De omwalling van Arcen. Een opgravingsverslag', in: Jaarverslag 1995 van de Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden (Velden 1996; Cahiers van de Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden, 27) 33-36 (ook verschenen in *Archeologie in Limburg* 66 (december 1995) 66-67)
- Stoel, J.G.M.**, 'Arcen en de handel op de Maas', in: Jaarverslag 1993 van de Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden (Velden 1993; Cahiers van de historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden, 24) 31-38
- Stol, Taeke**, *De veenkolonie Veenendaal. Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei, 1546-1653* (Zutphen 1992; Stichtse Historische Reeks, 17)
- Stol, Taeke**, 'De Rijn-Maas-Scheldeverbinding', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 3 (1985) 1-9
- Stoob, Heinz**, *Forschungen zum Städtewesen in Europa. I. Räume, Formen und Schichten der mitteleuropäischen Städten. Eine Aufsatzfolge* (Köln/Wien 1970)
- Stuers, Victor de**, 'Het voormalig klooster der annunciaten Transcedron te Venlo', *PSHAL* 17 (1880) 351-356
- Sutor, Marc**, *La navigation sur la Meuse Moyenne des origines à 1650* (Liège/Louvain 1986; Centre Belge d'histoire rurale, 86)
- Swinkels, L.J.F.**, 'Medaillon met Medusahoofd', in: *Pronkstukken* nr. 7a en 7b, blz. 25-28
- Taverne, Ed en Irmin Visser (red.)**, *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden* (Nijmegen 1993)
- Tesch, P.**, 'De vorming van de Limburgsche bodem, in het bijzonder het landschap rondom Venlo', *Limburgs Jaarboek* 15 (1909) 84-96
- Tesch, P.**, 'Het landschap ten oosten van Venlo' [...]
- Teunissen, H. en Steegh, J.**, 'Aioli-fragmenten', in: *Pronkstukken* nr. 16, blz. 48-51
- Theuws, Frans en Arnoud-Jan Bijsterveld**, 'Der Maas-Demer-Schelde-Raum in ottonischer und salischer Kaiserzeit', in: Horst Wolfgang Böhme (Hg.), *Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit. Teil I: In den nördlichen Landschaften des Reiches* (Sigmaringen 1991; Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte, Monographien, 27) 109-146
- Theuws, Frans en Henk A. Hiddink**, 'Der Kontakt zu Rom', in: Wiczorek e.a., red., *Die Franken*, 66-80
- Thewissen, M.A.F. Charles**, 'Limburg van 1648 tot 1795', in: Batta e.a., red., *Limburgs Verleden*, deel 2, 302-355
- Thurlings, Th.L.M.**, *De Maasbandel van Venlo en Roermond in de 16e eeuw (1473-1572)* (Amsterdam 1945)
- Tilmanns, Harry**, 'Venlose architecten', in: Berghs, Hermans en Huijs, red., *Monumenten in Venlo en Blerick*, 39-55

Torsy, Jacob, 'Zur Entwicklung und Geschichte der kölnischen Landpfarrei', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 160 (1958) 25-50

Tummers, P.L.M., 'Toponymische gegevens over Merovingisch-Karolingisch Brabant en Limburg', in: A. Weijnen (red.), *Frankisch, Merovingisch, Karolingisch. Studies van D.P. Blok e.a.* (Assen 1965; Studia Theodisca, III) 34-50

Ubachs, P.J.H., *Twee beren, twee confessies. De verhouding van staat en kerk te Maastricht, 1632-1673* (Assen 1975; Maaslandse Monografieën, 21)

Uitman, G.J., *Wat zeggen onze aardrijkskundige namen?* (Assen 1954)

Unger, W.S., 'Middelburg als handelsstad (XIIIe tot XVIe eeuw)', *Archief, vroegere en latere mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland, uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Middelburg* (1935) 1-177

Uyttenbroeck, Henri H.H., *Bijdragen tot de geschiedenis van Venlo I: Over land en volk tussen Maas en Nederrijn en Venlo in 't bijzonder* (Venlo 1908); *II: De vestingwerken. De uerwers en Hulster Heinke* (Venlo 1909); *III: Het Dagboek of De Kroniek door Pastoor J.C. van Postel* (Venlo 1912); *IV: De straten te Venlo* (Venlo 1914; herdruk Arnhem (197.)); *V: De omgeving der stad. Buurtwegen etc.* (in samenwerking met Jan Verzijl, bewerkt door P.M.) (Venlo [1931])

Uytven, R. van, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en het Zuiden', in: *AGN* 2 (Bussum 1982) 188-254

Vaessen, J.P.G.M., 'Cornelis Lowis (1691 overleden). Caerte van de groote oude thiende ronsom Venlo', in: *Pronkstukken* nr. 61, blz. 177-179

Vaessen, J.P.G.M., 'Venlo en de Maasveldtocht van 1632', in: Hermans e.a., red., *Venlo's Mozaïek*, 167-182

Vaessen, J.P.G.M., '"Un homme perdu dans une ville perdue". Nicolaas van Brederode en het beleg van Venlo in 1637', *De Maasgouw* 112 (1993) 211-222

Vaessen, J.P.G.M., Het Staatse interregnum te Venlo, 1632-1637. Politiek-militaire en religieuze aspecten (doctoraalscriptie Nijmegen 1989, aanwezig in bibliotheek GA Venlo)

Vaessen, J.P.G.M., '"Den paep willen wij noch olye doen seycken". De mislukte calvinisering van Venlo, 1634-1637', *De Nederlandsche Leeuw* CX nr. 9-12 (september-december 1993) 372-387

Vaessen, J.P.G.M. en T.P.M. Huijs, 'Een nieuwe HBS voor Venlo 1879-1886', in: Van Hoof e.a., red., *Een gebouw dat blijft*, 1-22

Vaessen, J.P.G.M. en T.P.M. Huijs, 'Het schoolpaleis 1887-1889', in: Van Hoof e.a., red., *Een gebouw dat blijft*, 23-28

Veen, J.S. van, 'Een Italiaan over Venlo in de tweede helft der zeventiende eeuw', *Limburgs Jaarboek* 26 (1920) 18-19

Veen, J.S. van, *De laatste regeeringsjaren van hertog Arnold (1456-1465), naar oorspronkelijke bescheiden bewerkt* (Arnhem 1920; Werken vereniging Gelre, 14)

Veen, J.S. van, 'Herstelling van 's-hertogenhuis te Venlo in 1535', *Limburgs Jaarboek* 23 (1917) 84-85

Veen, J.S. van, 'Verhouding tusschen den magistraat en den schout van Venlo (1548)', *Limburgs Jaarboek* 20 (1914) 165-168

Veen-Aerts, M.E.J.M. van der, Venlo in de jaren 1566-1579. Een onderzoek naar politieke, maatschappelijke en religieuze factoren (doctoraal scriptie Nijmegen 1982; in bibliotheek GA Venlo)

Ven, G.P. van de, *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland* (Utrecht 1993)

Venlo Vestingstad (Venlo 1971, tentoonstellingscatalogus Goltziusmuseum Venlo)

Venner, G.H.A., 'De territoriale ontwikkeling van het Overkwartier van Gelder', in: Frankewitz en Venner, *De zegels*, 23-28

Venner, G.H.A., 'De organisatie van de Staten van het Overkwartier van Gelder gedurende de periode 1590-1602', *PSHAL* 110 (1974) 287-324

Venner, G.H.A., *Inventaris van het archief van het Hof van Gelder te Venlo 1717-1795* (Maastricht 1997; Publicaties van het Rijksarchief Limburg, 5)

Venner, G.H.A., 'Leenrecht in het Pruisisch Overkwartier van Gelder', in: M. Flokstra, *Register op de leenaktenboeken van het Pruisisch Overkwartier van Gelder 1713-1794* (Maastricht 1991) 9-25

Venner, G.H.A., 'Het ontstaan van de oostelijke rijksgrens van Limburg in regionaal perspectief', in: Van Bree e.a., red., *Van der Nyersen Upwaert*, 269-288

Venner, G.H.A., *Inventaris van het archief van het Hoofdgerecht Roermond 1459-1796* (Maastricht 1987; inventarissenreeks Rijksarchief in Limburg, 38)

Venner, G.H.A., 'Zegelstempel van het Hof van Gelder te Venlo', in: *Pronkstukken* nr. 55, blz. 160-162

Venner, Gerard H.A., 'Die Stadt Roermond und die Stände im geldrischen Oberquartier', *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein* 187 (1984) 90-102

Venner, Gerard, 'Rechnungen als Quellen zur geldrischen Geschichte des 17. Jahrhunderts', in: Kurt Abels e.a., *Epitaph für Gregor Hövelmann. Beiträge zur Geschichte des Niederrheins dem Freund gewidmet* (Geldern 1987) 191-222

Venner, Gerard, 'Straelen und die Stände. Die Kleinstädte in den Ständen des geldrischen Oberwquartiers 1590-1704', in: Keuck, red., *650 Jahre Stadt Straelen*, 99-137

Venner, Gerard, 'Die Grafschaft Geldern vor und nach Wörringen', in: Werner Schäfke (Hrsg.), *Der Name der Freiheit 1288-1988. Aspekte Kölner Geschichte von Wörringen bis heute. Handbuch zur Ausstellung des Kölnischen Stadtmuseums in der Josef-Haubrich-Kunsthalle Köln 29.1.1988-1.5.1988* (Köln 1988) 251-265

Venner, Gerard, 'Das Hinsbecker Schöffengericht und das Gericht auf dem Geer. Zu Rechtspflege und Gerichtsverfahren in Hinsbeck in der Neuzeit', in: Rehm, red., *Hinsbeck*, 86-111

Venner, J.G.C., 'De verkrijging van het recht van Grote Revisie door het Hof van Gelder te Roermond 1607-1679', *PSHAL* 115 (1979) 331-362

Verhart, L., 'Zwaard zonder greep. Zwaard met vaste greep', in: *Pronkstukken* nrs. 2a en 2b, blz. 11-13

Verhoeff, J.M., *De oude Nederlandse maten en gewichten* (Amsterdam 1988; Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut, 3)

Verhulst, A., 'Landbouw', in: *AGN* 1 (Bussum/Haarlem 1981) 166-182

Verhulst, A. en D.P. Blok, 'Het natuurlandschap', in: *AGN* 1 (Bussum/Haarlem 1981) 116-142

Verhulst, A. en D.P. Blok, 'De agrarische nederzettingen', in: *AGN* 1 (Bussum/Haarlem 1981) 153-164

Verhulst, A. en R. De Bock-Doehaerd, 'Nijverheid en handel', in: *AGN* 1 (Bussum/Haarlem 1981) 183-215

Verkerk, C.L., 'Nijmegen en de dominicanen', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 69 (1976/1977) 34-79

Verkuylen, Charles, 'Onderwijs', in: Hermans, Schatorfjé en Verkuylen, *Tussen Twee Tricolores*, 93-96

Vervloet, J.A.J., *Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen* (Wageningen 1984)

Verwijs, E. en J. Verdam, voltooid door F.A. Stoett, *Middelnederlandsch Woordenboek* ('s-Gravenhage 1885-1929, 9 delen)

Verzijl, J., 'Voormalige St. Jacobsgasthuis te Venlo', *De Nedermaas* 13 (1935) 155-159

Verzijl, J., 'De vryborg te Venlo', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 44 (1941) 145-149

Verzijl, J., 'Iets over de namen van Venlo's poorten, straten en beken', *De Maasgouw* 63 (1943) 48-49

Verzijl, J., 'Voormalige St Jacobsgasthuis en -kerk te Venlo', *De Nedermaas* 13 (1935) 155-158

Verzijl, J., 'De gouverneurs van de stad Venlo en van het fort St Michiel', *De Maasgouw* 54 (1934) 57-59

Verzijl, Jan, 'De Gruythof of de Spyker te Venlo', *De Nedermaas* 16 (1939) 115-120

Verzijl, Jan, 'Limburgsche Monumenten. Het voormalige Minderbroedersklooster te Venlo', *De Nedermaas* 12 (1934) 11-13

Verzijl, Jan, 'De Italiemolen te Venlo en de familie Verzijl', *De Maasgouw* 62 (1942) 87-91

Verzijl, Jan, 'De Roffarts- of Picardie-molen te Venlo', *De Maasgouw* 60 (1940) 63-66

Verzijl, Jan, 'Het huis "De Staey" te Venlo', *De Maasgouw* 55 (1935) 55-58

Visser, J.C., 'De stadsplattegronden van Jacob van Deventer', in: *Stad in kaart. Voordrachten gehouden op het congres 'De historische stadsplattegrond - spiegel van wens en werkelijkheid' Groningen, 18 - 19 november 1983* (Alphen aan den Rijn 1984) 29-39

Visser, J.C., 'Dichtheid van de bevolking in de laat-middeleeuwse stad', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 3 (1985) 10-21

Voermans, E.P.M., 'Bonaventura Peeters I (1614-1652). Gezicht op Venlo vanuit het westen', in: *Pronkstukken* nr. 60, blz. 173-176

Vossen, Nathalie, 'De Archeologische Basiskaart van Venlo', *De Buun* 6 (1998) nr. 3-4, 16-19

Vredenberg-Alink, J.J., *Kaarten van Gelderland en de Kwartieren (...)* (Zutphen 1975; Werken vereniging Gelre, 34)

Vreeze, Noud de, *Woningbouw, inspiratie en ambities. Kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland* (Almere 1993)

Vryer, Abraham de, *Histori van Joan Churchill, hertog van Marlborough en prins van Mindelheim* (te Amsterdam, by Jakobus Loveringh en Jan Roman den Jongen, 1738)

[Wagenaar, Jan], *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden, tweede deel, vervattende eene beschryving der Generaliteitslanden (...)* (Amsterdam, bij Isaak Tirion, 1740)

Wagenvoort, G.H., 'Rondom oprichting en aanbesteding van de Venlose gasfabriek (1858-1862)', *De Maasgouw* 114 (1995) 157-178

Werd, Guido de, *Jan de Beijer (1703-1780). Tekeningen van Emmerik tot Roermond* (Venlo 1980)

Werd, Guido de, (red.), *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogthümer Jülich, Kleve, Berg* (Kleve 1984)

Westra, Frans, *Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog, 1573-1604* (Alphen aan den Rijn 1992)

Wiczorek, Alfred, e.a. (red.), *Die Franken. Wegbereiter Europas* (Mainz/Mannheim 1996)

Wieringen, J.S. van, 'De overgang van het Oudnederlandse naar het Nieuwnederlandse stelsel 1648-1704', in: Sneep e.a., *Vesting*, 37-51

Willems, Willem J.H., 'Romeinse wegen in Limburg', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 1/2 (1987) 6-11

Willems, W.J.H., 'Romeinse ijzer-industrie in Lomm', in: A.J. Geurts, red., Verwoord verleden. Opstellen over het Noordlimburgse Maasdal en aangrenzend Duitse gebied aangeboden aan J.G.M. Stoel, ter gelegenheid van haar zestigste verjaardag (Lomm 1982; Cahiers van de Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden, 5) 111-116 (ook verschenen in *Archeologie in Limburg* 15 november 1982) 20-21)

Willems, W.J.H., 'Das Rhein-Maas-Delta als Grenzgebiet vom 3. bis zum 8. Jahrhundert', in: Klaus Fehn e.a., Hrsg., *Siedlungsforschung. Archäologie-Geschichte-Geographie*, 7 (Bonn 1989) 31-50

Willems, W.J.H., 'Tabula Peutingeriana (facsimile)', in: *Pronkstukken* nr. 12, blz. 39-41

Wolf, Freya, 'Het keukenboek centraal. Het verblijf van hertog Adolf op het Hertogenhof te Venlo in 1468', in: Hupperetz en Van Winter, *Dagelijks leven op Limburgse kastelen*, 24-53

Woud, Auke van der, *Het lege land. De ruimtelijke ordening van Nederland, 1798-1848* (Amsterdam 1987)

Wouters, H.H.E., 'Het Limburgse Maasdal gedurende de tachtigjarige- en dertigjarige oorlog. Met inleiding en vervolg. 1543-1663', in: idem., *Grensland en bruggehoofd. Historische studies met betrekking tot het Limburgse Maasdal en, meer in het bijzonder, de stad Maastricht* (Assen 1970; Maaslandse Monografieën, 11) 157-410 (ook verschenen in: Batta e.a., red., *Limburgs Verleden*, deel 2, 118-301)

- Wijngaards, N.**, *Liederen van Mechtildis van Lom en andere Annuntiaten, voorafgegaan door de Transcedronkroniek van Barbara de Put* (Zwolle 1957)
- Wylick-Westermann, Ch.G.M. van**, 'Het bouwmeestersgeslacht Keldermans', in: Janse, *Keldermans*, 9-25
- Ypey, Nicolaus**, *Gedenkschrift der uitgevoerde daaden van den grooten Menno baron van Coehoorn (...)* (Franeker, by J. Ippinga, 1772; herdruk Franeker 1982)
- Zeeuw, Arie de**, 'Een zeldzame kaart van Gelderland met decoratieve randen, uitgegeven door Johannes Janssonius en Jodocus Hondius', *Caert-Thresoor* 17 (1998) 85-92
- Zeeuwen, J.A.**, 'Bijdrage tot de industriële ontwikkeling van Venlo gedurende de periode van 1801-1812', *Spiegel der Historie* 3 (1968) nr. 9, 343-344

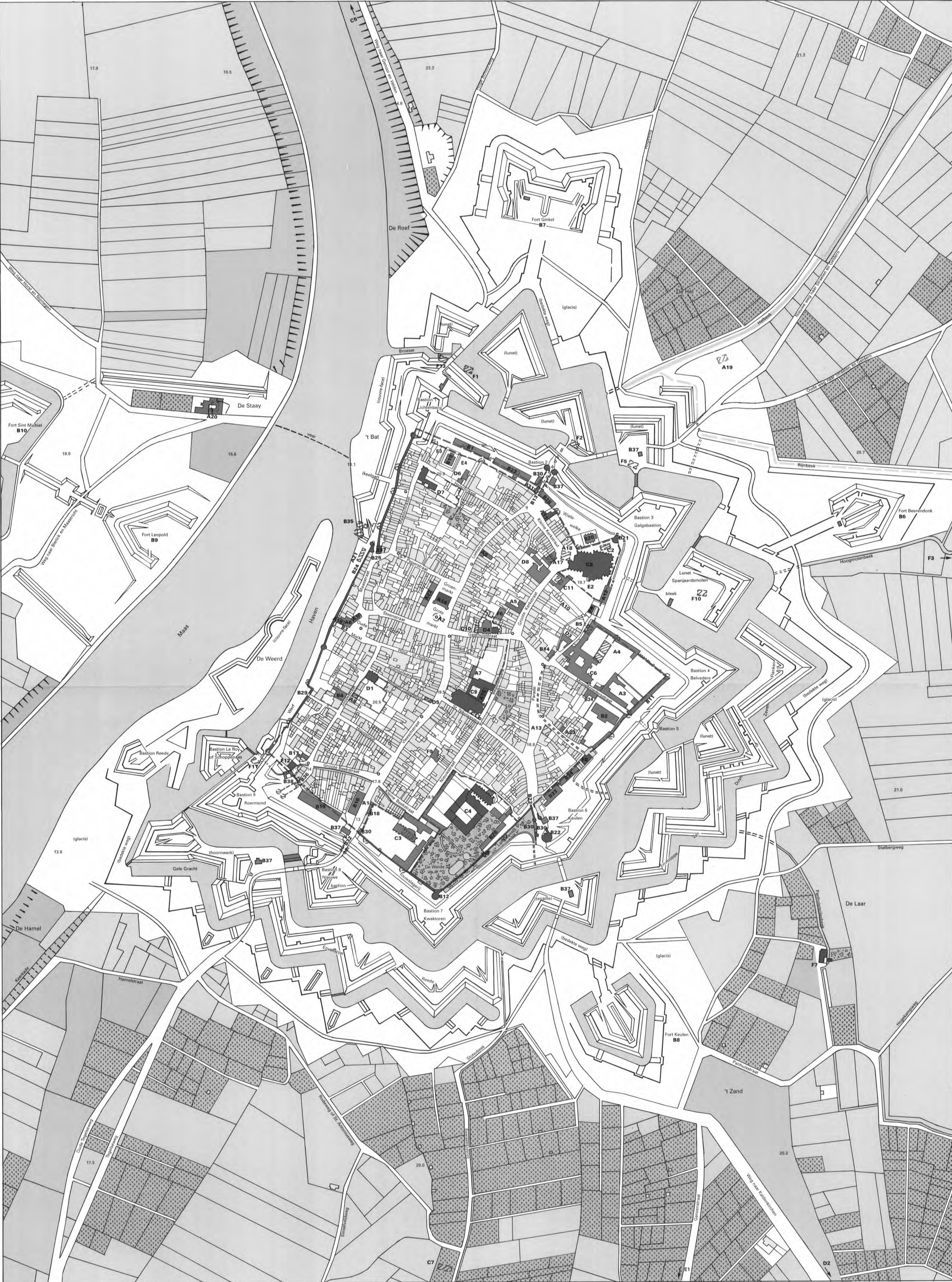
Verantwoording van de illustraties

1:	Maastricht, RA Limburg, kaartencollectie, cat. nr. 691
2, 16, 88:	Madrid, Biblioteca nacional, Ms. Res. 200, nr. 93, f. 86v
2a, 3, 5, 7-10, 12-14, 18, 21, 86a, 118 en losse kaart:	Tekenwerk TU Delft
4:	Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Kartenabteilung Sign.: Kart. L 7034-33
6:	Facsimile-uitgave TMK, Topografische Dienst Emmen/Unieboek
11:	Arnhem, RA Gelderland, Aanwinst 1941 A.I.b.14
15:	Arnhem, RA Gelderland, archief graven en hertogen van Gelre, charterverzameling, nr. 272
17, 30:	Venlo, GA, kaarten en prenten, cat. nr. 489
19:	Maastricht, RA Limburg, kaartencoll., cat. nr. 100
20:	Venlo, GA, kaarten en prenten, cat. nr. 473
22, 29:	Venlo, GA, kaarten en prenten, cat. nr. 472
23:	Venlo, Limburgs Museum, dia G 5712
24:	Venlo, GA, kaarten en prenten, cat. nr. 493
25:	Venlo, GA, kaarten en prenten, cat. nr. 441
26:	Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet, nr. 1391B, catalogus dl. II, nr. 7295
27:	Amsterdam, Rijksprentenkabinet, cat. nr. 1921:48
28:	Venlo, GA, stadsbestuur, inv. nr. 623
31:	Den Haag, ARA, OMM, inv. nr. 428, nr. 14
32:	Venlo, GA, kaarten en prenten, cat. nr. 503
33:	Leiden, Universiteitsbibliotheek, coll. Bodel Nijenhuis, port. 49, nr. 185
34:	Brussel, ARA, Kerkelijke archieven van Brabant, Abdij Averbode, inv. nr. 5009, plaat 23
35:	Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana, codex med. palat. 1232, c. 134bis
36:	Amsterdam, Rijksprentenkabinet, cat. nr. 00:168
37:	Maastricht, GA, coll. LGOG, cat. nr. 1005
38:	Roermond, Gemeentemuseum, cat. nr. 1339
39:	Venlo, GA, kaarten en prenten, cat. nr. 523
40:	Den Haag, ARA, OSK, G35, L6 (Register van kaarten in de atlas der Frontieren van Gelderland, Overijssel en Groningen, plattegrond nr. 6; bewerking van een manuscriptplattegrond door C. Haan, OMM, inv. nr. 352)
41:	Den Haag, ARA, OPG, V.35, blz. 2
42:	Den Haag, ARA, OPV, V.40
43:	Uit Hageau, Description, overzichtskaart
44:	Venlo, GA, kaarten en prenten, cat. nr. 568
45:	Maastricht, GA, coll. LGOG, cat. nr. 1022
46:	Venlo, GA, Sint-Martinus II, inv. nr. 556
47:	Venlo, GA, fotocoll., nr. 13.428 (reproductie)
48:	Venlo, GA, fotocoll., nr. 7622
49:	Zoetermeer, Bouwdienst Rijkswaterstaat/Nederlandse Bruggenstichting
50:	Venlo, GA, kaarten en prenten, cat. nr. 235
51:	Den Haag, ARA, arch. Van Gendt, inv. nr. 58n
52:	Zeist, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, foto nr. 36.607
53, 60, 63a, 64, 65a, 84:	Venlo, GA, fotocoll., ongecatalogiseerde aanwinsten
54:	Den Haag, ARA, arch. Van Gendt, inv. nr. 58n
55:	Venlo, GA, kaarten en prenten, cat. nr. 596
56:	Venlo, GA, gemeentebestuur I, inv. nr. 641
57:	Venlo, GA, kaarten en prenten, cat. nr. 599
58:	Venlo, GA, fotocoll., nr. 7064
59:	Venlo, GA, fotocoll., nr. 510
61:	Venlo, GA, kaarten en prenten, cat. nr. 612
62:	Venlo, GA, kaarten en prenten, cat. nr. 611
63:	Venlo, GA, fotocoll., nr. 6959
64a:	Venlo, GA, fotocoll., nr. 3401
65:	Venlo, GA, fotocoll., nr. 11.318
66:	Venlo, GA, fotocoll.
67:	Venlo, GA, fotocoll.
68:	Zeist, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, foto nr. 9415a
69:	Venlo, GA, coll. kaarten en prenten, cat. nr. 631
70:	Venlo, GA, gemeentebestuur II, inv. nr. 477
71:	Venlo, GA, fotocoll., nr. 7497
72:	Venlo, GA, fotocoll., nr. 12.618
73:	Venlo, GA, fotocoll., nr. 14.733
74:	Venlo, particulier bezit
75:	Venlo, GA, Sted. plannen, II.35.a
76:	Venlo, GA, kaarten en prenten, cat. nr. [V-48]-1069
77:	Venlo, GA, Sted. plannen, II.35.b
78:	Venlo, GA, gemeentebestuur IV, voorl. inv. nr. 00583F
79:	Venlo, GA, gemeentebestuur IV, voorl. inv. nr. 00583E
80:	Venlo, GA, kaarten en prenten, cat. nr. 685
81:	Venlo, GA, kaarten en prenten, cat. nr. 689
82-82a:	Venlo, GA, kaarten en prenten, cat. nrs. 745-746
83:	Venlo, Dienst Stadsontwikkeling
85a-c:	Den Haag, Koninklijke Luchtmacht, Sectie Luchtmachthistorie
86:	Emmen, Topografische Dienst, Fototheek; 1951: Staffblad 58-Oost, Run IV, nr. 79 87:Venlo, GA, fotocoll., nr. 12.615
89:	Arnhem, RA Gelderland, arch. Rekenkamer, inv. nr. 9, kaart nr. 286
90:	Venlo, Limburgs Museum
91-92:	Venlo, GA, stedelijk arch., inv. nr. 446
93:	Venlo, GA, kaarten en prenten, cat. nr. 1353
94:	Venlo, GA, fotocoll., nr. 12.609
95:	Den Haag, ARA, OPV, V.31
96:	Den Haag, ARA, OPG, V.35, letter O
97-97a:	Venlo, GA, fotocoll., nrs. 12.562 en 12.571
98:	Venlo, GA, fotocoll., nr. 12.570
99:	Venlo, GA, fotocoll., nr. 12.572
100:	Den Haag, ARA, OPG, V.42
101:	Den Haag, ARA, OPG, V.35, letters M en N
102:	Venlo, GA, fotocoll., nr. 12.567
103:	Venlo, GA, fotocoll., nr. 12.565
104:	Zeist, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, foto nr. 17.096

					1 Knibbelstraatje
		17.5 hoogtepunt in meters boven NAP			2 Crispinestraatje (Lohofstraat)
					3 Kulestraatje
					4 Wijngaardstraatje
					5 Keizerstraatje
					6 Ursulastraatje
					7 Peardiestraat
					8 Vildersgats
					9 Geldersche Poort
					10 Ligtberg
					11 Op de Mijst
					12 Reformeerde Plaats
					13 Aan de Roermondse Poort
					14 Aan de Oude Roermondse Poort
					15 Kwartelmarkt

De op deze kaart aangegeven straatnamen zijn ontleend aan de kadastrale minuutplannen en de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels

VENLO 1842, schaal 1 : 2500
met in de legenda genoemde gebouwen en terreinen

